

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

ВАСИЛЬ ЛЕВ

(1903 – 1991)

James Kelly

**ЗБІРНИК
ПРАЦЬ І МАТЕРІЯЛІВ
НА ПОШАНУ
ВАСИЛЯ ЛЕВА**

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Volume CCXI
Philological Section

A COLLECTION OF ESSAYS IN MEMORY

WASYL' LEW

(1903—1991)

Editorial board:

**Dan Chopyk, Eugene Fedorenko (Editor in Chief), Oleh Kupchyns'kyi,
Maria Ovcharenko, Leonid Rudnyts'kyi**

Lviv—New York—Paris—Sydney—Toronto
1996

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

ТОМ ССХІ
Філологічна секція

**ЗБІРНИК ПРАЦЬ І МАТЕРІЯЛІВ НА ПОШАНУ
ВАСИЛЯ ЛЕВА
(1903—1991)**

Редакція:

**Олег Купчинський, Марія Овчаренко, Леонід Рудницький,
Євген Федоренко (відповідальний редактор), Богдан Чопик**

Львів—Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто
1996

**Друкується за ухвалою Видавничих рад
Наукового товариства ім. Шевченка в Америці та Львові**

ВСТУПНЕ СЛОВО

Традиція шанування визначних науковців дуже поширена в світі. Вона, як відомо, різна. Мабуть, два найбільш знані й достойні способи — це надання почесного докторату (хоч цей звичай, слід зазначити, не обмежений до науковців — він включає особи з різних ділянок) і присвячення збірника наукових праць даному науковцеві. Такий збірник має німецьку назву «фестишріфт» (Festschrift) і містить, крім матеріалів про вченого, що його шанують, списка його творів, біографію, статті із сфери наукової діяльності даної особи, написані приятелями і друзями, між якими, звичайно, є і його колишні студенти.

Звичайно виходить друком такий збірник із нагоди ювілею ученого, а водночас, щоб таким чином шанувати його й зробити внесок у розвиток його наукових зацікавлень. Зродилася ця традиція у Німеччині (саме тому слово «фестишріфт» стало терміном в інших мовах) десь наприкінці минулого століття.

Хоч сам жанр «фестишріфту» відносно молодий, проте можна припускати, що його передвісниками були пісні й вірші трубадурів і поетів середніх віків, котрі писали їх на честь королів, князів та інших можновладців, які інколи були їхніми патронами чи меценатами поезії та мистецтва взагалі. В Україні доби Ренесансу цей звичай був дуже поширений, про що свідчать різні панегірики та дедикації творів, написаних на честь таких історичних осіб, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Іван Мазепа та ін. Прикладом такого шанування ювіляра є трактат Юрія з Дрогобича «Прогностик» (1483), що його автор спеціальним латинським віршем присвятив папі Сикстові IV.

Українська діаспора вже віддавна прийняла цей звичай шанувувати своїх найвидатніших науковців. Кожна важливіша українська наукова установа на Заході видала подібні збірники на пошану своїх членів-співробітників. Як приклад можна тут згадати Український Вільний Університет, котрий 1983 р. шанував свого довогалицького ректора Володимира Яніва збірником «Symbolae in honorem Volodymiri Janiw». Український католицький університет ім. Климента-папи в Римі звеличив свого засновника й першого ректора патріарха Йосифа кардинала Сліпого науковим збірником «Intrepido Pastori» (1984), виданим у 40-ліття його вступу на галицький митрополицький престол 1 листопада 1944 р., і Українська Вільна Академія Наук у 1977 р. видала «Науковий збірник» на пошану Олександра Оглоблина. Очевидно, це тільки вибрані приклади — таких видань є чимало. Український Вільний Університет, наприклад, теж шанував Юрія Шевельова окремим збірником «Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov», що появилася друком у Мюнхені ще 1971 р. Тим же способом шанував своїх двох визначніших науковців Український науковий інститут Гарвардського університету, який у 1979—1980 рр. присвятив два випуски журналу «Harvard Ukrainian Studies» Омелянові Прицакові (т. III/IV) під назвою «Eucharisterion», а в 1983 р. (т. VII) «Okeanos» Ігореві Шевченку.

Вже від початку свого існування поза межами України Наукове товариство ім. Шевченка також намагалося гідно відзначати ювілеї та річниці своїх видатних членів як також й ювілейні дати важливих історичних подій. Список видань НТШ містить чимало прикладів цієї діяльності. Очевидно, не всі ці твори появлялися, як це звичайно буває з «фестишріфтами», ще за життя ювілярів. Деякі з них із тієї ж чи іншої причини вийшли вже аж після смерті того, кому вони були присвячені, і тим са-

ним стали збірниками на пошану його пам'яті. Так сталося із збірником на честь Василя Лева, який був запланований ще за його життя.

Велика кількість цих пошанних збірників НТШ появилася у серії «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», що її Товариство продовжувало на чужині після ліквідації НТШ в Україні. Як приклад можна назвати «Збірник на пошану Зенона Кузеля» (Записки НТШ, т. 169), «Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою» (Записки НТШ, т. 173), «Збірник на пошану 70-річчя народин Романа Смаль-Стоцького» (Записки НТШ, т. 177), «Збірник на пошану Олександра Шульгина 1889—1960». (Записки НТШ, т. 186), збірник «Літературні процеси після Другої світової війни. Огляди і вибрані питання української та інших літератур» (Записки НТШ, т. 195), що його Осередок праці НТШ у Філадельфії присвятив пам'яті трьох своїх науковців: Володимира Дорошенка (1879—1963), Михайла Гершаківця (1883—1978) і Володимира Безушка (1894—1980) та працю «У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889—1975». (Записки НТШ, т. 205). У серії «Бібліотека українознавства» (т. 57) вийшов збірник Петра Андрусівца «Мистецтво — найміцніша зброя», який, крім статей, промов й оглядів автора, містить також документи і матеріали про цього найвизначнішого українського маляра-монументаліста нашого часу. Ці останні два збірники мають обширні англомовні резюме, які подають не тільки зміст тому, а й аналізують життя і творчість тих подвижників української культури, котра недостатньо відома в англомовному світі.

Наш збірник на пошану Василя Лева теж виходить із цієї традиції, що ми її тут коротко окреслили. В англомовному резюме подано огляд статей, які увійшли в цей том, що своїм змістом віддзеркалює наукові зацікавлення ученого. Як довголітній дійсний член НТШ, голова його Філологічної секції та професор-педагог багатьох навчальних закладів Василь Лев працював у різних ділянках української культури і передовсім для добра своїх побратимів-українців поза Україною суущих. І чи не тому правильним і справедливим є те, що його шанують науковці власне української діаспори, котрі були його сподвижниками, молодшими колегами або навіть його учнями. Тож нехай цей скромний том стане пам'ятником для незабутнього Лева, щирого українця-патріота, світлої пам'яті вихователя трьох генерацій української інтелігенції.

Леонід РУДНИЦЬКИЙ

***I. МАТЕРІАЛИ ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
ВАСИЛЯ ЛЕВА***

ВАСИЛЬ ЛЕВ — НЕВТОМНИЙ НАУКОВЕЦЬ І ПЕДАГОГ

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Василь Лев народився 7 лютого 1903 року в селі Старому Яжеві Яворівського повіту в Галичині. Батьки — Михайло і Теодора з Мацюраків. До народної школи ходив у с. Залужому, де батько був парохом (1903—1919) упродовж 1909—1914 рр. Навчання у середній школі відбув у 1915—1922 рр. у державній гімназії з українською мовою навчання і у приватній гімназії УЯТ в Яворові. В Перемишлі склав іспит зрілості з відзнакою у травні 1922 р.

В 1922—1923 рр. студіював слов'янську філологію в Українському таємному університеті у Львові, у 1923—1928 рр. в Університеті Яна-Казимира — спершу німецьку, згодом слов'янську філологію. Державні іспити на вчителя середніх шкіл з української і польської мови як головних предметів склав у 1927—1928 і 1930 рр. 18 січня 1930 р. здобув ступінь доктора філософії у ділянці слов'янської філології на основі дисертації «Крехівський Апостол» — пам'ятка мови з XVI ст.». У міжчасі опрацював габілітаційну дисертацію під назвою «Крехівська Палея» — пам'ятка мови й літератури з XV ст.». У 1939 р. запропонував її проф. Я. Янову, керівникові кафедри української мови й літератури в Львівському університеті, манускрипт у вигляді монографії.

Педагогічна праця: у 1927—1939 рр. був учителем української і польської мов в Учительській семінарії Рідної школи, Гімназії сестер Василянок та Гімназії Малої семінарії у Львові. У 1937—1939 рр. — лектор української мови у Львівському університеті, у 1940—1941 рр. — доцентом слов'янської філології у Львівському державному університеті ім Івана Франка і Педагогічному інституті у Львові. В 1941—1945 рр. — учитель українських гімназій у Львові, Криниць та Відні. В 1946—1948 рр. — професор старослов'янської мови та методики наукової праці у греко-католицькій Духовній семінарії в Гіршбергу в Баварії. У 1946—1949 рр. — доцент і надзвичайний професор слов'янської філології в Українському вільному університеті в Мюнхені.

Після переїзду в США на постійне проживання в Нью-Йорк викладає на курсах українознавства в 1950—1952 рр. Згодом — на високошкільних курсах українознавства, що їх влаштували Наукове товариство ім. Шевченка і Делегатура Українського вільного університету в США: викладав українську літературу й етнографію до початку 80-х рр. У 1952—1958 рр. працював спершу в бібліотеці коледжу ім. Святого Василя у Стемфорді (Коннектикут), а згодом викладав українську мову й літературу та церковнослов'янську мову. Протягом 1958—1972 рр. був професором (надзвичайним, а опісля звичайним) історії Європи і сучасних мов у коледжі «Мерівуд» у Скрентоні. Від 1965 р. — професор славістики й декан Філософсько-гуманітарного відділу в Українському католицькому університеті Святого Климента-папи в Римі; у 1956 р. — звичайний професор Українського вільного університету в Мюнхені і голова Делегатури УВУ (до 1982) у США. У 30-х роках — член Учительської громади, Товариства «Просвіта» і Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. В 1945—1949 рр. перебував у таборах ДП у Баварії, від 1949 р. живе постійно з родиною у США. Живучи в таборі ДП у Міттенвальді (Баварія), очолював (1946—1949 рр.) «Спілку українських письменників, мистців і науковців». У 1945 р. — член Церковно-археологічної комісії (Прага—

Мюнхен). У 1947 р. обраний дійсним членом філологічної секції НТШ. Від 1949 р. працює у наукових установах: директор Філологічної секції (1959), голова Бібліологічної комісії, Термінологічної комісії, Комісії регіональних дослідів і публікацій. Член Асоціації українських католицьких журналістів, Українського богословського наукового товариства, Асоціації професорів університету. Член американських професійних організацій: Modern Language Association, Association of Teachers of Slavic and East European Languages, American Association of Teachers of German. Почесний член Українського бібліотечного товариства США.

Автор друкованих книжок, співавтор двох книжок і близько 400 розвідок, статей, есе, оглядів, рецензій, спогадів. Підготував до друку кілька регіональних збірників, художніх творів. Літературний редактор творів Василя Гренджі-Донського. Рецензент 12 докторських дисертацій. Був членом численних екзаменаційних і докторських комісій.

Як член громадських і наукових установ читав доповіді на теми суспільного життя, мовознавства, літературознавства, педагогіки як в Україні, так в еміграції — у Європі та Америці.

1987 року після доповіді на сесії Тисячоліття ректорат Українського вільного університету урочисто відзначив 60-річчя наукової і педагогічної праці проф. Василя Лева.

До цих сухих біографічних фактів долучаємо сторінку з недрукованої біографії Василя Лева під назвою «Під большевицькою окупацією.— Моя поїздка до Славська записувати мову бойківську» з уваги на факт, що в ній подано цінний матеріал про М. Устияновича й про умови життя в бойківських селах під час першої большевицької окупації. Ось ця розповідь:

«Під час першої большевицької окупації у 1939—1941 рр. мене у травні 1941 р. іменовано доцентом мовознавства в Педінституті у Львові. Водночас я працював доцентом української мови в Університеті ім. Івана Франка (півставки) і у відділі мови у Філіалі АН УРСР як старший науковий робітник. Таке навантаження забирало весь цілоденний час, так що я дома був гостем. У відділі мови Філіалу АН УРСР, що містився у конференційній залі дому «Просвіти» (Ринок, ч. 10), розмістили працівників під керівництвом проф. Кирила Студинського і його заступника проф. Василя Сімовича: Працювали ми над збиранням матеріалів до українсько-польського і польсько-українського словника під проводом проф. Костя Кисілевського. Крім того, кожен науковий робітник опрацьовував свою окрему тему. Я вибрав тему «Мова Миколи Устияновича». Матеріал, узятий із творів поета, треба було підтвердити говірковим матеріалом Миколаєва над Дністром, де Устиянович народився і провів молоді роки, та Славська, де поет був довгі роки парохом і де переважно черпав матеріали до своєї літературної мови, що на той час почала розвиватися у Галичині на народній базі. Розбудовуючи українську літературну мову, головню слівництво, флексію і стиль, він черпав це з народної скарбниці. Поїхав я до Миколаєва і Славська, забезпечений і супроводом старшого наукового робітника АН УРСР, і відрядженням від Академії наук УРСР. Довше затримався у Славську. Приїхавши туди, зайшов я до управи сільради, показав свої документи доволі ще молодому голові сільради і попросив спрямувати мене до якогось старшого селянина на розмову. Тут недалеко,— сказав голова сільради,— живе старенький Микола Ушневич, який пам'ятає Миколу Устияновича. Він був за нього дяковчителем. Голова послав хлопця, що навинувся під руку, по М. Ушневича. Той незабаром прийшов до канцелярії сільради. Тоді голова звернувся до нього: «Товаришу Ушневич! ¹ Сюди

¹ Колись молодші по селах інакше титулювали старших, з відповідною пошаною.

приїхав старший науковий робітник зі Львова. Він хоче дещо довідатися про нашого колишнього священика Миколу Устюновича». Ушневич відповів: «О, я знав отця Миколая! Я був дяком у нього і вчив дітей у школі». І просльозився, став цитувати його вірші. Я пояснив Ушневичу, що мені треба. Ушневич далі цитував вірші Устюновича з бойківською вимовою і навіть морфологічними змінами. Потім розповідав про довший побут о. Устюновича у Славську, про його твори, духовні запити і причини виїзду до Сучави, на Буковину. Коли о. Устюнович розпрощався з парафіянами і виїжджав із села, вони відпровалили його з процесією аж на кінець села. Тут затрималися, і о. Устюнович ще раз промовляв до людей, тепло згадуючи свій побут у прегарних горах серед добрих людей, і при тому натякнув на те, що нераз дуже легко можна комусь зробити кривду, виговорюючи на цього неправдиві поголоски. Такі поголоски (плітки про о. пароха) були причиною, що він мусив залишити Славсько і поїхати далеко від бойківської околиці, яку, до речі, дуже полюбив.

При цій нагоді мені вдалося записати багато розмовного матеріалу з фонетики, морфології і словникарства. В моїй уяві ожили події, картини бойківських краєвидів і персонажі з «Мести верховинця», «Страстного Четверга», «Ночі на Боржаві» тощо. В уяві мандрували ми по горах, по Верховині, по Славську, по Рожанці, завітали навіть до Боржави поза Карпати. Старий Ушневич розказував до подробиць про ці місцевості, в яких він бував з о. Устюновичем.

Тим часом нашу розмову перебивала голосна розмова в сусідній кімнаті канцелярії голови сільради з молодим лейтенантом, який кілька разів переходив через нашу кімнату до канцелярії, енергійно стукаючи дверима. Останній раз лейтенант майже вибіг із канцелярії, гримнув дверима й щез із наших очей. За ним вийшов голова сільради, став на порозі кімнати й каже: «Люди добрі, той жовнір каже позичити собі двіста пил і сокир для солдатів і запевняє, що віддасть. Та я у те не вірю. Скажи: «Дай!» — і ми дамо. Годі сперечатися. Але не кажи, що віддаси. Що вони коли віддали?» Нараз він глянув на мене і зник. А старенький Ушневич запитав мене довірливо, упівголоса:

— Ви звідти чи наш?

— Ні, кажу, я тутешній, з-під Львова. Я розумів, що каже голова.

Тоді Ушневич заспокійливо сказав до голови: — Можеш говорити. Він (тобто я) наш.

Ще довго я розмовляв з Ушневичем, іншими селянами та головою колгоспу і повернувся до Львова.

Родинне щастя завжди відіграло велику роль у житті Василя Лева. Як муж, батько та дідусь він завжди мав почуття вдоволення, бо родинне тепло ніколи його не полишало. Це й була головна причина його успіхів у науці й педагогічній діяльності. Погідне родинне життя виростало з його любови до дружини — блаженної пам'яті Софії. Саме тому наводимо уривок із недрукованої автобіографії проф. Лева «Із незабутніх хвилин мого життя», у якому він описує смерть дружини:

«У вівторок 17 січня 1984 р. ми обоє верталися автотранспортом з овочевої ферми, 10 миль від Ріджфілда. Дорога була чиста, гладка, я їхав яких 40/г. Нагло моя Дружина попросила мене сповільнити їзду, бо трясє автотранспортом. Я сповільнив на 25—30/г. За короткий час Дружина схлипнула, немов би душило її у горлі. На мій запит не відповіла, схлипнула ще два рази. Поблідла, замкнула очі і трохи зсунулася на сидженні. Я думав, що зомліла. На мої запити не відповідала. Приїхавши додому, кликав Дружину, питав, не відповідала. Був це кінець. Донька Ася була в Нью-Йорку. Я повідомив її, а також сина

Василька в Нью-Йорку. Закликав телефоном внучку Марусю. Вона скоро приїхала, припала до Бабусі, пробувала живчик — не бив. Провіряла віддих — не було. І ревно заплакала. Покликали амбулянс. Коли виймали Дружину з авта, наш пес Муцик вскочив до середини авта і боронив свою Паню! Амбулянс забрав Дружину до шпиталу у Данбори (10 миль віддалення). Не поміг кисень. Лікар ствердив: «A cute myocardial infarction». Покликаний до шпиталу рим.-кат. священник дав останню прислугу на вічну дорогу. Сповістила про це Маруся, яка їздила за амбулянсом до шпиталу. До мене прийшов священник із тутешньої латинської парохії, фр. Сільвія. Побув зі мною більш як годину. В міжчассі приїхав Зенон Онишкевич, наш недалекий сусід, мистець-маляр. Згодом приїхала Ася з Марусиним чоловіком, Брусом, ще пізніше Василько з Нью-Йорку. Він був на засіданні Католицької Телевізійної Мережі в США. Єпископи, що були на цьому засіданні, вирішили відправити заупокійну Службу Божу за Маму. Фр. Сільві вже відійшов. Повідомив я о. Любомира Мудрого, пароха Озон-парку і просив поховати покійну, бо так колись просила його: «Отче, прошу Вас мене поховати». Врадили ми поховати покійну в суботу, 21 ц. м. на кладовищі Факс Чейз у Філадельфії, де ми раніше купили собі місце. В місті, де живемо, нема нашої церкви. Ходимо до костела або їздимо 18 миль до Стемфорда. В суботу, 7 січня були ми на Службі Божій у Стемфорді й обоє сповідалися і приступили до св. Причастя.

Покійна прочувала кончину. Якийсь тиждень перед тим були ми в харчовій крамниці. Нагло Дружина дістала такий біль у грудях, що ми зрезигнували з закупок, поїхали додому. Тут поволі висіла з авта, лягла в ліжко і ледве прийшла до нормального стану. Сказала тоді мені: «Учися варити собі обід, учися приготувляти їжу для Муцика».

Перед панахидою у похоронному закладі, 20 січня рим.-кат. єпископ Люї Желіно, покровитель підприємства, де працює Василько, відчитав довгу, зворушливу заупокійну молитву при домовині. Всі Василькові співпрацівники були присутні на панахиді, деякі другого дня на похоронній Службі Божій, в якій брали участь також два латинські священники, Василькові співробітники. В похоронному закладі останній поклін віддали покійній численні рідні, приятелі і знайомі. Після панахиди, що її відправили о. крилошанин Л. Мудрий і диякон Богдан Карась, прощальне слово сказали д-р Роман Крупка від громадян Озон-парку та проф. Т. Білостоцький від української наукової громади. Похоронну літургію крім о. Л. Мудрого відправили о. митрат Манастирський, о. декан Ю. Біньковський, о. диякон Б. Карась. Хором проводили проф. Білостоцький і Л. Рейнарівч. Над відкритою могилою відправив панахиду преосвященніший митрополит Стефан Сулик разом з о. крилошанином Л. Мудрим та о. дияконом Б. Карасем. Вони запечатали гріб. Надгробне слово від колишніх учениць гімназії сестер Василіянок у Львові сказала мисткиня Стефанія Бернардин. Вона також просила товаришок складати пожертви на сиріт у Бразилії. Від НТШ виголосив прощальне слово Леонід Рудницький. Останній поклін покійній віддали на кладовищі: родина з Філадельфії, колишні учениці й товаришки Асі, а з Вашингтона численні приятелі Василька й Сяні. Родина, знайомі і приятелі склали пожертви на заупокійні Служби Божі та інші харитативні цілі.

Прожили ми 44 роки мирно, у злагоді, поділяючи спільно радощі і смуток, дбаючи одне про одного. Дбала дружина і про мене, і про дітей, і внуків, і правнучок. Її вишивані подушки є і в нашій хаті, у доньки, у сина й невістки, у Марусі і Квітки, також у знайомих. Для пп. Софії Темницької і Лени Качали була немов другою мамою. Не жаліла труду для науки, для педагогічної праці і для громадянства.

Так обернулася одна вельми важлива сторінка книги нашого спільного гармонійного життя».

Після смерті дружини проф. Лев жив у хаті своєї доньки Іванни Цісикової, втішався любов'ю дітей та внуків і далі працював для добра української науки. Помер 23 березня 1991 р.

СПИСОК ВАЖЛИВІШИХ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ

Окремі видання

Український переклад Хроніки Мартина Бельського // Праці Українського Наукового Інституту.— Варшава, 1935.— Т. 29.— С. Ф. 4. 69.— 3 с.

Нарис граматики староцерковнослов'янської мови.— Стемфорд: Вид. Коледжа ім. св. Василія Великого, 1956.— 109 с.

Сто років праці для науки і нації: Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка / Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА.— Нью-Йорк, 1972.— 55 с.

A Century of Dedicated Work for Scholarship and Nation: A Brief History of the Shevchenko Scientific Society / Translated from Ukrainian by Walter Dushnyk; Shevchenko Scientific Society in the United States.— New-York, 1973.— 60 p., ill.

Богдан Лепкий, 1872—1941: Життя і творчість.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976.— 399 с., іл.

* * *

Лев В., Верб'яний І. Англійсько-український словник.— Нюрнберг-Байройт: Кооператива «Праця».— Байройт, 1947.— XI, IV, 190 с.

Українсько-англійський словник.— Нюрнберг-Байройт: Вид-во «Час»; Кооперативи «Праця» і «Пласт».—1947.— 463 с.

Статті

Apostol Krechowski // Prace Filologiczne (Warszawa) *.— 1929.— Т. 14.— S. 16—33.
Чому та як постають мови і діалекти // Дзвони (Львів).— 1931.— Ч. 4/5.— С. 269—273.

Дещо з лudoвoї етимології // Рідна мова (Варшава).— 1933.— Ч. 5.— С. 171—176.

Народна ноша Яворівщини // Нова хата (Львів).— 1933.— Ч. 6.

Омелян Огоновський: В століття його народин // Нива (Львів).— 1933.— С. 444.

Про мову Шевченка // Рідна мова.— 1933.— Ч. 9.— С. 295—298; Ч. 10.— С. 325—328.

Записи на старих книгах // Нива.— 1934.— С. 176—182.

Література відродженої Польщі // Дзвони.— 1934.— Ч. 10/11.— С. 477—486; Ч. 12.— С. 537—542.

Шевченкова Оксана // Назустріч (Львів).— 1934.— Ч. 6.

Іван Франко і польські позитивісти // Записки НТШ.— 1937.— Т. 155.— С. 223—230.

Написи на церкві в Старому Яневі, пов. Яворів // Наша Батьківщина.— Львів, 1937.— Ч. 1.— С. 106—108.

Омелян Огоновський як мовознавець // Слово (Львів).— 1937.— Ч. 2.— С. 6.

• Дві дерев'яні церкви в околицях Львова // Наша Батьківщина.— 1939.— С. 179—183.

Мовні особливості «Крехівської Палей» // Книга звітів III Міжнародного конгресу славістів у Белграді, 18—25.IX.1939 р.— С. 66—69.

* Місце виходу кожного періодичного видання зазначене в дужках лише при першій згадці про дане видання.

- Мандрівка в галицьку мову // Дорога (Львів).— 1942.— Ч. 4.— С. 39—41.
- На слідах печерної людини. Печери в Більчу Золотому, пов. Борщів // Дорога.— 1942.— Ч. 7.— С. 85—87.
- Мова галицького духовенства від часу прилучення Галичини до Австрії аж до 1848 року // Богословія.— Львів, 1943.— Т. 17/20.— С. 198—208.
- Поети українського символізму // Львівські вісті.— 1943.— 17 січ.— Ч. 9.
- Слово, що збудило Галичнину: В століття смерти Маркіяна Шашкевича // Львівські вісті.— 1943.— 7 черв.— Ч. 126.
- Українська літературна пародія // Львівські вісті.— 1943.— 7 лют.— Ч. 26.
- Український літературний футуризм // Львівські вісті.— 1943.— 31 січ.— Ч. 20.
- Життя Тараса Шевченка у світлі його творів // Рідна земля (Львів).— 1944.— 12 берез.— Ч. II.
- Пам'яті Великого громадянина й ученого. Проф. д-р Василь Сімович // Рідна земля.— 1944.— 26 берез.— Ч. 13.
- Великий митрополит // Рідне слово.— 1946.— Ч. II.— С. 30—33.
- Західноукраїнські признаки мови Івана Франка в його ранніх творах // Рідне слово (Мюнхен).— 1946.— Ч. 6.— С. 61—72.
- Іван Франко як учений // Семінарійні вісті (Замок Гіршберг, Баварія).— 1946.— Ч. II/12.— С. 11—17.
- Лексика ранньої Шевченкової творчости // Праці Шевченківської конференції 1946 р.— Авґсбург, 1946.— Ч. 4.— С. 104 (УВА. Сер. Шевченко та його доба; Т. I).
- О. Олесь // Рідне слово.— 1946.— Ч. 7.— С. 16—19.
- Осип Маковей // Рідне слово.— 1946.— Ч. 9/10.— С. 31—34.
- Шевченко і Кирило-Методіївське братство // Християнський шлях (Міттенвальд, Баварія).— 1947.— 9 берез.— Ч. 20.
- Від «Русалки Дністрової» до Весни народів: Літературні змагання галицьких українців у I-й пол. XIX ст. // Календар-альманах на ювілейний рік.— Мюнхен, 1948.— С. 81—89.
- Култ Богоматері в українському письменстві // Покліи Марії: Альманах.— Мюнхен, 1948.— С. 51—71.
- Лексичні новотвори у «Крехівській Палей» // Науковий збірник Українського Вільного Університету.— Мюнхен, 1948.— С. 71—76, 241—242, 223.
- Флексійна система української мови; Українська редакція староцерковнослов'янської мови; Історія українського письма (палеографія); Українсько-польські взаємини в літературі // Енциклопедія Українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— Т. I.— С. 336—337; 348; 359; 799—800.
- Нарис історії розвитку українських високих шкіл // Свобода.— 1951.— Ч. 65.
- Англійська транслітерація українських мовних назв // Новий світ (Нью-Йорк).— 1952.— Ч. 13.
- H — G in the Ukrainian Literary Language // Proceedings of the Shevchenko Scientific Society. Philological Section.— New-York, 1952.— Vol. 1.— P. 7—9.
- Ukrainian Literature during the Emigration Period in Western Europe after World War II // Proceedings of the Sh. S. S. Philological Section.— New York, 1952.— Vol. 1.— P. 62—67.
- Львівська богема між двох війн // Наш Львів: Ювілейний зб., 1252—1952.— Нью-Йорк, 1953.— С. 176—179.
- Мова поетів «Руської Трійці» // Записки НТШ (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто).— 1953.— Т. 159.— С. 37—89.
- Поетична мова Святого Письма // Логос (Йорктон, Канада).— 1953.— Ч. 2/3.— 12 с.— Відб.
- Сімсотліття заснування Львова // Ковчег.— Стенфорд, 1953.— С. 193—198, 203.
- The Polish „Młoda Polska“ and the Ukrainian „Młoda Muza“ // Summary: Bulletin AA TSEEL.— 1953.— Vol. 10.— P. 482—489.
- Ukrainian Carols and Carolings / Translated by V. Shpikula // The Ark (Stamford).— 1953.— № 12.— P. 176—179.
- Великдень в українському письменстві // Ковчег.— 1954.— С. 72—75.
- Осяги Наукового Товариства ім. Шевченка в ділянці українського літературознавства // Свобода.— 1954.— Ч. 152.
- Етнографічні, фольклорні та етнологічні праці Наукового Товариства ім. Шевченка // Свобода.— 1955.— Ч. 159.

- Митрополит Андрей Шептицький і львівське шкільництво // Логос.— 1955.— С. 159—164.
- Університет українознавства НТШ і його завдання // Свобода.— 1955.— Ч. 223.
- Preparation for Easter in Ukraine / Translated from Original Ukrainian / The Ark.— 1955, X.-P. 4.
- Мова американських українців // Записки НТШ.— Нью-Йорк; Париж, 1956.— Т. 165.— С. 21—30.
- Майбутній час у говірці батюків у Яворівщині // Наукові записки УВУ (Мюнхен).— 1957.— Ч. I.— С. 59—62.
- Участь Івана Франка в творі української літературної мови // Записки НТШ (Нью-Йорк).— 1957.— Т. 166.— С. 125—132.
- Фольклорний матеріял у «Русалці Дністровій» // Доповіді НТШ.— Філадельфія, 1958.— Ч. I.— С. 6—10, 40.
- Коляди й колядки в с. Старий Янів, Яворівського повіту // Записки НТШ (Париж; Нью-Йорк).— 1960.— Т. 169.— С. 196—207.
- Український літературний рух у Перемишлі // Перемишль — західний бастион України.— Нью-Йорк (Філадельфія), 1961.— С. 299—305.
- Як у Маркіяна Шашкевича зродилася думка видати «Русалку Дністрову» // Календар «Провидіння».— Філадельфія; Па, 1961.— С. 90—98.
- Mazepa in Slavic Literatures // Slavic and East European Studies.— Montreal, 1961.— Vol. 5.— P. 200—208.
- Taras Shevchenko, a Genius of Ukraine // Bay-Leaf (Marywood College, Scranton, Pa), 1961.— June.— P. 27—29.
- Визволений Шевченко і його літературна творчість у рр. 1857—1858: Шевченкові твори в редакції Богдана Лепкого // Записки НТШ (Нью-Йорк).— 1962.— Т. 176.— С. 17—26, 209—222.
- Жінки в житті Маркіяна Шашкевича // Наше життя (Філадельфія, Па).— 1962.— Ч. 7.— С. 3—4, 8, 10.
- Творчий шлях Богдана Лепкого // Календар «Провидіння» на рік 1962.— Філадельфія; Па, 1962.— С. 65—75.
- Шевченкові балади // Збірник матеріялів наукових конференцій НТШ.— Торонто, 1962.— Ч. 6.— С. 28—40.
- Бібліографія наукових і публіцистичних праць проф. д-ра Романа Смаль-Стоцького: Вибірка // Записки НТШ (Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто).— 1963.— Т. 177.— С. 35—45.
- Літературна сільветка Степана Ривдика // Овид (Чикаго).— 1963.— Ч. I.— С. 40, 41—44.
- Літературна Муза Українських Січових Стрільців // Календар «Провидіння».— Філадельфія, 1963.— С. 83—89.
- Митрополит Іларіон і його проповідь // Шлях (Філадельфія).— 1963.— Ч. 47, 48.
- Особовість Маркіяна Шашкевича у світлі його творів і свідчень сучасників // Богословія (Рим).— 1963.— Т. 24.— С. 7—39.
- Отець Тимотей Бордуляк у сторіччя народин // Шлях.— 1963.— Ч. 31.
- З'їзд учениць і вчительок (-ів) Гімназії сестер Василянок у Львові // Україніка у світі (Нью-Йорк).— 1964, грудень.— Ч. 4 (6).— С. 8—11, 4, циклоствіль.
- У стоп'ятдесятиріччя народин Тараса Шевченка // Календар «Провидіння» на рік 1964.— Філадельфія; Па, 1964.— С. 48—57.
- Clarence A. Manning and Ukrainian Literature // Collection of Papers Presented at the Conference Honoring Prof. Clarence A. Manning on His 70th Birthday Anniversary.— New York, 1964.— P. 5—13 (Papers, N 23).
- Львівська Братська школа // Альманах-календар «Провидіння» на рік 1965.— Філадельфія; Па, 1965.— С. 81—88.
- Автобіографічні елементи в творчості Богдана Лепкого: У двадцятип'ятиріччя смерті поета, письменника і вченого // Календар-альманах «Провидіння» на рік 1966.— Філадельфія, 1966.— С. 132—142.
- Богдан Лепкий: У двадцятиліття його смерті // Америка (Філадельфія).— 1966.— 9, 10 верес.— Ч. 173, 174.
- Володимир Радзикович — науковець, письменник // Свобода.— 1966.— 30 верес.— Ч. 182 (література, мистецтво, розвага).— Ч. 2 (54).— С. 3—4, 40.

- Регіональна зустріч Ярославщини і окраїн Засяння // Нова Зоря (Чикаго).— 1966.— 4 верес.— Ч. 38.
- Іван Франко і слов'янські літератури // Записки НТШ (Нью-Йорк; Париж; Торонто).— 1967.— Т. 182.— С. 69—81 (Збірник ФС; Т. 3).
- Передмова // Слово про Ігорів похід / Переклав о. Михайло Кравчук.— Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1968.— 47 с. (Українська літературна бібліотека; Т. 12).
- Постать Марка Вовча в українській літературі // Календар «Провидіння» на р. 1968.— Філадельфія, Па, 1968.— С. 172—180.
- Сторіччя «Просвіти» // Календар «Провидіння» на р. 1968.— Філадельфія, Па, 1968.— С. 157—168.
- Іван Котляревський, 1769—1838 // Календар-альманах «Провидіння» на рік 1969.— Філадельфія, Па, 1969.— С. 130—137.
- Професор д-р Роман Смаль-Стоцький некролог // Записки НТШ (Нью-Йорк; Париж; Торонто).— 1969.— Т. 185.— С. 183—184.
- Українські регіоналістичні досліді і публікації поза межами України // Записки НТШ (Нью-Йорк; Париж; Торонто).— 1969.— Т. 185.— С. 159—165.
- Микола Устиянович // Календар-альманах «Провидіння» на рік 1970.— Філадельфія, Па, 1970.— С. 153—165.
- Наукова й видавнича праця Наукового Товариства ім. Шевченка // Альманах-календар УНСоюзу на рік 1973.— Джерзі Сіті, Н. Дж.: В-во Свобода, 1973.— С. 55—62.— На с. 221: Scholarly and Publishing Activity of the Shevchenko Scientific Society, by Wasyl Lew.
- Сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка // Календарець Українця у Великій Британії на 1973 рік.— Лондон, 1973.— С. 59—78. Матеріяли про діяльність НТШ в Європі, ЗСА, Канаді і Австралії в повоєнному і теперішньому періоді подані з праці проф. д-ра Василя Лева п. н. «Сто років праці для науки і нації» за дозволом автора.
- Шевченкіана у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка // Свобода (Джерзі Сіті, Н. Дж.).— 1973.— 13 берез.— Ч. 46; 14 берез.— Ч. 47.
- Боротьба за українську літературну мову в Галичині та за її характер // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961) / За редакцією Олександра Кульчицького.— Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Вінніпег, 1974.— С. 67—86; Резюме: с. 294 (Наук. зб. Укр. Вільного Університету.— Т. 8).
- Григорій Цеглинський — педагог, громадянин, поет // Богословія.— 1976.— Т. 40.— С. 135—149.
- Михайло Возняк — історик літератури і літературознавець // Записки НТШ.— 1976.— Т. 187.— С. 97—106.
- Філологічні науки в рамках Наукового Товариства ім. Шевченка за сто років // Записки НТШ.— 1976.— Т. 187.— С. 7—18.
- Перший етап «Дзвонів» // Дзвони: Тримісячник української християнської літературної творчості / Вид. Філософічно-гуманістичний Факультет Українського Католицького Університету. Редактор Богдан Лончина.— Рим; Детройт, 1977.— Ч. I (100).— С. 6—13.
- Там, де народився Іван Франко: (З нагоди Франківського ювілею) // Дзвони (Рим; Детройт).— 1977.— Ч. I (100).— С. 37—45.
- Десятирччя з дня смерті проф. д-ра Романа Смаль-Стоцького // Свобода.— 1979.— 28 квіт.— Ч. 9.
- Українська література під советами в 40-х роках // Дзвони.— 1979.— Ч. 2 (109).— С. 35—45.
- Наша богослужбова мова // Дзвони.— 1980.— Ч. 3/4 (114/115).— С. 37—46.
- Західноукраїнські елементи мови в ранній творчості Івана Франка: (Перероблена і доповнена стаття) // Записки НТШ.— 1981.— Т. 198: Іван Франко — митець і мислитель: Зб. доп. для відзначення 125-річчя народин і 65-річчя смерті Івана Франка.— С. 101—119.
- «Сон української ночі», драма Василя Пачовського: Спроба аналізу // Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева.— Мюнхен, 1983.— С. 609—633.
- Антін Любич-Могильницький. Життя і творчість // Studia Slavica in honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch. Festgabe zum 65. Geburtstag / Herausgegeben von G. Freidhot, P. Kosta und M. Schutrumpf. Teil I, Beiträge zur Ostslawischen Philologie (I).— München: Verlag Otto Sagner, 1983.— P. 112—138.— Укр. мов.
- Д-р Лука Луців — літературознавець і літературний критик // Свобода.— 1985.— 27 лют.— Ч. 38; 28 лют.— Ч. 39.

Окремі рецензії

Огієнко І. * Українська літературна мова XVI ст. і український «Крехівський Апостол» 1530-х рр.: Літературно-лінгвістична монографія.— Т. 1—2 (Студії до української граматики, кн. VII, VIII, Варшава, 1930) // Записки Чина св. Василя Великого.— 1931.— Т. 1/2.— С. 347—360.

Anderson Gladys Low: Ciche czytanie w świetle badań psychologicznych i pedagogicznych / Tłomaczyła z języka francuskiego Hanna Dobrowolska.— Warszawa: Nakł. „Naszej Księgarni“, Sp. Akc. Z. N. P. 1932 // Українська школа (Львів).— 1932.— С. 117—118.

Лушинський П. Естетична аналіза поетичних творів.— Львів, 1933.— 39 с. (Бібліотека «Української школи»; Ч. 2) // Дзвони.— 1934.— Ч. 3.— С. 129—130.

Пеленський Є. Ю. Забутий жанр: Нарис розвитку літературної пародії.— Львів, 1933.— 29 с. (Бібліотека «Дажбог»; Ч. 7) // Дзвони (Львів).— 1934.— Ч. 3.

Pomirowski Leon. Nowa literatura w nowej Polsce.— Warszawa: Nakład Gebethnera i Wilffa, 1933.— 1348 s. // Назустріч (Львів).— 1934.— Ч. 77.

Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних.— Львів, 1934.— 154 с. (Бібліотека «Рідної мови»; Ч. 3) // Дзвони.— 1936.— Ч. 1/2.— С. 76—77. Підп.: В. М. Л.

«Слово», журнал слов'янської філології, Ч. 1 / Редагує К. Чехович; Видання Семінару слов'янської філології при філософічному факультеті Української Богословської Академії у Львові.— Львів, 1936 липень // Дзвони.— 1936.— Ч. 8/9.— С. 353—354. Підп.: В. М. Л.

Огієнко І. Постановя азбуки й літературної мови у слов'ян.— Жовква, 1937.— 300 с. (Бібліотека Українознавства; Т. 1, 2) // Дзвони.— 1938.— Ч. 4/5.— С. 193—195; Рідна мова.— 1938.— Ч. 12.— С. 527—530.

Микола М. Палій; Надійні дні: Повісті з життя // Свобода.— 1949.— Ч. 295.

Щербаківський В. Головні різниці між українською та московською мовами.— Лондон, 1952 // Київ, 1952.— Ч. 5/6.— С. 314—315.

Лисяк Олег. За стрілецький звичай.— Мюнхен, 1953 // Видання Брацтва кол. вояків І-ї Української Дивізії УНА, 341 с., 21 см.

Рудницький Я. Читанки з українського, російського і польського фольклору.— Вінніпег, 1952—1953 // Київ, 1954.— Ч. 3.— С. 143—144 [Заголовок]: Текстові посібники до навчання слов'янських мов у американських школах.

Ревуцький В. П'ять великих акторів української сцени.— Париж, 1955 // Свобода.— 1955.— Ч. 134.

Соневицький М. Гомін давноминулих днів.— Нью-Йорк, 1955 // Свобода.— 1956.— Ч. 20.

Andrusyshen C. H., Krett J. N. et al. Ukrainian-English Dictionary, Toronto: University of Toronto Press.— 1957.— XXIX, 1163 p., Rudnycky J. B., comp. Readings in Canadian Slavic Folklore, I: Texts in Ukrainian (Readings in Slavic Folklore, 4), Winnipeg: University of Manitoba Press.— XI, 192 p. // The Slavic and East European Journal, Summer 1959.— Vol. 27 (New Series, vol. 3), N 2.— P. 196—197.

Тис Ю. На світанку: Біографічна повість із життя Марка Вовчка.— Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1961.— 404 с. // Народна Воля.— Скрантон, 1961.— 14 груд.— Ч. 48.

Russian and East European Publications in the Libraries of the United States / By Mervill, J. Ruggles and Vaclav Mostecky.— New York: Columbia University Press, 1960.— 396 p. // The Ukrainian Quarterly (1961).— Vol. 17, N 1.— Spring 19.— P. 88—90.

Гайдарівський В. Заячий пастух: Повість.— Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників «Слово», 1963.— 164 с. // Народна воля.— 1963.— 3 жовт.— Ч. 38.

Лагодінська Г. До сонця, до волі. Мандрівка юности.— Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1960.— 254 с. // Народна воля.— 1963.— 10 січ.— Ч. 2.

Храплива Л. Отаман Воля: Повість для молоді.— Мюнхен: Українське видавництво, 1959.— 271 с. // Шлях (Філадельфія, Па).— 1963.— 4 серп.— Ч. 30.

Soviet Marxism and Natural Science, 1917—1932 / By David Joravsky.— New York: Columbia University Press, 1961, XIV.— 433 p. // Ukrainian Quarterly.— 1963.— Vol. 19, N 2.— P. 185—186.

Парфанович С. На схрещених дорогах: Повість.— Чикаго: Накладом авторки, 1963.— 420 с. // Народна воля.— 1964.— 13 лют.— Ч. 7.

Пасічник Т. По всій Україні: Поема.— 2-е вид.— Нью-Йорк: Видано власним накладом, 1964.— 196 с. // Народна воля.— 1964.— 30 лип.— Ч. 29.

* При описі рецензій на початку вказано назву рецензованого твору.

Pushkin's „Poltava“ / By John P. Pauls.— New York, 1962; Shevchenko Scientific Society (Ukrainian Studies, English Section), vol. 1 (18), XV, 108 p. // Народна воля.— 1964.— 17 груд.— Ч. 49.

Струтинська М. (В. Марська) Помилка доктора Варецького: Оповідання.— Буенос-Айрес, 1963.— 143 с. // Народна воля.— 1965.— 14 січ.— Ч. 2.

Парфанович С. У лісничівці.— 2-е вид. фотодруком.— Детройт, 1966.— 18 с. // Америка (Філадельфія, Па).— 1966.— 9 листоп.— Ч. 215.

Журба Г. Тодір Сокір. На тлі історії: Роман.— Нью-Йорк: Вид-во «Наша Батьківщина», 1967.— 336 с. // Народна воля.— 1967.— 22 черв.— Ч. 25.

Назарко І. Сильветки великих людей: Бібліографічні сильветки історії й сучасности.— Рим: Вид-во сс. Василіян. Українська духовна бібліотека, 1964.— 156 с. // Шлях.— 1967.— 12 листоп.— Ч. 46.

Кобзей Т. Великий різьбар селянських душ (Василь Стефаник).— Торонто: НТШ, 1968.— 254 с. (Бібліотека українознавства; Т. 21) // Шлях.— 1968.— 26 трав.— Ч. 21.

Храплива Л. Чародійне авто: Оповідання для дітей / Лл. Петра Андрусєва.— Нью-Йорк, 1967.— 95 с. // Шлях.— 1968.— 24 берез.— Ч. 12.

Звичайна Олена, Млаковий Михайло. Ворог народу: Повість у двох томах.— Лондон: Українська видавнича спілка, 1966.— Т. 1: Проти течії.— 468 с.; Т. 2: Плянега рабів.— 471 с. // Народна воля.— 1969.— 24 серп.— Ч. 32.

Горникевич Т. Відень-Царгород-Атени: Подорожні записки. Українське Католицьке Видавництво на чужині, 1964.— 215 с. // Богословія.— 1971.— Т. 35.— С. 227—229.

Хомиш П. Вічне Місто Рим: Вражіння з відвідин.— Торонто-Рим, 1964.— 192 с. (Українське видавництво «Добра книжка»; Вип. 182) // Богословія.— 1971.— Т. 35, кн. 1/4.— С. 226—227.

Metropolit Andreas Scheptyckyj: Leben und Wirken des grossen Förderers der Kirchenunion / Von Dr. Gregor Prokoptschuk. Zweite neubearbeitete Auflage.— München: Verlag „Ukraine“, 1967.— 366 s. // Богословія.— 1971.— Т. 35.— С. 229—231.

Чотири збірки поезій Володимира Янева: Сонце і Грати.— Берлін, 1941; Листопадіві фрагменти (Автобіографічні шкідці).— Берлін; Шлях.— Мюнхен, 1951; Життя.— Париж; Мюнхен; Дзвони.— 1975.— Ч. 3/4 (102).— С. 143—152.

Чавс П. У вирі життя та Мостищина і Судовищенщина / Зредагував д-р Василь Вереш.— Стемфорд: Видання Дієцезального Музею і Бібліотеки Української Католицької Єпархії, 1976.— 367 с. // Дзвони (Рим; Детройт; Чикаго).— 1978.— Ч. 2 (105).— С. 76—78.

Ярославська Д. Папороць не цвіте: Повість. На маргінесі записок дивізійника.— Кліфтон, 1976.— 243 с. // Дзвони.— 1978.— Ч. 2 (105).— С. 75—76.

The Ukrainian Translations of Shakespeare's Sonnets / A Stylistic Analysis by Orysia Prokopiw.— Ottawa-Edmonton: University of Ottawa Press and Gateway Publishers Ltd., 1976.— 334 p. // University of Ottawa Ukrainian Studies (1978).— N 2.

Zelechovskij J., Nedilskij S. Malorusko-nimeckij slovar Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch.— Lviv, 1884—1886: Fotoporedruk z pislaslomom Oleksy Horbaca (Reprint mit einem Nachwort von Olexa Horbatsch).— München, 1982.— Bd. (I) Teil 1, 1884.— 394 s.; Bd. (I) Teil 2, 1884.— S. 396—793; Bd. 2, Teil 3, 1886.— S. 793—1126 // Jahrbuch der Ukrainekunde. Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der ukrainischen Wissenschaften, e. V., 1982.— P. 327—330.

Публікації у збірниках серії «Український архів»

Угнівський фольклор (матеріали і знадоби); О. Степан Онишкевич; Іванна з Трешневських та Роман Савицькі // Угнів та Угнівщина.— Нью-Йорк, 1960.— С. 306—314, 422—425, 437—439. Показник імен, місцевин і предметів: с. 595—610; Післяслово: с. 611 (Укр. архів; Т. 16).

Василь Грабець: З бувальщини Нового Села коло Чесанова в Галичині, 1826—1944.— Нью-Йорк, 1967.— 106 с., іл., мапа (Укр. архів; Т. 18).

Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові.— Нью-Йорк, 1980.— 340 с., іл. (Укр. архів; Т. 22).

Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові: Додаткова книга.— Нью-Йорк, 1984.— 111 с., іл. (Укр. архів; Т. 22а).

Народна ноша в Яворівщині з-перед Першої світової війни; Мова Яворівщини; Фольклор Яворівщини // Яворівщина і Краковеччина.— Нью-Йорк, 1984.— С. 589—596, 603—608, 586—588 (Укр. архів; Т. 37).

Владика Григорій Лакота // Комарно, Рудки та околиця.— Нью-Йорк, 1987.— С. 422—424 (Укр. архів; Т. 43).

**Редактор регіональних збірників
серії «Український архів»**

- Т. 17: Збаражчина.— 1965.— Т. 1.— 680 с., іл.
Т. 30: Збаражчина.— 1980.— Т. 2.— 740 с., іл.
Т. 31: Збаражчина.— 1985.— Т. 3.— 523 с., іл.
Т. 19: Бережанська Земля.— 1970.— 877 с., іл.
Т. 20: Тербовельська Земля.— 1968.— 913 с., іл.
Т. 21: Шляхами Золотого Поділля.— 1970.— Т. 2.— 231 с., іл.
Т. 35: Шляхами Золотого Поділля.— 1983.— Т. 3.— 846 с., іл.
Т. 23: Рід Ліщинських.— 1973.— 201 с., іл.
Т. 24: Підгаєцька Земля.— 1980.— 774 с., іл.
Т. 24А: Мандрівка Землями Підгаєччини.— 1980.— 170 с.
Т. 25: Дрогобиччина — Земля Івана Франка.— 1973.— 840 с., іл.
Т. 32: Дрогобиччина — Земля Івана Франка.— 1978.— 246 с., іл.
Т. 33: Городенщина.— 1978.— 871 с., іл.
Т. 34: Бойківщина.— 1980.— 521 с., іл.
Т. 38: Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи.— 1985.— 1056 с., іл.
Т. 40: Регенсбург: До історії української еміграції після Другої світової війни.— 1985.— 684 с., іл.
Т. 41: Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінещина, Холмщина і Підляшшя.— 1986.— Т. 1.— 960 с., іл.
Т. 42: Ярославщина і Засяння.— 1986.— XVIII, 797 с., іл.

МІЙ ПРОФЕСОР, ТОВАРИШ ПРАЦІ І ПРИЯТЕЛЬ

Будучи в середній школі у Львові, я чув про молодого вчителя гімназії Малої семінарії у Львові Василя Лева, що здобув докторський ступінь у тодішньому Львівському університеті Яна-Казимира і був навіть запрошений на посаду лектора при тому ж університеті. У ті часи зробити докторат у польському університеті українцеві було нелегко. Отже, коли молодий учений, українець був удостоєний такого академічного ступеня, то він мусив те заслужити своїми здібностями і працею більше, ніж пересічний кандидат польської національності. Це давалося нелегко українцеві, і ті, що мали нагоду студіювати в польській середній школі чи університеті, дуже добре знають, як це бувало.

Про молодого Василя Лева жила опінія, що це наш надійний учений. Але з В. Левом я не мав ще особистих контактів. Це сталося лише тоді, коли я зголосився до гімназійної матури класичного типу як екстерніст у гімназії Малої семінарії у Львові на вулиці Сикстуській. Між учителями тієї гімназії, що мали опінію фахівців своїх предметів високого класу, був д-р В. Лев, який викладав польську літературу. Після письмового іспиту допущено мене до усної матури, і д-р Василь Лев екзаменував мене з польської літератури.

На всі питання я відповів успішно, і д-р Василь Лев погратулював мені за мої відповіді, додавши, що абітурієнт добре опанував польську літературу. На свідомстві була оцінка: «Дуже добре».

Секрет моїх знань польської літератури полягав у тому, що я, будучи в Учительській семінарії, мав за вчителя університетського колегу д-ра Василя Лева пана Яворчиківського, який після права ще студіював філософію і вчив нас польської літератури мало що не так, як в університеті, бо вживав тих самих підручників, що в університеті. Наприклад, про Словацького окрему студію Кляйндля.

З того часу в мене з'явилася повага та неписана симпатія до д-ра В. Лева, і коли ми згодом зустрічались, то завжди як добрі знайомі.

Мої студії у Богословській академії не давали багато нагод зустрічатися з д-ром Левом, але я завжди з приємністю читав у пресі чи журналах його цікаві спомини з вакаційних мандрівок по Карпатах.

Д-р Лев був завзятим туристом. Часто можна було читати його спомини про туристичні подорожі до Каменя Довбуша чи куди-інде. Ось уривок із спомину «На прощі до Гошова» з 1937 року:

«Двохсотлітній ювілей гошівської чудотворної ікони веде від весни цього року маси прочан на Ясну гору в Гошові. Молодь греко-католицької Малої семінарії у Львові захотіла також відбути прощу. Вже ранньої весни попросила на це дозволу о. д-ра М. Хвильовського і стала планувати мандрівку, щоб отримати «dulce cum utili»... Ранком 4-го червня ц. р. (1937) рушили поїздом через Стрий. По дорозі оглядали учні околицю. За Миколаєвом минули міст на Дністрі, що мутною, понурою водою вирізав невеликий та стрімкий яр. А далі поїзд спішив на південь, щоб показати наші любі Карпати. Замаєчили в синяві обриси гір. Один з учнів намагався шукати Високої, одного з головних верхів пасма Горганів. А рівночасно з молодих грудей лунали грімкі, бадьорі пісні, розливалися по розлогіх полях, бігли до суміжних сіл.

Біля стіп Ясної Гори, окутаної у ліс, розляглося при гостинці невелике підгірське село Гошів. Стали учні підходити під гору. Дорога серед гуші

дерев запровадила на монастирське подвір'я, де прочан привітав о. ігумен. Учні увійшли до церкви й відспівали молебен та помолилися перед відслоненою чудотворною іконою.

Після відпочинку й обідньої перекуски усі відвідувачі оглядали чудовий вид на околицю монастиря-твердині. Праворуч від сходу розкинула свої рукави ріка Свіча, а ліворуч карпатські узгір'я розтягнулися понад річку Сукіль і сховалися у долині скелі Бубнища».

Паломництво до Гошору на Ясну Гору до чудотворного образу Матері Божої, яка стягала щорічно, особливо на празники Матері Божої, десятки тисяч людей, проф. Лев, малюючи прекрасні краєвиди наших Карпат, описував з такою любов'ю, що цей опис гідний пензля доброго майстра.

Знаю, що проф. Лев любив мандрувати під час літніх вакацій по наших прекрасних горах, і таких описів напевне є більше, на жаль, вони не всі нині доступні, щоб їх зачитувати, як оцей, що беремо його з тижневика «Мета».

За першої большевицької окупації проф. В. Лев був зайнятий як викладач при кафедрі української мови і літератури Університету ім. Івана Франка у Львові і в Педагогічному інституті, а також як старший науковий співробітник відділу мови філіалу АН УРСР.

З приходом нової окупації, тим разом німецької, була знову відкрита Мала духовна семінарія, і д-р В. Лев повернувся до цієї школи, з якою був зв'язаний усі роки її існування за польської окупації.

В 1942 р. запросив мене до праці в Духовній семінарії архієпископ кир Йосиф Сліпий. У Малій семінарії, де я виконував функції скарбника, виплачував платню та викладав всевітню історію у 7 і 8 класах гімназії, зустрів професора Лева як давнього знайомого і тепер товариша праці.

Однак наша співпраця тривала недовго, бо наступ большевиків змушував залишити наш Львів, Малу семінарію, яка тепер містилася на вул. Коперника, 36, отже, у будівлях Богословської академії.

По дорозі на Захід ми зустрілися ненадовго ще у Криниці, й дороги наші розійшлися.

Після капітуляції Німеччини та тимчасового поселення нашої діаспори по табору, що прибрало бодай на якийсь час видимість сталості, почалося організування табірнього шкільництва. В Байройті засновано гімназію, де проф. В. Лев почав учити. Але вже в 1946 р. енергійний апостольський візитатор Микола Вояковський, користаючи з того, що в еміграції опинилося кілька професорів Богословської академії та досить значна кількість колишніх богословів різних галицьких і закарпатських семінарій, одержав дозвіл від Американського військового управління у Баварії відкрити Духовну семінарію.

На приміщення Духовної семінарії „Military Government“ передано чудовий замок Гіршберг am See — недалеко від міста Вальдгайма. Це прекрасна альпійська околиця була неподалік від Гарміш Партенкірхен та великого табору наших біженців Міттенвальду.

Замок цей — колишня власність генерала артилерії Баварського королівства Гіршберга. Після Першої світової війни його купив банкір із Берліна Бляйхредер, за національністю єврей. Він був приватним банкіром цісаря Вільгельма II. Бляйхредер був одружений з жінкою, що походила з лужицьких сербів. Подружжя мало одного сина, який навіть служив у німецькій армії, але це не перешкодило гітлерівському режимові привласнити замок. У дружини Бляйхредера після смерті чоловіка відібрали всі маєтки, але дозволили їй мешкати у приміщеннях, які колись були призначені для слуг того замку. Сам замок Гітлер конфіскував і зробив його приміщенням для своїх гостей. „Für die Geste des Führers“ — так це називалось.

Коли Гітлер почав програвати війну і багато його союзників мусило втікати зі своєї батьківщини, він розміщував їх у тому замку. Отже, таким способом якийсь час там побував король Болгарії Борис, кілька днів був там зі своєю родиною Беніто Муссоліні, коли його, після перевороту маршала Бадолі, викрав з арешту майор німецької авіації Скорцени, і Гітлер помістив його в Гіршбергу, а останнім гостем Гітлера, який замешкав у Гіршбергу, був мадярський реґент адмірал Горті.

Коли ми одержали замок Гіршберг для приміщення Духовної семінарії, адмірал Горті вже за кілька днів перед тим перенісся до Вальдгайма, але його почет, уся обслуга включно з деякими офіцерами мадярської армії залишилися у приміщеннях, де колись жили слуги замку.

У тому ж замку 9-го лютого 1946 р. урочисто відкрито Українську духовну семінарію, апостольський візитатор о. Микола Вояковський призначив ректором семінарії професора і декана теологічного факультету Богословської академії у Львові д-ра Василя Лабу. Префектом і віце-ректором був о. Михайло Левенець. Викладачем церковнослов'янської мови запропоновано проф. Василя Лева. Мені випав обов'язок учити історію Української і Вселенської церков. Отже, ми знову зустрілися з проф. Левом у праці над вихованням нового покоління духовного стану.

Проф. В. Лев із родиною також мешкав у Гіршбергу, і ми мали нагоду знову не тільки зустрічатися, а й також поглиблювати нашу приязнь і співпрацю. Разом дуже часто виїздили до Мюнхена, де проф. Лев викладав в Українському Вільному Університеті, а я почав свої дальші студії для здобуття докторату.

Після виїзду Духовної семінарії чи радше перенесення її духовною владою до Голландії, ми залишилися у Німеччині і тоді почали заходи для переїзду до США.

У 1949 році ми побачилися під церквою Святого Юра в Нью-Йорку. Нові обставини не давали змоги часто зустрічатися, але бодай у неділю чи суботу ми бачилися у Науковому товаристві ім. Шевченка, котре як новий осередок (відділ) заснував 1947 року проф. Микола Чубатий, який уже з 1939 року залишався у США після конгресу Пакс Романа.

Вірний своєму покликанню як вихователь і професор Духовної семінарії, проф. Лев став учителем у Малій семінарії у Стемфорді і також професором церковнослов'янської мови в колеґії Святого Василія Великого.

У 1953 році мене запросили на посаду професора до колеґії Святого Василія Великого у Стемфорді, і ми мали приємність із проф. Левом щоранку зустрічатися у поїзді по дорозі до праці. То були справді незабутні дні нашого спільного подорожжування до Стемфорда, а часто й зі Стемфорда. Це була добра нагода обмінитися думками по наше нове становище, про працю у НТШ чи інших організаціях, в яких ми брали участь, як, наприклад, в Українському католицькому об'єднанні інтелектуалів «Обнова». Тут обидва ми належали до управи цього об'єднання. Якийсь час я був головою, а професор — у Контрольній комісії.

Щоб допомогти матеріально Українському Вільному Університетові в Мюнхені, я скликав перші сходи колишніх професорів і вихованців УВУ на нараду (відбулася на Другій авеню у домівці СУМУ). Головою нашого зібрання був В. Лев. То був початок цієї організації, яка розрослася до міцної фінансової установи, що донині допомагає УВУ.

Під час навчання у Стемфорді проф. Лев, викладаючи церковно-слов'янську мову, підготував також підручники церковнослов'янської мови для студентів. Тоді проф. Лев також дописував до щомісячника «Ковчег», який виходив за редакцією преосв. владики Амвросія Сенишина.

З огляду на кращі умови праці проф. Лев одержав посаду в жіночому коледжі у Скрентоні і переїхав туди жити з родиною, однак ми далі підтримували дружні зв'язки, бо проф. Лев часто навідувався до НТШ у Нью-Йорку.

Коли в 1963 році митрополит кир Йосиф Сліпий повернувся із заслання та відновив Богословську академію під назвою Українського католицького університету ім. Климента-папи в Римі, ми з професором Левом були запрошені викладачами того університету.

Там ми знову мали нагоду спільно працювати, відвідувати ватиканські бібліотеки, архіви й обмінюватися думками про різні наукові, церковні та громадські справи. Часто ми робили спільні прогулянки по Риму, оглядаючи пам'ятки давньої цивілізації.

Нас обидвох було запрошено до Міжпархіальної комісії перекладу літургійних книжок, і тут ми знову мали нагоду спільно працювати. Останнім часом нас єднала праця у НТШ.

Проф. Левові випала почесна і дуже відповідальна праця: упорядкувати Бібліотеку НТШ, і в цій справі він, незважаючи на свій поважний вік, не шкодуючи труду, щотижня доїжджає до Нью-Йорка. Щороку він як декан філософського факультету їздив до Рима, бо і там крім викладачів його чекали обов'язки дорадника бібліотеки та інші справи. Також не полишав своїй лекцій кожного літа в УВУ в Мюнхені.

Коли мені доводиться говорити про Василя Лева як професора, товариша праці та приятеля, то під кожним оглядом могу сказати — це була ідеальна особистість. Передовсім це людина високої особистої культури. До своїх студентів він завжди був ввічливий, готовий допомогти в кожній ситуації.

Як товариш праці проф. В. Лев завжди був згідливий, приятний, з почуттям легкого гумору, його завжди і всюди любили співробітники і студенти.

За довгі роки нашої співпраці і знайомства існувала між нами щира приязнь, яка тільки може бути між людьми, близькими за поглядами на етично-моральні, релігійно-національні та інші справи. Василь Лев — Приятель з великої літери, на вірність і приязнь якого можна було стопроцентно покластися. Коли б я не звертався до нього в будь-якій справі, то завжди вчасно одержував чи то потрібну інформацію, чи якусь літературу.

Як приятелі ми ніколи не мали розходжень у наших поглядах на справи української науки, яка звичайно була темою наших розмов. Тому завжди було цікаво зустрітися з професором, почути його неординарні думки, базовані на великому знанні та довголітньому досвіді у праці в наших інституціях теперішніх та більш ранніх львівських часів. Особливо ж цікаві були його розповіді про наших визначних діячів науки і культури, яких проф. Лев знав з особистих зустрічей у Львові. Того, що можна було почути від проф. В. Лева, не вичитаєш у жодній книжці чи газеті.

Відданий українській науці, він своїм прикладом чесного християнина, життям, працею і молодим завзяттям завжди давав приклад, як треба працювати для загального добра, для добра української науки, Церкви й народу.

КІЛЬКА ПОЖОВКЛИХ ВИТИНКІВ ІЗ ЧАСОПИСІВ...

Вони лежать переді мною на столі і повертають думки від сьогоднішніх турбот аж на яких тридцять, а то й більше років назад. Витинки зі «Свободи» — це оголошення циклів лекцій Інституту українознавства при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку. Ці оголошення систематично подавав до «Свободи» покійний уже нині секретар НТШ у США Роман Кобринський. Узагалі, коли читаєш ці пожовклі листки, — то з гіркою думаш, скількох уже людей, що творили цю епоху й ці події, треба подавати зі словом «покійний»... І знову згадується: на бібліотеці Львівської політехніки є напис: „Nis mortui vivunt et muti loquuntur“. Тільки не довелося почути їхню мову особисто. Зате ожили ці покійні всіх часів нашого минулого життя нагорі триповерхового будинку в Нью-Йорку — багатому і яскравому, у «столиці світу»... Будинок цей врізався гострим клином у перехрестя вулиць на нью-йоркському «Давнтавні», що його за традицією ми називали часом «Подолом», хоч, крім назви, багато спільного з київським Подолом він не мав. Будинок № 302 на Тринадцятій авеню виглядав так, як і всі навколишні дома на «Подолі»: підкреслено безстильно. Та всередині, як лиш проходиш у скрипучі двері, що з ними траплялися різні «проблеми», усе було якесь святкове, чисте, уважливе, рідне.

Дорога на «Олімп» не була легка. Про ліфт не можна було й думати. А ступали цими сходами на кожен цикл лекцій ноги професорів, що вже ходили по багатьох європейських університетах...

Прибулому, як він тільки трохи піднявся сходами, відразу впадала у вічі пам'ятна таблиця з іменами щедрих фундаторів, які уможливили придбання цього будинку. Як на скромні «грінорські» початки він був немалим здобутком та закріпленням нашого «стану посідання»! Пригадую між цими іменами професора Миколу Чубатого — історика церкви та ініціатора Патріархального руху, Василя Пуйду — скромну людину, яка прибрала собі псевдонім «Тихий» і вважала метою свого нелегкого життя підтримувати українські установи культури.

Далі на шляху цієї анабазі привітно усміхалася дівчина в народному одязі, запрошуючи робити пожертви на Національний фонд; там містився Український Конгресовий Комітет Америки. Всі деталі запам'яталися так чітко тому, бо я піднімалася тими сходами з великими сподіваннями, у майже побожному піднесенні духа...

Пригадую, як із новеньким ще дипломом американського університету ввійшла я уперше в цю святиню української науки — дещо несміливо, бо привикла до холоду й парадності чужих високих шкіл. Мене привітав секретар інституту д-р Фединський. Пізніше його син, а може, небіж зганятиме сон з очей комуністичної преси своїми «буржуазно-націоналістичними» виступами в самому таки Києві.

Досить, що перша розмова, вступні формальності зарахування зразу створили відчуття: тут зовсім щось інакше; тут усе своє, власне, бажане й довгождане. Крізь світлі вікна нам виднілися не нью-йоркські засмічені вулиці, не розхристаність недалекого божемного Грінч-Віледжа, а зовсім інші обрії, ті, далекі... «Там широко, там весело від краю до краю», — мріяв разом із живими портрет патрона — батька Тараса на стіні. А «золота» ікона Богородиці благословляла...

Був рік 1954-й. «Нова еміграція» починала виходити з початкових труд-

нощів нового поселення: психологічних, організаційних, господарських. У тіні хмарочосів виростала наша молодь, горнулася до молодіжних організацій, кінчала школи українознавства, але... далі йшла в чужий нам академічний світ, робила в ньому небувалі поступи, проте її знання про землю батьків так і залишилися на рівні середньошкільної матури. Цьому треба було якось зарадити. Тим паче, що було доволі вчених, які здобули освіту в рідному краю і несли з собою повноту знань та ідей.

І ось НТШ оголосило заснування Університету українознавства, що його зі скромності перейменовано незабаром на «інститут», а ще пізніше, згідно справжнього його практичного статусу, на «Педагогічний інститут». Пішло повідомлення у молодіжні організації... І ось молодь відгукнулася ледь що не масово. Лекції тривали кожного кінця тижня від п'ятниці пополудні до неділі, а слухала їх нераз трохи не сотня студентів. Це був «золотий вік»! Приходила жадібна до знань молодь, яка знаходила відповідь на свої питання. Приходили професори, спрагли передати новому поколінню усі скарби свого знання, і вони знаходили вдячного слухача.

Пригадую професорів (а було їх чимало) у різні часи. Мову викладали професори Пантелеймон Коваль та Кость Кисілевський. Разом із проф. Кисілевським мандрували ми пішки по українських селах та прислухалися до живої мови селян, встановлюючи границі засягу поодиноких говірок. Історію викладали професори Петро Андрусак, Іван Москаленко, Мирон Заклинський. Останній — до сивої голови романтичний січовий стрілець — не викладав, а священнодіяв над скрижалями минулого. Професор Володимир Січинський давав дихати світлим простором козацького бароко, професор Дем'ян Горняткевич утаємничував у містерії прабатьківського живопису та його символіки. Це нічого, казали вони, що доводиться далеко возити важкі й незручні експонати із власних збірок «підземками», автобусами аж до будинку НТШ. Важливим було те, що студенти пізнавали й захоплювалися. Професор Юрій Шумовський ілюстрував свої лекції археології численними проглядками. Професор Микола Величківський, колишній голова Української національної ради в Києві, мав, може, найменше вдячний та й не знаний студентам із науки українознавства предмет — економію. Але викладав її з переконанням, а студенти пізнавали нові аспекти. Бував в інституті і золотовустий доктор Микола Шлемкевич, який мріяв підготувати собі з-поміж студентів штаб Публіцистичного інституту, новий здобуток українських журналістів, центр студій нашої проблематики... Випробуваний пластовий вихователь та приятель молоді д-р Володимир Савчак вводив слухачів у таємниці теж маловідомої досі ділянки: українського права. Опісля викладав педагогіку професор Едуард Жарський.

Літературу згадую при кінці тому, що про неї хочеться написати якнайбільше й якнайкраще. Слухали ми її у професорів Богдана Загайкевича, Івана Губаржевського, Василя Лева. Власне проф. Левові, що й перепровадив мене колись щасливо поміж Сціллою і Харибдою першої післявоєнної матури, я особисто дякую найбільше. Та й не я одна... Професор Лев не лише викладав, а й влаштовував семінари-вправи, читання й інтерпретації творів нашої нової літератури. Це давало студентам змогу не лише слухати, а й активно співпрацювати. То була справжня розкіш: черпати з невисихаючих джерел літературної творчості, вбирати їх у своє «я».

Пригадую і студентів, між ними щиро зацікавлених, таких, що не надармо сприймали науку у світлицях НТШ. Пам'ятаю д-ра Анну Процик, уже тоді кваліфікованого педагога, яка, проте, училася чи не найпильніше; дві сестри Сваричевські, що зі зворушливою точністю доїздили на кожні виклади із далеченького Пассейка (одна з них пізніше стала дружиною відомого праців-

ника з ділянки української термінології інж. А. Вовка). Була студенткою інституту і Люба Абрам'юк-Волинець, сьогоднішня викладачка Духовної семінарії у Стемфорді та визначна діячка жіночого руху. Всю свою душу вклала у працю покійна вже сьогодні знаменита довголітня вчителька нью-йоркської школи СУМу Богдана Лисняк-Сидор. Молодий Андрій Горняткевич, тепер професор Альбертського університету, сам читав лекції про Олександра Довженка, свого кумира, і навіть повторював їх у Літературно-мистецькому клубі Нью-Йорка при наявності чисельної та поважної публіки на чолі з корифеями українського театру Олімпією Добровольською та Йосипом Гірняком.

Це згадка про кількох найвизначніших студентів. Та скористався з діяльності інституту кожен, хто піднімався стрімкими сходами в домівку НТШ для своєї майбутньої педагогічної, літературної, громадської праці чи для формування власного світогляду та виховання своїх дітей свідомими українцями.

Проте немає на світі нічого непроминального. Ентузіазм молоді також не вічний. «Молоді літа — то бурхливий потік»... — Так і стала порожніти домівка. Хто кінчав студії і виїздив у нові місця праці, хто був переобтяжений іншими клопотами. Треба було щиро дивуватися невтомним професорам, які приїздили нероз дуже здалеку, щоб викладати перед кількома лише студентами. Але свого обов'язку ніколи не може покинути священик, вояк і педагог!

Ба, що більше, ідея Інституту українознавства поширилася у найкращі часи також і на Філадельфію, Чикаго, навітьтв Денвер, а був то час, коли у вільний світ приїхав патріарх-сповідник Йосиф та створив Український католицький університет з його філіями. Пригадую одну дуже успішну, хоч самотню, виїзну сесію Інституту до Гартфорда разом із професором В. Левом, де так мило вітала нас організаторка цих лекцій, покійна вже (і знов — покійна!) Ірина Скочдополь, відома пластунка, громадська та патріарша діячка.

Та навіть за мінімальної кількості студентів Інститут профункціонував у якійсь формі ще довгі літа. Завжди знаходилося хоч декілька зацікавлених, яким варто було присвятити час і зусилля професорів — між ними і першого невтомного професора Василя Лева.

Час пливе... Новий, просторий та комфортний будинок НТШ з усім сучасним обладнанням уже мало нагадує скромність Тринадцятої авеню, яка, до речі, ніякого нещастя не принесла, хоч і була 13-ою. На обрії появляється дедалі більше молодих наукових сил — українців усіх ділянок. Вони займають належні місця в університетах світу, розносять нашу правду та забезпечують невмирущість української культури. Та, власне, може Інститут українознавства при НТШ і поклав той необхідний поміст понад скупі й невідрадні часи з минулого у краще майбуття. І за це вдяка йому щира й вічна!

ВАСИЛЬ ЛЕВ — ЛІТОПИСЕЦЬ І ДОСЛІДНИК ПРОЦЕСІВ РОЗВОЮ ГАЛИЦЬКОГО ГОВОРУ

Ім'я професора Василя Лева в пам'яті його студентів нерозривно пов'язане з їхніми спогадами про Львів, семінарію та церковнослов'янську мову. Свою наукову працю В. Лев почав аналітичним розглядом церковнослов'янської мови західноукраїнської редакції, вивчав її і працював у тій же ділянці, присвячуючи увагу експерта-знавця практичним питанням перекладу обрядової мови Української католицької церкви з церковнослов'янської сучасною живою українською мовою. З цієї ділянки професор Лев опублікував велику кількість праць, які заслуговують на увагу як загального, так і спеціалізованого читача. У своїх мовознавчих працях проф. Лев звертає увагу тих, хто цікавиться історією розвою української літературної мови і тим, як проходив процес її розвою на західноукраїнських землях. Саме цій діяльності проф. Лева присвячуємо наш загальний огляд.

Мені пригадується професор д-р Василь Лев уже від початку 1946-го року, коли він прийшов в Українську греко-католицьку семінарію на Гіршбергу в Баварії викладати давню церковнослов'янську мову. Після короткого фонетичного вступу про церковнослов'янську мову української редакції ми перейшли до огляду морфології, читання текстів та синтаксису, де вже тоді проф. Лев звертав нашу увагу на високу досконалість поетичної мови Святого Письма. Сьогодні із задоволенням і визнанням нам приємно ствердити, що проф. Лев обидві свої праці з гіршберзького часу встиг опублікувати. Це, зокрема, Граматика старої церковнослов'янської мови (Стемфорд, 1956 р.) та стаття «Поетична мова Святого Письма» (Логос, 1953 р.). У наші дні, коли й далі провадяться переклади церковнослов'янських текстів українською мовою, варто б цим перекладачам звернути більшу увагу на дуже сильні поетичні засоби мови попередніх текстів, щоб відтворити їх у перекладах сучасною українською літературною мовою. Таких засобів у цій мові багато. Проф. Лев зараховує до поетичних засобів мови текстів Святого Письма шість рядів паралелізмів, порівняння, метафори, гіперболи, символи, епітеги, анафори, епіфори, алітерацію, асонанси, ліризм, духовне піднесення, картинність мови та простоту й безпосередність її вислову. Сьогоднішнє незадоволення з дотеперішніх перекладів Святого Письма полягає якраз у недосконалості нових перекладів. Їм треба присвятити більшу увагу саме у площині мовно-поетичних засобів релігійного вислову.

Професор Лев у царині перекладу з церковнослов'янської мови сучасною українською літературною мовою має визнаний досвід і є сьогодні чи не єдиним нашим експертом у цій справі. Уже з другої половини 1920-х років працює у цій ділянці. В 1930-му році він успішно захистив докторську дисертацію на тему «Крехівський Апостол»¹.

Праця над «Крехівським Апостолом» полягала в опрацюванні мови списка 1581 р. та у проведенні його аналізу. Проаналізувавши 663 сторінки рукопису, д-р Лев подав твердження, що сам переклад мови «Крехівського Апостола» походить із першої половини XVI століття. Згодом для габілітації у Львівському університеті д-р Лев зайнявся опрацюванням мови «Крехівської Палей» (як її назвав І. Франко), в якій були апокрифічні оповідання

¹ Lew Bazyli. *Apostol Krechowski // Prace Filologiczne.*— Warszawa, 1929.— Т. XIV.— S. 16—33 (Резюме докторської дисертації).

про Старий Завіт. На основі палеографічних та мовних досліджень, як і змісту, проф. Лев довів, що тексти рукопису належать до першої половини XV ст. Аналіз об'ємистого тексту Палеї, що налічує 1141 сторінку, дав змогу проф. Леву ствердити, що він постав у другій половині XV ст. та, крім того, що його фонетичні ознаки й лексика показують, як церковнослов'янська мова саме в тих ділянках змінювалася на східнослов'янському ґрунті, приймаючи з цієї останньої багато мовних елементів із фонетики і словникарства. «Словникарство найбільше свідчить про живий розвиток і проникання народного елементу в книжну мову вчених. Саме лексика є найкращим мірилом того, як жива мова впродовж століть, починаючи з XI ст., опанувала мертвіючу церковнослов'янську мову книжників»². Д-р Лев зробив ще додатковий висновок на основі цього рукопису, а саме: «...перевага у Крехівській Палеї елементу живої української мови над тими з московської підтверджує факт, що московське джерело для Крехівської Палеї не встояло перед живим українським елементом. Тому Крехівська Палея — твір український, який постав на українських землях (мабуть, західних — місце приналежності) і хоч не оригінальний, а перекладний або перероблений, проте в мові і змісті проявлений український дух»³. Ось і головний висновок д-ра В. Лева про стан української мови в його перших наукових працях.

У 1935-му році вийшла з друку нова праця д-ра Лева з цієї самої ділянки: «Український переклад хроніки Мартина Б'єльського», що появилася у працях Українського наукового інституту (т. XXIX) у Варшаві. Про важливість цієї праці рецензент у «Дзвонах» за 1936 рік висловився такими позитивними словами:

«Молодий наш лінгвіст подає у цій праці опис рукопису... та граматику вибраних місць з хроніки Б'єльського... Крім основно опрацьованих традиційних частин граматики цієї пам'ятки (звучня, морфологія, невідмінні частини мови), окремо потрактовані й фонетично проаналізовані чужі слова та друга цікава частина про техніку перекладу... Тут треба ствердити, що кваліфікація автора збуджує довір'я до його наукової праці. Назагал ця праця має стисло науковий характер і надається лише для фахівців. Конкретний вислід цієї студії — це мовознавче підтвердження уже давніше висловленого проф. М. Возняком здогаду, що цей староукраїнський рукопис XVI-го століття походить із земель на південь і південний захід від Перемишля...»⁴.

У 1930-х роках проф. Лев присвячує увагу мовним справам у Галичині за часів австрійського панування. У 1939 р. він у журналі «Богословія»⁵ публікує працю про нову стадію мовного узусу галицьких українців, а саме:

«Мова галицького духовенства від часу прилучення Галичини до Австрії аж до 1848 р.» В цій праці стверджено процес сильного винародовлення у Галичині: «Магнати вже давно винародовились. Дрібніша шляхта-інтелігенція, хоч би козака, стала тратити на Лівобережжі, а згодом під усією Росією своє національне обличчя, переходити в московський табір, засвоювати чужу мову, а рідну полишати для мужика. В Галичині діється подібне. Тут польська мова заступає московську, а розпорядки цісаря Йосифа II додають ще німецької. Брак почуття любови й пошани рідної мови походить із національної несвідомости й індіферентности української інтелігенції. Вона то, шляхта (чи міщани), за польських часів стала поляками, за Австрії

² Лев В. Лексичні новотвори у «Крехівській Палеї» // *Наук. зб. (Collected Scientific Papers), Український вільний університет.*— Мюнхен, 1948.— С. 76.

³ Там же.— С. 76.

⁴ Дзвони.— *Річник VI, 1936.*— С. 77 (рецензія М. Г(натипка)).

⁵ *Богословія.*— Т. XVII—XX.— Львів: Богословське наукове товариство, 1943.— С. 198—208.

німцями, а згодом знову поляками. При українській (руській) мові та народності лишилися тільки хлопи й убогі та малоосвічені сільські священики... Натомість вище духовенство, єпископи й крилошани говорили й писали польськи або по-латині, а до уряду ще й по-німецьки. Навіть у перших 50-х роках австрійського панування польською мовою послуговувалося духовенство не тільки у великих містах, а й у малих та по селах більше, як за часів польської держави. Теж і ті міщанські родини, що з початку австрійського панування ще почувалися українцями, до 1820 р. майже зовсім спольщились. Від спольщування духовенства вищого й нижчого терпіла богослужбова церковнослов'янська мова та священича ноша. А національна свідомість починає зароджуватись і розвиватись зразу від часу заснування Духовної семінарії для українських богословів у Львові. Одначе не пішло воно скорою дорогою, а стрічало перепони внутрі й зовні українського народу, зокрема духовенства»⁶. Справді повільно, але рішуче культурний рівень греко-католицького духовенства все-таки зростає, особливо після заснування освітнього товариства священиків у Перемишлі 1816 р. Тоді, у 20—40-х роках ХІХ ст., поборюючи труднощі з боку чужих і своїх, молоді ентузіасти зі священничого середовища «захоплюються й переймаються вістками про досягнення інших національностей, головню західних і південних слов'ян, вивчають їхні літератури та усну словесність і самі починають займатися етнографічними працями, збиранням народної творчості, записуванням пісень, казок, приказок, загадок, оповідань, переказів, легенд тощо. Вони планують видати й собі в Галичині такий збірник народних пісень, який на Придніпрянщині видав М. Максимович (1827 р.) з додатком власних творів, що мали б відповідати творам Котляревського, Квітки і т. ін.»⁷

Згодом проф. Лев публікує розвідку «Боротьба за українську літературну мову в Галичині та за характер її»⁸, в якій подано історичний нарис розвою українського-галицького діалекту з неясної говірки сумішей мов до єдиної української літературної мови в період від ХVІ ст. до тепер. Водночас із загальним нарисом історичного розвою української мови в Галичині проф. Лев розглядає вклад поодиноких авторів у розвиток цієї мови. У розвідці «Мова поетів Руської Трійці»⁹ він аналізує внесок Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича до скарбниці загальноукраїнської мови в Галичині. Головні думки про вклад цих письменників у літературну мову висловив один із членів Руської Трійці Яків Головацький. Він у примітці до «Псалмів Русланових» Шашкевича ствердив 1845 р. таке:

«Кажеш, приятелю, що простим язиком нашим можна лиш о домашних, щоденних річах бесідувати, що руський народний язик зовсім неспосібний до вираження вищих понять. От тобі показав живим приміром Шашкевич, як можна своїм наріччям без чужої примітки і найвищі поняття о Бозі гладко говорити, та ще як сильно, як мудро, як положительно, основно! Не язик народний винен, але ти сам, бо, ударся у груди, не знаєш його, не вмієш поруськи. Шашкевич не рік, не два виучовав і розбирав народну бесіду: тепер видиш, як ему гнется всюди під лад і не лінуйся, працой, то, і тобі легше піjde, але знай, що без праці само до берега твого не приплине»¹⁰.

⁶ Богословія.— Т. ХVІІ—ХХ.— Львів: Богословське наукове товариство, 1943.— С. 199.

⁷ Лев В. Від «Русалки Дністрової» до весни народів // Календар-альманах на ювілейний 1948 р.— Аугсбург—Мюнхен, 1948.— С. 82.

⁸ Лев В. Боротьба за українську літературну мову в Галичині та за характер її // Наук. зб. на пошану І. Мірчука.— Мюнхен—Нью-Йорк; Париж; Вінніпег: Український вільний університет.— С. 67—86.

⁹ Записки НТШ.— Т. СLXI // Зб. філол. секції.— Т. 24.— Нью-Йорк; Париж, 1953.— С. 37—89.

¹⁰ Там же.— С. 86.

Далі у статті «Про мову Т. Шевченка»¹¹ проф. Лев, розглядаючи внесок Шевченка в розвій української мови, підсумовує свої думки на цю тему за такими словами академіка А. Кримського:

«Шевченко, захопившись слов'янофільством, виходив з ідеї, що український письменник повинен вибирати із словарної скарбниці живої української мови переважно такі елементи, що могли б зрозуміти по змозі геть усі слов'яни і повинен він, наскільки це річ можлива, не брати тих українських слів (хоч би й дуже звичайних), котрі могли б являти собою будь-які труднощі для решти слов'янства. Щоб українську мову краще розуміли всі інші слов'яни, Т. Шевченко широко користувався так само словами церковнослов'янськими, біблійними. Щоправда, Шевченкова мова не переставала через те бути дуже художньою мовою, та все ж таки в Шевченка виявлялася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини, — без тієї колоритності, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точности, яку може дати фотографія»¹².

Сьогодні, коли підхід до літературної мови іде у протилежному напрямку до розумувань Т. Шевченка, усе ж таки варто і на цей погляд звернути нашу увагу.

Відтак проф. Лев публікує працю про вклад Івана Франка до скарбниці української літературної мови. Стаття вийшла під заголовком «Участь І. Франка в творі української літературної мови»¹³. В ній висвітлено, як Іван Франко цілеспрямовано йшов незалежним шляхом у творенні української літературної мови. Франко висловлює свої погляди у вірші «Антошкови П.». Там Каменяр кинув виклик галицьким москвофілам, які наполягали на тому, що українська мова є діалектом російської. Франко заявив: «Діалект — а ми його надишем міццю духа і огнем любови. І нестертий слід його запишем між культурні мови»¹⁴.

Франкова «міць духа і огонь любови» до всього щиронародного, — стверджує проф. Лев, — його завзяття збагатили нашу літературу також і мистецькими перекладами найбільших творів світової літератури доказали, що наше рідне слово сяє тепер багатством, чистотою, красою і силою вислову, вибудованими поетом із глибин його щиронародної душі й почуття»¹⁵. І. Франко, розвиваючи ресурси літературної мови, виступав усе-таки і в обороні говіркової основи цієї мови. Коли Б. Грінченко у статті «Галицькі вірші»¹⁶ гостро критикував галицьких поетів за їхню «локальну й дивовижну мову», то І. Франко різко протривався немов би вимозі Грінченка, щоб усі письменники вчилися української мови, їздячи на Псьол та на Сулу. Франко, — зауважує проф. Лев, — став на становищі ваги всіх говорів як конечних для творення літературної мови. Франко ствердив: «Народ з його мовою, звичаями, творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані знівечити, ані змазати тих відтінків не можна, та й чи треба? Адже ж се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь народились і повинні вийти на пожиток цілості»¹⁷. Цією заявою Франко визнав не тільки діалектну багато-

¹¹ Рідна мова. — Варшава, 1933. — № 9, 10.

¹² Там же. — С. 328.

¹³ Записки НТШ. — Т. CLXVI // 36. філол. секції на пошану Івана Франка. — Т. 26. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1957. — С. 125—132.

¹⁴ Франко І. Твори: В 20 т. — Т. XI. — К., 1954. — С. 295.

¹⁵ Записки НТШ. — Т. CLXVI. — С. 131.

¹⁶ Чайченко В. Галицькі вірші // Правда. — 1891. — IX. — С. 153.

¹⁷ Записки НТШ. — Т. CLXVI. — С. 130.

основність літературної мови, а й також і діалектну різnorodність літературної мови. У своїх висновках проф. Лев заявляє, що «Франко, продовжуючи працю, розпочату «Руською Трійцею» у «Русалці Дністровій» виховав почуття мовної спільноти всіх українців та єдиної літературної мови в сучасних їй мов галицьких письменників, які разом із ним змагали до витворення єдиної літературної мови на основі центральних українських говорів, причому витворювався вплив кращих галицьких письменників, публіцистів і науковців на загальноукраїнську літературну мову»¹⁸. Вплив І. Франка в Галичині був великий. Він також сягнув і східноукраїнських земель. Акад. А. Кримський сказав про це так: «Франкова лексика зробила великий вплив на лексику загальноукраїнську, та ще й довго впливатиме на неї. Вистачить подивитися, якою щедрою рукою цитує новий академічний «Російсько-український словник живої мови» писання І. Франка, Й. Маковея, В. Шурата, О. Кобилянської та багатьох інших»¹⁹.

Постулат Івана Франка був правильний. Сьогоднішня «українська літературна мова як система (дійсно) збудована на різноговірковій синтезі»²⁰. Чистоговіркових літературних мов немає. Домінує штучно витворена мова, яка селективно вбирає у себе елементи, почуті «з уст народу». З огляду на це народні говори далі вивчають навіть при водночасному існуванні багатой літературної мови. Після доведення огляду історії розвитку української мови в Галичині до часу, коли там і на всіх інших українських землях була прийнята одна літературна мова, проф. Лев присвятив кілька досліджень вивченню говірок. Він ще напочатку своєї наукової діяльності опублікував статтю «Чому та як постає мова й діалекти?»²¹, в якій, розглядаючи теорію «хвильового постання етнічних мов»²², навів дуже влучний приклад цього процесу з української ситуації, а саме: «Коли в XII—XIII ст. підпадає значення Києва, на заході постає новий український центр — Галич, який водночас із Києвом дає напрям культурному розвитку українського народу. Через те постають дві культури, два світогляди: східна наддніпрянська та західна наддністрянська з двома релігійними світами, візантійським і західним. Обі частини українського народу підпадають під впливи сусідніх москалів та поляків: з одної сторони постає культура боротьба з тими сусідами, а з другої сторони приймаються їх впливи. Це відбивається теж і в мові»²³.

У 1960-му році вийшов опис «Угнівської мови»²⁴ проф. Лева та дещо раніше його стаття «Мова американських українців»²⁵. У цих працях проф. Лев звертає увагу на неспинний процес змін у мові, які дуже яскраво можна зауважити на прикладі змін у мові американських українців. Про ці зміни проф. Лев дає такий висновок: «Обставини політично-громадського і соціологічного характеру на вивчення англійської мови іммігрантами, а сповідна «легкість» її (передусім морфології) діє на такі приймання впливу на рідну мову:

а) приймання в українську мову суто англійських слів;

¹⁸ Записки НТШ.—Т. CLXVI.—С. 132.

¹⁹ Кримський А. «Правописна справа» Степана Смаль-Стоцького // Записки іст.-філол. відділу УАН.—Т. XII.—С. 345.

²⁰ Шевельов Юрій. Чернігівщина у формуванні нової української літературної мови // Зб. на пошану З. Кузеля.—Париж: НТШ, 1962.—Т. CLXIX.—С. 255.

²¹ Дзвони.—1931.—№ 1, 4, 5.—С. 269—273.

²² Там же.—С. 270.

²³ Там же.—С. 272.

²⁴ Лев В. Угнівська мова // Угнів та Угнівщина.—Нью-Йорк: Укр. архів.—1960.—Т. 16.—С. 295—306.

²⁵ Записки НТШ.—Т. CLXV // Зб. філол. секції.—Нью-Йорк; Париж, 1956.—Т. 26.—С. 21—30.

б) приймання англійських слів та надання їм українського морфологічного вигляду;

в) приймання перекладів англійських слів та ідіом;

г) приймання акценту англійської мови;

д) деформування української мови під впливом англійської фонетики ²⁶.

Стосовно змін у мові проф. Лев лаконічно стверджує, що «всі розважування приводять до висновку, що мова, яка є відбиттям життя і культури даного народу, розвивається під впливом тих фактів, що спричиняють постання народів, а даліше під впливом безустанної культурної флуктуації серед одного народу. Доказом цього є те, що даний нарід не посідає суцільної літературної мови, але ряд говорів, і навіть серед тих говорів майже кожне село має свої питомі мовні признаки» ²⁷.

---

²⁶ Записки НТШ.— Т. CLXV // Зб. філол. секції.— Нью-Йорк; Париж, 1956.— Т. 26.— С. 29.

²⁷ Дзвони.— 1931.— № 4, 5.— С. 273.

ПРОФЕСОР ВАСИЛЬ ЛЕВ

Недавно дійшла до нас сумна вістка, що 23 березня 1991 року на 89-му році життя помер у Ріджфільді (штат Коннектікет, США) видатний український мовознавець, філолог і педагог професор Василь Лев, від якого в кінці 1990 р. я одержав ще дружнього й ділового листа. Особливо сумно стає, коли відходять від нас назавжди видатні, працьовиті, ділові, дружні люди, наші вчителі, які своєю солідною працею дають нам добрий приклад ретельності й найвищої поваги до творчої праці.

Проф. Василь Лев у 1930 році захистив докторську дисертацію на тему «Крехівський Апостол — пам'ятка української літературної мови XVI ст.», отримуючи наукову ступінь (звання) доктора філософії в ділянці слов'янської філології. Це був серйозний початок дальших дослідницьких праць професора Василя Лева у відношенні до української мови та її історії. Досліджував він ще «Крехівську Палею» та мову перекладу Хроніки Марціна Бельського («Український переклад Хроніки Мартина Бельського». — Варшава, 1935. — Праці Українського Наукового Інституту, т. 29), звертаючи увагу передусім на мовні особливості. Збагатили вони значно наші знання про староукраїнську літературну мову. Студія проф. В. Лева про переклади Святого Письма на українську мову від XVI століття до наших днів, опублікована у I томі «Праць Наукового Конгресу в Тисячоліття Хрещення Руси-України» (Мюнхен, 1988, стор. 169—184), виповнила важливу прогалину в українському мовознавстві, подаючи цінні факти та аналіз мовного присвоювання українській культурі найповажнішого твору світової літератури, яким була й надалі є Біблія Старого і Нового Завіту.

Серйозна частина праць проф. В. Лева відносилася до нової української літературної мови, а саме до мови творів Т. Шевченка, поетів Руської Трійці, Івана Франка, якого вклад у формування загальноукраїнської літературної мови особливо цікаво був представлений дослідником. В усіх цих працях знаходимо нові мовні матеріали й факти, нові узагальнення та приклад солідної дослідницької праці філолога.

Як славіст проф. В. Лев розумів потребу показувати розвиток української мови у взаємозв'язках з іншими спорідненими та сусідніми мовами, а насамперед — зі староцерковнослов'янською мовою, яка виповняла у великій мірі позитивну культуротворчу роль в Україні. Він є автором «Нарису граматики староцерковнослов'янської мови», виданого в Стемфорді 1956 року тощо. Важливе значення для нашої культури мала також його співучасть у підготовці «Англійсько-українського словника» з 1947—1948 рр.

Проф. Василь Лев був філологом широких кругозорів. Не зводив він своїх зацікавлень і діянь лише до суто мовознавчих проблем, виходив ширше на дослідження фольклору та літератури, що становило в нього одну цілість, якій на ім'я українська філологія. У його багатій науковій творчості (бл. 350 публікацій) знайдемо праці з української фольклористики та етнографії, а також літературознавства.

Писав він про різдвяні звичаї та колядки, про великодні народні звичаї, про народну ношу в Галичині, про зв'язок «Русалки Дністрової» з українським фольклором, про історію української фольклористики й етнографії, а також про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка в цих наукових ділянках.

З літературознавчих досліджень треба згадати монографію «Богдан Лепкий. 1872—1941. Життя і творчість», про яку В. Жила писав у помертній згадці про В. Лева:

«Книга обіймає аналізу поезії, прози, критичних та історико-літературних статей. Заглиблюючись у тему В. Лев виводить читача на широкий літературний простір, залучає різноманітний мистецький матеріал, робить численні зіставлення, щоб переконливо висвітлити силу таланту Б. Лепкого в змалюванні ліричних поем і цікавих літературних образів. Книга становить собою цінний посібник у вивченні спадщини великого поета й письменника»¹.

Василь Лев редагував поодинокі літературні твори до видання, зокрема 9-томний збірник творів Василя Гренджі-Донського, редагував регіональні збірники, рецензував різні українськомовні видання на еміграції. Усе це робив ретельно, сумлінно, з точністю доброго філолога, з вкладом характерної для нього працьовитості, знання й талану.

Проф. Василь Лев був довголітнім педагогом. Від 1927 р. він був учителем у гімназії Сестер Василіянок і в Малій Семінарії у Львові. У 1937—1944 роках працював як викладач української мови на слов'янській філології Львівського університету, пов'язаний був також дослідницькою працею з Відділом мовознавства Академії наук у Львові. На еміграції працював як професор Української греко-католицької семінарії у Гіршберзі (Баварія), де викладає старослов'янську мову й палеографію, а від 1946 року став професором української й слов'янської філології та палеології в Українському Вільному Університеті.

Переїхавши до Америки проф. В. Лев й надалі займався педагогічною діяльністю. Викладав українознавство на вечірніх курсах у Нью-Йорку, від 1952 р. працював як професор української та церковнослов'янської мов у коледжі ім. С. Василя в Стемфорді, від 1958-го року був професором модерних мов у жіночому коледжі «Мерівуд» у Скрентоні. Від 1963 року став професором слов'янської філології в Українському католицькому університеті ім. Св. Климентія в Римі, де протягом 1972—1985 рр. виконував обов'язки декана Філософічно-гуманістичного факультету.

Був В. Лев членом Української Вільної Академії Наук, Богословського наукового товариства в Римі та Наукового товариства ім. Шевченка, в якому працював активно як секретар Філологічної секції до останніх днів свого життя. Саме він у 1988 році робив заходи уведення мене в члени Філологічної секції НТШ. Перша й остання наші зустрічі у Римі під час святкувань тисячоліття хрещення України були для мене винятково симпатичні й корисні. Я вперше побачив автора праць, які ще зі студентських літ читав, учився з них історії української мови, а пізніше — використовував, цитуючи їх у своїх розвідках. До того часу знав я проф. В. Лева також зі споминів інших професорів, а передусім проф. Т. Лера-Сплавінського.

Проф. В. Лев у кореспонденції, яка після нашої римської зустрічі розвинулася, просив мене подавати кандидатів у члени НТШ з-посеред філологів, що працювали в Польщі. В одному з листів, мабуть, уже останньому, датованому 3 жовтня 1990 року, писав:

«...Дуже дякую за листи, на які відписую спізнено, тому що затримався «на селі», ніби відпочиваючи. Прошу вибачити. З зацікавленням прочитав про Вашу участь у Першому Конгресі Міжнародної Асоціації Українознавства в Києві. І цікаві доповіді і зустрічі з різними знайомими і перший раз знайомими, а також і Київ, хоч дуже поновлений на большевицький лад, все це

¹ Християнський Голос.— 6 жовтня 1991 р., 4. 40 (2231).

притягає людину, до деякого ступеня оновляє. Був я в Києві два рази за большевицького режиму. Тепер уже не їжджу ні до Риму, ні до Мюнхену. Минуло мені 87 років, важкувато пускатися в далеку дорогу. А Вас прошу приїхати до Шампейнь, як тільки Штогрин приїде Вам запрошення. А звітдам таки і до Нью-Йорку. Радо будемо вітати Вас із Дружиною, також із доповіддю. Роздумую над можливістю видрукувати Вашу велику працю про говірки, друковану в «Нашому Слові». Якби скласти з НС сторінки формату книжки, тоді легко було б видрукувати цілу працю офсетом. Не всі Вами запропоновані кандидати в членство ФС НТШ прислали дотепер свої заяви про згоду стати членами НТШ [...] Шлю щирий привіт і поклін. Ваш Василь Лев».

Дарма шукати прізвища проф. В. Лева в енциклопедіях і бібліографічних довідниках, що видавалися в Україні після війни. Був такий недобрий час, що не всіх чесних трудівників на полі української культури й науки на еміграції цензура дозволяла цитувати та й узагалі згадувати. Тоталітарна влада штучно намагалася зовсім виключити їх з наукового обігу в Україні. Може, тепер Україна та українські філологи віддадуть належну шану довголітньому трудівникові, який вніс в українське мовознавство і філологію багато нових матеріалів, нових узагальнень і теоретичних думок.

Схиляємо низько голови перед Його науковими творами, прикладом Його працьовитості, ретельності, наполегливості. В. Жила свій некролог про проф. В. Лева закінчує словами: «Світла пам'ять про Василя Лева — педагога, мовознавця і літературознавця, людину високої культури і щедрої душі, назавжди залишиться в наших серцях».

Залишилися також Його праці з української філології, і є надія, що зможуть їх вивчати та вчитися на них також учені і студенти в Самостійній Україні, про яку проф. В. Лев мріяв і для якої працював чесно протягом усього свого життя.

II. МОВА Й МОВОЗНАВСТВО

ШВЕДСЬКІ ГЛОСИ У СТОКГОЛЬМСЬКІЙ КОПІЇ БЕРИДИНОГО «ЛЕКСИКОНУ»

Рукописний кодекс Ms Ralamb Fol. 16 Королівської бібліотеки у Стокгольмі має у шведській славистиці вже свою історію. Бібліотечний опис окреслює його як *Rysk öfningsbo k för en Svensk* (Russian Exercise Book for a Swede) «з кінця XVII ст.» Займався ним А. Єнзен¹, твердячи, що саме з нього «пильно вивчав Спарвенфельд² перед своєю успішною подорожжю до Росії» та що цей кодекс «був підставою, на якій він побудував свій великий лексикографічний труд». Критично поставилася до цієї думки Єнсена дослідниця словникарської спадщини Спарвенфельда Улля Біргегорд³. Вона подала докладний зміст цього кодексу, як і раніше його описи та студії над ним. Йдеться про фоліант (формат 14,5×35,6 см) невідомого автора з 436 непагінованих сторінок, переважно лексикографічного змісту, який становлять: 1) німецько-російський поділянковий словничок (3 с.), 2) шведсько-російський словник (48 с.), 3) словничок російських фраз (25 с.), 4) шведсько-російська ліста слів (29 с.), 5) скорочена копія «Лексикону» П. Беринди видання 1653 р. (його с. 1—210, стовпці 1—314) враз із дописаними бл. 260 шведськими відповідниками-глосами та копією (на с. 67) скарги шведського купця з Новгороду московському цареві на своїх російських партнерів (108 с.), 6) інше, у тому числі копії угод Швеції з Московщиною 1617, 1661 й 1666 рр. та опис облоги Нарви 1700 р. Рукопис творений, мабуть, у різні роки II половини XVII ст. На підставі прикінцевого цифрового зіставлення російського літочислення із західними в нім.-рос. словничку *Anno Domini* 1670—1719, скопійованого з якогось російського азбуковника, У. Біргегорд³ (с. 149) здогадується, що й інші лексикографічні частини кодексу могли постати лише після 1670 р.; свій слушний теоретичний здогад, що в нашому кодексі йшлося про копію з 2-го видання Бериндиного «Лексикону», вона змогла була б підтвердити текстово-мовними фактами, якщо б знала нашу статтю⁴ про різниці між обома виданнями.

Наш кодекс походить із книгозбірні королівського урядника і дворянина Густава Ролямба (1675—1750), що, на думку У. Біргегорд, успадкував її частину з бібліотеки свого батька Р. Кляеса (1622—1698) Компіляторами кодексу шведські джерела називали російськомовних перекладачів при королівській канцелярії Бенгта Маттесона (1653), Йоганна Роселіна-Росенліндта (бл. 1617—1657) та ін.

Наші рядки присвячені текстово-мовному розглядові добору гасел із «Лексикону» та перелікові шведських глос до них.

З Бериндиного «Лексикону» дослідники досі зареєстрували чотири рукописні копії у Москві (пор. В. Вітковський⁵, у Ленінській бібліотеці —

¹ Jensen A. Die Anfänge der schwedischen Slavistik, Archiv für slavische Philologie, 33/1912, с. 136—165.

² Ibid.— S. 148.

³ Birgegård U. Лексикографические работы И. Г. Спарвенфельда и их место в истории русской лексикографии.— Slavica Lugdu.— S. 153.

⁴ Біргегорд У. Глоссарий русского разговорного языка конца XVII-го века. Russian Linguistics, 2, Dordrecht-Boston, 1975.— С. 193—218.

⁵ Горбач О. Два видання Бериндиного «Лексикону» // Наукові Записки Українського технічно-господарського інституту — Мюнхен, 1965.— В. VII (X).— С. 123—136.

⁵ Witkowski W. Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, LX: Prace Językoznawcze, z. 5.— Kraków, 1963.— S. 95 (дали: ZNUJ Przn).

дві копії з вид. 1627 р. й одна копія з вид. 1653 р., а в Центральному Державному архіві давніх актів у Москві одна копія з вид. 1653 р., про яку згадує Г. Коляда⁶) та одну копію у Києві (В. Німчук⁷, с. XXXIV; Центральный державный историчный архив Украины у Києві — з вид. 1653 р.).

Нам невідомо про будь-які порівнювальні студії чи то про відношення цих копій до їхніх оригіналів або про якість їх взаємопов'язання. Можна лиш здогадуватися, що якийсь стосунок до цих відписок має і стокгольмська копія. Той факт, що копія російської скарги цареві на окремій сторінці 67 серед тексту копії «Лексикону» (*Dragandse Suplicatione eller Hjalpbiträde*) писана тим самим почерком, що й «Лексикон» і виявляє, як і «Лексикон», риси російської мови, а в самому відпису «Лексикону» виступають і неросійські (себто шведські) фонетичні особливості, каже здогадуватися, що копіюстом тут був швед; але ж, із другого боку, стилістичного підбору лексики з оригіналу провести швед не міг. Такого довершив перед ним той перший копіїст «Лексикону», що з його копії-переробки наш шведський копіїст уже лиш відписував, а швед-гласатор дописував ще деякі гасла (головно з Острозької Біблії), незалежні від «Лексикону». Цей гласатор користувався якоюсь шведською Біблією⁸, з якої підшукував відповідники до церковно-слов'янських Острозької (далі ОБ), подаючи дотичне місце за розділами книги. Таких доповнень, не завжди із шведськими відповідниками, дописуваних звичайно внизу стовпців, 37 (їх позначаємо в лісті глос зіркою); шведський гласатор здебільшого виправляв і декотрі правописні помилки копіїста.

На розграфлених у чотирі стовпці 108 с. фоліанту (починаючи зворотом аркуша, а крім с. 67 з копією скарги на всю ширину аркуша скопійовано гранковий стовпець «Лексикону» 1653 р. зі скороченим підбором українських відповідників у першій і третій графах, причому другу й четверту графи залишено вільними: у них гласатор вписував шведські відповідники дрібненьким нечітким готичним скорописом; при оправі дещо з того пообрізано, як і початкові літери церковнослов'янського стовпця та його азбучних позначень угорі над графами. У стовпцях пересічно по 20—30 словникових гасел. Щоб вмістити туди близько шести тисяч гасел «Лексикону» копіїстові довелося провести низку далекосяжних скорочень (крім близько 75 переочених пропускень).

⁶ Коляда Г. Памво Беринда и его «Лексикон славеноросский» (к 325-летию выхода в свет Лексикона) // Ученые Записки Гос. Пед. Института в Сталинабаде.— Филол. серия.— Сталинабад, 1953.— Кн. 3.— С. 53—55.

⁷ Німчук В. П. Беринда і його «Лексиконь славенороскій и Имень тлькованіє», в: Лексикон славеноросский Памви Беринди.— К., 1961.— С. V—XXXVIII.

⁸ При порівнюванні ми користувалися примірником Університетської бібліотеки у Франкфурті *Biblen eller Then Heliga Skrift, Gamla och Nya Testamentet.*— Stockholm, 1815 (далі *SB*). Відмінність між *SB* і нашим гласатором ми ствердили у двох місцях: 1) Мат. 5, 13, ОБ (соль), обуаєть «звітріє»: *smelter sin salt* «розтопиться його сіль» (*SB*: *saltet mister sin sälta* «сіль утратить свою солоність»), 2) Ісаїя 15, 3, ОБ, ярига «міх з ряднини»: *fin särk* «тонка (жіноча) сорочка» (*SB*: *sack-ag* «мішок, мішки»),— якщо це не помилка гласатора.— Цікаво, що і ОБ і *SB*, як і Лютерів переклад (*Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers, Berlin, 1914*) виявляють тотожний текст у кн. Товіт, 11, 9, ОБ помяніємь соєя ошиби радовашєся: (*SB*) *och flecktade med sin rupa, sprang och stickade sig gladigen*: (Luther) *und wedelte mit seinem Schwanz, sprang und stellte sich fröhlich.*— У римському перекладі о. І. Хоменка (Святе Письмо Старого та Нового Завіту, Рим, 1963,— тут стих 11, 8) текст, який відповідає грецьким «Септуагінти» («Старий Завіт за 70-ма».— Атени, 1969), тут інакший: Побігла мати, припала синові на шию й сказала: «Я побачила тебе, моя дитино! Тепер хоч би і вмерти!» Та й заплакала.— У виданнях Біблійного товариства (у тому числі й у перекладі І. Огієнка *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту.*— Лондон, 1962) кн. Товіт як неканонічна відсутня.— Сама проблема цікава тут і для усталення джерел ОБ, яка тут не послужилася текстом «Септуагінти».

Про те, що наш кодекс (тут і далі скорочуємо: Ст.) копіює не перше (1627 р.), а друге (1653 р.) видання «Лексикону» з його різницями супроти першого видання, свідчать приведені правописні й лексичні збіги з кутейнським текстом (супроти їх різниць від київського):

1627: (запінаю:) перешкажую — 1653, Ст.: пережкажую	извъщцаюся	извъщцаюся
извъщцаюся	нетлнїє	нетлнїє
(обътую:) слюбую	(обътую:) слюбую	слубую
(рвения:) реть, посварокъ	(рвения:) реть, посварокъ	рети, посварки
(свѣряю:) свищу	(свѣряю:) свищу	свѣщу
(славий:) соловій	(славий:) соловій	соловей
(сусъкъ:) ровъ	(сусъкъ:) ровъ	ровы
(слушаница:) мясо бендзоное	(слушаница:) мясо бендзоное	мясо бужеоное
(сътвори:) оучини	(сътвори:) оучини	оучини, оустрой

Про Бериндин «Лексикон» написано досі низку праць: його мову й наголос характеризувала, — не без помилок (до того ж на підставі другого видання!) З. Веселовська⁹; життєписні дані автора найобширніше зібрав та охарактеризував зміст статей «Лексикону» Г. Коляда; В. Вітковський опрацював правопис, а далі фонетику¹⁰, теж полонізмів¹¹, а М. Дідякин-Лімінг опрацювала українську морфологію «Лексикону»¹²; джерельні посилання у «Лексиконі» перелічує наша стаття¹³, а джерела тлумачень імен — статті Я. Янова¹⁴ і Л. Шнайдера¹⁵. Спробу охарактеризувати частини лексики зробила І. Ощипко¹⁶ та М. Дідякин¹⁷, а В. Вітковський¹⁸ спробував визначити на підставі фонетики — теж Бериндиних віршів — походження Беринди з надсянсько-бойківської межі¹⁹, що, на нашу думку, непевне. Основного ж питання про стилістичне й діалектне розшарування Бериндиної лексики з її полонізмами й кальками (чи це лиш кирилицею транслітеровані варваризми, чи полонізми тодішньої літературної мови, а може це індивіду-

⁹ Веселовська З. Мова «Лексикону» П. Беринди // Запис іст.-філол. відділу Всеукраїнської академії наук (далі скорочуємо: ЗІФВ ВУАН).— К., 1927.— Т. 13—14.— С. 311—339; її ж. Український наголос у «Лексиконі» П. Беринди, в: ЗІФВ ВУАН.—К., 1929.—Т. 21—22.— С. 7—28.

¹⁰ Witkowski W. Fonetyka Leksykonu Pamy Beryndy, ZNUJ, LXX.—Prjzn.—7.—Kraków, 1964.—S. 7—48.

¹¹ Його ж. Fonetyka wyrazów zapożyczonych z polskiego w Leksykonie P. Beryndy (1627 r.).—ZNUJ Prjzn, 4.—Kraków, 1961.—S. 201—208.

¹² Didiakin — Leeming M. Fleksja ukraińska w Leksykonie P. Beryndy, Komitet Słowianoznawstwa PAN, Monografie Słowistyczne, 16.—Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.—С. 5—122.

¹³ Горбач О. П. Беринда як етимолог // Науковий збірник Українського вільного університету.—Мюнхен, 1956.—Т. 6.—С. 60—78.

¹⁴ Janów J. Leksykografia wschodnio-słowiańska do końca XVI w., cz. II, I: Leksykon P. Beryndy i jego stosunek do nauki zachodnioeuropejskiej, Sprawozdania PAU, LII, 4.—Kraków, 1951.—S. 227—234; cz. 11, 2; Etymologie Maksyma Greka, Manuela Retora i innych autorów w słowniku imion P. Beryndy z 1627 r.—Там же.—Kraków, 1951.—LII, 6.

¹⁵ Schneider L. „Imen tołkowanie“ P. Beryndy a onomastikon Poliglotty antwerpskiej, Sprawozdania z Prac Naukowych WNS PAN, III, 2—3.—Warszawa, 1960.

¹⁶ Ощипко І. Из спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. (На матеріалі «Лексикону славеноросского» П. Беринди) // Питання українського мовознавства.—Кн. 4.—Кафедра укр. мовознавства Львів. держ. ун-ту.—Львів, 1960.—С. 117—126.

¹⁷ Didiakin M. Odbicie żywego języka w Leksykonie P. Beryndy // Sprawozdania z Prac Naukowych WNS PAN, III, 2—3.—Warszawa, 1960.

¹⁸ Witkowski W. Próba lokalizacji gwarowej języka P. Beryndy // Sprawozdania z Prac Naukowych WNS PAN, III, 2—3.—Warszawa, 1960; його ж. О pochodzeniu i nazwisku Beryndy, в: Sprawozdania oddziału PAN w Krakowie.—Styczeń-czerwiec, 1962.—Kraków, 1962.

¹⁹ Лесів М. Фонетичні особливості віршів і передмов П. Беринди // Зб. наук. праць аспірантів із філології, нр. 16.—Київ. держ. університет.—К., 1961.—С. 84.

альні Бериндині спроби (або й віддзеркалення окремих західних говірок, але котрих) — досі не встановлено.

Скорочуючи текст «Лексикону», копіїст Ст. зробив таке:

1) повипускав велику частину Бериндиних документаційних посилань, зокрема майже всіх таких частин голо-цифрових (за «Предьсловіє-м» Й. Труцевича, с. 2 кутейнського видання, це число аркушів у надрукованих Бериндою 1623 й 1624 рр. «Бесідах Івана Золотоустого» на Апостольські Діяння й Послання), як і більшість посилань на текст ОБ та інші твори;

2) ґрунтовно скоротив часті гасла-статті енциклопедійно-описового й повчального характеру, подаючи всього якийсь один відповідник;

3) повипускав іншомовні синоніми й відповідники, за винятком декотрих латинських (напр. *ира* (гнѣвъ), *венерацио*, *реверенциа* (говѣние) тощо), як і частих поміток «*метаф(оріце)*» про переносно-фігуральне значення слів, про які Г. Коляда⁶ (с. 52) висловив думку, що вони мали служити студентам при складанні художніх текстів;

4) вузькі діалектизми й побутові термінологізми (пропущено *фаска* (банка, оливна судина, фляша), *спѣжарня* (хранилниця: комора), *стеля*, *драґарѣ*, *дах*, *намѣт*, *сѣни*, *мешканячко* (кровь: домѣ, покрит'є, обителіще), *серенѣ*, *ожеледица*, *гололедица* (голоть: лѣдѣ), *плахта*, *жалоба*, *жалобный оубирѣ*, *верето*, *рядно* (вретище: власяниця), *веселая издебка*, *кулик*, *тарас* (узылище: вязен'є, турма), *гомон*, *гук от мовы людзкои*, *окрикѣ*, *трѣвога или крик*, *завада*, *бурда*, *турнѣя*, *фасол'*, *замѣшанѣ*, *згѣлкѣ* (молва или мльѣва: розрух', смущен'є, смятен'є, попеченіє), *натрен'є*, *маліован'є*, *румянецѣ* *яко собѣ приправуюг'* *бѣлыи головы* (поваленіє: побѣлен'є) тощо);

5) помітні полонізми (*вѣлґотност* (влага: мокрост), *водзѣ* (вождѣ), *броня* (врата: ворота), *здрой* (источник: жрудло або криниця тощо).

У випадку діалектизмів і полонізмів ще найбільше потерпіли в Ст. Бериндині синонімічні ряди, бо де був усього лиш один відповідник церковнослов'янськомів гаслової гранки, то копіїст його звичайно не лишав (хіба що довгий церковнослов'янський вираз займав усю графу!) *.

У понад півдесятка випадків глосатор дописав (без шведських глос) по синонімові (інколи з «Оставш-их речен-ій «Лексикону»); він же й позначив літерами *NB* ті місця (після гасел: *заслона й лишше*), де копіїст помилково пропустив цілі групи з гранки Лексикону й дописував їх у дальшому в іншій графі.

Назагал Ст. правильно копіює правопис кутейнського видання. Є, однак, і низка відхилень, зумовлених хоч свідомо іншими правописними звичками, хоч несвідомо іншою фонетичною базою або таки поганим прочитанням оригіналу.

При інколи механічному скорочуванні гасел могло трапитися таке, що залишено керівний член словосполучення й тим змінено чи то семантику обрубаної рештки, чи її граматичну доречність у стосунку до гранкового слова, напр. *чиншованя* з: запла́та чиншованя (дань); *вдячны' на охендозства* з: вдячний, который ся на охендозства и роскошы выдалѣ (пренасыщенѣ); *горлив* з: горливая милость (ревнюобразіє); *пилное промышленіє* з: пилно-

* Інколи з-поміж кількох Бериндиних синонімів вибрано лиш котрийсь один, що нерідко доволі віддалений від церковнослов'янського виразу, напр. *надраги*, ОБ Ісход 28, 42, '(спідні) штани': убраньє, фартух перекладено в Ст. за Бериндиним 'фартух', як шведське *förkläde* 'хвартух'. — До речі, Кулішів переклад грецького *λεριδμελλῆ λιγῆ* як 'льняні спідні шати' відповідає рос. 'нижнее платье льняное' (як і в Огієнковому 'льняна спідня одіж'), тоді як Хоменків переклад 'льняні штани' відповідає Лютеровому 'leinene Beinkleider', англійському 'linen breeches', чи французькому 'caleçons de lin'.

ване, промышленіе (промысль); *змилованя або милосердіа* з: з-ня а. м-діа годный (умилены'); *поступку до яковои рѣчи* з: бранье похопу и поступку до яковои рѣчи (спѣяние).

Літери *г*, великий юс (ж), *ї* та поствокальне *й* (-ый) замінено літерами: *г* (румигаю: *двекую*), ю- / -у- (ютроба, мудрованіе), *и* (або в гаслах від *Д* до *По*- латинським *Ј* з двокрапкою: *ніе* на -*ниє*, -*нїє*) та паериком (-*ы'*, -*и'*). Інколи копійст усуває нейотовані написання -*аа* (винная з: виннаа (винничіе)) та залюбки вдається до виносів літер і складів над рядок, як і до заміни -*ь*, -*ъ* паериком і навпаки. Копійст переважно модернізував правопис груп -*рѣ*, -*лѣ*, на -*ор*, -*ер*, -*ол*:- *скорбноє* з: скрѣбноє (несладостно), *оскверняю* з: оскврѣняю, *ополченіе* з: оплѣченіе (як і: *полѣзую* з: плѣзую (успѣваю) та *бодерствую* з: бодрѣствую!).

Заміни -*ъ*, -*ь* паериком і навпаки привели копійста до низки змішувань -*ъ* з -*ь* не лише після губних (єсмѣ, любовѣ, кровѣ, церковѣ), але й після зубних (постатѣ, памятѣ, завистѣ, локоть, 5 разів у наростку - *ость*: стропотность, .., коренѣ, огенѣ, гость, грудѣ, подражателѣ; і навпаки -*ь*: слѣдѣ, пѣстунѣ, смѣренѣ, сѣвѣтѣ, чрезѣ, повразѣ, пляцѣ, попелѣ, колоколь, диаволь, стра- тилѣ, одыйшоль, учинилѣ, казалѣ). Такі помилки (як і написання -*ла*, -*лу*, замість -*ля*, -*лю*:- дѣла, умилаюся, заколюю) кажуть здогадуватися, що копійст нерозрізняв фонем (л): (л') і був, мабуть, шведом. Низку його помилкових написань з -*ъ* виправив іншим чорнилом і письмом глосатор.

Вимовою *ѣ* як *е* зумовлено близько 30 написань з *е* замість *ѣ* (вещок: жрецѣ; каменѣ: жрѣновѣ; коростел: крастель; поправде: убо; подѣльне: над- дѣлательнѣ; матеря: вѣщество; справце: властели) та близько 15 написань із заміною *е* на *ѣ* (бѣдро: чресло; гдѣ: хлябѣ; сестренец': сестричищѣ; дѣлѣкатѣ: пренасыщенѣ).

У майже 15 написаннях -*енѣ*/-*ение* замість -*ѣнѣ* (верненѣ: възвращеніе; утврженѣ: котва) йдеться, може, як і в написаннях -*ение*, -*ие* (зо- псованіе: раздрушеніе; взятіе: поемленіе, близько 7 прикладів) теж про свідоме архаїзування мови Бериндиного оригіналу.

Подібно у випадках заміни *чо*, *жо*, *чы* на *че*, *же*, *чи* (чеснок: лукѣ; жена: сноха; отскочилѣ: отврѣжеса) та відпольщеннях з *о* замість *е* (вихорѣ: трусѣ; теж причислівників: смѣло, явно: не обвинуюся, як і: *королевство*: царство замість: *кролевство*).

Характеристична заміна написань -*чю* замість -*чу* (плачу: истрошаю; кичю; брязчю: звеню; гучю: звѣцаю; чювств: зрѣннє; навіть цюдность: злато з цу-), -*иця* на -*ица* (крыница: источник; темница: уза) при -*ецѣ* на -*ець* (ко- нець: кончина; нашинець: нашинѣ; корецѣ: спудѣ; танецѣ: ликѣ; сапо- гошвецѣ).

Вимову копійста відображують, може, написання: ризосвецѣ, змішу- ванн *щ* з *ш* (тощню: нью, толша, умершвленіе), як і змішування *к* з *х* (5 прикладів: суква; закователь: спасѣ; птахѣ: птица; хротость: тихость; харты; обокѣ: обоюду), а зрідка ненаголошених *о* з *у* (ходожество: живописательное *х-о*; которую з -*рою*: оскордѣ) та *о* з *а* (золота з -*то*: искуса; заве- мо: пропасть; вынашалѣ з -*шол*: сѣнискавѣ), як і російські форми: -*ой*/-*ей* у прикметників (милої з -*луй*: желаемый; королевской з: королевский (пре- столь); славетнѣйшей з -*шіи* (нарочитѣйшіи)).

У 6 випадках замінено м'який прикметниковий наросток -*ній* на -*ный* (збытны': ласкосрѣдый); *кромѣшны'*: свѣнны'; *посторонны'*: благостраненѣ; *порожная*: тщеславіе; *посѣлны'*: поселянинѣ; *инѣшняя*), суфікс -*арня* на -*арна* (фарбярна: бѣлилница), частку *же* на *ж* (7 прикладів: якож (копно), пачеж (наипаче), ниж (неприступенѣ), нужднож, такж, тыж (таче), уж (удоси), а навпаки: *иже* з: *ижѣ* (яко)).

альні Бериндині спроби (або й віддзеркалення окремих західних говірок, але котрих) — досі не встановлено.

Скорочуючи текст «Лексикону», копіїст Ст. зробив таке:

1) повипускав велику частину Бериндиних документаційних посилань, зокрема майже всіх таких частин голо-цифрових (за «Предъсловіє-м» Й. Труцевича, с. 2 кутейнського видання, це число аркушів у надрукованих Бериндою 1623 й 1624 рр. «Бесідах Івана Золотоустого» на Апостольські Діяння й Послання), як і більшість посилань на текст ОБ та інші твори;

2) ґрунтовно скоротив часті гасла-статті енциклопедійно-описового й почвального характеру, подаючи всього якийсь один відповідник;

3) повипускав іншомовні синоніми й відповідники, за винятком декотрих латинських (напр. *ира* (гнѣвъ), *венерацио*, *реверенциа* (говѣние) тощо), як і частих поміток «*метаф(оріце)*» про переносно-фігуральне значення слів, про які Г. Коляда⁶ (с. 52) висловив думку, що вони мали служити студентам при складанні художніх текстів;

4) вузькі діалектизми й побутові термінологізми (пропущено *фаска* (банка, оливна судина, фляша), *спѣжарня* (хранилниця: комора), *стеля*, *драґарѣ*, *дах*, *намѣт*, *сѣни*, *мешканячко* (кровь: домѣ, покрит'є, обитилице), *серенѣ*, *ожеледица*, *гололедица* (голоть: лѣдѣ), *плахта*, *жалоба*, *жалобный оубирѣ*, *верето*, *рядно* (вретище: власяница), *веселая издебка*, *кулик*, *тарас* (узылице: вязен'є, турма), *гомон*, *гук от мовы людзкои*, *окрикѣ*, *трѣвога или крик*, *завада*, *бурда*, *турнѣя*, *фасол'*, *замѣшанѣе*, *згѣлкѣ* (молва или мльѣва: розрух', смущен'є, смятен'є, попеченіє), *натрен'є*, *маліован'є*, *румянецѣ* *яко собѣ приправуют'* *бѣлыи головы* (поваленіє: побѣлен'є) тощо);

5) помітні полонізми (*вѣлґотност* (влага: мокрост), *водзѣ* (вождѣ), *броня* (врата: ворота), *здрой* (источник: жрудло або криниця тощо).

У випадку діалектизмів і полонізмів ще найбільше потерпіли в Ст. Бериндині синонімічні ряди, бо де був усього лиш один відповідник церковнослов'янськомів гаслової гранки, то копіїст його звичайно не лишив (хіба що довгий церковнослов'янський вираз займав усю графу!) *.

У понад півдесятка випадків глосатор дописав (без шведських глос) по синонімові (інколи з «Оставш-их речен-ій «Лексикону»); він же й позначив літерами *NB* ті місця (після гасел: *заслона й лишше*), де копіїст помилково пропустив цілі групи з гранки Лексикону й дописував їх у дальшому в іншій графі.

Назагал Ст. правильно копіює правопис кутейнського видання. Є, однак, і низка відхилень, зумовлених хоч свідомо іншими правописними звичками, хоч несвідомо іншою фонетичною базою або таки поганим прочитанням оригіналу.

При інколи механічному скорочуванні гасел могло трапитися таке, що залишено керівний член словосполучення й тим змінено чи то семантику обрубаної рештки, чи її граматичну доречність у стосунку до гранкового слова, напр. *чиншованя* з: запла́та чиншованя (дань); *вдячны' на охендозства* з: вдячний, который ся на охендозства и роскошы выдалѣ (пренасыщенѣ); *горлиз* з: горливая милость (ревнообразіє); *пилное промышление* з: пилно-

* Інколи з-поміж кількох Бериндиних синонімів вибрано лиш котрийсь один, що нерідко доволі віддалений від церковнослов'янського виразу, напр. *надраги*, ОБ Ісход 28, 42, '(спідні) штани': убраньє, фартух перекладено в Ст. за Бериндиним 'фартух', як шведське *förkläde* 'хвартух'. — До речі, Кулішів переклад грецького *λεριδελή λιγᾶ* як 'льняні спідні шати' відповідає рос. 'нижнее платье льняное' (як і в Огієнковому 'льняна спідня одіж'), тоді як Хоменків переклад 'льняні штани' відповідає Лютеровому 'leinene Beinkleider', англійському 'linen breeches', чи французькому 'caleçons de lin'.

ванє, промышление (промысль); *змилованя або милосердіа* з: з-ня а. м-діа годный (умилены'); *поступку до яковои рѣчи* з: бранье похопу и поступку до яковои рѣчи (спѣяние).

Літери **г**, великий юс (ж), **ї** та поствокальне **й** (-ый) замінено літерами: **г** (румигаю: двекую), **ю-** / -у- (ютроба, мудрование), **и** (або в гаслах від **Д** до **По-** латинським **Ј** з двокрапкою: *ніе* на -*ние*, -*ніе*) та паериком (-ы', -и'). Інколи копіст усуває нейотовані написання -**аа** (виннаа з: виннаа (винничия)) та залюбки вдається до виносів літер і складів над рядок, як і до заміни -**ь**, -**ѣ** паериком і навпаки. Копіст переважно модернізував правопис груп -**рѣ**, -**лѣ**, на -**ор**, -**ер**, -**ол-**: *скорбноє* з: скрѣбноє (несладостно), *оскверняю* з: оскврѣняю, *ополченіє* з: оплѣченіє (як і: *полѣзую* з: плѣзую (успѣваю) та *бодерствую* з: бодрѣствую!).

Заміни -**ѣ**, -**ѣ** паериком і навпаки привели копіста до низки змішувань -**ѣ** з -**ь** не лише після губних (єсмѣ, любовѣ, кровѣ, церковѣ), але й після зубних (постатѣ, памятѣ, завистѣ, локотѣ, 5 разів у наростку - *остѣ*: стропотность, ..., коренѣ, огенѣ, гостѣ, грудѣ, подражателѣ; і навпаки -**ь**: слѣдѣ, пѣстунѣ, смѣренѣ, сѣвѣтѣ, чрезѣ, повразѣ, пляцѣ, попелѣ, колоколь, диаволь, стра- тилѣ, одыйшоль, учинилѣ, казалѣ). Такі помилки (як і написання -*ла*, -*лу*, замість -*ля*, -*лю-*: дѣла, умилаюся, заколюю) кажуть здогадуватися, що копіст нерозрізняв фонем (л): (л') і був, мабуть, шведом. Низку його помилкових написань з -**ѣ** виправив іншим чорнилом і письмом глосатор.

Вимовою **ѣ** як **е** зумовлено близько 30 написань з **е** замість **ѣ** (вещок: жрецѣ; камень: жрѣновѣ; коростел: крастель; поправде: убо; подѣлне: над- дѣлателнѣ; матерєа: вещество; справце: властели) та близько 15 написань із заміною **е** на **ѣ** (бѣдро: чресло; гдѣ: хлябѣ; сестрєнец': сестричищѣ; дѣлѣкатѣ: пренасыщєнѣ).

У майже 15 написаннях -**єнѣ**/-**єнє** замість -**ѣнѣ** (вернєнѣ: възвращєніє; утвержєнѣ: котва) йдеться, може, як і в написаннях -**єнє**, -**є** (зопсованіє: раздрушєнє; взятіє: поємлєнє, близько 7 прикладів) теж про свідоме архаїзування мови Бериндиного оригіналу.

Подібно у випадках заміни **чо**, **жо**, **чы** на **че**, **же**, **чи** (чеснок: лукѣ; жєна: сноха; отскожилѣ: отврѣжєся) та відпольщєннєх з **о** замість **є** (вихорѣ: трусь; теж причислівників: смѣло, явно: не обвинуюся, як і: *королевство*: царство замість: кролевство).

Характеристична заміна написань -**чю** замість -**чу** (плачю: истрошаю; кичю; брязчю: звєню; гучю: звѣцаю; чювствѣ: зрѣннє; навіть цюдность: злато з цу-), -**иця** на -**ица** (крыница: источник; темница: уза) при -**єцѣ** на -**єцѣ** (ко- нець: кончина; нашинєць: нашинѣ; корєць: спудѣ; танєць: ликѣ; сапо- гошвєць).

Вимову копіста відображують, може, написання: ризосвєць, змішу- ваннє ш з ш (тощню: нью, толша, умершвлєннє), як і змішування **к** з **х** (5 прикладів: суква; закователѣ: спасѣ; птахѣ: птица; хротость: тихость; харты; обокѣ: обоюду), а зрідка ненаголошєнєх **о** з **у** (ходожество: живо- писательное х-о; которую з -рою: оскордѣ) та **о** з **а** (золота з -то: искуса; заве- мо: пропасть; вынашалѣ з -шол: сѣнискавѣ), як і російські форми: -**ой**/-**єй** у прикметників (милої з -луй: желаемый; королевской з: королевский (пре- столѣ); славетнѣйшеи з -шіи (нарочитѣйшіи)).

У 6 випадках замінено м'який прикметниковий наросток -**ній** на -**ный** (збытны': ласкосрѣдый); кромѣшны': свѣнны'; посторонны': благостранєнѣ; порожная: тщєславіє; посѣлны': посєлянинѣ; инѣшняя), суфікс -**арня** на -**арна** (фарбярна: бѣлилница), частку **же** на **ж** (7 прикладів: якож (копно), пачєж (наипачє), ниж (неприступєнѣ), нужднож, такж, тыж (тачє), уж (удоси), а навпаки: иже з: ижѣ (яко)).

Дієслівний постфікс *-ся*, що в Беринді стоїть ще й окремо — перед своїм дієсловом, у *Ст.* тоді або пропущено (гды [ся] розпускати хочет: пупъ; где [ся] того цвичат: скитъ; теж у назві дії: домышленье [ся]: разсмотрение) або поставлено після дієслова (назад вертаюся: въспящаюся — з: назадь ся вертаю).

Виразно російщенневими змінами в *Ст.* слід уважати й *себя* з: себе (другъ друга), *е' себе* з: в' собѣ (самолубие).

Наголоси кутейнського видання змінено лиш винятково: *долгота* з: -отá (долгоденствие), *краса* з: -сá (утвар), *протѣжъ* з: прѣ- (убо) тощо.

У цілій низці випадків літери пропущені (о[с]трая (ящеръ); густ[в]ина (частина); хух[н]анье (скренство); [к]штальт (образ); взяли[с]мо (извъстихомся); не[по]слушенство (преслушание); народов [оди]тель чи замінені іншими (сыскъ з: зыскъ (скверностяжание); того з: тото (сице); босованя з: боіов- (тризнище); слѣпаворон з: -пов- (нощны' вранъ); закон' з: загонъ (позорище); розмаитим фарбамъ з: -тыми -бами (упещряю); сламъ з: сланъ (слана) тощо). Нерідко це наслідок помилкового прочитання титлів чи невиразних літер оригіналу або наближення незвичних форм і слів до відомих копіїстові. Кількість таких описок в *Ст.* понад 60.

Шведські глоси звичайно стосуються основного значення гранкового церковнослов'янського слова (пор. *порокъ*: підозрѣне, нагана наганеньє, примовка — wanck 'вада, хиба', lyte 'ганч, уломність'; *уповаю*: дрѣзая — rå gudh háppas 'на Бога надіятися, trösta 'потішати'), деколи ж нав'язують до вписаного українського відповідника з-поміж Бериндиних синонімів (напр. *заповѣдъ*: росказ: мандатъ, приказаньє, устава — both befalning 'наказ' eller lagh 'або закон'; *обязало*: обвязка, фартух' — förklade 'хвартух'). Часто шведський глосатор звірював церковнослов'янський вираз з ОБ із таким же відповідником у шведській Біблії і тоді подавав лиш його (напр. *раздражу*: въздвигну к зависти — upständt, Дѣа: г: зі: [Ап. Діяння 17, 16: ОБ] раздражáшеся дхъ его в немъ зряшу йдолы полнъ суцъ градъ, SB wardt hans ande u|t|ä|n|d|i honom, tá han såg staden afguda dyrkan undergifwen wara). Так само глосатор чинив прі власних доповнювальних гранкових гаслах (напр. *огрѣбатися*: Дѣа: гл: єі: [Ап. Діяння 15, 20: ОБ] (азъ сужду, не...) но заповѣдати им' огрѣбатися от трєбъ йдольских, .., SB, a|t|t|h|e|h|a|f|w|a|à|t|e|r|h|à|l|l| af afgudars besmittelse, ..— *Ст.* at the hafwa återhåldh).

Мовні особливості шведських глос мусив би проаналізувати скандинавіст. Тут обмежимося усього до переліку яскравіших правописно-фонетичних рис, найнеобхідніших славістові, що виходитиме від порівняння цих глос із правописно-фонетичною нормою літературної шведчини.

Шведські дієслова подає *Ст.* звичайно в інфінітиві (і де вони в Беринді в інфінітиві: *благоевѣстиги* — båda 'про-, о-голошувати' і де вони в 1-ій ос. одн.: *в'жугаю*— upstända' за-, роз-палювати'), зрідка в 1-ій ос. одн. (як у Беринді: *вижду*, вижу — iagh seer 'я бачу'). З-поміж часових форм глосатор узяв до уваги лиш минулий (напр. *ношашеся* — swäfwade 'уносився', *попра*: подопталь — förtrampade 'потоптав'; але: *оувѣмъ: познâю* — iag befinner 'я знаходжу'). Іменники звичайно подано в однині (напр. *вѣкусъ*: ...— smak 'смак', *врѣпєнь*,...— en groop 'одна яма'), крім випадків, де у гранковому гаслі множина (напр. *высотунць*: пантофлѣ — tåfolr eller skoor 'туфлі або черевикі'; хоч є й: *былие*, зълье, герба — örter 'рослини', *сѣкрвище*: скарб', скарбница — háfwår eller skatt 'дари або скарб'). Серед прикметників інколи подано не шведський прикметник, а описове словосполучення (напр. *безотвѣтенъ* — uthan ursäckt 'без виправдування'; *иноколѣнны* — aff en andre stam 'з іншого племені').

Відповідно до шведської вимови, але нерідко інакше від теперішнього шведського правописного позначування Ст. пише однаковою графемою різні голосні фонемі чи їх варіанти або навпаки — різними графемами й їх комбінаціями позначає ту саму фонему; правопис Ст., само собою, немало різниться від теперішнього. Певною мірою у тому відображена й діалектна вимова глосатора. Довгота голосних позначена то здвоєнням дотичної графемі (seegell: вѣтрило; en groop: врьтепъ; haat: ненавистна творим), то доданим післявокальним h (löhn: мзда; j fiohl: лони), короткість же здвоєнням подальшого приголосного, хоч тут різниці від нинішньої правописної норми дуже помітні (tiuff [tjuv]: тать; kyff [kiv]: реть; rakknuff [rakkniv]: оброть). На місці нинішнього v пишеться у Ст. w (swar: отвѣтъ даеть) та діграфи hw, fw, ff (hwilke: иже; dierfwas [djärvas]: дрѣзаю), а замість нинішніх kt, -g, -d, d- звичайно cht, -gt, -dh, th- (ofruchtsam [ofruktsam]: неплody; underwysningh [-vining]: оглашеніє; nådh [nåd]: блгодать; then störste [den s.]: боли') відповідно до вимови частіше змішування д з j/y (gätte [j-]: исполинь frögdh [fröjd]: веселиє; säya [правописне й поетичне säga]: совѣщу).

Нерідкі супроти нинішніх правописних норм змішування графем а: ä: e: ö: та а: о як і іі: у та u: o (hufwudwark [huvudvärk]: главотяжаниє; erfwer [ärver]: наслѣждаю; säfwa [sova]: усну; byttyda [bittida]: заутра; i kiörken [i kyrken]: коснящу єму в цркви; bodh [bud]: заповѣдь).

У лісті глос, упорядкованих за їх церковнослов'янськими гранками та вибраними у Ст. значеннями, подаємо у гранчастих дужках стихи цитат з ОБ та ŠB, як і нинішні форми та значення шведських слів. Із друкарсько-технічних причин довелося упростити написання з юсами, j з двома крапками передавати як ĳ, 'зіло' як з, 'омегу' як о, 'жицю' як и, 'ксі', 'псі' як кс, пс, а оу як у, випустити титли й наголоси та всі надрядкові написання внести в рядки. А а[лбо] их dheras [deras 'іхній']

абие: уже, заразъ strext [strax 'якстій, зараз; скоро тільки']

агнецъ, баран bagge ['баран']

агница, овечка, овца for eller bägge [får e. b. 'вівця або обоє']

агня: овчатко lamb [lamm 'ягня']

азъ iagh [jag 'я'] teges och hot (?)

аще: если, бы, гды бы om ['якщо']

аще же: хотяи, хоть, хочь, любь är thet så [är det så 'є це так']

безотвѣтень: uthan ursäckt [utan ursäkt 'без виправдування; без відповіді [відповідальности!]

беспорочно: utan lyte ['без вади'], ostraffeliga ['безкарно'], wanck [vank 'пляма, хиба']

бисер: жѣнчугъ pärla ['перла']

*блговѣстие bodningh, bodande ['оповісник, заповідач'] [пор. båda 'проголошувати'], bebådelse 'проголошення, оголошення']

*блговѣстити båda ['про-, о-голошувати']

блгодать, блгдть nådh [nåd 'ласка']

блгодѣание wälgärningh [välgärning 'добре діло']

блгоприятны' tacknemligh [-nämlich 'приємний, побажаний'] а:

Пет: в: [1. Посл. Петрове 2, 5; ОБ: блгоприятны]

блгочестие gudfruchtigheet, gudachtighet ['Божий страх']

боли, вящий then störste [den s. 'найбільший']

болница: шпиталь speetale [пор. Rietz, J. E.: Svenskt dialektlexikon. O bok öfver svenska allmogespråket, Lund 1867 (фотопередрук),

1962: spetal 'hospital' = '(психіатрична) лікарня']

былие, зѣлье, герба: örter ['рослини']

- бѣднѣиши: usleste eller eländigste ['найгірший або найнужденніший']
 велблюдъ и. верблюдъ kameel [kamel 'верблюд']
 велбудъ, лина албо оуже корабелное: ankertåggh eller rat... (?) lyna
 [-tåg e. ... lina, 'якірний швартов або ... мотуз']
 врьтепъ, печера, распалина, розсѣлина земная: en groop [гроз 'одна яма']
 веселие: радость, веселье glädie, frögdh [glädje, fröjd 'радість']
 вихор: вѣтръ быстры которы' в'коло крутить от землѣ почавши к' горѣ
 wäder [väder 'погода'], wirffwell [virvel 'крутиж']
 *в'жигаютъ: upstända [урр- 'за-, роз- палювати'] маѠ: гл: е. [Мат. 5, 15 ОБ: вжи-
 гають]
 *воззову: гора ['кликати']
 вонми: зрозумѣи gifwa acht uppå, höra noga på [giva akt på 'уважати',
 'слухати докладно чого']
 вѣкушъ: вкушенье, един з'межи пяти смыслъ: smak ['смак']
 вѣнушаю: пилене слухаю höga ['чути; належати']
 вѣпью: кричу, волаю гора ['кликати, кричати за поміччю']
 высотупцъ: пантофлѣ tāflor eller skoor [tofflor e. skor 'пантофлі або чере-
 вики']
 вѣтрило: парусъ seegell [segel 'вітрило']
 главотяжание: главоболене hufwudwark [huvudvärk 'біль голови']
 гнушаюся: бриджуся, отрѣкаюся, мерзить мя stuggiahr. (?) wid... [пор.
 stygg 'недобрий, поганий, неприхильний', jag är 'я е?']
 гонение: преслѣдование förföljelse ['переслѣдування']
 гоню: преслѣдую, наслѣдую förfölja ['переслѣдувати']
 гордость: надутость högmodh [högmod 'зарозумілість']
 горд': горды, пышны högmodig ['зарозумілий']
 горница nastufwa [nattstuva 'спальня'; истор.]
 гортань: горло strupa [strupe 'горлянка']
 дрѣзаю: смѣю drista, dierfwas [d., djärfvas 'насмѣлитися; поважитися']
 дрѣзость: смѣлость, необязливість, зухвалость dristigheet, dierfheet [dri-
 stighet 'зухвалість', djärfvhet 'смѣливість']
 дождитъ: дождь падае det rägnar ['дождь іде']
 доилица: мамка amma ['нянька']
 доколь: покуль huru länge ['як довго?']
 долгъ: gelat eller skuldh [gäld e. skuld 'довги або довг']
 должен: skyldig ['винен; що має довг']
 дондеже: til thes [till des 'поки аж']
 дуга: знак нбсны' rägnboge [rägnbåge 'веселка']
 духъ: аггль называється. вѣтръ. душа, животъ ande kalles engell wäde ret
 själen, och lyfwet [a. k. ängel, vädret, själen och livet 'дух зветься ангел,
 погода, душа і життя'; -et, -en означені родівники середнього і несе-
 реднього роду]
 духъ бурны: вѣтр' навалны' stormwäder [stormväder 'бура, хуртовина']
 дхъ сты: den Helge Ande [d. helige ande 'Св. Дух']
 дщерь: і. дщи; дочка, порка dätter (dotter 'дочка')
 дѣлателище: варстатъ wärckstad [verkstad 'верстат']
 дѣтородны' удъ hanmlig ting [пор. hemlig 'таємний'? i ting 'річ']
 егда: когда, коли (2х) när ['коли?']
 еда: ци, ли, азали, азажъ mände ['буде, було б, стало б; же, ж']
 *жду: jagh förbyder eller för... [jag förbider e. ... 'я жду або ...']
 желѣдба: жалоба, желѣнь, печалован'е klagan ['скарга'] * а. желя, амос гл.:
 і. [-амос 8, 10 ОБ: превращу празники ваша въ желю,...]

- жрѣтва: закляне, офера offer [‘жрѣтва’]
жестоковыи[ный]: упорны’, желѣзнои ши’ hårdnackat [-nackad ‘впертий’]
жестокосрѣды’: закаменѣлого срѣца hårdhertat [-hjärtad ‘кам’яного срѣца’]
житейское: сегосвѣтнее worldlylig näring [пор. världslig ‘свѣтський’, näring
‘пожива; ремесло, звання, зайняття’]
за: передлогъ через, дѣля, для. за: на, за любовь för, tages och för
efter [‘для’, береться і для ‘ за, після’]
завиство: afwundh [avund ‘зависть’]
завистны’: then som afwundas [den som avundas ‘той, який завидує’]
завѣтъ: тестаментъ. förbundh [förbund ‘союз, умова, договір’]
заматерѣвши: застарѣлы’, изшедшы’, framliden af ålder [f. av ålder ‘покій-
ний, умерлий здавна’], alderstygen [ålderstigen ‘старезний, старий
літами’]
законне: пристоине, правне, * в. к. т [имѡѲею]: в. redeliga [пор. redlig ‘ретель-
ний, чесний’, 2. Тим. 2, 5 ОБ: аще незаконно мучень будетъ перекладае
невѣрно грець. ἑὰν μὴ γομίμωσ ἀυληση — якщо незаконно змагається,
Огієнків переклад 1962]
*зане: förty, therföre [пор. icke förty ‘тимнеменш’, därför att ‘бо’]
заповѣдь: росказ, мандатъ, приказанье, устава bodh, befallning eller lagh
[bud, befallning e. lag ‘наказ, наказ або закон’]
заутра: рано byttyda [bittida ‘рано, вранці’]
звончик: возница fohrman [forman ‘візник’]
земля слатина: земля соленая jordh, salt jordh [jord ‘земля’, salt ‘сіль’]
иждену: выжену albo выганяю förfölja [‘переслідувати’], utdrifwa [utdriva],
för jaga [‘проганяти’]
иже: различ[іе] которыи, множественнаго числа. hwilke [vilken, мн.-ка —
‘який, котрий’; мн. ‘які, котрі’]
иждиваю: стравляю, травлю, выдаю, трошу, накладаю, розшафовую.
*гал: гл: ві. [помилково замість — 2. Корин. 12, 15 ОБ: азъ же въ сладость
из’ждиву, і из’ждивень буду по дшахъ вашихъ] uthgifwas [пор. utgiva
sig för ‘видавати себе за що’], förtära [‘зуживати, споживати’]
книжникъ и фарисеи] öfvergåår [övergår ‘перевизує, переходить’]
извѣствованіе: упевнене. aldrowissant. Luc: cap. I [1, 2, SB: som iblah of all-
gawisant äro, 2. åacom the of sagt hafwa; ОБ (начаша чинил повѣсть) о
извѣствованыхъ в насъ вещехъ, яко же предаша намъ... лері τὼν πεπληρο-
φορημένω ἐγ ἡμῖν πραγμάτων — Огієнків переклад про справи, які ста-
лися між нами; подібно Лютерів переклад і Вульгати: (ordinare nar-
rationem), quae in nobis completae sunt rerum, Novum Testamentum
Latine, Oxonii-Londini 1911, 1950; переклад ОБ й SB виходить із гр.
πληροφορέω ‘довершувати’ у пасиві ‘знати напевно, бути вповні перекона-
ним’; інші переклади виходять із значення активної форми того дієслова]
изгнание: гоненьє, выгнане, преслѣдованье förföljelse [‘пересліду-
вання’]
измѣна рызь: пара шат förwandla kläd [er ‘змінювати одяг’] eller wan
изницаю: выникаю. быт: ма. [Буття 41, 6 ОБ: другая же седмъ
класъ [...] истончени вѣтромъ изницаху по нихъ] upgå eller sticka sig
[...] på korn [‘виставати або підніматися, як колосок на збіжжі’; SB
Genes. 41, 6: sju tunna förwißnade ax upgå]
иноколѣбны’: aff en andre stam (av en a. s. ‘з іншого племені’)
искони: на самом початку і begynnelse eller af... [‘на початку або від.’]
исполинь: гигантъ, велет, велики’ члвкъ gätte [j — ‘велетень’]
*исполнится дхмъ: (пор. Діян. 4, 4 ОБ: исполнишася вси дха ста) upfylt

- upden helga [uppfylld av den helige ande 'сповнений Св. Духа']
 испытую: розбираю försporde, utförsta [пор. förspörja 'питатися, довідуватися', förstå 'зрозуміти']
- *иссыпана маѠ: гл. 5 [Mat. 5, 13 ОБ: точію да иссыпана будетъ вонь;
 SB: utan at man kastar thet ut] utkastat [kasta ut 'викидати']
- *кадилаго олтаря rökelse altare... [rökelse 'кадило']
- *кадити röka med rökelse fat ['кадити, обкурювати кадильною мищиною']
 каженик': валашаны' члкъ, рѣзанец, валах зри evnuх en snöpter karl ['один кастрований чоловік']
- казатель: учитель каручиї, lärare ['учитель']
- косно: продолжаючи, забавно. *лук. гл.: а. коснящу ему в цркви [Лука 1, ОБ: чуждахуся коснящу ему в цркви] han dwaldes i kiörken [SB: (folket) förundrade sig, at han så länge dwaldes i templet]
- кротокъ: кроткиї, тих, тихиї, скромны' saktmodig, -ge [saktmodig 'смирний']
 кротость: тихость saktmodigheet [saktmod (ighet) 'смирність', лагідність']
- лобзание: цѣловане куѢ [kyss 'поцілунок']
- лобзаю а. лобжу: цѣлую, витаю, поздоровляю куѢ [kyssa 'цілувати']
- лони: прешлого року j fiohl j förårs [пор. i fjol // förra året 'минувшого року']
- монисто: клеиноть klednodh [klenod 'клейнот']
- надраги: убранье, фартух. Исход: ки. [28, 42 ОБ: надрагы полотняны] för kläder [-de 'хвартух'; SB: linne nederkläder]
- наречень: прозван' [Бес. на] Дѣа. кѠ kalladh eller nämbd [пор. kalla nämna 'називати']
- наслѣдие: дѣдицтво, одѣдичене, спадокъ, отчизна, жребий, достояние arff [arv 'спадщина']
- наслѣдникъ: дѣдич, отчич effterfoljare [efterföljare 'наступник'], arfwing [arvinge 'спадкоємець']
- наслѣждаю: одѣдичую erfwer [ärver 'успадковую'] eller besitter ['або посідаю, маю']
- насочаю: наскаржую beklaga eller anklaga ['оскаржувати або обвинювати']
 Да: [Даниїл 3, 8 ОБ: насочиша на іудея]
- насыщаю: накормлюю, тучу jagh mättar [jag mätter 'я насичую']
- *невидимъ. а: мовс: гл. а. [в кн. Буття 1 ОБ того виразу нема!] osynlig ['невидимий']
- ненавистна творим: осуждаем haat [hat 'ненависть']
- неплоды: дѣти родити немогучаа ofruchtsam [ofruktsam 'неплідний']
- непорочень: без наганы ostraffelig, utan wanck [пор. ostraffad 'некараний', utan vank 'без плями, без хиби']
- непорочное: не укорное ut [an vank?]
- непшуо: мнѣмаю, розумѣю, мню, вмѣняю täncka [tänka 'думати'] eller tyscka ['або гадати, уважати']
- *никакоже: ничим же... jngalunda [in- 'жадним способом, ніяк']
- *ношашеся. swäfwade [svävade 'уносився'] а: моус: гл: а: [кн. Буття 1, 2 ОБ: дхъ бжїи ношашеся верху воды; SB: Guds Andre swäfwade öfwer wat net]
- нощны' врань: слѣпаворон, птица ugra [uggla 'сова']
- *обаче: ... lyckwäl [likväl 'проте, однак']; обаче: Суд: г. [Суддів 3, 2 ОБ: обаче иже прежде сего не оувѣдѣше; SB: the som tillförene inte wiste ther af] lyckwäl

- обида: кривда, ушкожене; неправда *ogätt* ['кривда']
 обилие: достатокъ, обфитост, богатство, нескудость *ymnigheet* [-het 'достаток, богатство'] Дѣа: з. [в ОБ немає ні в Діян. 3, ні 7]
 *обилность *ymnigheet*, обилия земная, а. мов: ма: [кн. Буття 41, 28 ОБ: седмолѣтъ прїидеть обилность, въ всю землю егѣптьскую: SB: *siu år warda kommande med stor ymnighet i hela Egypti land*; 48, 31, ОБ и не будет' знати обилія земнаго; SB: *at man intet skal weta a then ymnigheten i landet*]
 обличаю: строфую, фукаю, бакаю, злословлю, преконываю, объявляю *tage för röya* [t. f. *röja* 'береться за «заявити, зрадити»]*маΘ: г: а.
 [Mat. 1, 19 ОБ: и не хотя еа обличити; SB: *och wille icke röja henne*]
 *обратить: *omvända* [omvända 'обернути']
 обровь: бритва, Иезек: кг: [Езек, 23: в ОБ нема того слова] *rakknyff* [rakkniv 'бритва']
 обручаю: панну заручую *trolåfwa* [trolova 'заручуватися']
 обрученіе: залогъ, задаток, заручини *tralåfning* [trolovning 'заручини']
 обрѣзаніе: *omskärelse* ['обрізання']
 обрѣтаю: знахожу *finner* ['знаходжу']
 *обуаетъ: маΘ: гл: с: я [Mat. 5, 13 ОБ: аще же соль обуаетъ; SB: *at salte mister sin sälta*] *smälter sin salt* ['розтопиться його сіль']
 обще: посполите *samtelige* [samtlig 'увесь; загальний']
 обычай, имство: звычай, звыкlost, налогъ зри нрав: *sedh eller wane* [sed eller *wana* 'звичай або привычка']
 *обѣтованіе *löffte* [löfte 'приречення']
 обѣцаю, [—] ев[аю]: обѣцаю *utlåfwar* [utlovar 'обіцяю, прирікаю']
 *обязается *förtrar sig* [förtrot sig '(він) поручується']: д: к т: гл: в:
 [2. Тимоф. 2, 4 ОБ: никто же бо воинъ бывая обязается куплями житейскими; SB: *ingen stridsman befattar sig med närings handel*]
 обязало: обвязка, фартух' *förklade* [förklade 'хвартух, запаска']
 оглашаю: научаю *underwysa* [undervisa 'навчати']
 оглашаюся: научаюся початков, *underwysas* 'навчатися' [undervisas 'навчаюся']
 оглашеніе: наука или цвичен'е, початок до яково' умѣтности *underwysningh* [undervisning 'навчання']
 оглашенникъ: початок науки подаючиі *underwysare* ('учитель'; *undervisande* 'повчальний')
 *огрѣбаться: Дѣа: гл: еі: [Діянн 15, 20 ОБ: (заповѣдати) им' *ogrbatisa* от требъ идольских; SB: *at the hafwa återhåll af afgudars besmittelse*] *at the hafwa återhåldh*
 *озрѣчью; дан: гл: а. добры [Дан. 1, 4 ОБ: от крѣп'кихъ юношъ на них же нѣсть порока, и добры озрѣчью; SB: *några unga drängar, som ingen wank hade: utan dägelige woro*] *til insichtet wackra* ['з вигляду гарні']
 опашь: огонь зри ошибъ *gumpra på g...* ['хвіст на...']
 ошибъ, опаш: хвост. метаф.: конец, смерть. товiа: аі: лг [кн. Товiт 11, 9 — див. наша примітка 8] *gumpra* ['хвіст']
 отврѣзаю: отворяю *örpa*, *urplåta* [örppa 'відчиняти', *urplåta* 'залишати']
 отвѣтовати: молвити що ку оборонѣ, то есть вымѣряться *swara* [svara 'від']
 отвѣтъ: отвѣтъ даетъ: отвѣщаваеъ, пророцтво албо практику *opowċdaet swar* [svar 'відповідь']
 отвѣщаніе: отповѣдь, отповѣданье *swar* [svar 'відповідь']
 *отвѣщаю: *swara* [svara 'відповідати']
 *отвѣщав *swarade han* ['відповів він']
 отрыгаю: выригаю, выпускаю *gapa* ['відбиватися кому після їди']

- *паки. ytter mehra [y. mera 'ще й більше']
 по: предлогъ за: яко по мнѣ за мною efter [efter 'опісля; після, по']
 *по чесому: hwaraf. [varför 'чому?']
 прѣвородная: först ['найперше, спершу', första 'перший']
 погубляю: гублю, трачу, разтлѣваю förgöra ['знищувати, вбивати']
 *покадити: göka uth i kyrka ['викаджувати в церкві']
 показую: являю, указую або кару wihsa (?) [visa 'показувати']
 помаваю: скиваю. Деа: кд. [Діяння 21, 40, ОБ: Павелъ стоя на степенехъ, помаав рукою къ людемъ.; SB: Tå stod Paulus på trapporne, och teknade til folket med handen.] покиваю і. възникаю teckna.
 awwincka [tekna 'давати знак', avvinka 'відкинути']
 помилование: прощение förbarmelse ['змилювання'], nåd ['ласка']
 понеже: поневажъ, елма, и занеж, теж' eftersom ['бо'] ty ['бо']
 поношаю: сромочу, примовляю försmäda ['висміювати']
 поношение: легкость, сромочене, зелjenje, уруганье försmädelse ['насмих']
 *попираема förtrampat ['потоптаний'] МаѠ. с. [Mat. 5, 13 ОБ: (соль) и попираема человекы: SB: och låter thet trampas af människorna]
 попра: подопталъ förtrampade ['потоптал']
 порекло: прозвисько, пословица öknamn pa til... [пор. öknamn 'прізва, прізвисько', tillnamn 'прізвище']
 поречение: скарга, жалоба, оскаржене, ламентъ brist, feel, lyte ['хиба', fel 'вада, каліцтво', 'ганч, уломність'] е: movc. гл. зі. [5. ... Мойс. 17, 1 ОБ: (да не приведеша) телца ни овчате, на нем же есть пореченіе и все слово зло; SB: (tu skal icke offra) något nöt eller får, thet nagon brist eller någon ondt på sig hafwer]
 порокъ: подозрѣне, нагана, наганенье, примовка wank [vank 'пляма'], lyte ['ганч'] Дан. 1, [Даніил 1, 4; пор. озрѣчью]
 поруган': посмѣян, взгоржен begabban [пор. begabba 'висмівати']
 постраждаю: приіму jag lyder [lider 'терплю'], omgieller (?) [пор. giller 'згоджуватися на щось']
 почиваю: перебуваю, переставая, почию. пс: д: [Псал. 4, 9 ОБ: въ мирѣ въкупѣ оусну и почию; SB: jag ligger och sofwer aldeles i frid] hwyla [vila 'відпочивати']
 праведен: достоин, годны' rättf ärdigh ['праведный, справедливый']
 перебуваю: трѣваю, устройхся förblifwa [-bliva 'залишатися']
 прежде: с'вышше förr [före 'передше']
 прежде даже: перше ажъ gogan...
 презрѣ: перебачиль öferseedt [översedd 'недоглянув злегковажив']
 *препираша же: Дѣа. гла: иі. [Діяння 18, 4 ОБ: препираша же іудеа і еллины; SB: dragande ther til både Judar och Greker] dragande ther till [пор. draga 'тягти, тягати']
 прдбны: столбивы', сты' heligh [-ig 'святой'], h: fader ['св. отец']
 препрѣние: намовлѣние, увѣщевание tilskyndelse, bewekelse [till-, bekelse 'спонука']
 препрю: увѣщаю tilskynder ['причиняю, завдаю']: beweck... [beveka 'спонукувати']
 преспѣваю: превышаю, преуспѣваю, помножуюся hielpa til [hjälpa till 'допомогати'] в. к Тим: в. [2. Тимоф. 3, 9 ОБ: но [-ne!] преуспѣють на мнозѣ; SB: men the skola icke längre hafwa framgång]
 *прибывает: Лер: гл. ві. [Ерем. 12, 1 ОБ: въскую путь нечестивым' прибывает; блго есть тѣмъ иже преступають и беззаконно дѣють; SB: hwagar the ogudaktigå så wål, och the föraktare hafwa allahanda ... går soo wål eller han hafet (?) ['мав'] nogh eller tiltages]

- прибытие: притомност, прибыток, зыскъ tiltagelse [пор. tilltaga 'зростати, прибувати']
- приложи: умыслив, Дѣ: гл: ии: [Діяння 18, 10 ОБ: и никто же приложит' озлобити тя; SB: och ingen skal bjuda til at göra tig skada] bjuda till [bjuda till 'намагатися'] eller tänka ['або думати']
- *присяга: eedh [ed 'присяга']
- причеть: реестръ, почеть register
- пробавление: протягнѣнье fördröyelse [пор. fördröjande 'затримка, зволікання']
- прозябаю: проростую, выникаю bära ['нести, вирушати'], växa [växa 'рости']
- пролѣтие: весна våg... [vår 'весна']
- радование: радость frögdh, glädje [fröjd, glädje 'радість']
- развращение: вывернѣнье om. [omstörning 'переворот?']
- раздражу: въздвигну к зависти upptändt [пор. upptända 'запалитися'], Дѣа: г: зі. [Діяння 17, 16 ОБ: въ аФинѣх же ждушу ихъ павлу, раздражашеся дхъ его в немъ зрящу идола полнъ сущъ градъ; SB: Och då Paulus förbidde them i Athen, wardt hans ande upptänd i honom, han såg staden afguda dyrkan undergifwen wara.]
- разликують: розни суть, розлучаются, рознятся atskiljas [пор. skilja at 'рознитися']
- реть: звада, спор, противлене. kyff [kiv 'сварка, спір']
- *рождество födelse ['народження']
- роженница: Быт: к: [кн. Буття 20, 18 ОБ: заключа бо заключилъ гъ внѣ оу всю роженицу въ дому авимелеха; SB: ty Herren hade tilförne ... deligen tillyckct alla qweder i Abimelechs hus] en qwinna som ... de de ['одна жінка, яка народжує',— переклад інший, ніж у SB!]
- росты, ростовъ: лихвы, на лихвы ...
- рота: присяга, проклинанье eedh [ed 'присяга']
- свѣдительствую: свѣдчу, послушествую, визнаваю, *Дѣа: гла: ии. [Діяння 18, 5 ОБ: тужаше дхомъ павель, свѣдѣтельствуя иудомъ ха иса; SB: twin-gade anden Paulus, at betyga Judarna, at Jesus war Christus] betyga, witha [b., vittna 'засвідчувати, потверджувати']
- сказание: выклад, памятка, книги писаров называются тым именем памятою historie böcker kallas så ['книжки історії зуться так']
- скажу: выкладаю, предлагаю, подлагаю, показую uttyda ['вияснювати, ви-кладати']
- скорблю: фрасуюся, тужу bedröfwar [bedröver 'турбую(ся)']
- скръбь: фрасунок, смуток, утискъ, искушене, противност bedröfwelse [bedrövelse 'турбота']
- слана: серень, роса змерзлая, слота, сламъ [-ань] rimfrost ['іней'], Дан: 3. [Данііл 3, 70 ОБ: Блсвите сланы и снѣзи, 71 ночь и дніе и поите и превозносите его въ вѣки]
- смущаюся: трѣвожуся, боюся förskräckias [förskräckas 'злякатися']
- *совѣщу. Дан: гл: в. [Данііл 2, 5 ОБ: аще оубо не совѣстите ми сна; SB: om icke låten mig få weta drömmen] kungöra ['об'явити'], säya [säga 'сказати, вияснити'] eller låta weeta [e. l. veta 'або дати знати']
- спсъ: выбавитель, спаситель, закователь (!), избавитель frälsare ['спаситель']
- спасаю: избавляю, заховаю що в' цѣль, албо здоровью frälsa ['рятувати, спасати']
- страннопріимецъ: господарь пріимуючій гостъ gästgifware [gästgivare 'господар дому, угощувач']

- *страх rädhoga. fruchtan [rädhåga, fruktan 'страх, переляк']
 стужаніє: обтяжане, утискованье, доука betunganing, besvärålse [b-g 'пригніченість', besvärjelse 'заклинання']
 стужаю: не даю покою, доучаю, перешкожую, траплю, Дѣя: од [в Діяннях розділів лиш 28!], гал: гл: ві. [Галат. 6, 9 ОБ: добре же творяще не стужаємъ си; SB: och när wi göre godt, lät of icke ledas wid; ledas 'нудьгувати, знуджуватися'] betunga ['гнітити'], besvärå [besvärå 'надокучувати, надоїдати'], том [? man 'затурбований']
 *сберется: församle sigh [пор. församla sig 'зібратися']
 сѣкровище: скарбъ, скарбница háfwår [hávor 'дари'] eller skatt ['або скарб']
 сѣпоспѣшествую: посполу поспѣшаю, вспомагаю jogh wårker [jag wårker 'я болію, відчуваю біль']
 сѣтвори: учини, устрой skarade ['створив']
 сѣтворитель: творец, створитель, зри сѣздатель skarare ['творець']
 сѣворяю: чиню, учиняю skara ['створювати, зформовувати']
 сѣновник: то' которы' до справован'я игръ належит comediant
 *таи: hemligen ['потаїки']
 тако: так', толико, толко sammalunda ['так само'], så ['так']
 таковъ: толикъ sådan ['такий']
 татба и татбина, крадѣжство tiufnad, stöldh [tjuvnad, stöld 'крадіж']
 тать: злодѣи зри блуд tiuff, ogärningman [tjuv, 'злодій', ogärningsman 'лиходійник']
 тврѣдо: запевне, извѣстно skarpeliga [-gen 'гостро, шорстко']
 тогда: тогда då ['тоді']
 трусъ: трясѣне землѣ або вихорѣ вѣялица jordbåfning [-båvning 'землетрус'] skålfing [skålvning 'трясіння']
 тужду: тошню, тужу Дѣя: гла: иі. [Діяння 18, 5 ОБ: тужаще дхомъ павель пор. свѣдѣтельствую] twinga ['примусити, наполягати'], sørja ['сумувати, сердитися']
 убо: а такъ, протожѣ, длятого för thanskul [för denskull 'тому']
 убо: ци, тѣмже, еда ли någ ['коли? майже; як'] МаФ: гл: а [Мат. 1, 18 ОБ: обрученѣ оубо бывши мтри его мріи; іа: Мат. 11, 21 ОБ: древле оубо въ вретищи и пепель покаялися быша; SB: the hade längesed uti säck och aska gjort syndabåttring]
 увѣдять: науча [т]ся, навькнуть. *Пс: д: [Псал. 4, 4 ОБ: и оувѣдите, яко оуди-ви гь прѣдбоаго своего; SB: befinner dock, at Herren förer sina heliga underligt], befinner [befinna 'ствердити'], löhrer [lära 'вчити']
 увѣмъ: познаю іау [jag 'я'] befinner [стверджую']
 увѣщати: препрѣти, увѣчати beweka ['спонукувати'], tillskynda ['спричиняти, наносити, завадати']
 увѣщан'їє: намовлѣніє, упѣвненіє bewekelse ['спонука, -кування'], in talande [пор. intala 'на-, -в-мовляти']
 увѣщеваю: упевняю, намовляю jag bewecker, intalar ['я спонукую', 'намовляю']
 *угодень täck ['милий, гарний']; behagelig [gehaglig 'приемний']
 удивляю: выхваляю, чуждуся: дивно чиню underliga [пор. underlig 'дивний'], Пс: д: [Псал. 4, 4 ОБ: оудиви, пор. увѣдять], fierå... (?) eller beröma ['або хвалити']
 *указую. а: мов: ма: [1. Мойсея 41, 25 ОБ: (бъ) оуказа фараону; SB: Gud förkunnar Pharao; 41, 28 ОБ: бѣ... оуказа фараону; SB: Gud underwis Pharao] förkunna ['заповідати'] eller oppenbara [e. uppenbara 'або об'являти']
 улучаю: потрафляю зри получаю fåå bekomma [få b. 'смітити, моти отримати']

- уповаю: дрэзаю på gudh håppas [på gud hoppas 'на Бога надіятыся'], trösta ['потішувати']
- упраждняюся: бавлюся чим, упорожняюся *Дѣа: гла: зі. [Діяння 17, 21
ОБ: ни въ что же ино оупражнѣхуся, развѣ глати что или слышати
нове SB: (the af Athen) aktade på intet annat, än at säga eller höra
något nytt achtade på aktade på 'звертали увагу']
- *упразднися съблазнь крста så wore korsens föraryelse om intet [пор. Галат.
5, 11 ОБ: оубо оупразднися соблазнь крста; SB: så wore kosets förarge-
lse om intet worden]
- усрьдие: охота, упреемост, вдячност, Дѣа: гл. зі. [Діяння 17, 11 ОБ: и прїяша
слово съ всѣм оусердіемъ; SB: the anammade ordet ganska willigt]
ganska willeliga [пор. ganska villing 'дуже прихильний']
- усеряга, усерязь: наушница, серга, колток örehängen ['сережка, ковтор']
усмар: гарбар, скорникъ garfware [garvare 'гарбар']
- усмошвецъ: мѣховник що зброи подшивает, тлумоки робить, замшник,
рымар, швецъ sadelmakare eller remsnidare [сідельник або римар']
- *усну: почию såfwa [sova 'спати'], hwyla [vila 'відпочивати']
- усопшиї, преставльшиїся, умершиї, заснувшиї небожчикъ then döde [de
döde 'покійник']
- уставляю: становлю, назначаю, ограничую, описую, *слагаю. Дѣа: гла: з [Ді-
яння 7, 10 ОБ: постави его вожда; 7, 27: постави князя и судію satt then
['поставив його'], föresätta ['настановляти']
- френчюга: франца имя недугу. хвороба блудныхъ frantzoser
хитрецъ: художник, ремесник handwärkare eller konstnär ['ремесник або
мистецъ']
- хитрость: ремесло ручное handwärke [hantverk 'ремесло'], konst ['мистецт-
во']
- художество умное: хитрость ремесло handwark [hantverk]
художник: ремесник handwärkare [hantverkare 'ремесник']
- хулю: ганю, блюзню häda ['грішити блюзнірством, ганчувати']
- чреда: черга, перемѣна, колѣя, череда. skyfte [skifte 'змїна, розподіл'], om-
byte ['змїна, перемїна']
- *чюждахуся the förundrade sig ['вони дивувалися', пор. Лука, 1, 21 ОБ: чюж-
дахуся коснящу ему в цркви, див. косно]
- яже, а, сред: род: жен: един. чис. котораа, множ: — ры' som ['який, -а, -е,
-і']
- яко: въ еже, иже, же, длятого жъ tages för, atthet såsam. Luc: cap: 1 ['Лука 1,
2 ОБ: яко же предаша намъ: SB; såsam the of sagt hafwa]
- ярига: рядно грубое, мѣхъ. саакъ. Иса'. ei. [Исаїя 15, 3 ОБ: на стогнах его
препояшетеся въ яриги; SB: på theras gator gå the omswepte säckar]
fin (?) särk ['жіноча сорочка']
- яти': ошуканы'. Кор: гл: ві: [2. Корин. 11, 32 ОБ: (тут помилково на початку
розділу 12!): стрержаше дамаскъ градъ, яти мя хотя; SB: förwarad the
Damasceners stad, och wille gripit mig] wille gripa [viljeg]
- ять: пойманы', осягнены'. gripen, fast [t] agen ['схопленный', ув'язнений']

ОНОМАСТИКА УЖЕВИЧА З 1643 РОКУ

Видання «Граматики слов'янської» Івана Ужєвича з 1643 р., що, недоступне багатьом, досі зберігалось у паризькій Національній і арраській Публічній бібліотеках у Франції у рукописах¹, стало в добрій пригоді вченим при дослідженні різних аспектів структури української мови XVII-го століття. Як унікальна перша українська граматика латинською мовою, вона свідчить про розвиненість української літературної мови того часу, спроби її кодифікації, а також і про шляхетні намагання людей того часу ознайомити з її структурою тодішній західний світ, підносячи тим її престиж на міжнародному форумі. Вона красномовно засвідчує факт, що й поза межами України можна працювати в ділянці українознавства.

І. ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Крім принагідних цитат топо- й антропонімічних матеріалів *passiv* у всій праці, Іван Ужєвич окреме місце присвячує ономастичним проблемам у розділі про синтаксу української мови на стор. 63—64 (у паризькому рукописі з 1643 р.) та стор. 82 (в арраському з 1645). Ось що він пише про «Синтаксу місцевостей» у першому:

Власні назви міст, сіл, держав, провінцій треба завжди передавати з прийменниками, а саме тоді, коли означається спокій на місці (статичний стан) і коли йдеться про рух до якогось місця (кінетичний стан), з місця чи через якесь місце, наприклад *кроль єсть в Парыжу* 'король є у Парижі', *купцы едутъ до Парыжа* (63а) 'купці їдуть в Париж', прислано ми листъ з Парыжа 'прислано мені лист із Парижа'.

Однак рух через місцевість у деяких назвах виражається орудним відмінком (аблятивом) без займенника; сюди належать такі, наприклад, іменники, як *поле* 'поле', *улиця* 'улиця', *рынок* 'ринок', *гора* 'гора', *долина* чи *долъ* 'долина', *низьке місце*, *река* 'ріка', *море* 'море', *лѣсъ* 'ліс', наприклад: *шлисьмы горою, долиною, лѣсомъ* 'ми йшли горою, долиною, лісом', *женгло-валихмы моремъ, рекою* 'ми плвли морем, рікою' і т. д. Проте ці назви добре передаються і з прийменником *презъ*, наприклад *пливу презъ Дунай і Дунаемъ* 'пливу через Дунай' і т. д. (63 б).

Треба завважати, що деякі назви держав (королівств) не можна передати одним словом у слов'янській мові, наприклад: *Italia, Germania, Turcia, Francia seu Gallia, Ungaria, Scithia, etc.* Отож на їхньому місці ставляться у множині назви самих жителів, і якщо б ти хотів сказати *discessit per Ungariam*, то тоді треба сказати *поехалъ презъ венигри* тобто 'через угорців', *презъ влохи* тобто 'через італійців' і т. д.

Або (можна сказати) описово, наприклад, *презъ влоскую землю* 'через землю італійську', угорську і т. д.

Тим не менш, деякі (назви) передаються одніною жіночого роду, наприклад *Франція, Москва, Польша* 'Польща', *Акскліа, Хина, Індія, Іапонія, Калябрія, Персія, Каталонія, Голландія* і т. д. (64 а)²

¹ «Граматика слов'янська» І. Ужєвича.— Серія «Пам'ятки української мови XVII ст.» — Упоряд. І. Білодід і Є. Кудрицький (Акад. наук Укр. РСР: Ін-т мовознавства ім. О. Потебні).— К.: Наук. думка, 1970.

² Пер. Я. Р. із лат. тексту.

В арраському рукописі цей розділ менший. Під заголовком Constructio Locorum на стор. 82а подано тільки ось що:

Власні назви міст, сіл, держав, провінцій треба передавати з прийменниками, коли означається спокій на місці (статичний стан), якщо ж є рух до якогось місця, з місця, через місце, наприклад, *кроль есть в Парыжу* — король є в Парижі, *приехали купцы до Парыжа* — приїхали купці до Парижа (82а)².

Загалом Ужевичеві правила синтакси відмінків на визначення руху й безруху важливі й сьогодні, хоч в окремих працях тепер звертається більш уваги на апелятивні конструкції, ніж на ономастичні. Треба відзначити, що в пізнішому, арраському рукописі автор скоротив «ономастичну синтаксу» тільки до цієї однієї проблеми, залишивши штучні правила заміни назв країн етнонімами типу «поїхав через угорців» замість «через Угорщину». Те саме стосується й заміни хоронімів описовими зворотами «через землю італійську». Видно, що Ужевич передумав цю справу й у другому виправленому рукописі відрікся від цих штучних полонізмів: *przez Węgry, przez Wtocyhu, przez Niemcy...*

Усе ж, хоч арраська копія скорочує ономастичний екскурс у розділі про синтаксу, вона довша й більш опрацьована щодо назвознавства в ділянці словотворення. Отже, пишучи про Derivatio Nominum на сторінках 39—40, Ужевич дає цікаві правила про ономастичну деривацію:

а) від імен власних осіб:

Федоръ:	'Theodoros:
Федоровичъ	'Theodorides'
Федоров'яна	'Filia Theodori'
Ивѣнъ	'Ioannes':
Ивѣновичъ	'Ioanides'
Ивѣновна	'Filia Ioannis' (39 ₂);

б) від назв міст:

Краковъ:	'Cracovia':
краковѣнинъ (краковчикъ)	'Incola Cracoviensis'
краковянка	'de Femina'
Римъ:	'Roma':
римѣнинъ	'Romanus'
рымѣнка	'de Femina';

в) від назв провінцій:

Слонско:	'Syllesia':
сленжакъ	'Syllesian(us) (40a)
сленжачка	'Femina in Syllesia nata'
немець	'Germanus'
немкїня	'Germana'
моравецъ	'Morauus'
моравка	'Moraua'
Москва:	'Moscouita':
москвїтинъ	'Moscouita'
московка	'Femina Moscouita' (40б)

Для сучасного дослідника словотворчої системи українського назвництва зауваг Ужевича ніяк не вистачає, щоб пояснити й вичерпати дериваційні процеси української топо- й антропонімії, усе ж на першу половину XVII-го століття вони творять велике новаторство у граматичних дослід-

женнях і приблизно мають таке значення, як «Лексикон славеноросскій» Памви Беринди з 1627 р. в ділянці лексикальної ономастичної 3.

Те саме можна сказати й про менш виявлений ономастичний матеріал у флексії, а власне в деклінації іменників й прикметників. В обох версіях свого рукопису Ужевич наводить як приклад першої відміни назву влошка 'Itala' (11 б й 21 2)

поряд із такими апелятивами, як панна, мамка, шапка і т. ін.

У другій відміні він дає окреме місце для «почитального імення» (nomen venerandum) Хрыстось, що в родовому відмінку має Хрыста, а не Хрыстоса (14а й 24₂).

Як приклад наводиться теж назва Дунай (а й 26₂) у другій відміні для ілюстрації іменників м'якого типу поруч із такими апелятивами, як день, пень, рай, тощо.

Врешті ономастичний матеріал узятий до уваги й у деклінації прикметників. При обговорюванні роду прикметників до ілюстративного матеріалу додано такий зворот:

Стефанъ:	'Stephanus':
Стефано (в)	'guasi Stephaneus'
Стефанова	'guasi Stephanea'
Стефаново	'guasi Stephaneum'

Теж і про Павла (55а) поряд із такими прикладами, як воєводинъ, воєводина, воєводино (31₂).

В основі всі ці правила, що їх находимо у флексійній частині граматики Ужевича, можна без застережень увести в сучасні підручники української мови, зокрема для іноземців, бо ж годі вимагати від когось, наприклад, хто не має вродженого мовного відчуття і церковних традицій, щоб він творив родовий відмінок від назви Христос—Христа, а не «Христоса». Зіставляючи дві мовні ментальності — українську й неукраїнську (західноєвропейську), автор цілком слушно звертає увагу на цю виняткову деклінацію, тим паче, що, наприклад, у польській мові зовсім правильна відміна цієї назви: *Chrystus, Chrystusa, Chrystusowi...*, різна від української, а там східно- й південнослов'янської.

II. ЛЕКСИКАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Назovníцтво Ужевича заслуговує уваги не тільки як граматично-ономастичний ілюстративний матеріал. Воно має своє значення теж і в лексикальній площині. Тут насамперед йдеться про конфронтацію західного назovníцтва з українською мовою й такі назви як Сорбонна, Калабрія, Каталонія, Слонско, Японія й інші були вперше введені ним в українську (писану) мову.

Дуже цікавий з цього погляду семантичний контекст назви Москва (64а й 40₂). Автор не наводить цієї назви в розділі назв міст таких, як Краковъ, Римъ, але переносить її до іншої групи — назв «провінцій» (а *Provinciis*) і ставить її у семантичне докільля таких хоронімів (назв країн), як Слонско (провінція Польщі), *Морава (провінція Богемії), *Німеччина («провінція» Цісарства Римського). Виринає само з себе питання, якою «провінцією» є для Ужевича Москва? Отож немає сумніву, що автор думає історичними категоріями й традиціями давньої Київської Русі: для нього Москва (*Mosco-*

³ Пор. перевидання «Лексикона словеноросского» Памви Беринди за ред. В. Німчука у вид-ві Акад. наук. Укр. РСР (К., 1961) у серії «Пам'ятки української мови XVII ст.» у тій самій, у якій вийшла друком «Грамматика» Ужевича.

via) — «провінція» (окраїна) колишньої Руської імперії зі столицею Києвом, «провінція» України. Щодо цього молодий спудей паризької Сорбонни йшов у своїх поглядах за західноєвропейською традицією, що в той час мала для України означення Russia, а для теперішньої Росії Moscovia. Так він і переклав свій хоронім Москва латинською мовою. Чому не впровадив він у свою граматику латинізованого терміну «Московія» чи народного «Московщина» для відрізнення від ріки й міста Москви — питання відкрите для дальших наукових досліджень.

Не входячи в детальний аналіз кожної назви зокрема, наведемо тут сам інвентар Ужевичевих назв, категоризуючи їх у відповідні семантично-функціональні типи:

I. Антропонімія

а. Хресні ймення:

Адамъ (7₂)

Генрикъ 'henricus' (61_a)

Давидъ (двдъ) (4_a), Давы(д) 'Dauid' (54_a)

Євсевія (Єусевія) (7₆)

* Єкатерина, Єкатерину 'Catharinam' (66₆)

Иванъ 'Iohannes' (39₂)

* Іоань: о(т) Іоанна 'ab Iohanne' (60₆ й 78₂)

Ісусъ 'Iesus' (54₆ й 16₁)

Марія (16₂), Марія (29_i)

Павель (55_a)

Стефанъ 'Stephanus' (55_a, 31_i)

Федоръ 'Theodorus' (39₂)

Христось 'Christus' (4_a, 14_a, 19_a, 54₆ й т. д.)

Юдашъ 'Iudas' (61₆)

б. Ймення з клясичної старовини:

Аристотелесь (77₂)

Геркулесь 'Hercules' (56₆)

* Неронь: за... Нерона 'imperante Nerone' (62₆)

* Пилать: при... Пилать (16₂)

в. Патроніми й прізвища; присвійні формації:

* Бригаллѣрь: Пано(в) Брыгаллѣровъ (5₂)

Ивановичъ 'Iohannides' (39₂)

Ивановна 'Filia Iohannis' (39)

Павловъ 'a Paulo' (55_a)

Павлова (жін. рід) 'Pauli' (55_a)

Стефановъ 'guasi Stephaneus' (31₂)

Стефанова 'guasi Stephanea' (31₂)

Стефаново 'guasi Stephaneum' (31₂)

Федорѡвичъ 'Theodorides' (39₂)

Федоровна 'Filia Theodori' (39₂)

2. Топонімія (географічні назви)

а. Назви міст і їхніх частин:

Краковъ 'Kracouia' (40_i)

* Парижъ: Парижа (63₆), Парыжа (63_a й 82_i), в Парижу (65₆ й 69₆), в Парыжу (6_a й 69₆) 'Parisiî'

Римъ 'Roma' (40_i)

Сарбона 'Sarbona' (69₂)

б. Хороніми (назви країн, провінцій):

Англїа (64_а)
 Гол/ландїа (64_а)
 Індїа (64_а)
 Калабрїа (64_а)
 Каталонїа (64_а)
 Москва 'Moscovia' (64_а й 40₂)
 Персіа (64_а)
 Полща (64_а)
 Слон'ско 'Syllesia' (40)
 Франціа (64_а), во Франції 'in Gallia' (61_а)
 Хина (64_а)
 Японїа (64_а)

- в. Гідроніми (назви річок):
 Дунай 'Danubius' (15_а, 26₂, 41₁)
 Йердань: во Йердани 'in Iordane'

3. Етноніми (назви племен, мешканців міст, околиць)

венігры	'per Ungaros' (15 _а , 26 ₂ , 41 ₁)
влохъ	'Italus' (56 _б)
влошка	'Itala' (11 _о й 21 ₁)
кгречинъ	'Sraecus' (56 _б)
краковянинъ, краковчикъ (40 ₁)	
краковянка (40 ₁)	
моравецъ (40 ₂)	
моравка (40 ₂)	
московїтинъ	'Moscouita' (40 ₂)
московка	'Femina Moscouita' (40 ₂)
немецъ	'Germanus' (40 ₂ , 56 _а)
немкїня	'Germana' (40 ₂ , 56 _а)
римянинъ	'Romanus' (40 ₁)
рымянка	'de Femina' (40 ₁)
сленжакъ	'Syllesita' (40 ₁)
сленжачка	'Femina in Syllesia nata' (40 ₁)

* словянїнъ: словянїна род. і знах. (4₂ й 1_б)

4. Прикметники від топонімів

- * гишпанский: гишпанского род. одн. (76₁)
 немецкий, понемецку (49_а)
 * турецкий: турецкого род. одн. (76₁)
 * французский: французского род. одн. (76₁); пофранцуску (49_а)

III. НАЗОВНИЧИЙ ФОЛЬКЛОР

Наприкінці слід звернути вагу на т. зв. назовничий фольклор (nameló), приклади якого знаходимо у граматиці Ужевича. Ідеться про те, що з деякими назвами, головно особовими, племінними, національними, пов'язані певні фізичні або духовні прикмети і вони найчастіше виявляються у приказках чи в усталених фразах-штампах (ідіомах). Отак, наприклад, говориться про «Дамоклів меч», «Пилипа з конопель», «Іванову хату», «скупого, як шкота» (шотландця), «поцілунок Юди», «мудрого, як Соломон» тощо.

Сліди такого «назовничого фольклору» знаходимо й в Ужевича. Ось, наприклад, на стор. 56-й читаємо:

«Іменники, що визначають походження (*Gentilia Substantiva*), мають при собі орудний відмінок без прийменника, наприклад, німець родомъ — німець (гордий своїм) родом, влохъ штукаю — італієць (славний) мистецтвом; кгречиньъ здрадою — грек (визначається) здрадою» і т. ін.

Немає сумніву, що ці характеристики різних народів базуються на народних традиціях і відповідній оцінці близьких і далеких сусідів⁴. При цьому треба відзначити, що в деяких місцях граматики автор виразно пов'язує свій матеріал із паройміною традицією, наприклад:

«Панъ повагою... калека достаткомъ... це те, що в слов'ян сентенційно передається: *анимушь панскій, интра́та блазенская* тобто: дух дорівнює Крезові, а справа йде про бідного Кодра» (56б).

Як бачимо, класичні паройміні традиції — *Par Animus Croeso res est cum raurege Codro* передаються в Ужевича часом і апелюють відповідниками. Все ж ономастично-фольклорний елемент тут виразний і свідчить про знайомство автора не лише з українською чи слов'янською народною словесністю, а й із класичними традиціями.

---

⁴ Rudnyckyj J. Typology of Namelore // Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences edited by D. P. Blok. Mouton Co. The Hague-Paris, 1966.— P. 433—441.

НАЗОВНИЦТВО МІСЦЕВОСТЕЙ У РЕГІОНАЛЬНИХ ВИДАННЯХ

Питання назв місцевостей у регіональних збірниках вирінуло у зв'язку з тим, що на наших рідних Землях в останні десятиріччя було скасовано цілу низку давніх назв місцевостей і замінено новими. Ця обнова виявляється у трьох групах змін.

У першій групі, доволі незначній, назву переважно залишено, усунувши з неї українську вимову та наблизивши її до російського написання. Так на місці Озірної з'явилася Озерна.

У другій групі назви польського походження замінено українським перекладом. Янківці перекладено на Іванківці, Янівку — на Іванівку, Юзефівку — на Осипівку тощо.

У третій групі зробили радикальне перейменування, замінивши давню назву новою, що з нею зовсім нічим не пов'язана. Так Станиславів перейменовано на Івано-Франківськ, Жовку — на Нестеров, Кристинопіль — на Червоноград.

Хоч зміна Озирна на Озерна на розсуд рядового мовця невелика, та з мовознавчого боку вона далекосягла й небезпечна, бо націлена на розладнання української вимови — одного з головних критеріїв розмежування між нашою та російською мовою.

Зміни, в яких назви польського походження замінено їх українським перекладом, як, наприклад: Янівка — Іванівка, Янківці — Іванківці вийшли на користь українського назовництва.

Радикальна зміна назви корисна для нашого назовництва, якщо нова назва пов'язана з позитивним історичним чи культурним процесом нашого народу, наприклад: замість давн. Станиславів — Івано-Франківськ. Треба б тут тільки надати назві українську форму: Івано-Франківське. Але в цій групі трапляються, на жаль, і назви, що пов'язані з Росією та її історією, наприклад: Нестеров замість давнього Жовква, Червоноград замість давнього Кристинопіль. Назва Нестеров була пов'язана з Нестеровим, російським пілотом, що під час Першої світової війни загинув над Жовквою, таранивши противника своїм літаком.

Подані раніше приклади виявляють мотиви, що спонукали до цих перейменувань. Їхні ініціатори мали на думці щось інше, ніж українізування назовництва західноукраїнських місцевостей. Skorиставшись симпатіями українського населення відпольщенню деяких назв, вони під приводом осучаснення ввели до давніх наших назв деякі фонетичні зміни, ніби малозначні для рядового мовця, якими замінили в цих назвах українську фонетику російською. Це був дошкульний і небезпечний удар по українській звуковій системі, як це вже зазначено було раніше. Візьмемо, наприклад, назву Глубічок. Це наша давня, добра й гарна назва, що віддзеркалює у собі дві різні стадії довговікового розвитку нашої мови. Вона в'яже в собі давнє із сучасним нашою мови. Давній корінь глуб-у слові глупина під впливом таких слів, як ширина, височина, прийняв у нас форму глиб-, в якій виступає у сучасній літературній мові. Але в діалектах, наприклад, на Тернопільщині, ще й досі подибуємо його давню форму. Давно мусило існувати слово глубоч у значенні сьгоднішнього глибинь. У XV—XVI століттях, коли о в закритому складі перейшло в і, глубіч перемінилася у глубіч. А коли там, тобто у глибині лісу чи глибо-

кої долини, побудовано кілька хат, то глибочі стали звати Г л у б і ч о к, на зразок слів ставок', куток', садок'. Ця назва — дорогоцінна перлина, бо в ній минуле сплелось із сучасним нашої мови. Вона промовляє сама за себе і ніякого виправлення не потребує. Та, незважаючи на те, її усе-таки осучаснено і то навіть по лінії літературної мови, залишаючи поза увагою органічне наростання назви — її історію. На місці корінного у поставлено і (це випадкова, незакономірна зміна), на місці і, що є тепер у відкритому складі — о і вийшов Г л и б о ч о к, що своєю фонетикою та акцентом наближений до російської мови. Так, осучаснена назва Г л и б о ч о к дуже нагадує вигладжену дошку, яку виправили... сокирою. У тому самому плані т. зв. осучаснення лежать і деякі інші, на око дрібні, зміни, вчинені з різними місцевими назвами. Тому не треба піддаватися сугестії чарівного слова «осучаснення» і відмовитися від незavidної ролі рибки, що, ласа на хробачка, ловиться на гачок. Практичне застосування Вергілієвого повчання «timeo Danaos et dona ferents» тут дуже на місці.

Відпольщення назв місцевостей на рідних землях — річ виправдана й самозрозуміла, але належить підходити до неї вельми обережно й із знанням справи, щоб у деяких ознаках нашої давньої мови не вбачати польщизни та через надмірну заподатливість «разом із водою не вихлюпнути й дитяти». Належить сюди питання про місце прикметника в назві, с к л а д е н і й з і м е н н и к а й п р и к м е т н и к а. Чи маємо заплющити очі на минуле нашої мови, віддзеркалене в подвійних назвах місцевостей, де прикметник настає по іменнику (постпозитивно) і перенести його перед іменник, застосовуючи до цих назв механічно правило про звичайний прийнятий у нас тепер порядок зв'язку іменника з прикметником?

Пригляньмося до фактів, а вони допоможуть нам дати правильну відповідь на поставлене питання. У «Слові о полку Ігоревім» з кінця XII століття на 275 прикладів, де прикметник виступає перед іменником (препозитивно), знаходимо тільки 60 прикладів, в яких прикметник настає по іменнику¹. Отож уже тоді препозитивні прикметники мали перевагу над постпозитивними.

Постпозитивні прикметники застосовувані часто в поетичних творах як стилістичний засіб. Користувався цим засобом і Шевченко. Напр.: «З монастиря с в я т о г о... архимандрит вихожає. Щоб дав їм мудрости дознати, гетьмана доброго обрати» (Вибір гетьмана); або: «Ой, три шляхи широкії докупи зійшлися». Тим можна б пояснити відносно велике число конструкцій постпозитивного прикметника у «Слові о полку Ігоревім», що є епічною поемою.

Але значну кількість постпозитивних прикметників знаходимо в давніх документах, автори яких не були пов'язані вимогами поетичного стилю. Наприклад: я Всеволодь даль есмь блюдо с е р е б р ь н о (Мстиславова грамота около 1130); ... продадем ніву мою в л а с н у ю (актові книги Полтавського міського уряду XVII ст.); Многа войска к о з а ц к о г о почалося горнутися («Літопис Самовидця»; кінець XVII—початок XVIII ст.)². Такі приклади (до речі, досить численні) виявляються, що звичай ставити прикметник за іменником був досить поширений та не замикався тільки в колі вимог поетичного стилю. Залишився він і досі в наших архаїчних говорах Закарпаття, наприклад: Колода привалила карлика м а л о г о³. В межах цього звичаю знайшлися складені, з іменника й прикметника назви місце-

¹ 1 : 493.

² Т а м ж е.

³ 1 : 494.

востей, що їх наша мова успадкувала від минулого. Ці назви уляглися у свідомості мовців і не ранять їх мовного почуття, хоч у нашій сучасній мові панівною стала конструкція з препозитивним прикметником. Мало того, для нашого вуха звучали б дивно з прикметником на першому місці такі прийняті назви, як Кам'янець-Подільський, Рава-Руська, Володимир-Волинський.

Назви типу Чорний Ліс, Кривий Ріг нові й узгоджені з духом нашої сучасної літературної мови. Але руйнувати конструкції давніх назв задля їх осучаснення не дозволяє пошана до минулого нашої мови. А втім, у побудові цих назв є певна логіка, чим теж не можна легковажити.

Звичай ставити прикметник після іменника, як у старослов'янщині, перейшов через пізніші грамоти й документи, до яких втискалася народна мова, до сучасної української мови, але не став у ній панівним¹. Давніші назви місцевостей, складені з іменника й постпозитивного прикметника, відбивають у собі цей давній звичай. Пізніше він міг знайти підтримку в польщизні. Але пояснювати його лише польським впливом аж ніяк не можна. Тому залишмо без зайвого остраху давній порядок слів у назвах типу Ходачків Малий, Івачів Горішний, Бірки Великі, Чернелів Руський тощо.

Завдання збірників, що їх видають земляцькі об'єднання, на мою думку, полягає в усталенні нашого недавнього минулого. До цього минулого належать і назви місцевостей. Коли б у текстах і на картах уживати тільки нові назви там, де їх змінено, то це минуле в ділянці назовництва вже у збірниках зникло б без сліду. А це не є метою їх видавців.

Як же ж розв'язати питання назв місцевостей? — У збірниках мова йде про життя у наших селах і містах до 1939 чи до 1944 року. Отож сама тема розв'язує питання їх назв: це мають бути назви, уживані в той час. Тому, що пізніше деякі з них змінено, нові назви — якщо вони значні — щоб не відриватися від сучасності, належить для орієнтації подати поряд чи на картах під давніми назвами в дужках, наприклад: Жовква (Нестеров), Глубічок (Глибочок). Якщо ж зміни незначні, тоді їх не відзначати, подаючи тільки давню назву, наприклад: Підволочиська, Охримівці, що їх змінено на Підволочиськ, Охримівці. Така розв'язка справи досягне мети, бо дасть змогу зорієнтуватися у назвах і тепер, і в майбутньому.

¹ Безпалько О., Бойчук М. та ін. Історична граматики української мови.— К., 1962. Пояснення. У посиланнях під текстом перше число означає названу працю, а друге — її сторінку.

ВИДАТНИЙ ПИСЬМЕННИК, ЗАХИСНИК МОВИ І ПРАВ ЛЮДИНИ *

Коли говоримо про творчість того чи іншого письменника, не можемо, ясна річ, обминути життєвого шляху. На тлі біографії яскравіше вимальовується постать творця літератури, його майстерність і сміливість у відтворенні життя. Твір, написаний в умовах деспотії, диктатури, твір, в якому автор виступає на захист свого народу, мови, культури, оцінюється незрівняно вище того твору, який автор написав із тією самою критикою у демократичних обставинах. Тому ми так високо цінуємо не лише художню майстерність таких велетнів нашої літератури, як Тарас Шевченко, Іван Франко чи Леся Українка, а й сміливість та вплив цих творів на дійсність.

Таких духовних велетнів має і сучасна Україна. Багато з них уже спочиває у могилах із кулею у потилиці, часто далеко в чужій землі, багато з них поневірялося по в'язницях та концтаборах, але чимало було й на волі в обставинах боротьби та вічної небезпеки.

До тих відчайдушних, що встали на боротьбу проти русифікації, виступили з протестом проти арештів інтелігенції і боронили право письменника вільно творити, належав і український письменник Борис Антоненко-Давидович.

На жаль, немає місця широко розповісти про його нещасливий, вкритий вибоїнами і злигоднями, але героїчний життєвий шлях. Проте коротко зупинимосся на головному, щоб реальніше уявити й оцінити його творчі й національні здобутки на тлі жорстокої доби.

Борис Дмитрович Антоненко-Давидович народився 5-го серпня 1899-го року на околиці Ромнів, у Засуллі чи Сумщині, у родині залізничника. Його мати та баба раділи, що народився хлопчик.

Як пише сам письменник, його народження припало на злам великих століть: «Позад мене здалеку відлунювало Шевченкове слово й будило з латаргії мій край, а десь у Петербурзі гримнув був міністр Валуєв: «Не було, нет і бить не может!.. та вже на обрії громадилися хмари першої революційної бурі 1905-го року».

Рід його матері, Юлії Максимівни Яновської, був із Сорочинець, і його рідня запевняла, що вони походять із роду Гоголя, теж Яновського. Але Антоненка-Давидовича більше цікавив батьків рід, де, з оповідань діда Олександра, якийсь його предок козак Антоненко відзначався такою фізичною силою, що голіруч задушив циганського ведмеда, який перестав коритися своєму господареві й, замість показувати всякі свої штуки, став трошити тин в Антоненковому дворі. Відтоді селяни й прозвали силача Давидовичем, що стало спочатку йому за вуличне прозвіско, а далі приросло до офіційного прізвища, але в середині XIX століття один із нащадків з волі харківського архієрея змінив своє українське прізвище на «культурніше» — Давидов. Тому в офіційних документах так і писали про нашого письменника — Давидов, а в літературі він повернув собі прізвище своїх далеких предків.

Перші роки дитинства довелося малому Борисові провести в Росії, у Брянську, куди його батька перевели на нову працю, але по шостому році він із батьками переїхав до Охтирки, в Україну. Тут він знову вивчив свою

---

* Доповідь прочитана на ювілейних святах у Мельбурні, Сідней й Аделаїді в Австралії.

рідну мову від хлопчаків. Пізніше батьки віддали його до Охтирської гімназії, де вчителі настирливо виганяли з дітей українську мову і навіть акцент.

«Мене це мало гнітило,— пише письменник у своїх спогадах, бо я добре знаю російську мову ще з Брянська, але почуття образи й протесту до тої офіційної Росії в Охтирці, що спиралась на школу, церкву й поліцію, рано ввійшло в мою душу».

У 1915 р. батька мобілізували на війну, звідки він уже не повернувся. Після гімназії Антоненко-Давидович навчався у Харківському університеті, а потім у Київському інституті народної освіти.

Перший твір українською мовою Антоненко-Давидович написав і надрукував 1923 року в журналі Нова Громада, який тоді редагував письменник Кобець (Варавва). Це було оповідання «Останні два» про напад махновців на Пархомівську цукроварню біля Охтирки. Оповідання викликало прихильні відгуки, а серед них найавторитетніший був Миколи Зерова.

У 1920—21-му роках він завідував охтирською «Просвітою», і це давало йому багатющий матеріал для написання дальших творів. Він сам про ті часи пише, що «сила гострих вражень від тих полум'яних бурхливих літ, коли, здавалося, сам час зірвався з віковичної колії і помчав через вибоїни, вирви і яри, знову штовхнула мене взятися за перо». А писати почав він раніше, ще на гімназійній лаві, тільки російською мовою, але з 1923-го року вже пише українською. Від того часу майже щороку з'являються усе нові й нові твори. Це драма «Лицарі абсурду», оповідання «Запорошені силуети», «Тук-тук», «Синя волошка», повість «Смерть», «Справжній чоловік», «Землею українською», оповідання «Шкапа», «Крила Артема Летючого» та ін.

Зупинимось на головніших. У 1928-му році виходить перше видання повісті «Смерть», яку літературознавець проф. Юрій Бойко назвав славетною, а також похвалив її і тодішній нарком освіти Микола Скрипник.

Повість «Смерть» цікава не тільки своєю сміливістю, а й тим, що у творі немає вигаданих типів. Усі вони живі постаті того часу зі своїми характерними рисами. Дія відбувається у повітовому місті, що дуже нагадує нам Охтирку. У центрі всіх подій повісті — компартійна організація з її людьми, які керують різними організаціями, життям міста і навколишніх сіл повіту. Але становище досить напружене. Це ж часи військового комунізму. Навколо, ніби ворожі табори, розкинулись селища, жителі яких не хочуть здавати податки новій владі, а на кожного з представників міста селяни дивляться вороже, як на помагачів окупанта.

Автор змалював цілу низку типових постатей того часу. Більшість тих провідних людей повіту — росіяни або зросійщені перевертні, що не знають навіть своєї мови. Події автор часто показує очима колишнього петлюрівця Горобенка, що бере участь у партійному житті. Він перейшов на радянську платформу, але в оцінці людей, подій у нього вічні непослідовності. З одного боку, він за всяку ціну хоче довести свою відданість партії, а з другого — бачить, що майже всі ці партійці чужі українському народові, і він сам щоразу мусить їздити на села, щоб лише брати контрибуції, арештовувати й розстрілювати. І в ньому прокидаються болючі думки, протиріччя, критика власних дій і поглядів: «В тому річ, Костю,— говорить він у думках сам до себе,— що ти йдеш проти села. Українського села. Того єдиного певного водозбору, що заради нього заснував «Просвіти», був за інструктора Центральної Ради, тікав із військом Директорії. Ти мусиш бити разом з цими незрозумілими людьми саме в ту мішень, яку недавно будував своїми власними руками, як певний щит. Ти мусиш розтрощити цю мішень на тріски, спалити ті тріски, щоб не лишилося і сліду. Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе!..»

Поруч Горобенка на зборах організації та в щоденній праці бачимо поста-ті міського партійного активу. Це завсоцвиху Славіна, Міша Чернишов, секретар осередку Дружинін, Фролов, Фірсов, Несторенко, Завальний. Автор багатьох із них наділив типовими рисами.

Славіна зовсім не знала української мови, її не любили в жінвідділі. Коли вона з кимсь розмовляла, то неодмінно крутила гудзик на піджаку співроз-мовника, а вигляд мала довгошійої обскубаної курки. «Славіна — під-креслює автор, — носила бурякову блюзку з великим вирізом. В цьому вирізі зійшлись на герць Славініна претензія на декольте і партійна пристойність». А з-під її тонких губів вилітали недогризки слів без закінчення й без початку. Такі дотепні характеристики можна знайти у творі майже на кожному по-статі.

У партійному осередку та в наросвіті тільки Горобенко та Завальний роз-мовляють українською мовою. У таких обставинах легко потрапити під мар-ку «націоналісти». Навіть Завальний трохи глузує з Горобенка, який нама-гається, щоб освіта мала українське обличчя, кажучи:

— Здоров, Горобенко! Ну, як там «мова»?.. Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса українізував? — він показав на свіжі плакати, друкovanі українською мовою.

Завкультвідділом, довідавшись від Горобенка, що немає книжок для бібліотеки, каже категорично:

— Так що значить немає? Має ж ці книжки інтелігенція — реквізнуть! Узяти й баста!

І Горобенко реквізує піаніно, книгозбірні і навіть забирає мікроскоп у свого недавнього професора.

Надзвичайну спостережливість виявив автор у показі суботника. Несто-ренко поставив усіх рядами, як військових, і командує, щоб ішли на суботник рівно. Працюючи лопатою, робітник Дружинін сказав до Завального, див-лячись, як дехто з командирів лише стоїть та балакає:

— Ні, ти мені спершу людину перероби, от що, через те, що кожний чо-ловик по-своєму сволоч... поки з кожного партійного шелехвоста не зробиш людини, розумієш, людини, поти з нього нічого не буде... Начорта нам унте-ра? «Ать-два» він може, а лопатою — вибачте?

Комуністові Фролову, голові спілки деревообробників, дружина принес-ла цілий клунок з пиріжками, але йому незручно їсти при всіх, коли інші нічого не мають поїсти. Жінка це зрозуміла і сказала на вухо:

— Це нічого, Сеня, ти візьми їх і потім — вроді, як до ветру, в лози — і там скушаєш...

Славіна побачила ці пиріжки і з заздрістю сказала голосно:

— Удивітельно, как крепко іногда держат наших товарищей мешчанские привічки!..

Так картину за картиною показує автор життя і діяльність партійного осередку, взаємини партійців, скарги, зловживання позицією, виїзди на села. І скрізь у центрі подій фігурує Горобенко. До нього вони ставляться з недовір'ям, але тоді, у часи військового комунізму, коли треба було мати й людину, що вміє промовити до селян чи вчителів їхньою рідною мовою, вони його терпіли, а він усе намагався довести свою вірність партії.

У місті організували художню майстерню, але немає натурщиць. Але Чернишов знайшов вихід:

— Знаєш, Горобенко, я придумав... У мене, брат, є у допрі (тобто у в'язниці) із чека на принудительних — паряться дві офіцерші. От їх би до тебе за натурщиць!

Горобенко нахмурился і перепитав із здивуванням: «За натурщиць?»

— Ну, да! Це, розумієш, краса! Одна Шигоріна, жінка ротмістра, а друга... та куди там! Таких натурщиць зроду ще не малювали.

Горобенко пробував заперечувати, але Чернишов натискував, що тут не може бути й мови. І через деякий час вони змусили жінок виступати голими перед цілою аудиторією охочих малювати. Але вони більше дивилися на жінок, ніж малювали. І автор з тонким психологічним спостереженням відтворив усю картину лекцій малярства.

Знову цікаву й напружену ситуацію показує автор, коли дехто з партійного осередку виїжджає у село для перевиборів місцевої влади та пропагандистських виступів. Картина досить похмура. Все село насторожене. Люди знають, що їм прибулі нічого не дадуть, а лише хочуть вибрати нове керівництво села, яке тримало б селян у рабській покорі. Але обставини тяжкі: кожної хвилини так і чекай, що наскочать повстанці і тим представникам повітової влади буде кінець.

«Ці бородаті лица, — пише Антоненко-Давидович, — не віщували нічого доброго. Їхні очі бачили на кожному возі, що приїздив з міста, тільки ворогів. Відтіля приїздили до сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами. Село прокляло їх і зарилось у свої нори».

Наприкінці повісті Антоненко-Давидович малює жахливу психологічну картину розстрілу так званих «куркулів»-закладників, у чому бере участь і сам Горобенко, який вважає, що тільки проливши ворожу кров, він стане стовідсотковим комуністом і здобуде довір'я своїх однопартійців. Прибулі з повіту не змогли піймати повстанців, тому вони схопили 6-х заможних селян і вивели за село на розстріл. Тут автор показав різкий контраст дійсності. Сам Горобенко дуже хвилюється, у нього тремтять руки, але селяни, яких вони мають розстрілювати, стоять мовчазні й похмурі, ніби їм усе байдуже. І це дратує Горобенка:

— Що за чорт! Я хвилююся більше, ніж ці заручники. Він скося поглянув на дядьків. Вони стояли такі ж нерухомі й мовчазні. Горобенко обдивився їхні зашкарублі, великі, не на ногу чоботи, порепані руки і не міг зрозуміти... чи це дивовижний стоїцизм, чи бичача тупість.

Не порушили дядьки свого спокою і тоді, коли їм оголосили, що за десять хвилин їх розстріляють. Не зрушили закладники з місця навіть і тоді, коли Горобенкові та іншим комунарам здалося, що через Ворскло переправляється загін повстанців і вони, лишивши дядьків, побігли за горбок, щоб роздивитися. А насправді то йшли корови.

Критика по виході цього твору закидала авторові багато злочинів: націоналізм, антисемітизм, що комуністи змальовані чорними барвами. Але тоді було для письменників більше волі, й часто виходили з друку цікаві твори.

І справді, серед багатьох тодішніх та пізніших видань повість «Смерть» найправдивіше показала події і життя села та партійної організації за часів військового комунізму, русифікаційну політику уряду й жорстоке та вороже ставлення представників влади до українського села.

Добрим пізнавальним твором, пересипаним гумором, є оповідання «Печатка» (1930), що показує період Центральної Ради України. На тлі неспокою, зросійщеного робітництва, несвідомого села, повороту з фронтів розполітикованої солдатні автор майстерно показав спритного й переконаного просвітянського пропагандиста за самостійність України Андрія Осадного, який із найскрутніших ситуацій уміє знайти вихід і повернути масу слухачів. Як про часи військового комунізму, так і про часи Центральної Ради українська література не мала досі кращих творів, ніж твори Антоненка-Давидовича, що так яскраво відображають обставини тих часів.

Поруч представника «Просвіти» Андрія Осадчого в оповіданні «Печатка» бачимо ще студента Федоренка, який уміє добре промовляти й допомагає Осадчому на мітингах у селах, на заводах, різних зборах, де тільки є нагода.

В цьому оповіданні є ціла низка напружених і цікаво змальованих ситуацій. Серед них і залишення студента Федоренка до вчительки Насті Федорівни, і виступи перед селянами, серед яких є і такі, зокрема багатші, які не тільки незрозуміють потреби українізації шкіл, а навіть виступають проти, і загрозлива ситуація виступу Осадчого та Федоренка, коли раптом із поїзда висів великий гурт розполітованих солдатів, де не бракувало і своїх зросійщених червонуватих малоросів.

Великий успіх мали й репортажі чи нариси Б. Антоненка-Давидовича «Землею українською», що друкувалися у журналах, а окремою книжкою вийшли теж у 1930-му році. Пізніше цей твір був перевиданий у Львові 1942-го року, а 1955-го Богдан Романчук перевідав його у США. Як прийняли цей твір у Львові, бачимо з рецензії одного відомого тепер літературознавця, який тоді підписав свою рецензію криптонімом «Цет». Він писав:

«...Книжка невелика розміром, 164 сторінки, але яка ж цінна змістом, який глибокий повногранний документ уже прогомонілої доби! Найдете в ній тонку лірику і розмашну епіку, гумор і сатиру, тихий смуток віками топтаного народу й жорстоке відчуття боротьби, а передусім пречисту й міцну, як смерть, любов до нашої батьківщини... Він, цей безстрашний, що не схотів поцілувати пантофлю папи-Сталіна, поведе нас у країну «хрестів і могил», вашу рідну країну, читачу... Ви вихором понесетесь у минуле, зрозумієте багато проблем сучасного і вп'єтесь безтямим чарівним майбутнім... Передусім книжка Антоненка-Давидовича сама по собі... справжня література. Його блискуче перо сяє, як найкраща козацька шабля, у честь якої складає він захоплені дифирамби».

«Його участь у могутньому зриві Східної України,— пише рецензент далі,— що проходив у 1925—1933-му роках, величезна. Прегарний промовець, він не тільки письмом боровся за українське обличчя України, а й словом із трибуни. З кожної сторінки цієї книжки так і бухає любов до України і глибока ненависть до Москви».

Великою позитивною рисою нарисів є те, що в них раз у раз згадуються історичні події, що колись відбувалися у різних місцях України. Автор любить свою історію і знає безліч історичних подій у тих місцях, де він подорожує, якими й забарвлює свої твори. Це яскраво бачимо з нарису «Де когут піє на три держави», де він пише: «Я люблю нашу історію. Я люблю її буйну, далеку, неповторну романтику, яку жодні тенденції істориків не могли вкласти у прокрустове ложе Польщі, й Росії. Я люблю ступати її стертими вже слідами і в тих слідах шукати пахоців минулого. Я люблю історію, бо вона вмерла і живе...»

І автор розповідає безліч історичних епізодів про стародавній Кам'янець як браму до Польщі, про ті часи, коли в 1672-му році Магомет IV і Петро Дорошенко разом обступили це місто. 150 тисяч яничарів, орди і козаків стали бором під мурами, як турецькі кам'яні ядра трошили мури, коли впав Кам'янець.

Згадує автор і про Турецький міст, і про вежі фортеці, що пізніше стала в'язницею, де сидів славний Устим Кармелюк.

Автор яскраво висловлює своє ставлення до часів Петра Великого, кажучи: «Не для нас, не для України Петро поставив колись клишоногу Московію і погнав гарапником загнуждану Росію на північ, захід і південь. Не для нас! З петровської кузні під Полтавою українська шкапа подалася у віки

з розрізаним черевом і тельбухами, що волочилися за нею шляхом аж до 1917-го року».

В цьому ж нарисі «Рейки на драговині» Б. Антоненко-Давидович пише й про сучасні злидні селян на Поліссі, про обшарпані, мов бідно вдягнені сільські дядьки, хати. Згадує письменник і про місцевих русифікаторів, які не допускають українських видань до сільської книгозбірні. Нема там ні журналів «Глобус», ні «Всесвіту», ні «Нової Громади», зате є «Огонек», а завідувач на здивування письменників відповідає: «Та в нас, відіте лі, народ більше звик до руської мови»... Тож недарма наступного дня «якийсь халтурний заїжджий лектор читатиме лекцію на тему «Проблема любви и половой вопрос». І Антоненко-Давидович констатує: «Темна наша батьківщина».

Як повість «Смерть», так і «Землею українською» високо оцінюють наші видатні літературознавці: і проф. Юрій Бойко, і проф. Микола Глобенко, і Юрій Лавріненко.

У кожному місці, де йому довелося побувати, письменник картає зайд-русифікаторів та малоросів. Приїхавши до Нікополя, де колись буяло січове товариство, Б. Антоненко-Давидович знайомиться з місцевим учителем Півнем, який показує історичні місця. Учителю обурений, що місцеві русифікатори-кар'єристи перейменували старовинну вулицю Микитинську — від Микитиноного Рогу, де колись була Січ, де Хмельницький дістав гетьманську булаву від січового товариства. А коли з цвинтаря січової церкви — Покровського собору — вийшов місцевий русотяп-протоієрей, Півень каже:

— Це сволоч: русифікатор і чорносотенець!

Та то були часи відносного українського ренесансу, коли можна було сміливіше писати правдивіші твори, висміювати русифікаторів, але прийшли часи колективізації, голоду, масового примусового виселення заможніших та свідоміших селян на заслання, на загибель, часи розстрілів, а водночас і розгрому українського культурного фронту. Найперше московська влада спрямувала свій удар по літературних організаціях, по тих, хто найкраще знав свою історію, мову, мистецтво й боронив їх. Тоді розстріляно та вислано на загибель 240 письменників. Антоненко-Давидович у 1933-му році ще наслідують подати у видавництво першу частину історичного роману «Січ — мати», яка мала назву «Нашадки пращів», але твір послали на рецензію до ЦК партії, звідкіля він не повернувся.

Коли почалися часті арешти письменників, Антоненко-Давидович, рятуючись від небезпеки, сам виїжджає на Далекий Схід, до столиці Казахстану Алма-Ати. Там він влаштовується на посаду редактора художнього сектора Крайвидаву. Саме готував Антологію української літератури казахською мовою, як 2-го січня 1935-го року його було арештовано й безпідставно засуджено на 10 років заслання. Але замість 10-ти років він пробув там 21 рік.

Довідавшись, що дружина, не дочекавшись його, одружилася з іншим і виїхала до Москви, Б. Антоненко-Давидович після смерті Сталіна, коли вже полегшали обставини заслання, і він став жити на приватному мешканні, у хатині шевця, одружується з дівчиною, що була вислана зі Старого Самбора, із Західної України.

До того часу письменник на засланні працював із лопатою та джаганом у руках і в нього не з'являлося бажання писати. Але, як згадує він сам, у березні 1953-го року (видно, відразу після смерті Сталіна, коли блиснула надія на звільнення): «...я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, яко-го не зазнавав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях, марячи, як сновида, образами й характерами. Вільний від фізичної роботи, годинами, а то й ночами, коштом відпочинку й сну, я припадав до клаптиків паперу,

пишучи роман «За ширмою». У процесі роботи я радісно констатував, що залишилась незайманою моя мова, яка довго була без практичного застосування. Виходило, що, втративши в житті все, я зберіг найдорожчий свій скарб».

З цього бачимо, яке важливе значення мала для письменника рідна мова. Варто б повчитися у нього нашим перевертням і покручам, які цурають-ся своєї мови і книжки.

Через три роки, коли почалася реабілітація численних українських письменників, живих і мертвих, одним з останніх був реабілітований і Б. Антоненко-Давидович, а майже одночасно з ним і його приятель, автор роману «Чорне озеро» Володимир Гжицький.

Отже, до Києва Антоненко-Давидович повернувся у 1957-му році. Тоді він привіз із собою і свій новий роман «За ширмою», який спершу був надрукований у журналі «Вітчизна», а потім, у 1963-му році, окремим виданням. Уже за перше видання почалися напади на нього за те, що він зачепив національне питання: показав у творі русотяпку, дружину лікаря Постоловського, яка не любить української мови й забороняє матері Постоловського, тобто свекрусі, читати чи розповідати малому онукові казочки українською мовою. Тому коли дійшло до видання окремою книжкою, автор мусив росіянку замінити у творі українкою, але зрусифікованою.

Поряд минають життя родини Постоловського та його ледачої порожньої дружини і матері лікаря, яка була хвора на пістряк, але син-лікар не поцікавився навіть своєчасно глибше здоров'ям матері. Автор показав життя Казахстану, лікарні, місцеве населення, обставини. Роман приніс у літературу нову тематику, нові барви. Він з особливою майстерністю змалював тут безрадісне життя матері, її психологічні переживання, безпорадність, виявивши себе тонким психологом. Роман «За ширмою», як згадує і сам автор, став йому другим мандатом у літературу, тобто після заслання він ніби заново почав пробивати собі дорогу.

Та незважаючи на нові напади різних критиків-кар'єристів, автор дістав багато й добрих відгуків, зокрема листовних. Відомий поет Василь Симоненко писав: «Дорогий Борисе Дмитровичу! Нарешті Ваш роман доповз і до Черкас. Учора, оббігавши півміста, я ледве придбав для себе одного примірника. Мені було дуже радісно, що книжка, яку я так полюбив, зникає з книгарень майже блискавично».

«За ширмою»,— пише далі Симоненко,— я не перечитував, а читав захоплено, відкриваючи ті гарні і вловлюючи нюанси, що при першому знайомстві лишилися чомусь поза увагою... Сердечно дякую Вам за чудову книжку, за ті години творчої й естетичної насолоди, котрі Ви подарували своїм твором і мені, і багатьом-багатьом читачам. З синівською шанобою схиляюсь перед Вашим талантом і зичу Вам довгих і плідних років життя...»

А що роман «За ширмою» був вартісним твором, бачимо й з того, що в 1974-му році його перекладено й видано польською мовою під назвою «За параванем». А в 1972-му році цей роман вийшов у видавництві «Ластівка» заходами автора цих рядків та власника книгарні п. В. Фокшана в Австралії.

Після цього роману авторові ще пощастило видати 1969 року збірник спогадів та розвідок «Здалека і зблизька», де письменник надрукував низку сільветок про різних письменників: про Тараса Шевченка, Івана Нечужа-Левицького, Панаса Мирного та сучасників: про свого вчителя Степана Васильченка, Максима Рильського, Євгена Плужника, Бориса Тена, Володимира Сосюру та інших.

Останньою книжкою, що з'явилася друком, була цінна праця на мовну тему «Як ми говоримо», яка побачила світ після багатьох перешкод. Її планували видати тиражем 65 тисяч, але під час друку проти неї виступив міністр освіти, і її видали тільки 15 тисяч. Тоді Антоненко-Давидович написав відкритого листа до газети «Літературна Україна», де зазначив, що ця книжка була б дуже корисна і для нього самого, бо він, на жаль, хоч і міністр освіти, але своєї рідної мови не знає. «Літературна Україна» цього листа не надрукувала.

Незабаром Антоненко-Давидовича викликали в КГБ за свідка до Івано-Франківська на суд над В. Морозом. Причина — кагебісти довідалися, що Антоненко-Давидович читав у рукописі твір Мороза «Мойсей і Датан». Але свідок Антоненко-Давидович відмовився свідчити, сказавши, що його самого в 1935-му році подібний суд судив за закритими дверима, тобто незаконно, тому він не хоче бути співучасником злочину КГБ.

Ця тверда і мужня позиція, як бачимо, тяжко відбилась на долі письменника. Відтоді його не друкують, хоч у видавництві «Радянський письменник» давно лежить рукопис нового твору «Завищені оцінки». Більше того, у 1977-му році в його помешканні кагебісти влаштували трус, забрали друкарську машинку, рукописи, книжки. Подібний трус відбувся і пізніше. Цим трусам і арештам, він уже, мабуть, втратив лік. Вони почалися ще колись із приходом денікінців. Потім часто робили труси й арешти чекісти. І треба було мати велику відпорну силу, щоб витримувати те нелюдське знущання. І це робили у видатного письменника, що має за собою уже великий літературний доробок, заслуги перед народом. На захист письменника та його творів, зокрема книжки «Як ми говоримо», виступали видатні мовознавці не тільки України, а й Польщі та Росії.

Ще в 1950 році поет Тодось Осьмачка надрукував цікаві спогади про Антоненко-Давидовича. Він пише, зокрема, про його веселу й добру вдачу. «Сміхом,— пише Осьмачка,— він зустрічав кожного: чи приходило чека арештовувати, чи приходили з відвідинами приятелі. А приятелів він мав стільки, скільки має верба весною сорок і ворон на своїх гіллях. А чека його заарештовувало стільки разів, скільки в неї було агентів-донощиків у всіх вищих школах. А чека він зустрічав так:

«А, здорово, товариші! Єщо адін раз ви далі мне вазможность привітствовать вас з асвабаждєнієм Малоросії! Ви удівітельно весьолие ребята! Вам оголосити волю для всіх народів рівнозначно, що витягти стільки ж гаманців у сплячих приятелів! Прийшли кликати в буцигарню того, кого ви обікрали? Прости ж мене, мила, що ти мене била! Ходім! — «і він збирався і йшов, перекидаючись в'їдливими дотєпами з чекістами...» «Він жив тоді,— згадує далі Осьмачка,— на Великій Володимирській у Києві... А навпроти Антоненкового стола висів над вхідними дверима портрет гетьмана Мазепи в червонім Жупані і в знаменитій «мазепинці». Це був жарт над комуністами не на жарт. Я певен, пише Осьмачка,— що в ті часи в усій «есесерії» не знайшлося б людини з такою одчайдушною діалектикою та ще й з веселою усмішкою на сміливому обличчі, як у цій кімнаті молодого українського письменника... У літературних і всяких принципових диспутах він був чудовий. І публіка, коли він говорив, не слідкувала за його словами чи сильною аргументацією. Вона просто йшла до нього в полон, зачарована рясними сарказмами на адресу опонентів. Його твори,— підкреслює Осьмачка,— усі скеровані проти московського гвалту в Україні... Антоненко-Давидович був одним із найблискучіших промовців літературної організації «Ланка».

Про свою творчість та її зміст Антоненко-Давидович у своїх спогадах писав: «Я не замислювався над питанням про своє місце в літературі — це

справа критиків, літературознавців і читачів. За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музі Шевченковими словами:

*Ми не лукавили з тобою;
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.*

Бо в цьому, незалежно від діапазону й калібру письменницького хисту, є найбільша моральна й творча втіха кожного митця».

І Антоненко-Давидович своєю чесністю, боротьбою проти русифікації, виступами на захист прав людини, поти безпідставних арештів українських письменників та інтелігенції, а найперше своєю правдивою і талановитою творчістю заслужив перед своїм народом велику пошану.

Дмитро ЧУБ

ПЕРШИЙ ЛИСТ

Б. Дм. Антоненкові-Давидовичу

Ваш лист, мов лік, на незагойні рани,
Що принесли їх кривди і життя...
Встає минуле знову із туману,
Думки ж до Вас аж до Дніпра летять.

Я ніч не спав, схвильований до краю,
Це ж перший лист із рідної землі!
Ну, хто збагне, хто душу розгадає,
Хто вирве з неї смуток і жалі?

Багато літ пролинуло вітрами,
Багато мрій умерло в чужині,
Та я й тепер, виходячи за браму,
Згадаю дні ті босі на стерні.

Чи можу ж я забути все те нині?
Ні, краще впасти серед шляху ниць:
Я не загруз у добрах на чужині,
Не став я в'язнем гомінких столиць.

Хоч евкаліпти заступили обрій,
В зав'ях мрій зрина моє село...
Я пам'ятаю очі Ваші добрі
І серця Вашого тепло.

17.10.1968 р.

УДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ *

Після масового виїзду українців на Захід по Другій світовій війні в еміграційних газетах і журналах часто траплялися нарікання на український правопис. Загалом кажучи, він упорядкований навіть краще за інші правописи, але чужі слова з Г чи Г, як також з И чи І після Д, Т, Р та інших приголосних, пишуть справді по-різному. Коли ж зверталися до мовознавців із проханням зарадити цьому лихові, то звичайно чули відповідь, що треба почекати — мовляв, зміни можна робити лише в Україні й т. ін. Отже, чекаємо вже понад 40 років, а люди пишуть, як кому заманеться: одні за правописом 1929 р., інші за радянським, що мав протягом останніх 50 років кілька поправок, доповнень тощо. Є такі, що не дотримуються жодного правопису. Внаслідок цього панує справжня анархія. Ми в діаспорі нічого не робимо для удосконалення українського правопису, а в Україні час від часу вносять доповнення, що наближають українське написання, зокрема чужомовних слів, до російського чи просто копіюють з останнього.

Моя стаття, здається, є першою спробою ширше висловитись на порушену тему, не входячи в історію нашого правопису чи в його теоретичні питання, бо це розрослося б у немалу брошуру, навіть книжку.

Всупереч застереженням деяких мовознавців чи взагалі працівників пера я вважаю, що треба нарешті говорити на болючі правописні теми. У цьому обговоренні, ясна річ, мають узяти участь люди, що добре знають українську мову, розуміють наші мовні традиції та закони мовного розвитку. Зерно такого обговорення може мати певний вплив на правописні ухвали в майбутній Україні. Тим часом викладені далі поради можуть спричинитися до збереження української вимови та українського написання слів у нашому поточному спілкуванні серед неукраїнського оточення на Заході.

У ЯКИХ СЛОВАХ ПИСАТИ Г

Від появи Грінченкового словника не вщухає боротьба між літерами Г і Г в українській мові. На основі того, що вже усталилось, Борис Грінченко у своєму «Словарі української мови» (Київ, 1907—1909) дав місце трьомстам словам із літерою Г¹. Звук (г) відомий у нашій мові здавна. У XVI ст. його позначали сполукою двох літер КГ: кганок (1552), кгонты (1577), кгвалт (1596)...² У Галятовського з'являється Г подібне до G. Траплялося й латинське G для передачі цього задньоязикового, зімкненого чи проривного дзвінкового звука³.

Мовознавці одноголосно твердять, що звук (г) в українській мові

* В основу статті лягли дві доповіді автора на правописних конференціях ПКУС у Гарварді (1980 і 1981 р.).

¹ Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кіевская старина». Упорядкував, із додатком власного матеріалу Борис Грінченко / К., 1907.— С. 345—352 та ін., де Г вжито всередині слова.

² Rudnyckyj J. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language (Вінніпер: УВАН, 1970).— С. 800, 856, 810. Див. також «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (К.: Наук. думка, 1977).— Т. 1.— С. 271.

³ Там же, напр., кгатунку (1655), гатунку (1707) і гатунку (XVIII ст.), стор. 808. Найновіший науковий опис звука (г) подано в монографії за загальною редакцією І. Білодіда. «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (К.: Наук. думка, 1969).— С. 175.

вживається рідко. Звичайно заступаємо його звуком (г), що має усі ознаки фарингального, щілинного дзвінкового звука⁴. Таким чином, у всіх чи майже у всіх словах, де за походженням чи в набутому звуковжитку міг бути звук (г'), появилася (г). Якщо в сусідніх мовах — російській та польській — звук (г') природний, широкоживаний, то для української мови він, можна сміливо сказати, нетиповий, бо вживається справді рідко.

Однак усі погоджуються, що звук (г), хоч і рідкісний в українській мові, просто необхідний у практичному спілкуванні мовців. Для цього є щонайменше три доводи, чи пак, докази. Порівняймо відповідні слова у таких реченнях:

Ходити на гулі. — Мати на лобі гулі.
 На кобзі грати. — Грати у в'язниці.
 Московський гніт. — Гніт у газовій лампі.

Без літери Г та її правильної вимови відповідні слова були б неясні, незрозумілі, як і зміст речень змінений, сприйнятий, наприклад, ось так: «Мати на лобі гулі» (розважатися чи мати вечірку на лобі), «Грати у в'язниці» (виконувати щось на музичному інструменті чи, скажімо, грати в карти у в'язниці), «Гніт у газовій лампі» (тиск на щось у газовій лампі). Виходить справжня нісенітниця! Попробуємо вдатися до омонімів, адже є у нас таке: «мати» (іменник) і «мати» (дієслово), «долі» (внизу) і «долі» (імен., род. відм. одн. від «доля»), «коса» аж у трьох значеннях... Омоніми в наведених раніше реченнях із Г чи з Г нічого не допоможуть! Зміст речень без відповідної літери буде, повторюю змінений, навіть спотворений, межуватиме з безглуздям (творити на лобі гулі, себто вечірку чи, як колись казали, вечорниці).

Маючи на увазі наведені раніше три слова з літерою Г (гуля, гніт, грати), автори академічного видання «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (К., 1969), до речі, за загальною редакцією відомого пропагандиста двох рідних мов І. Білодіда, слушно приходять до правильного висновку:

наявність протиставлень... а також неможливість заміни (г') іншими приголосними... дає всі підстави для того, щоб визнати (г') окремою фонемою сучасної української літературної мови⁵.

Ніби в унісон із цим правдивим висновком, Борис Антоненко-Давидович слушно й доречно (як на радянські умови, дуже відважно, бо за вживання літери Г у тридцятих роках суворо переслідували, навіть арештовували) у своїй цінній статті «Літера, за якою тужать»⁶ домагався поновлення Г, яке з наказу радянського уряду було вилучене з українського правопису в 1933-му р., коли Москва почала масовий розгром української науки, літератури й культури, як і нищення української нації узагалі. Відтоді радянський правопис для української мови у всіх його виданнях чи поправлених перевиданнях не має цієї літери. Лише зовсім недавно, у шістдесятих роках, поновили (г') для фонетичної транскрипції (звукового передавання) у мовознавчих працях, але й це робиться непослідовно: у деяких публікаціях уживають латинське (g). Усе ж таки у словнику-довіднику «Українська літературна вимова і наголос» (К., 1973) за редакцією М. Жовтобрюха допущене (г), щоправда лише в небагатьох випадках, ясна річ для звукового передавання.

⁴ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика.— С. 132, 176.

⁵ Там же.— С. 239.

⁶ Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.— Балтимор; Смолоскип, 1979.— С. 237—243. Передрук з «Літ. України».

Гадаю, потреба в літері Г̄ доведена, бо звук (г̄) незамінний. Ярослав Рудницький мав цілковиту слухність домагатися її поновлення, подаючи меморандум до Організації Об'єднаних Націй з приводу цієї забороненої літери (щоправда, його щедра душа склала список слів із Г̄ занадто довгий)⁷. Мовці всіх теренів України не випадково вживають цього звука — на Наддніпрянщині рідше, а в Галичині частіше. Перевіряючи доступні джерела, я приходжу до твердого висновку, що треба писати літеру Г̄ в таких українських або зукраїнчених широковживаних словах:

І. Слова з Г̄ на початку слова (Основні й лише деякі похідні, зазначені поряд)

ґава, ґавеня, ґавин...
 ґавити (див. проґавити), заґавитися...
 ґазда, ґаздиня, ґаздувати, ґаздівський...
 ґандж, ґанджувати, ґанджовитий...
 ґанок, ґанковий...
 ґатунок, ґатунковий...
 ґвалт, ґвалтівник, ґвалтувати, зґвалтована, зґвалтований...
 ґевал...
 ґедзь, ґедзатися, ґедзкатися...
 ґегати, ґегання...
 ґегекати...
 ґеготати, ґеготання...
 ґелґати, ґелґіт, ґелґотати, ґелґотіти, ґелґотун, ґелґотуха, ґелґотливий, ґелґел...
 ґерґотати, ґерґотіти, ґерґіт...
 Ґжицький (прізвище)
 ґигнути
 ґирлига
 ґила, ґилун...
 ґлей, ґлейкий, ґлеювати...
 ґлянець, ґлянс...
 ґніт, ґнотик, ґнотовий, ґноття...
 ґогель-могель...
 ґрати, ґратчастий, ґратований...
 Ґренджа-Донський (прізвище)
 ґринджоли, ґринджолята...
 ґрис, ґрисовий...
 ґрунт, обґрунтовувати, ґрунтовий, ґрунтовно, ґрунтознавство, ґрунтознавчий, обґрунтований, ґрунтування, обґрунтувати, заґрунтувати, заґрунтований, підґрунтя, підґрунтовий...
 ґудз, ґудзуватий...
 ґудзик, ґудзичок, ґудзикарня, ґудзиковий, ґудзикуватий...
 Ґудзій (прізвище)
 ґуля, ґулька, ґульовий, ґулястий, ґулюватий...
 ґума, ґумовий, ґумовик, ґумка...

До цієї групи можна додати ще слова з говіркових, зокрема звуконаслідувальних типу «ґелґати» й «ґигнути», як також дуже рідковживані, наприклад, ґаблі (вилки), ґрунь (вершок гори)...

⁷ R u d n y c k y j J. Г̄ — A Proscribed Letter in the Soviet Union. Вінніпер: УВАН, 1970.

II. Слова з Г всередині слова (Основні й деякі похідні, зазначені поряд)

аґрус, аґрусівка, аґрусовий...
 джигун, джигунець, джигнути, уджигнутий...
 дзиґа, дзиґовий...
 дзиґарі, дзиґарики, дзиґарський...
 дзиґлик, дзиґликовий...
 дриґ, дриґати, дриґіт...
 проґавити, проґавлений...
 ремиґати, ремиґання...
 хуґа

До цього другого списку також можна додати говіркові слова, позичені з інших мов, але вже зукраїнічені так, що вони не сприймаються як чужі. Якщо порахувати слова в обох групах, то разом буде понад 120 слів, українських або вже цілком засвоєних українською мовою — у них, на мою думку, треба писати літеру Г. Наперед усуваючи можливі докори, хочу підкреслити, що це, на думку українця, який з дитинства жив в українськомовному оточенні, записував народну творчість, вивчав і викладав українську мову понад 50 років. Для мене ясно й безсумнівно: у наведених раніше словах треба писати літеру Г і вимовляти звук (г) як зімкнений, за іншим визначенням — проривний.

Тепер погляньмо на виразно чужі слова, що широко вживаються в українській мові. Без них освіченій людині нашого часу не можна обійтися. Вони просто необхідні в будь-якій професійній чи науковій діяльності. Які ж критерії застосувати в даному разі? Б. Антоненко-Давидович у «Післяслові» до своєї книжки «Як ми говоримо» наголошує: «Звертайтеся до позиченого, але з обов'язковою умовою — підпорядкувати його законам своєї мови»⁸. Таким чином, у нас уживаються сотні слів (узятих із грецької чи інших європейських мов) без Г, себто з Г.

Усі правописи одноставно твердять, що в давніх запозиченнях пишемо Г, у тому числі й у словах із тих мов, що мали звук (г). Українська мова підпорядкувала всі ті слова до своїх законів. Тепер уже всі пишуть і вимовляють: географія, колеґія, редаґувати, педагоґічний... Ці слова з Г стали необхідним набутком лексики, чи пак, слівництва української мови. Хіба що трапиться якийсь дивак польсько-австрійського або російського виховання і буде обстоювати написання з Г: газета, географія, педагоґічний... (був один Грицай, що таке робив, а тепер малороси з Українського радіо гаворять).

Інша річ з новими, недавніми запозиченнями, що мають в ориґіналі звук (г). Мовознавці кажуть, що в таких словах із чужих мов треба латинське G передавати українським Г. Але де провести межу між давніми й новими словами? Який рік чи яка декада певного сторіччя мала б стати межовим каменем між давніми й новими запозиченнями? На жаль, такої межі не можна визначити з абсолютною точністю. Якщо наймення, прізвища й місцеві назви, наприклад, Гергардт, Гете, Гонгора та інші чи загальні назви гол, гольф, гонґ і т. ін. не викликають жодного сумніву щодо написання їх із Г, то багато інших чужослів може одним мовцям подобатися з Г, а іншим — із переходом Г у Г: колеґа — колеґа, ориґінальний — ориґінальний, редаґувати — редаґувати і т. д. й т. ін. Кожен мовець матиме повну слухність зі свого погляду, бо він, зі своїми мовними звичками, те чи інше слово

⁸ Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.— С. 258.

по-своєму сприймає. І тут надзвичайно важко бути суддею, просто неможливо доводити, хто має рацію, а хто ні. Адже кожна людина має право на свій власний погляд і свій власний смак (щоправда, погляди бувають помилкові, а замість смаків — несмаки!).

Я схилився до думки, щоб у щойно наведених і багатьох інших загальних назвах із первісним Г перейти на Г, що більш властиве українській мові: гараж, колега, оригінальний, пропаганда, редагувати... Уживаючи Г в написанні та (г) у вимові, ми сильніше усамостійнюємось від польсько-російської вимови, переходимо на суто українські закони, про які так гарно сказав уже Б. Антоненко-Давидович. Головне, що ми посилюємо типовість загальнонародного українського мовлення.

Як же тоді бути зі словами, що можуть унаслідок переходу Г на Г деформуватися, спотворюватися? Згадаймо, що наприкінці слова чи навіть у середині слова наприкінці складу звук (г) в українській мові редукується, зникає (ясна річ, не завжди, лише в окремих випадках). Колись було «спасибіг», «богдай», «далебіг», «нігде»..., а тепер ми звичайно пишемо ці слова без літери Г і саме так їх вимовляємо: спасибі, бодай, далебі, ніде... Колись було «четверг», а тепер «четвер» у називному та знахідному відмінках однини. З викладацької практики знаю, що деякі студенти-початківці не пишуть Г у непрямих відмінках цього слова; у них з'являється: четвера, четверові, четвером, по четверах... І доводиться вдаватися до історичних коментарів (для початківців це важка справа!), пояснюючи, мовляв, треба це слово писати з Г у непрямих відмінках однини та множини: четверга, четвергові, четвергом... четверги, четвергів... Мовляв, так було колись, і ми зберігаємо традицію у написанні й вимові.

Недивно, що подібна редукція, зникання приголосного звука, трапляється і в чужих прізвищах під впливом народної вимови: Юрій Клен, живучи в Україні, у згоді з живою традицією писав своє справжнє прізвище — Бургарт — іноді навіть без кінцевого Т. Лише його син, опинившись поза Україною, поновив первісне написання Бургарт. Отже, якщо вживати Г, спотворення слова не відбувається, чуже прізвище зберігає своє первісне звучання. А перехід Г у Г наприкінці складу (до цього треба додати ще й вплив зворотної асиміляції, чи пак, зворотного уподібнення) спричинився до втрати звука (г): Бургарт — Бурарт (навіть кінцеве Т могло відпадати!).

Чи не існує загрози в тому, що з таких місцевих назв, як Аугсбург, Гамбург, Люксембург, Нюрнберг і т. ін., повстануть в українській мові Аусбург, Гамбур, Люксембур, Нюрнбер, бо кінцеве Г, коли його передавати літерою Г, зовсім зникне, як це сталося зі словом «четвер»? Тоді в родовому відмінку будуть вимовляти й писати Аусбура, Гамбура, Люксембура, Нюрнбура (очевидно, за правописом 1929 р., якого ми поза Україною дотримуємось), а в давальному: Аусбурові, Гамбурові... Так, справді існує велика загроза. Щось подібне вже є у південнослов'янських мовах. Тому я пропоную таке: у всіх випадках, коли власні чи географічні назви закінчуються на Г (-берг, -бург і т. ін.) зберігати це Г: Аугсбург, Кенігсберг, Ляйпціг, Ірвінг і т. д., а також Бургарт. Завдяки цьому уникаємо деформування, спотворення первісного топоніма чи прізвища.

Я навів лише один доказ, гадаю, переконливий. Є й інші доводи на користь зберігання Г у чужомовних словах, зокрема в особових іменах, прізвищах та географічних назвах. А вже при відтворенні звучання чужого слова чи вислову українськими літерами без Г ніяк не можна обійтися. Наприклад, як написати good guu кирилицею? Ясна річ, не «гуд гай», а лише «гуд ґай» (із буквою Г!). Інакше у сприйманні мовця буде «гуд» від «гудіти», а «гай» викликати уподібнення до «гаю» чи «дїброви». І поставатиме справжня

нісенітниця, як то було у випадку з гулями й гулями. Літера Г потрібна також для відтворення вимови деяких звуків у суто українських словах: аякже (айаґже)...

Читач цієї статті може сказати: «Гаразд, українські чи зукраїнщені слова вже названі, але в яких виразно чужих словах ви пропонуєте писати Г? Скласти такий список чужослів — річ нелегка. У багатьох загальних назвах, себто іменниках (як також у прикметниках, дієсловах та прислівниках) перехід Г у Г виглядає, на мій погляд, природним; деякі слова були й запозичені з Г. Отже, багаж, газ, гараж, грам, гранка, грипа, група, глобус, діялог, енергія, епілог, монолог, пролог, прогрес, орган, організація, організувати, організований, програма, пропаганда, педагогічний, редагувати, відредагований... (Таких слів сотні!).

Однак, може, менш переконливий (тих, що зі мною не погоджуються у цьому випадку, я щиро вітаю!) перехід Г у Г у таких присвоєних словах: агент, аграрний, агрегат, емігрант, легенда, колеґа, ориґінал, ориґінальний... Саме тому я зберіг написання цих слів із Г у моєму підручнику *Conversational Ukrainian* (перше видання 1959 р., п'яте — 1987). Але це можна потрактувати як справу особистого смаку. Задля уніфікації, через 30 років після першодруку згаданого підручника, я готовий тепер охоче поступитися (нехай і опоненти йдуть на поступки!) і в щойно згаданих та інших подібних загальних назвах чужомовного походження перейти на Г: агент, аграрний, емігрант, колеґа, легенда, ориґінальний... Зате в місцевих (географічних) назвах, особових іменах та прізвищах, себто у власних — не загальних! — треба, на мою думку, зберігати Г. Я пропоную зберігати Г з пошани до носія імени чи прізвища, з пошани до ориґіналу географічної назви. Не хотів би я бачити на письмі, як чужинці перекручують українські прізвища та імена, наприклад, із Гончара творять Гончара (*Gonchar*). Я протестую проти такої зміни! Я за збереження Гемінґвея і проти російського покруча для української мови — Хемінґуей... Шануймо носіїв тих прізвищ, як і написання чужих місцевих назв. Домагаймося, щоб у написанні наших особових імен, прізвищ і місцевих назв зберігали українську вимову, себто відтворювали українську правописну систему. При цій нагоді згадаю, що на конференції Організації Об'єднаних Націй у справі внормування географічних назв (Афіни, 1977) я рішуче протестував проти неукраїнських форм у передаванні латинкою: *Kiev, Kharkov, Lvov, Droghobich, Chernigov*..., домагаючись запровадження *Kyiv, Kharkiv, Lviv, Droghobych, Chernyhiv*... Згадую лише кілька назв. Радянський представник із Москви тоді виступав проти моєї пропозиції, а «український» із Києва палко його підтримував, називаючи мене незнайком, чим викликав численні насміхи на свою адресу від багатьох учасників конференції з різних країн Заходу, а також Азії й Африки. До речі, цей «український» представник був звичайним енкаведистом і нічого не тямив у мовознавстві.

Обговоривши чужі слова, я пропоную список відомих уже топонімів, особових імен та прізвищ, у яких треба писати літеру Г і вимовляти звук (г'). Для зручності користування списком додаю до нього деякі загальні назви. Отже, пишимо Г у таких чужих словах:

Аґнеса	Брюґґе	Вранґель
Анґола	Бургґард	Вінніпеґ
Аргентина	Ваґнер	Вюртемберг
Афґаністан	Вайнберг	Вранґель
Бандунґ	Вайомінґ	Гамбург
Берґен	Вашинґтон	Гаррисбург
Боґота	Веллінґтон	Геґель

Гонконг	Глезго	Лессінг
Гюґо	Гнездо	Лонг-Біч
Габріель	Гловацький	Лонгфелло
Гавот	Гобі	Люксембург
Газа	ґогель-моґель	Ляйпціг
Галл	Годайва	Маґдебург
Галац	Голіят	Маґеллан
Галілей	Гольдоні	Мічиган
Гальвані	гол	Монтґомері
Гамбія	гольф	Нібелюнгі
Гана	гонг	Ніґерія
Гандж	Гонгора	Ніягара
Ганґстер	ґот	Нюрнберг
Ганґ(а)	Ґота	Оґден
Гарґантюа	Ґотліб	Орегон
Гарібальді	Ґотляндія	Паґаніні
Гарміш-Партенкірхен	Ґотье	Патагонія
Гарньє	Ґранада	Параґвай
Гаяна	ґранд	Петербург
Ґвадальківір	ґрандіозний	Пітсбург
Ґваделюпе	Ґрац	Ранґун
Ґватемаля	Ґрегорі	Ремінґтон
Ґвельф	Ґренада	Реґенсбург
Ґвідо	Ґренляндія	Рига *
Ґвінея	Ґренобль	Ріо-Ґранде
Ґданськ (е)	Ґрета	Сайґон
Ґдиня	Ґретхен	Сан-Дієґо
Ґедимін	Ґринвіч	Санто-Домінґо
ґейзер	Ґродно	Сенегаль
ґейша	Ґрюнвальд	Сінґапур
Ґелсвортсі	ґульден (монета)	Спринґфільд
Ґент	Ґуно	Страсбург
Ґенуя	Ґустав	танґо
Ґеорґе	Ґутенберг	Уґанда
Ґергард (т)	Дарджілінґ	Уругвай
Ґертруда	Джомолунґма	Тюринґія
Ґете	Единбург	Чикаґо
Ґеттинген	Енгельс	Шеллінґ
Ґеттисбург	Ірвінґ	Шлезвіґ
ґетто	Йоганнесбург	Юґурта
ґешефт	Калґарі	Яґайло, Яґелло
ґібон (мавпа)	Кеніґсберг	Яґеллони
Ґіббон	Кінґстон	Яґіч
Ґібралтар		
Ґі де Мопассан		

(До винятків треба зарахувати слова «Англія», «анґлієць», «анґлійський», «по-анґлійському» та інші похідні — у них пишемо Ґ, тому що вони засвоєні нашою мовою здавна. Так само: Бельґія, Норвеґія, Портуґалія, Юґославія... Зовсім недоцільно поновлювати Ґ. П. Ковалів слушно відносить до

* Усі правописи подають Рига (у т. ч. П. Оксаненко, Ю. Шерех). Чи не краще, задля послідовності, писати Рига, як в Українському правописі Яр. Рудницького (Вінніпеґ, 1949.— С. 48)? На відміну від «ригати».

цих винятків Єгипет, Грецію, Галилею — у своєму «Українському правописі» (Нью-Йорк, 1977.— С. 50).

Кількість чужослів із Г можна збільшити за рахунок маловідомих чи діалектних, як також науково-технічних термінів із різних галузей знання (гадаю, у цій справі може багато допомогти інж. А. Вовк). Але, наголошую, треба давати перевагу Г.

Підрахунок показує, що яких 170 відомих у нас чужих слів потребують літери Г у написанні. Якщо додати приблизно 120 українських чи цілком зукраїнчених слів, то разом буде приблизно 300. Отже, вилучення цієї літери з абетки було зовсім безпідставне, подиктоване з Кремля. Її треба поновити в українському правописі за найпершої ж нагоди. Вилучення цієї літери — це злочинне збіднення звукової системи української мови, адже фонема (г) засвідчена вже в XV—XVI ст., а незабаром було оформлене і графічне зображення цієї літери, що широко вживалася наприклад, у творі «Ключ розуміння» (К., 1659) І. Галятовського чи в його ж книзі «Скарбниця» (1676)⁹.

Мої міркування щодо слів із Г — це мої особисті погляди. Я нікому їх не накидую. Висловлюю лише свою особисту думку у згоді з поширеною вимовою цього звука. Удосконалений правопис названих слів (із Г чи Г) стане узаконеним після схвалення його урядом вільної й незалежної української держави (може навіть після всенародного обговорення). Тим часом я рекомендую писати слова так, як наведено раніше. Гадаю, це може стати підготовою до узаконення правопису слів із Г, свого роду призвичаєнням до сучасно-українського написання. У нашому анархічному щодо правопису середовищі моя порада може хоч трохи спричинитися до внормування. Подібну роль у великому засягу, виконав Б. Грінченко своїм словником ще до Першої світової війни.

Тримаючись правопису 1929-го р. (у США його назвали «харківським»), я дуже мало відхиляюся від нього. Лише дещо беру з пізнішої правописної практики, зокрема вилучаю Г у загальних назвах, що вже зукраїнчені та сприймаються як нечужі: багаж, гараж, грим, гримаса, елегантний, інтелігентний, колега, колегія, редагувати, оригінальний та багато ін. Можливо, деякі мої поради треба буде уточнити: я не вважаю себе непомильним. Ось так сам себе перевіряв і поправляв Олекса Синявський. Його «Порадник» із 1921 р., перевиданий д-ром Сидором Чарторійським для шкіл українознавства, — це застарілі й самим автором скасовані поради супроти його дуже цінних «Норм української мови» (1931). Усе ж таки на підставі немалого досвіду й систематичного вивчення обговорюваної теми я переконаний, що стою ближче, значно ближче, ніж деякі інші правописники, до правдивої, сучасно української розв'язки проблеми слів із Г чи з Г у сучасній українській мові.

И ЧИ І ПІСЛЯ Д, Т, Р

Загальновідомо, що в обох правописах, якими тепер користуються, дуже невпорядкований розділ про те, як писати іноземні місцеві назви й чужомовні особові імена та прізвища. Причина цього невідрадного явища полягає передусім у тому, що мовознавці в Україні змушені були слухатися вказівок радянської влади і пристосовувати український правопис до російського. Це мавпування чужого то посилювалося, то по-

⁹ Ксероксовані копії першодруку зберігаються в автора цієї статті.

слаблювалося залежно від політики комуністичної партії, мовляв, «на даному етапі», але від 1933-го р. фактично ніколи не припинялося.

Зупинімося на тих словах, у яких часто по-різному пишуть И чи І після Д, Т, Р. Пригадаймо різницю між українськими звуками (и) та (і). Обидва вони переднього ряду: (і) високого підняття, а (и) обниженого високого. Колись відносили (и) до передньо-середнього ряду, однак останнім часом академічне видання «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (К.: Наук. думка, 1969) зараховує український звук (и) до переднього ряду. Варто навести визначення цих звуків:

Чим... відрізняється (и) від (і)? Трохи більшим ротовим резонатором, меншою фарингальною порожниною, нижчим положенням спинки язика проти вимови (і), невеликим відсуненням точки найвищого підняття спинки язика назад, трохи більшим розкриттям ротової порожнини¹⁰.

Звукова система української літературної мови добре усталена і широко засвідчена у творах наших письменників ХІХ ст. Б. Грінченко віддзеркалив її у своєму словнику, згідно з яким у чужих словах після Д, Т, Р поширилося (и) на місці етимологічного (і): аргист (Т. І.— С. 10), Америка (1, 7), Африка (1, 10), британський (1, 100), диван (1, 381), дивізія (1, 382), диктувати (І, 383), дикція (І, 383), дякон (І, 386), тип (IV, 261)... Прикладів небагато, бо укладач словника, як загальновідомо, був обмежений настановами триматися народної мови, хоч потайки вдавався і до новітніх літературних творів. Наголошення народної мови мало й певні позитивні сторони: Б. Грінченко у своїй цінній праці відбивав народну вимову не тільки сучасних українських слів, а й іноземних.

Таким чином, не лише чужі загальні назви, а й чужі місцеві назви, особові імена та прізвища в Б. Грінченка набували українського звучання (кілька прикладів уже наведено). На жаль, деякі наші інтелігенти, що вчилися у російських школах (українських у царській імперії узагалі не було), не мали нагоди засвоїти народної вимови чужих слів і часто писали й вимовляли їх за російським зразком. Таке прикре явище було поширене навіть серед українських патріотів. Наприклад, Микола Хвильовий, що кинув справедливе гасло «Геть від Москви!», під час обговорення проекту правописних правил домагався писати «директор», «тіп»¹¹ і т. ін., себто І, а не И після Д, Т, Р. До речі, його підтримували правописні однодумці Є. Касяненко й М. Яловий. На щастя, вони були в абсолютній меншості, й не могли впливати на інших учасників правописної конференції.

Користуючись правом ліричного відступу, я міг би навести більше «антинаціональних» курйозів. Молодий Дмитро Чижевський, єдиний з українців правний делегат на якомусь конгресі чи з'їзді в Києві, виступав проти самостійності України; славетний історик України Дмитро Дорошенко (до речі, мій далекий родич) ще 1945—1946 років, під час своїх лекцій в УВУ в Аугсбурзі, послідовно наголошував середнє А (а не і) у слові Україна, а студенти лише посміювалися з того наголосу; родовитий степовик Євген Маланюк, один із поборників українського націоналізму, не вмів (?) правильно відмінювати слово «степ» і в називному відмінку множини казав і писав «степА» замість правильної форми «степа» — із цим покручем і відійшов у вічність. Віднині кожне покоління, що вивчатиме його цінну творчість, справедливо дивуватиметься з того диковинного слова «степА», дарма що зумовленого римую.

Повертаючись до теми, треба підкреслити, що у двадцятих роках наша

¹⁰ Сучасна українська літературна мова.— С. 64.

¹¹ Український правопис. Проект для ознайомлення.— Харків: Держ. вид-во України, 1926.— С. 82 (у примітці). Не плутати з правописом 1929-го!

Василь Лев. 1949 р.

Василь Лев
у кабінеті за роботою.
Травень 1964 р.

Василь Лев у сімейному колі.

- а) Зліва направо стоять — внучка Марія Цістик, донька Іванна Цістик, зять Володимир Цістик, сидить — Василь Лев. 1970 р.
- б) Зліва направо: донька Іванна Цістик, Василь Лев, дружина Софія Лев. 1978 р.

правописна справа також не була на належному рівні. Ясна річ, винні тут не лише ми самі, а й значною мірою окупанти, що систематично, аж до 1917 р. намагалися тримати нас у неспорядкованому стані, переслідуючи українське слово, забороняючи українську книжку. Різні царські укази та циркулярні й поліційні обмеження загальновідомі. Дуже часто мали вони успіхи. Усе ж таки правописна конференція 1928-го р. зробила багато доброго. Український правопис, надрукований 1929-го р., утривалив И після Д, Т, Р у багатьох чужомовних словах — засвідчив так, як говорив і говорить народ! Тепер уже ніхто не скаже й не напише Америка, Африка, Париж, директор, тип і т. ін. А щось подібне бувало на початку ХХ ст., наприклад, у «Новій громаді» за 1906 р.: територія (I, 129), індивідуум (I, 148), дисертація (II, 113) замість теперішніх: територія, індивідуум, дисертація. Щоправда, у тій же «Новій громаді» вже траплявся «тип», зрідка проскакував «університет» (II, 112), але теперішнє правило дев'ятки тоді ще не було поширене.

Тодішні найкращі знавці української мови Д. Дорошенко, Б. Грінченко та А. Кримський ще були почасті в полоні російської вимови (очевидно, під впливом російської школи). Перший писав «університет» (там же, I, 99) і «психологічний» (I, 147); другий, Б. Грінченко, у той час укладач словника, — «цикл» (II, 45), «терціна» (II, 46); а третій — «критерій». До речі, мені невідомий М. Пилипович у тій «Новій громаді» вживав «система» (IV, 47). Тепер уже ми всі одностайно пишемо й вимовляємо Америка, Африка, Директор, критерій, Париж, тип, а також університет, система, психологічний, цикл, терціна — як і має бути у згоді з народною вимовою! Однак незважаючи на певне усталення підсумоване правописом 1929-го р., розбіжність у написанні деяких чужослів триває далі. Спинімося бодай на тих випадках, що трапляються дуже часто.

АРГЕНТИНА. Правдоподібно це слово прийшло до нас не просто з іспанської, а за посередництвом інших європейських мов. У поточній пресі відомі чотири різновиди написання цієї місцевої (географічної) назви: Аргентина, Аргентина, Аргентіна, Аргентіна. Правописна конференція 1928-го р., мабуть, виявила непослідовність. У правописі 1929-го р. немає посилання на це слово¹². М. Возняк у доданому словничку до львівського переддруку цього правопису подає Аргентіна¹³, але — Палестина! Г. Голоскевич має те саме¹⁴. Сучасні, ще радянські видання — «Англо-український словник» М. Балли й М. Подвезька¹⁵ та академічний одинадцятитомний «Словник української мови»¹⁶ — послідовно подають Аргентіна. Явно супроти української народної вимови цього слова! Наприклад, тепер уже ніхто з більш-менш освічених не скаже Валентін чи Валентіна. Олександр Олесь, мабуть, був останнім, що писав свій псевдонім Валентін (із I). Це скінчилося, либонь, на початку двадцятих років. Тому цілком слушно у «Правописному словнику» (1941) О. Панейка, що оснований на словнику О. Ізюмова¹⁷, подано правильне написання слова — Аргентина у згоді з традиційною народною вимовою, так як це було в нас із Палестиною! Таким чином, написання

¹² Український правопис. Вид. перше (Харків: Держ. вид-во України, 1929), на сторінках 64, 66 — правопис чужих слів не має цього слова.

¹³ Український правопис із словничком.— Упоряд. М. Возняк (Львів: Накладом книгарні НТШ, 1929).— С. 80. Слово «Палестина» — на стор. 159-й.

¹⁴ Голоскевич Г. Правописний словник. Вид. 8-ме (Нью-Йорк: А. Білоус, 1952).— С. 11.

¹⁵ Англо-український словник / Укл. М. Подвезько, М. Балла (К.: Рад. шк., 1974).— С. 650.

¹⁶ Словник української мови.— К.: Наук. думка, 1970.— Т. I.— С. 57.

¹⁷ Правописний словник. За ред. О. Панейка.— Львів: Укр. вид-во, 1941.— С. 16.

ТИ, а не ТІ поширено тут із загальних назв (напр., тип) на власні назви чи особові імена та прізвища. Що саме додав О. Панейко у співпраці з В. Сімовичем, а що було в О. Ізюмова, — це вже інша річ і не потребує тут детального дослідження. Гадаю, що треба пристати до різновиду «Правописного словника» 1941-го р. і писати та вимовляти Аргентина, аргентинський, аргентинець, аргентинка, по-аргентинському тощо, бо це звучить більше по-українському, ніж написання цих слів із І. Щойно сказане стосується також назви словацького міста Братислава, що має у нас писатися з ТИ. Я проти написання Братіслава.

БРИТАНІЯ — слово з цим коренем знаходимо у словнику Павла Білецького-Носенка¹⁸, що був складений ще у тридцятих роках ХІХ ст., а виданий «Науковою думкою» аж 1966-го р. Стосується воно породи собак, поширеної у Британії. Словник Б. Грінченка (за «Основою» з 1861-го р. і за М. Драгомановим із 1876-го р.) подає «британський» (І, 100). Отже, корінь «брит» засвідчений у нас 150 років тому і повторений нераз. Правопис 1929-го р., у виданні М. Возняка засвідчує: Британія¹⁹. «Українська загальна енциклопедія» (Львів, 1931): Британія, британці²⁰. «Правописний словник» Панейка та Ізюмова, за згодою Сімовича: Британія²¹. Шеститомний «Українсько-російський словник» (1953) за ред. І. Кириченка: Британія, британський, британець²². Одинадцятитомний «Словник української мови» (1970): Британія, британець, британка, британський (І, 237). До речі, перші два слова вживали ще І. Нечуй-Левицький та М. Коцюбинський. Найновіший «Словник-довідник із правопису» Академії наук колишньої УРСР подає лише такі форми: Британія, британський²³. Так само ця географічна назва й похідні від неї слова подані у всіх інших сучасних словниках чи різних довідниках. Уся українська радянська преса вживала лише слова з коренем «брит» — згідно з традицією, що, як згадано, має щонайменше 150 років. В одного лише Г. Голоскевича проскочило це слово з І: Британія, британський²⁴. Цю лексикографічну працю укладач кілька разів переробляв і доповнював, часто змінюючи слова, пристосовуючи їх до найновішого усталення; якби пожив трохи довше (Г. Голоскевича знищили російські комуністи), напевне змінив би І на И. Подібно робив О. Синявський, як уже згадано, оновлюючи написання багатьох слів. Переглядаючи традицію, можна сказати, що Голоскевич був чи не єдиним, що не дотримав кроку, вживаючи Британія (з І). Чому ж тоді Яр. Рудницький і К. Церкевич, перевидаючи «Правописний словник» Панейка, якому допомагав Сімович, у поспіху позмінювали 1979-го р. в Нью-Йорку «Британію» на «Брітанію», «британський» на «брітанський»?²⁵ Цілком невиправдане порушення усталеної української традиції! За написання «Британія» (з И) промовляє ще й те, що в англійській мові початковий склад цього слова звучить близько до БРИ, ніж

¹⁸ Білецький-Носенко П. Словник української мови.— К: Наук. думка, 1966.— С. 62.

¹⁹ Возняк М. Український правопис із словничком.— С. 87.

²⁰ Українська загальна енциклопедія.— Книга знань у 3-х т.— Т. І (Львів: Рідна шк., 1931—32).— С. 396.

²¹ Правописний словник / За ред. О. Панейка.— С. 46.

²² Українсько-російський словник / Гол. ред. І. Кириченко.— Т. І (К.: АН УРСР, 1953).—

90.

²³ Головащук С. Словник-довідник з правопису.— К.: Наук. думка, 1979.— С. 29.

²⁴ Правописний словник / Укл. Г. Голоскевич.— С. 32.

²⁵ Правописний словник української мови / За ред. Я. Рудницького, К. Церкевича.— Нью-Йорк: Укр. Мазепинсько-Могилянська академія наук і Науково-дослідне товариство укр. термінології, 1979.— С. 46.

до БРІ. Крім того, назви «Бритія» не існує. Від чого ж тоді утворено «бритійський»? Мав повну слушність Богдан Чопик у своїй рецензії на цей словник, не схвалюючи змін Яр. Рудницького й К. Церкевича²⁶. Мій висновок — пишімо й вимовляємо правильно: Британія, британський, британець, британка, по-британському... Також Британська Колумбія (не «Бритійська!»). Навіть порода собак, що відома і в Україні, підсилює вживання И, а не І.

У зв'язку з цим англійським топонімом треба лише дивуватися, чому наші найбільш націоналістичні видання — англійські «Визвольний шлях» та «Українська думка» — пишуть «Британія», як також «Аргентина»²⁷, себто ставлять І за російською вимовою цих слів. Саме українські націоналісти могли б триматися якогось пуризму, чи пак, чистоти мови, зберігаючи традиційну українську вимову, про яку йшла мова раніше. На щастя, інша українська преса поза Україною слушно дотримується И в першому складі: Британія, британський...

Оскільки я згадав «Правописний словник української мови» за редакцією Яр. Рудницького й К. Церкевича, то вважаю за потрібне додати, що багато чужомовних слів тут понівечено тим, що нові упорядники змінили транскрипційну методу В. Сімовича та О. Панейка на транслітераційну, що іноді суперечить усталеній українській вимові. Таким чином, різновид правописного словника з 1979 р. — крок назад у впорядкуванні українського правопису, зневага української народної вимови чужослів. Користуватися цим словником можна лише після поновлення написання чужомовних слів так, як вони були в Панейка-Ізюмова-Сімовича. Яр. Рудницький, якого я дуже шаную як організатора української науки в Канаді та учасника багатьох конференцій, не повинен був робити непотрібних змін.

ДИЗЕЛЬ чи Дізель. Ім'ям цього німецького винахідника названо рушій внутрішнього горіння. Тепер усі пишуть загальну назву цього рушія (двигуна чи мотора) з И: дизель, що відповідає суто українській вимові. Чого ж тоді прізвище винахідника писати з І: Дізель? Таке чинили у всіх радянських виданнях. Чому не перенести т. зв. правило дев'ятки й на особові імена, прізвища місцеві назви? Дизель, як і Чарлз Діккенс чи Емілія Діккінсон, звучить значно ліпше по-українському, ніж Дізель, Діккенс і Діккінсон. Я свідомий того, що, наприклад, німецьке — іе — ближче до українського звука (і). Але мова, що позичає з іншої, має усе пристосовувати до своїх законів, про які так гарно сказав Б. Антоненко-Давидович. Німецька мова не сміє накидати українській своїх особливостей. Ми самі маємо вирішувати цю справу! Треба давати перевагу фонематичним законам тієї мови, що отримує запозичення. Якщо мова-приймач перетоплює у своєму горнилі все по-своєму, за власною звуковою системою, то це ще один доказ на відрубність її від інших, на її своєрідність і самостійність. Щодо англійської, то звук (і) цієї мови після Д майже тотожний з українським (и).

КОРИНТ. Наскільки відомо, цю місцеву назву в радянських виданнях ще пишуть з І: Корінт. Очевидно, за російським зразком у вимові. Правопис 1929 р. (у виданні М. Возняка) має Корінт²⁸. Львівська «Українська загальна енциклопедія» у другому томі (1932) — Корінт. «Словник чужо-

²⁶ Чопик Б. Правописний словник О. Панейка / За ред. Яр. Рудницького і К. Церкевича. — Новий шлях. — Ч. 37. — 1980. — 13 верес.

²⁷ У «Визвольному шляху» часто трапляється непослідовність. Напр., у тому самому числі, 3 (1981), на стор. 309-й — Британія (оголошення від «Гомону України»), а на стор. 317-й — Британія (оголошення від «Шляху Перемоги»).

²⁸ Український правопис із словничком. — С. 131.

мовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова та ін.— Коринтський²⁹. Натомість «Правописні правила НТШ» (Львів, 1922)³⁰ і «Правописний словник» за ред. О. Панейка (Львів, 1941) подають «Коринт» — у згоді з народною українською вимовою. «Український правопис» Івана Зілинського (Краків-Львів, 1943) також має «Коринт»³¹. Підтримує це написання Богдан Стебельський своїм псевдонімом Коринт — під статтями на мистецькі теми. Ясна річ, це слово з И звучить більше по-українському, як і Куритиба, Мавританія. За аналогією: Крит.

МАДРИД. На жаль, деякі радянські видання ще пишуть «Мадрид». Так подає «Український правопис» 1946-го р. та його подальше виправлене й доповнене видання 1960-го р.³² М. Возняк також наводить це написання у своєму словничку до перевиданого ним правопису. «Правописний словник» за ред. О. Панейка та «Український правопис» І. Зілинського³³ запровадили «Мадрид» (із И) — так, як має бути за українською народною вимовою. Аналогія: Париж, Рим... До речі, деякі часописи, поза Україною, наприклад, «Українські вісті» в Детройті, слушно пишуть «Мадрид». Але наші націоналісти таки тримаються невластивої форми «Мадрид» (із I)³⁴. Партійна приналежність не грає тут ніякої ролі: за Г. Драбата націоналістичний «Визвольний шлях» був куди грамотніший, ніж тепер, а за Глініна (він так дивно писав своє прізвище — замість правильного «Глинин», бо ж від «глина»!) Демократичні «Українські вісті» в Новому Ульмі просто рясніли росіянізмами. Тепер цей часопис (за редакцією М. Смика) значно кращий, а «Визвольний шлях» із правописного погляду став гірший. Усе, як видно, залежить від грамотності редакторів, а не від партійної ідеології. Говорячи про «Мадрид», не можу не зауважити, що Яр. Рудницький неслухно змінив це написання на «Мадрид»³⁵.

Підсумовую обговорення кількох зразків. На основі усталеної звукової системи української мови, поширеної вимови серед народу, я рекомендую писати літеру И на місці етимологічного I в таких чужих словах:

І. після Д, Т

Августина	Балтика	Валентин, Валентина
Аргентина	Балтицьке море	Ватикан
Антарктида	Балтимор	Владивосток
Антильські острови	Бенедикт	Джастин (пор. Устина)
Атлантида	Братислава	Дизель
Атлантика	Бриндизи	Диккенс
Арктика	Болдино	Диккінсон
Афродита	Бородино, Бородин	Единбург

²⁹ Бойків І, Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко Т. Словник чужомовних слів.— Нью-Йорк: Вид. М. Борецького, 1955.— С. 222. Стереотипне перевид. з 1932 р. із незначними змінами.

³⁰ Правописні правила, прийняті Науковим товариством імені Шевченка у Львові.— Львів, 1922.— С. 19.

³¹ Український правопис. Упоряд. Іван Зілинський. 3-тє доп. вид.— Краків; Львів: Українське вид-во, 1943.— С. 33.

³² Український правопис.— К.: Укр. держ. вид-во, 1946.— С. 105; Український правопис.— К.: АН УРСР, 1960.— С. 225.

³³ Український правопис / Упоряд. І. Зілинський.— С. 33.

³⁴ Визвольний шлях.—1981.— № 7.— С. 402.

³⁵ Правописний словник української мови / За ред. Я. Рудницького і К. Церкевича.— С. 346.

Едип	Крутикова (не Крутікова)	Татищев
Едисон	Куритиба	Тибет
Едита	Магдалина	Тибр
Ернестин	Матильда	Тигр
Іртиш	Одисей	Тираспіль
Кастилія	Остин	Тироль
Клотильда	Палестина	Тифліс (тепер Тбілісі)
Коннектикат	Радищев	Тихуана
Константинопіль	Сардинія	Юдита
Кордильєри	Скандинавія	

II. Після Р

Америка	Каринтія	Париж
Африка	Кембридж	Патрик
Берингове море	Коринт	Рига
Бригіта	Криспин	Ричард
Бриджпорт	Крит (за аналогією до Коринт)	Ричмонд
Бристоль	Курильські острови	Таврида
Бриндизі	Куритиба	Тристан
Британія	Маврикій	Тюрингія
Гебридські острови	Мавританія	Флорида
Єрихон	Мериленд	Фридрих
Ірина, Ярина (не Ірена)		

Як на мій смак українста, я писав би *И* після *Р* і в таких грецьких іменах: Аристарх, Аристотель, Аристофан, Еврипід, Перикль, Критон... До речі, саме так і писали у двадцятих роках, хоч і непослідовно. Для мого вуха значно краще бринять *Сирія*, *Сицилія*, *Цирцея*, *Цицерон* і т. ін. Невипадково наші друкарі називають один шрифт «цицеро», а не «ціцеро». На жаль, у радянських словниках — *Сірія*, *Сіцилія*... Узагалі кажучи, т. зв. правило дев'ятки треба поширювати із загальних на власні назви. Варто пригадати це правило: замість етимологічного *І* в чужих словах пишемо *И* після *Д*, *Т*, *З*, *С*, *Ц*, *Ж*, *Ш*, *Ч*, *Р* перед подальшим приголосним: директор, тип, фізика, система, цифра, жирафа, машина, речитатив, історичний... Це більше відповідає звуковій системі української мови. Натомість звук (*і*) у наведених прикладах дуже властивий російській мові (за винятком деяких шиплячих).

Треба не забувати, що після *Д*, *Т*, *Р* групи голосних *ІЯ*, *ІЄ*, *ІЙ* зберігаються: *Адріатика*, *Аполлінарій*, *Вікторія*, *Генрієтта*, *Кипріян*, *Сан-Дієго*, *Сирія*, *Трієст*... В окремих узвичаєних українською мовою словах етимологічне *І* також зберігається: *Дідро*, *Порто-Ріко*... Їх називаємо винятками з правила. Перед голосним *О* пишемо *І*: *Онтаріо*, *Ріо-де-Женейро*...

Як я уже згадував, мої міркування — це лише особисті думки. Повторюю, я нікому їх не накидаю. У вільному світі взагалі цього не можна робити. Я лише ставлю правопис власних назв на обговорення і з маси чинних різновидів вибираю, на мій погляд, найкращі, узгоджені з усталеною народною вимовою. І вибрані різновиди рекомендую до вжитку. Не вважаю себе непомильним. Може, треба буде щось уточнити. Але я твердо переконаний, що стою на абсолютно правильній дорозі до впорядкування правопису чужомовних слів — місцевих назв, особових імен та прізвищ.

* * *

Підсумовуючи, треба наголосити, що правопис чужомовних слів — Ахіллова п'ята українського правопису. Я поспробував розв'язати найважчі питання цього розділу. У колективній праці на подібну тему — «Складні питання сучасного українського правопису» (К., 1980) — автори зазначають, що «звук (г) вимовляється лише у двох десятках українських слів»³⁶. Я навів таких слів більш як 120 та ще й додав 170 чужомовних, без яких українська мова не може обійтись. Разом — близько 300. Добре було б, якби у плановому вдосконаленні нашого правопису були взяті до уваги й подані тут рекомендації. Гадаю, що я дав переконливе обґрунтування. Українська мова живе й розвивається тепер не лише в Україні, тому треба зважати також на думки українців поза Україною.

Щодо літер И чи І після Д, Т, Р, то тут, сподіваюся, навіть автори згаданої монографії погодяться, що поширення правила дев'ятки із загальних назв на особові імена та прізвища, як також на географічні назви, піде на користь нашому правописові. Справді-бо, який сенс писати місцеву назву Тіроль з І, а одержину «тирольку», що походить від того самого слова, з И? ³⁷ Про Дізеля й дизель я уже згадував.

Обговорення м'якого і твердого звука (л), двозвуків (ай) і (ей) та інших розбіжностей у сучасному правописі буде темою ще одної ґрунтовної статті, третьої у цьому триптиху. Тут — лише перші дві частини.

III. ШЕВЧЕНКІЯНА.

МАСТАЦКА-ІДЭЙНАЯ БЛІЗАСЬЦЬ ПАЭЗІІ ЯНКІ КУПАЛЫ І ТАРАСА ШАЎЧЭНКІ

Паэзія вялікага пясняра Украіны Тараса Шаўчэнкі мужная і гнеўная, музычная і сэрдэчна шчырая, даўно прыйшла на Беларусь і стала блізкай і роднай сэрцу беларуса. Песня украінскага Кабзара перадавалася праз пакаленьні ў вуснай і пісьмовай форме, жыла ў памяці беларускага народу, шырока разышлася по ўсяе Беларусі. Аб тым, чаму паэзія Тараса Шаўчэнкі блізкая і зразумелая беларускаму народу піша Якуб Колас у сваім артыкуле да 125-годзьдзя з дня нараджэньня Кабзара:

.., бо ж так многа актуальнага і падобнага ў гістарычным лесе беларусоў і украінцаў. І адны і другія ў аднальковай ступені адчувалі гнет літоўскіх князёў і польскіх каралёў. Адны і другія на працягу доўгіх стагодзьдзяў сумесна змагаліся з сваімі прыгнятальнікамі, польскімі памешчыкамі і магнатамі. Цэлы рад сялянскіх паўста ньяў на Украіне і Беларусі йшоў побач і рука ў руку.

...Сацыяльнае беспраўе нацыянальны гнет царскага самадзяржаўя з аднолькавай сілай клаліся на украінскі і беларускі працоўны народ. Гэта пастаянная гістарычная сувязь, гэта падабенства гістарычных умоў двух народаў і іх моўная блізасць наляжылі адбітак прыязні ў іх узаемаадносінах¹.

Янка Купала пацвярджае слова Якуба Коласа у паэтычнай форме у паэме «Тарасова доля» (Памяці Тараса Шаўчэнкі):

*Чаму ў сэрцы беларускім
Песьня Тарасова
Адгукнулася запела
Зразумелым словам?
Чаму вецер з Украіны
З думкаю крылатай
Далятаў да Беларусі
І шумеў над хатай?
Бо йшла доля беларуса
З доляй украінца
Адналькова — ў поце, ў сьлезях,
Церневым гасьцінцам.
Бо згіналі адналькова,
Змалку да скананьня,
Шыі ў ёрмах і чакалі
Яснага сьвітаньня².*

Беларускую паэзію з Т. Шаўчэнкам яднаў высокі пафас творчасьці украінскага Кабзара і яго палкая любоў да роднай Украіны. На пачатку ХХ ст. Т. Шаўчэнка стаў для беларусоў званаром нацыянальнага адраджэньня. Малады Янка Купала у 1909 годзе у сваім вершы «Памяці Шаўчэнкі» заклікае украінскага Кабзара быць беларусам «бацькам мілым. Купала піша:

¹ Колас Якуб. «Тарас Шаўчэнка і беларуская паэзія», у кнізе: Тарас Шаўчэнка і беларуская літаратура. — Мінск: Навука і тэхніка, 1964. — Б. 60.

² Купала Янка. Выбраныя творы. — Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1952. — Б. 755 («Тарасова доля» памяці Тараса Шаўчэнкі).

Сам ён многа меў нядолі,
Крыўды, паніжэньня,
Ды не здрадзіў-жа ён волі,
Волі і сумленьня.
Дух збудзіў сваіму народу
Сваім гучным словам,
Навучыў любіць свабоду,
Родны край і мову.
Яго «бацькам» ахрысьціла
Памятна Украіна.
Эх! нам будзь бацькам мілым
Украінча слаўны.³

Паэтычная творчасць Купалы, ад самага пачатку, сваім роздумам над доляй радзімы і вялікім жалем да паняволенага люду, сугучна паэзыі Шаўчэнкі. Для параўнаньня, боль за радзіму ў вершы Шаўчэнкі:

Обідрана, сирогою
Под Дніпром плаче,
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить
Тільки ворог, що сміється...⁴

У Купалы:

З плачам думка-песьня льецца
Па замучанай старонцы,
З плачам рэха адабьецца...
Ці ўзойдеш калі, сонца?⁵

І калі Шаўчэнка выражае вялікі смутак, што прыгнечаны народ не здольны падняцца да змаганьне, горкімі словамі сваёй песьні:

Всі оглухли — похилились,
В кайданах...

Купала сваёй песьняй кідае укор за бязьдзейнасьць і прыпамінае беларускаму народу, што на «вялікім сьвеце» ўжо йдзе змаганьне за волю:

На вялікім сьвеце бьюць званы на славу,
Людзі з плеч скідаюць ланцуговы скругты,
К сонцу йдуць браточна з рабскае пакуты.

. . . . .

А у нас, у нас што?.. Толькі звоняць пугты...⁶

Украіна для Шаўчэнкі, як і Беларусь для Купалы — радзіма маці, аб ёй трэба клапаціцца, яе трэба вызваліць ад векавога прыгнёту. Абыдвы паэты

³ Купала Янка. Выбраныя творы.— Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1952.— Б. 223—224 (верш «Памяці Шаўчэнкі»).

⁴ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. — К.: Вид-во АН УССР, 1963. — С. 63.

⁵ Купала Янка. Выбраныя творы. — Мінск, 1952. — Б. 257 (верш: «Ці ты ўзойдэш калі, сонца?»).

⁶ Купала Янка. Спадчына. — Нью-Йорк; Мюнхен: Бацькаўшчына, 1955. — Б. 101 («На вялікім сьвеце...»).

ўжываюць у сваей патрыятычнай паэзыі вобраз краіны — Маці. Так, Т. Шаўчэнка кліча украінцаў:

*А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать⁷*

А Купала сугучна з Шаўчэнкам заклікае беларусоў:

*Сваю магутнасьць пакажы ты сьвету, —
Свой край, сябе ў пашане мець прымусь.
Паўстань, Народ!.. З крыві і сьлёз кліч гэты...
Цябе чакае маці — Беларусь!⁸*

Усё цяпло сваёй душы Шаўчэнка аддае любімай Украіне, прамаўляючы да яе словамі вернага сына:

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що мамо гинеш?⁹*

Сыноўья ласка да маці-Беларусі выражана ў песьні Купалы:

*Так іграйце, каб было ўжо
І глухім чуваці, —
Каб маркотна ня было спаць
Беларусі — маці!¹⁰*

Доля Украіны глыбока хвалюе і клапоціць Шаўчэнку, доля радзімы важней для яго, чым уласная доля, чым уласнае жыцьцё. Думкі жалю за крыўду Украіне складаюць песьню Кабзара:

*Та не однаково мені,
Як Україну зліі люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудяць...
Ох, не однаково мені!¹¹*

Тую ж думку і пачуцьцё да Бацькаўшчыны і яе долі выражае Купала, калі ён кажа у сваім вершы, што крыўда, нанесеная Бацькаўшчыне, для яго самаго найцяжэйшая крыўда:

*Так Бацькаўшчыну я здабыў сабе бяз злосьці,
Узрос з яе ў чужых з яе ня скінуў косьці,
Грудзьмі тулюся к ёй, як да матчыных грудзей.*

⁷ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. — К., 1963. — Т. I. — С. 107.

⁸ Купала Янка. Спадчына. — Нью-Йорк; Мюнхен: Бацькаўшчына, 1955. — Б. 129 («Свайму народу»).

⁹ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. — Т. I. — С. 225.

¹⁰ Купала Янка. Спадчына. Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 97 («Гэй, капайце далакопы...»).

¹¹ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. — К., 1963. — Т. I. — С. 383.

*І калі зьдзекуецца нада мною хтосьці —
Над Бацькаўшчынай зьдзекуецца ён маеі,
Калі ж над ёй — мяне тым крыўдзіць найцяжэй*¹²

Будучы адданым украінскім патрыётам, Шаўчэнка шанавай нацыянальныя пачуцьці іншых народаў; паэт усё свае жыцьцё быў верны ідэі дружбы і братэрства народаў, аб гэтым кажуць нам радкі яго паэзыі:

*І на оновленій землі
Врага не будзе, супостата,
А будзе син, і будзе мати,
І будуць людзі на землі*¹³.

Паэзія Шаўчэнкі ўзносілася да вышынь агульналюдзкаго гуманізму. Паэта верыў у творчую сілу народаў, шырыня яго сьветапагляду давала яму магчымасьць бачыць пазытыўныя якасьці другіх народаў і верыць у сьветлае будучае ўсяго чалавецтва. Таксама і паэзія пясняра беларускага народу Янкі Купалы сьведчыць аб марах паэты, аб жаданьні шчасьця для ўсяго чалавецтва. Словы Купалы прасякнуты праменьнямі сонца і надзеі на лепшае будучае:

*Сонца ўзяўшы агністае ў рукі,
Што гарыць над бязьмерам палёў,
Я на млечным тым шляху без мукі
Чалавека да шчасьця-бы веў*¹⁴.

Кабзар украінскага народу Шаўчэнка скіроўваў усю моц і вастрьню свайго паэтычнага слова на фармаваньне нацыянальнай сьвядомасьці свайго народу, зьвяртаючы сваё гнеўнае слова супроць ярма расейскага самадзяржаўя і прыгоннага права. Праўда, выказаная Шаўчэнкам аб нацыянальным паняволеньні Украіны, і кліч да вызваленьня былі праўдай і заклікам для усіх паняволеных народаў і найбліжэй для суседняй Беларусі. І калі Шаўчэнка пісаў:

*О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!*¹⁵

Купала прадаўжае думку-ідэю Шаўчэнкі, яна гучным рэхам абвіваецца у вершы Купалы:

*Рабоў мільёны?.. Незадарма!
У твоей ланцуг былі, о, Русь,
Уплецены з усіх бакоў
Україна, Польшча, Беларусь
І сотня іншых «языкоў»*¹⁶.

¹² Купала Янка. Спадчына. Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 232.

¹³ Шевченко Тарас. Повне збір. тв.— К., 1963.— Т. 11.— С. 347.

¹⁴ Купала Янка. Выбраныя творы. — Мінск, 1952. — Б. 321 («Песьняй толькі»).

¹⁵ Шевченко Тарас. Повне збір. тв.— К., 1963.— Т. II.— С. 411.

¹⁶ Купала Янка. Спадчына. Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 196 («Акоў паломаных жандар...»).

Шаўчэнка і Купала бязьмерна вераць у свой народ, у яго здольнасць да нацыянага адраджэньня, гэта вера надае аднолькава поўны надзеі, узнёслы лад паэзіі Шаўчэнкі і Купалы. Так, мы бачым у Шаўчэнкі:

*Встане Украіна
І розвіе тьму неволі,
Світ правды засвітить
І помоляцца на волі
Невольніч дзіці!*¹⁷

Рэха той жа веры гучыць у Купалы:

*Беларускаю рукою
Сьветлай праўды сіла
Славу лепшую напіша
Бацькаўшчыне мілай.*

*Зацьвіце яна, як сонца
Пасьля непагоды,
У роўнай волі, ў роўным стане
Між усіх народаў!*¹⁸

У Шаўчэнкі ідэя ўсенароднага паўстаньня супроць ярма няволі выступае ў ягоных творах: «Гайдамакі», «Сон», «Каўказ», а радкі шырока вядомага «Заповіту» кідаюць мужны заклік:

*...та вставайце,
Кайданы порвіце
І вражою злою кров'ю
Волю акропіце!*¹⁹

У Купалы гэты кліч яскравай нішчыю праходзіць праз усю ягоную творчасць, з асобных вершаў можна адзначыць: «За свабоду сваю...», «Песьня вольнага чалавека», «Свайму народу», гэты апошні зазначаны верш нясе наймацнейшы кліч Купалы до свайго народу:

*Паўстань Народ! Для будучыны шчасьце
Ты строй, каб пуг ня строіў больш сусед;*

*Сваю с магутнасць пакажы ты сьвету, —
Свой край, сябе ў пашане мець прымуць.
Паўстань Народ!.. З крыві і сьлёз кліч гэты...
Цябе чакае маці-Беларусь!*²⁰

Сіла і зброя паэта — гэта яго паэтычнае слова; як Шаўчэнка, так і Купала высока ставяць ідэйную і нязнішчальную сілу роднага мастацкага слова,

¹⁷ Шевченко Тарас. Повне збір. тв. — К., 1963. — Т. I. — С. 307.

¹⁸ Купала Янка. Спадчына, Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 162.

¹⁹ Шевченко Тарас. Повне збір. тв. — К., 1963. — Т. I. — С. 354.

²⁰ Купала Янка. Спадчына. Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 129 («Свайму народу»).

адначасна імкнуща сваім словам падняць і узмоцніць нацыянальную годнасьць і гордацьць народу. Абыдвы паэты падкрэсьліваюць веліч роднага слова. Шаўчэнка выказвае адданасьць свайму народу і з вялікай сілай эмоцыі уносіць слова у сваёй песьні:

*...Воскресну я!
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моіх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю СЛОВО!²¹*

Сугучна з Шаўчэнкам, Купала кажа у сваім вершы «Роднае слова»:

*Бяссьмертнае слова, ты, роднае слова:
Ты крыўды, няпраўды змагло;
Хоць гналі цябе, накладалі аковы,
Дый дарма: жывеш, як жыло!*

. . . . .

*Загнанае слова, ты, роднае слова!
Грымні-ж над радзімай зямлей:
Што родная мова, хоць бедная мова,
Мілей найбагатшай чужой!²²*

Значэньне мастацкага слова Тараса Шаўчэнкі, змагара за нацыянальнае і сацыяльнае адраджэньне свайго народу, добра вядома кожнаму сьвядому украінцу; мы дазволім сабе для абагуленьня прывясыці выснаўкі, добра выказаныя Прафэсарам С. Смаль-Стоцікам:

Украінський нарід встав, встав без гомону, без крику й гвалту, без гуку гармат; рве кайдани лихої ночі, якіми заковано його розум, — і сваімі здобутками — придбаннями культурними звертае на себе очі всієї Європи, всього культурного світу, стає між народами Європи важним чинником. Це безперечна заслуга поезії Тараса Шевченка. І в цім лежить уже не лише національнае, але сьвітове значэньня його поезії.

Не яка небудь пропаганда зробила Шевченка в украінському народі великім, а саме глыбокі ідэі творчэсці паэта-пророка створили шырокі, майже рэлігійны, культ Шевченка²³. Нельга не зазначыць і таго, што Іван Франко называе Шаўчэнку сапраўдным народным украінскім паэтам, які меў вядучую ролю ў гісторыі новай украінскай літэратуры, ён паказаў тую «дарогу, якою слід ступаці на тым полі, та основу, з якой слід выходзіці».

Беларускі паэт Янка Купала, які пачаў сваю літэратурную дзейнасьць поўвека пасля сьмерці Тараса Шаўчэнкі, стаў прадаўжальнікам ідэянатворчых традыцыі Шаўчэнкі. У сваёй прамове на 125-ю гадавіну нараджэньня Шаўчэнкі, Янка Купала аддае глыбокую пашану вялікаму украінскаму Кабзару, падкрэсьлівае духоўную сувязь беларускага народу з творчасьцю Шаўчэнкі, а праз яе і больш цесную сувязь двух суседніх народаў. Слова

²¹ Шевченко Тарас. Повне збір. тв.— К., 1963.— Т. II.— С. 321.

²² Купала Янка. Выбраныя творы.— Мінск, 1952.— Б. 197 («Роднае слова»).

²³ Бучинський Д. Хрысьціянсько-філосафська думка Т. Г. Шевченка.— Лондон; Мадрид, 1962.— С. 61.

Купалы аб Шаўчэнку знаходзяць водгук у сэрцы кожнага сьвядомага беларуса:

І калі неймаверна цяжкая нядоля гняла працоўнага беларуса да зямлі, ён сьпяваў журботную песьню Тараса:

*Раве ды стогне Днeпр шырокі,
Сярдзіта вецер вые, дзьме.*

А калі гора на момант разьвейвалася і наступалі хвіліны радасьці, беларус сьпяваў:

*Ад сяла да сяла
Танцы і музыкі...*

Калі ж у душы беларуса нараджалася велікая вера в будучыню, тады ён, як клятву, дадзеную на магілах бацькоу паўтараў:

*Пахавайце, ды уставайце,
Ланцугі парвіце,
І варожай, злой крывёю
Волю акрапіце²⁴*

Ідэйная творчая блізасьць Купалы да творчасьці Шаўчэнкі палягае на духоўна мастацкім парадненьні іх сьветапагляду, якое непасрэдна выклікае падабенства выкарыстаньня мастацкіх сродкаў. Паэзія Купалы нагадвае украінскага Казара шчырасьцю пачуцьця, глыбокай фальклёрнай асноваю, сваеасаблівасьцю рытмічнай структуры. Аднак, выходзячы з аднолькавых творчых крыніц, Купала і Шаўчэнка йдуць сваім шляхам, даючы свой сваеасаблівы, арыгінальны зьмест.

Паэтычныя дасягненьні Янкі Купалы ў галіне выкарыстаньня багацьця фальклёрных крыніц і народна-эпічных элементаў вызначаюць цэлы пэрыяд у жанрава-стылістычным узбагачэньні беларускай паэзіі пачатку ХХ-га стагодзьдзя. Выдатны талент Купалы і ягонае ўменьне арганічна ўключыць у мастацкую сфэру паэтычнага твору фальклёрныя прыемы, вобразы, матывы, напоўніць іх новым зьместам, узмацніць і разьвіць іх эстэтычную функцыю, складаюць народную сутнасьць фальклёрызму Купалы.

Характэрна, што выкарыстаньне фальклёрных асноў у паэзіі Купалы не абмяжоўваецца выключна мастацкай сфэрай, а падпарадкавана задачы паглыбленьня народнасьці літаратуры у самым шырокім сэнсе і перад усім у сэнсе ўзмацненьня яе нацыянальна-выхаваўчых функцый. Адначасна з засваеньнем традыцыйных форм і прыёмаў народнай паэтыкі Купала зьвяртае асаблівую увагу на ідэлагічныя вартасьці фальклёру, на крыніцы векавога вопыту і жыцьцёвай мудрасьці народу, як выяўленьні яго нацыянальных і сацыяльных ідэалаў. Невыпадкова, вызначаючы асноўныя імпульсы сваёй творчасьці, Купала вызначае народную паэзію наступнымі словамі:

Не толькі блізкасьць да народу, з якім дзяліў я і гора і радасьць, але і народная творчасць, з якой я знаёміўся, слухаючы ад блізкіх мне людзей казкі і іншае, бяспрэчна аказвалі на мяне свой уплыў у сэнсе разьвіцьця фантазыі ў напрамку жыць беларускімі думкамі²⁵.

²⁴ Купала Янка. Выбраныя творы. — Мінск, 1952. — Б. 912—913.

²⁵ Грынчык М. М. Фальклёрныя традыцыі ў беларускай дакастрычніцкай паэзіі. — Мінск, 1969. — Б. 149; так само: Купала Я. Зб. твораў. — Т. 6. — Б. 454.

Імкненне «жыць беларускімі думкамі», выяўляць іх мастацкім, паэтычным словам, скіравала пошукі Купалы-паэты да фальклерных крыніц.

Аб неразъздельнай сувязі творчасці Шаўчэнкі з песьняй народу дае станючы, прыгожа выказаны, пазытыўны адказ П. О. Куліш у артыкуле «Чого стоіць Шевченко яко поет народний». Куліш піша:

...Так як ёму самому пісня народна дала тон до високоі речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам свое слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло свое — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати.

...При сьому світлі всяке побачило, що нашэ звычай народні — та ж сама історыя народнаго духу нашого, що й народна пісня, що й народна дума, тількі не всякому, а вишчому, поетичнаму погляду адкрываецься іх краса і повага. Всяке розумне зрозуміло, що нам у своій словеснасьці ні за кім слідом іти, як тількі за своім геніем народним, который мовчить у наших панських та чернечих літописах, нишком живе в звычайх і голосно говорить тількі в народній думі та пісні²⁶. Песьня Шаўчэнкі была народнай па свайму характару, была песьняй, якую мог бы злажыць і засьпяваць увесь украінскі народ, каб ён меў паэтычны талент Шаўчэнкі. У сваёй песьні Шаўчэнка ўвекавечвае думу, песьню і славу Украіны:

*Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава Украіні²⁷*

У вершы «Першыя песьні» (1906), на пачатку свайго паэтычна-творчага шляху, Купала сам выразна вызначае народна-песенны характар савіх вершаў:

*Песьня паэту ўсе тут багацьце, —
Цешыцца, плача ў песьні з народам²⁸*

Першую кніжку сваёй паэзыі Купала называе «Жалейка» (1908), гэтым ён падкрэсьлівае тое, што простая народная жалейка стала сімвалам — увасабленьнем паэзыі. Народная сымволіка выяўляецца і ў літаратурным псеуданіме Купалы, узятым ад нараднага сьвята Купальля. Гэта сьвята звязана з старажытным народным паданьнем, аб якім Купала піша:

Даўным-даўно, яшчэ ў маленстве, — я чуў цудоўнае апавяданьне аб шчасьці захаваным ад народу.

Раз у год, гаварыла паданьне, — ў ноч пад Івана Купалу зямля на некалькі момантаў расчыняе свае таямніцы. І таму, хто роўна апоўначы знойдзе кветку папараці, адкрыюцца ўсе зямныя дары, нязылічонныя скарбы і багацьці — гэты чалавек знойдзе шчасьце. Гэта было вельмі старажытнае паданьне. Яно пераходзіла з пакаленьня ў пакаленьне. Прыгнечаны беларускі народ марыў аб будучым шчасьці і ў прыгожых паданьнях выяўляў свае мары²⁹.

Чароўнае народнае паданьне навеяла Купале не толькі літаратурны

²⁶ Куліш П. О. Чого стоіць Шевченко, яко поет народний. У кн. М. П. Бажан. Світова веліч Шевченка. — К., 1964. — С. 99.

²⁷ Там же. — С. 108.

²⁸ Купала Янка. Спадчына. Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 215.

²⁹ Купала Янка. Дружба народаў // Літаратурная газета. — 1938. — № 24.

псеўданім, але і яскрава гаворыць аб тым, што думка аб шчасці беларускага народу моцна трывожыла сэрца паэты.

Паэтычнае крэдо Купалы верш «Я не паэта» ўвесь прасякнут марай аб фальклёрным ідэале пясняра-музыкі выразніка дум і імкненняў народных; паэтычны пафас Купалы накіраваны супроць узвышанай паэтычнай эстэтыкі і адарванасці паэты ад жыцця. Ужо з першых радкоў вершу «Я не паэта» пераважае традыцыйна-фальклёрная манера «самапаніжэня», якая ў рэфрэнах наступных строфаў яшчэ ўзмацняецца шляхам адпаведных варыяцый-паўтораў, як «Ат! ведама з вёскі — Янка Купала», «Ат! ведама, просты Янка Купала» і г. д. Падаем для прыкладу першыя чатыры штрафы вершу Купалы:

*Я не паэта, о крыў мяне Божа!
Ня рвуся я к славе гэткай німала,
Хоць песеньку-думку і высную можа,
Завуся я толькі — Янка Купала.*

*Славу паэтаў разносяць па сьвеце,
Вянкі ўскладаюць і звоняць пахвалай,
Я — ж ціха йграю, хто-ж ціхіх прымеце?
Ат! ведама зь вёскі — Янка Купала!*

*Кожны край мае тых, што апяваюць,
Чым ёсьць для народу ўпадак і хвала,
А Беларусы нікого-ж ня маюць,
Няхай-жа хоць будзе Янка Купала.*

*Доляй убогі, ён ціхі, нясьмелы,
Бяда, яго маці, узгадала,
Сьлёзы пагарды пье толькі век цэлы,
Ат, ведама, просты Янка Купала³⁰.*

Купала усьвядамляе сябе пясняром «упадку і хвалы» народу, што ў поўнай меры сугучна з песьнямі Шаўчэнкі. Пра маладога Купалу можна сказаць словамі Кастамарава пра Шаўчэнку: што Шаўчэнка гаворыць так, як народ яшчэ і не гаварыў, але ён гатовы быў ужо загаварыць і толькі чакаў, каб з яго асяродзьдзя знайшоўся творца, які б авалодаў яго мовай і яго тонам³¹.

Купала ў той жа меры, як і Шаўчэнка, знаходзіў слова так, як яго знаходзіць народ, — яно як бы прыходзіць само, нечакана, раптам, і заўсёды — трапнае, адзіна прыдатнае. А пастаўленае ў радковершу, гэта слова сьвеціцца новым адценьнем, абнаўляецца эмацыянальна і ператвараецца ў музычную песьню роднай мовы. Гэткая надзвычайная чуйнасьць да слова ўласьціва паэтычнаму гэнію самага народу, на ёй палягаюць народныя песьні, казкі, прыказкі і лягэнды. Уся паэзія Купалы надзвычай музыкальная, багатая словамі і рымамі падслуханымі у народа, глыбока прасякнутая фальклёрам і ніцямі гэтых якасьцяў звязана з паэзіяй Шаўчэнкі. Паэзія Купалы такая ж зразумелая, меладыйная, рытмічна разнастайная, багатая народнымі матывамі, як і Шаўчэнкава. Для паэзыі Шаўчэнкі і Купалы у адноль-

³⁰ Купала Янка. Спадчына. — Выд-во «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 207 («Я не паэта»).

³¹ Багдановіч Максім. Збор твораў. — Мінск, 1968. — Б. 152.

кавай меры характэрны падкрэсленна прасты лірызм, глыбокае вычуцьцё характава роднай прыроды і надаваньне прыродзе людзкіх якасьцяў, што так часта ўжываецца ў народнай паэзіі. Абыдвы паэты шырока карыстаюцца з улюбёнага прыёму фальклёрнай паэзіі, як звароту да ветру, да сонца, да песьні і г. д. Для прыкладу у Купалы шмат такіх зваротаў, як: «Ой гаю, гаю»; «Ой восень, восень»; «Песьні, мае песьні»; «Эй, доля!», а у Шаўчэнкі: «Ой, не шуми луже»; «Думи, моі, думи моі»; «Вітре буйний, вітре буйний!»

Як у Шаўчэнкі, так і у Купалы ёсьць шмат вершаў, пабудаваных цалкам па структуры нараднай паэзіі, ў форме пытаньняў і адказаў. У Шаўчэнкі:

*Чом не спіцься богатому
Сивому гладкому?
Чом не спіцься убогому
Сироті старому?
Один дума, як-би його
Достроіть палати;
Другий дума, як-би його
На подзвін придбати³².*

У Купалы:

*Ці-то вецер толькі ў волі жыве —
Дзе захоча і ляціць і плыве?
Я-ж куды не пасуліўся,
Усюди ў пугах толькі віўся...
Мусіць трэба было³³.*

Заслугоўвае на ўвагу верш маладога Купалы адпавядаючы поўнасьцю народна-песняннай форме пытаньня і адказу:

*Хто ты гэtkі?
— Свой, тутэйшы.
Чаго хочаш?
— Долі лепшай.
Якой долі?
— Хлеба, солі.
А што болей?
— Зямлі, волі.
Дзе радзіўся?
— У сваёй весцы.
Дзе хрысьціўся?
— Пры дарожцы.
Чым асьвечан?
— Краю, потам.
Чым быць хочаш?
— Ня быць скотам...³⁴*

Цудоўна пераклікаюцца дзьве песьні Шаўчэнкі і Купалы па зьместу перапоўненыя сумам па радзіме, пабудованыя ў народна-песняннай форме пытаньня і адказу. У Шаўчэнкі:

³² Шевченко Тарас. Кобзар. — Прага, 1876. — С. 172.

³³ Купала Янка. Выбраныя творы. — Мінск, 1952. — Б. 382 («Мусіць трэба было»).

³⁴ Купала Янка. Спадчына. — Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 19 («Хто ты гэtkі?»).

*Ой, зоре, зоре! —
і сльози кануть...
Чи ти зійшла вже
і на Украйні?
Чи очі карі
тебе шукаюць
На небі синім?
Чи забуваюць?
Коли забули,
бодай заснулі,
Про мою доленьку
щоб і не чулі!*
(Невольничка муза. «И. И.», 1847)

У Купалы:

*Дзе ты, хатка, дзе сялібка,
Родны мой куточак,
Што мне даў — бы скаратаці
Рэшту дзён і ночак?*
. . . . .

*Дзе ты, любая дзяўчынка,
Роўная цвьязточку,
Што мне зачыніла-б вочы
У апошню начку?..
Што было, што не, — сплыло ўсё,
Як вадзіла ў мора,
Засталіся толькі думкі
На бяду, на гора³⁵.*

У народнай паэзіі вельмі шырока ўжываюцца формы эпітэтаў. Эпітэты часта спатыкаюцца ў паэзііі Шаўчэнкі і Купалы, выконваючы тую-ж функцыю, што і ў народнай паэзііі, яны выражаюць пачуцці ласкі, любові, замілавання. У Шаўчэнкі часта сустракаем эпітэты ў такіх спалучэннях, як: карі очі, чорні бровы, доўга коса, густы лозы, буйні вітри. У Купалы: косы буйны, белы грудзі, ночка з цёмная, сырая зямелька і іншыя.

Як і ў народнай песьні, ў паэзіі абыдвух паэтаў эпітэты служаць для ўзмацнення эмацыянальных пачуццяў і маляўнічага вобразу герояў паэтычнага твору. Для прыкладу, у Шаўчэнкі:

*Його щастя, його доля —
Моі чорні бровы,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавее слово.*
(«Марьяна-черниця»)

У Купалы:

*Абымала яе ночка,
А вецер крылаты*

³⁵ Купала Янка. Спадчына. Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955.— Б. 20 (верш «Дзе?»).

*Расплятаў ей косы буйны,
Песьціў белы грудзі;
Болей жалю меў над ёю,
Як якія людзі*

(«Бандароўна»)

Фальклёрны звычай аб'яднання лірычнай тэмы з малюнкамі прыроды складае так сама выдатную адзнаку параднення паэзіі Шаўчэнкі і Купалі. У абыдвух паэтаў сум па родным краю, думкі аб Бацькаўшчыне пераплецены малюнкамі роднай прыроды. Шаўчэнка піша з выгнання аб Украіне:

*Сонце заходіць, гори чорніюць,
Пташечка тихне, поле німіе:
Радіюць людзі, що адпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Украіну,³⁶*

Купала выражае тыя ж думкі радкамі:

*Ці завьлі ваўкі, ці заенчыў віхор,
Ці запеў салавей, ці загагала гусь, —
Я тут бачу свой край, поле, рэчку і бор,
Сваю матку — зямлю — Беларусь³⁷.*

У народнай паэзіі вельмі шырока ўжываюцца сымвалы, так для прыкладу: галубка, гэта сымвал дзяўчыны; часта галубка і галуб — сымвал закаханых хлапца і дзяўчыны. У сваёй баладзе «Прычинна», Шаўчэнка карыстаючы з гэтага сымвалу змог бяз пафасу, проста, з глыбокім пачуцьем раскрыць бязвыхаднае становішча сваіх гэроў:

*Чи винна голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.*

(«Прычинна»)

Тым жа сымвалам і для той-жа мэты карыстае Купала у сваёй паэме «Бандароўна», маючы трагэдыю Бандароўны, якая трапіла у «лапы» пана каршуна:

*Хто галубку убароніць,
Ўсьцеражэ ад згубы,
Як нябачна пападзеца
У каршуновы дзюби.*

*Вырве сэрцайка няшчаснай,
Выпье кроў чырвону,
Застануца толькі косьці
На зямліцы соннай.*

³⁶ Шевченко Тарас. Повне зібр. творів.— К., 1963.— Т. 2.— С. 37.

³⁷ Купала Янка. Выбраныя творы.— Мінск, 1952.— Б. 149 («Гэта крык, што жыве Беларусь»).

*Застанецца памяць толькі
У стадзе галубіным,
Што ім выдзер хтось галубку
Крывяжадным чынам.
(«Бандароўна»)*

Лірыка каханьня і ў Шаўчэнкі і ў Купалы цесна зьвязана з сацыяльнымі матывамі і адначасна зьяднана фальклёрна-песеннымі вобразамі. Сумная песьня-верш Купалы «Над ракою ў спакою» пераклікаецца з творам Шаўчэнкі і сваёй тэмай і паэтычнымі вобразамі, сугучнымі з народнай паэзіяй.

У Купалы:

*У сяле, дзе хлапчына
У паход затрубілі.
Перастала каліна
У цьвяточкі ўбірацца;
Перастала дзяўчына
З ненаглядным страцаца.*

. . . . .

*Над ракою ў спакою
Зацьвіла зноў каліна;
А ў зямельцы пад ёю
Спала наша дзяўчына³⁸.*

У Шаўчэнкі:

*Колі ж згинув чорнобривий, —
То й я погібаю.
Тогдi неси мою душу
Туди, де мiй милий;
Червоною калиною
Постав на могилі.
I квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люде³⁹.*

У стварэнні маляўнічай вобразнасці ў баладзе Шаўчэнкі «Утоплена» важную роль грае народная творчасць. Як у народнай паэзіі, так і ў баладзе «Утоплена» краса дзяўчыны замалёвана з дапамогаю традыцыйных мэтафарных параўнаньняў, любімых народных эпітэтаў, якія надаюць вобразу дзяўчыны надзвычайнай прыгажосці і выразнасці:

*Та й вырoсла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.*

. . . . .

³⁸ Купала Янка. Выбраныя творы. — Мінск, 1952. — Б. 298—299 («Над ракою ў спакою»).

³⁹ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. — К., 1963. — Т. I. — С. 10.

*Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Так Ганнуся червоніла,
Милася сльозою.*

(«Утоплена»)

Паэма Купалы «Бандароўна» у той жа меры прасякнута элементамі народнай творчасці, як і балада Шаўчэнкі «Утоплена». Параўнанні, эпітэты ў паэме Купалы прымаюць розныя эмоцыянальныя адценні на працягу развіцця тэмы і раскрыцця характараў яе гэрояў. Так, малюючы вобраз прыгожай Бандароўны, Купала карыстаецца народным уяўленьнем аб дзявочай прыгажосці, ужываючы параўнанні з ягадамі, кветкамі, зоркамі і сонцам:

*Як маліны яё губкі,
А твар, як ліля,
Як дзьве зоркі, яе вочы,
Гляне — сьвет янее.
З плеч спываюць яе косы,
Як-бы сонца косы.
І іскрацца, як на сонцы
Брыльянцісты росы.*

(«Бандароўна»)

Але з узмацненнем драматызму падзеяў, калі панскія служакі злавілі Бандароўну і прывялі яе да пана, Купала засяроджавае ўвагу на псыхалагічную старану характару гераіні, ўжываючы ў паэтычных параўнаньнях вобразы пахіленых каліны і бярозкі як сімвалаў безабароннай, прыбітай горам дзяўчыны:

*І стаіць яна прад панам,
Як калінка тая,
Што ў лузе, над ракою
Вецер пахіляе.*

(«Бандароўна»)

Народнапаэтычны спосаб будовы параўнаньняў і ўжываньне іншых шматлікіх элементаў фальклёру было у Шаўчэнкі і у Купалы толькі той асновай, на якой яны будавалі сваю арыгінальную сыстэму мастацкіх прыёмаў.

Высокае мастацкае вычуцьцё гукавой музычнасці сваёй роднай мовы як у Шаўчэнкі, так і ў Купалы дае магчымасць стварэння такіх малюнкаў-вобразаў, якія ў сваёй алітарацыйнай сугучнасці яднаюць зрокавы і гукавы вобраз. Так, для прыкладу, Шаўчэнка у баладзе «Утоплена» з сілай вялікага майстра падбірае словы, якія перадаюць і шэляст асакі, і расчэсанай дзявочай касы:

*Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?*

*Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитае-повіе.*

(«Утоплена»)

Купалаўскі гукапіс, музыка купалаўскага радка, надзвычайна цесна сплаўляе музыку і думку радка і адначасна родзіць сваеасаблівую, непаўторна купалаўскую метафору, ці параўнаньне. Так, музычнасьць вершу Купалы «Як я полем іду» дае аснову цеснай знітаванасьці чалавека з навакольным сьветам:

*Як я полем іду,
Гнеўца колас ка мне,
Зь ім маркотнай душой
Ціха шэпты вяду,
Колас чуе усё
Ў зачарованым сьне, —
Колас гнеўца ка мне,
Як я полем іду⁴⁰.*

Шырока распаўсюджаня ў народнай паэзыі форма паралелізму у творы Шаўчэнкі «Сова» выкарыстоўваецца паэтам для выдзяленьня самага галоўнага ў адным поўным абразку:

*Понад ставом увечері
Хитаецца очерет.
Дожджае сина мати
До досвіта вечераць.
Понад ставом увечері
Шепочецца осока.
Дожджае в темнім гаі
Дівчыненька козака.*

*Понад ставом вітер віе,
Лози нагінае.
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаі.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати;
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.*

(«Сова»)

У Купалы песьня калыханка «Над калыскай» пабудавана у форме вобразнага паралелізму; так сама прыгожая «Песьня і казка», якая усім сваім складам нагадвае народную песьню:

*Песьня і казка
Ходзяць у пары,
Сеюць па сьвеце
Дзівы і чары.*

*Песьня і казка
У райскіх праявах
Шчасьце збудуюць
З кветак яскравых.*

. . . . .

*Песьня і казка,
Як у крышталі,
Сьвету пакажуць
Тайныя далі.*

*Сэрца атуляць
Вечнаю ласкай...
Слухай-жа, сэрца,
Песьняў і казкаў⁴¹.*

Купала захоўвае народны каларыт свайго вершу ня толькі ў знешніх адзнаках фальклёрнай паэтыкі, але і ў самім характары выяўленьня лірычнага

⁴⁰ Купала Янка. Спадчына. — Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955. — Б. 214 («Як я полем іду...»).

⁴¹ Там жа. — Б. 177 («Песьня і казка»).

пачуцьця. Тут трэба зазначыць асабліва характэрныя рысы прыродаанісальнай лірыкі Купалы. Зазвычай, Купала дае агульны абраз прыроды, ўспамінае аб тэй, ці іншай зьяве ў прыродзе і на гэтым фоне разьвівае гарманізуючыя з дадзеным вобразам думкі, настроі й перажываньні. Рэагаваньне Купалы на прыроду амаль што выключна лірычнае і народна фальклёрнае. Вась, для прыкладу, некалькі радкоў вершу Купалы, пабудаванага па фальклёрнаму прынцыпу псыхалагічнага паралелізму, як і ў народных песнях, прырода тут дзейсны сродак выяўленьня настрояў чалавека:

*Шумныя бярозы
Пабяліў мароз.
Хацеў-бы я плакаць,
Дый ня маю сьлёз.*

. . . . .

*Хацеў-бы, каб зімаў
Срогіх ня было,
Каб зарэла цягам
Летняе цяпло.*

. . . . .

*Няма вясны, сонца,
Сьветлых дзён няма, —
Марозам марозіць
Срогая зіма;
Марозам марозіць,
Сьнегам адзяе,
На работу гоніць,
Есьці не дае.*

(«Зь песень нядолі»)⁴²

У паэзыі Шаўчэнкі найбольш пашыраны мэтафары, паралелізмы, эпітэты, якія непасрэдна зьвязаны з зьявамі прыроды; зьявы прыроды жывуць жыцьцём людзей, гэта зьлітасць чалавека з прыродай ёсьць адной з галоўных рысаў народнай паэтыкі. У Шаўчэнкі знайдзем неабмяжаваны лік прыкладаў такіх, як наступныя:

*Там з вітром могила в стэпу размовляе,
Там не одинокий був би з нею й я.*

(«На вічну пам'яць Котляревскаму»)

Для лірыкі Шаўчэнкі характэрны мэтад звароту да сідаў прыроды, як у песьні «Думка», дзяўчына, сумуючы за мілым, зьвяртаецца да ветру і просіць расказаць ёй аб лёсе яе мілага:

*Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш.
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай сине море.
Воно знае, де мій милий,
Бо його носило.*

⁴² Купала Янка. Спадчына.— Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955.— Б. 21 («Зь песень нядолі»).

*Воно скаже, сине море,
Де його поділо.*

(«Думка»)

Такіх зваротаў шмат спаткаем і у лірыцы Купалы:

*Поле, маё поле!
Дай-жа ты мне сілы,
Каб цябе любіў так,
Да самай магілы!*

(«Поле»)⁴³

У асноўным той-жа народнапаэтычны характар маюць і звороты, як у Шаўчэнкі, так і ў Купалы да роднай у краіны, гэтай народнай формай дасягаецца ўзвышаная эмоцыянальнасьць, інтымнасьць у перадачы пачуцьця любові да Бацькаўшчыны.

У Шаўчэнкі:

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе
сплюндровано
За що, мамо, гинеш?*

(«Розрита могила»)

У Купалы:

*Устань ты, старонка, родная маці!
Годзе зімовага рабскага сну,
Годзе табе ўжо сьлёзна ўздыхаці, —
Выйдзі на поле, на сенажаці,
Выйдзі спаткаці вясну!*

(«Выйдзі...»)⁴⁴

У цеснай сувязі з рытарычнымі фігурамі звароту, у паэзыі Шаўчэнкі і Купалы, выступае паэтычны прыём паўтораў, які часта ўжываецца у народных песьнях. Паўторы ўзмацняюць рытмічнасьць песьні, і таксама скіроўваюць увагу на тое, што паэта хоча асабліва падкрэсьліць. Розныя віды паўтораў выконваюць розныя функцыі. Адзначым адну асабліва важную ролю паўтораў, пры дапамозе якіх паэта ўзмацняе сваю цвёрдую веру ў перамогу праўды і свабоды, веру ў сьветлае будучыне свайго паняволенага народу. У Шаўчэнкі:

*Не рвіць, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Мое тихе слово.
Може, выкую я з його
До старога плуга
Новий леміш і чересло;*

⁴³ Купала Янка. Спадчына.— Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955.— Б. 57 («Поле»).

⁴⁴ Там жа. — Б. 119 («Выйдзі...»).

*І в тяжкі ўпругі
Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посию мої сльозы.—
Мої щіры сльозы.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні*

(«Чигирин» М. С. Щепкину)

У Купалы:

*Будзь сьмелым, хоць путалі-б злыдні ўвакруг —
Адважным ваякам ня страшны ланцуг!*

*Будзь сьмелым, як вецер, як воля сама!
Знай, сьмелых ня чэпе ні крыўда, ні цьма!*

*Будзь сьмелым, як бура, што крышыць дубы,
А будзе твой верх, тваё права ўсягды!*⁴⁵

Паўторныя словы «Будзь сьмелым» узмацняюць кліч паэта аб вызваленні і скіраваны да свайго паняволеннага народу. У цэласьці, фальклёрныя сродкі ў творчасці Купалы арганічна пераплятаюцца з ідэяй вызвалення ад духовага і матэрыяльнага паняволення, цесна звязаны з нацыянальна-сацыяльнымі праблемамі сучаснасці. Гэта, ў асноўным, і ёсьць характэрная і важная рыса мастацкага фальклёрызму Купалы.

Неабходна адзначыць, што апора на фальклёрныя традыцыі ў асэнсаванні гісторыка-нацыянальнай тэмы глыбока адчуваецца ў многіх паэмах абыдвух паэтаў, як у паэмах Шаўчэнкі: «Наймичка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки»; у Купалы: «Урывак з паэмы» / 1910, «На дзяды у Купальскую ноч», «Чараўнік». Безумоўна, адзначаныя паэмы вымагаюць і заўвагу ўважлівага разгляду ў асобным артыкуле.

Параднёныя творчасці і творчых сродкаў Шаўчэнкі і Купалы выходзіць з глыбокай сувязі абыдвух паэтаў з народнапаэтычнай традыцыяй, якая давала невычэрпальны матэрыял не толькі ў вызначэньні жанравых асаблівасцей і паэтычнай формы, але і для праўдзівага адабражэння гістарычна-сацыяльнай стараны жыцця народу. Як у Шаўчэнкі, так і у Купалы традыцыйныя народна-песенныя вобразы і прыёмы служаць найчасцей сродкам узмацнення лірычнай экспрэсыі, сродкам выяўлення ўнутраных перажываньняў і настройў герояў іх твораў. Як у Шаўчэнкі, так і ў Купалы з пытаннем народнае творчасці вяжыцца пытаньне іхняе паэтычнае мовы. Кожны з абыдвух паэтаў добра ведаў сваю народную мову і вельмі удала яе выкарыстоўваў у сваёй творчасці, ператвараючы яе ў літаратурную і паэтычную мову высокае якасці і арыгінальнасці.

На заканчэньне ёя можна абыйсьці словаў самага Янкі Купалы, выказаных у вершы «Памяці Тараса Шаўчэнкі» (255 лютага 1909 г.), якія выражаюць пачуцьцё любові да вялікага украінскага Кабзара і захапленне ягоным паэтычным словам:

*Песьняр-кабзарысты нікім не забыты,
Як жыў дзеля песьні, так зь песьняй ня ўмёр:*

⁴⁵ Купала Янка. Спадчына.— Выд-ва «Бацькаўшчына», 1955.— Б. 138 («Будзь сьмелым!..»).

*Здабыў сабе славу ня з мармурнай плыты,
А з слоў, што ня крыша ні век, ні тапор.*

.....

*І к нам тваё слоўца ня раз далягала;
Мы слухалі ўцешна, што бае сусед.
Цяпер-жа нясём ліст к вянку тваёй хвалы,
Прымі, брат, і наш беларускі прывет!*

ПОЕМА-МІСТЕРІЯ «ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Незважаючи на великі досягнення українського шевченкознавства протягом минулих ста років і поминаючи той факт, що дуже багато питань, які стосуються різних аспектів життя і творчості Тараса Шевченка досі досить докладно вже вивчені і належно висвітлені, усе ж таки залишилося ще дуже багато різних ділянок шевченкознавства, в яких існують або важливі розходження поглядів дослідників, або знахідки нових матеріалів чи стосування нових методів наукового дослідження поширюють обрії шевченкознавства й водночас змушують дослідників ревізувати давноприйняті твердження і погляди та доповнювати їх новими висвітленнями. До речі, це нормальні процеси наукових досліджень, що з ними зустрічаємося у різних галузях життя.

Власне, поема-містерія «Великий льох» Т. Шевченка є одним із тих творів, що досі викликав найбільші суперечності й різні, нероз'яснені цілком відмінні одні від одних трактування й інтерпретації. Це явище було і є помітне не лише в колах українських радянських дослідників, а й українських шевченкознавців діаспори.

Річ у тому, що в поемі «Великий льох» Шевченко розглядає в історіософському плані найважливіші питання буття української нації: питання його політичної свідомості і поступової втрати тієї свідомості, яка й призвела цей вільний козацький нарід до втрати державности і повного національного, культурного та іншого поневолення.

Виходячи з тієї засади, поет дуже ясно поставив у своїй поемі питання національно-державницького мислення поряд із питаннями політичної свідомості та державницької зрілості і зробив ці питання центральними темами свого твору.

Саме тому сучасна українська радянська критика і літературознавство або нав'язували Шевченкові тенденційні інтерпретації поеми «Великий льох» (як у працях Євгена Кирилюка, Івана Назаренка, Івана Пільгука та ін.)¹, або замовчували очевидні факти і вдовольнялися трафаретними твердженнями і загальниками.

З другого боку, тому, що поема «Великий льох» написана у стилі і в дусі містерії з багатим використанням символічної мови, символічних образів чи розвинутих алегорій,— ця специфічна риса начебто відкривала двері дослідникам для досить вільних інтерпретацій, що не все відповідали самому текстові Шевченкової поеми. І тут залежало вже від сумнінності кожного окремого дослідника, від його таланту і знання матеріалу, від професійного підходу, чи, зрештою, від його світоглядних засад: наскільки той чи інший дослідник, дотримуючись наукової аргументації і так званої букви тексту, дасть логічно обгрунтовану інтерпретацію, а чи навпаки: керуючись політичними, світоглядними чи іншими міркуваннями, намагатиметься тенденційно пояснювати поему всупереч головній ідеї, що її висловив сам автор даного твору.

---

¹ Кирилюк Є. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість.— К., 1959.— 675 с.; Назаренко І. Світогляд Т. Г. Шевченка.— К., 1957.— 244 с. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964.— 400 с.; Пільгук І. Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі. Дожовтневе (вид. друге). Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури.— К.: Рад. школа, 1963.—468 с.

Не претендуючи на повне вичерпання теми, постараюся дати загальну інтерпретацію головних аспектів поеми «Великий льох» і висвітлити найважливіші питання, які мають ключове значення для повного і правильного розуміння цього епохального твору Шевченка. Користуючись для цього багатою критичною літературою, я водночас базував свої оцінки і висновки на власних пошуках і на власній концепції і розумінні цього твору.

Поему «Великий льох» автор назвав містерією. Якщо йдеться про композицію цілоти поеми і мати на увазі мистецькі засоби, що ними користувався поет, то тут треба визнати, що в цьому творі Шевченко дуже послідовно дотримувався головних норм поетики містерій.

Поема складається (як це було в більшості містерій) із трьох частин, а в кожній частині виступає по три постаті. Поема має дуже сильне драматичне забарвлення, підкреслене не тільки гостротою діалогів і перенесенням дій у різні плани і в різні місця та обставини минулого й сучасного поетові життя, а й гостротою конфліктів і самою складністю ситуацій. Розв'язку тих конфліктів автор подає не у формі мирного вирішення наболілих питань, а у формі трагічних зламів. Те саме стосується засобів символічної мови і алегорій, але про це мова буде пізніше.

У багатьох середньовічних містеріях найпопулярнішим сюжетом було таїнство відкуплення Христом людського роду, найчастіше зображене у сценах народження Месії, його розп'яття і воскресіння.

Подібне таїнство національно-державницького відкуплення українського народу Шевченко обрав за центральну тему своєї поеми «Великий льох», пов'язавши її з розкопуванням скарбу гетьмана Богдана Хмельницького, захованого в льоху колишньої резиденції гетьмана в Суботові.

Чому в концепції поета розкопування так званого Великого льоху Хмельницького мало б повернути славу й волю усій Україні?

У поетовій свідомості на базі історичної літератури («Історія Русів», «Літопис» Величка) склався образ Хмельницького, до речі, історично вірогідний, в якому славний гетьман не тільки здобув Україні державну волю і незалежність, а й розбудував, закріплював знову здобуту державність. За козацької доби держави гетьмана Богдана Хмельницького досягла апогею свого розвитку. Тим часом після передчасної смерті великого гетьмана козацькі вольності, а водночас межі й характер державного самостійного життя України починають поступово звужуватися, маліти аж до повного поневолення українського народу і занепаду не тільки самої держави, а й розтління, занепаду самого уявлення, самої свідомості народу про цю колишню свою державність.

Тому суботівський льох, в якому поховано тлінні останки великого гетьмана — будівничого української козацької держави, у поетовій уяві асоціювався з образом великого сховища, в якому начебто зберігається найбільший скарб народу, цінності ідейно-духовні, де, мовляв, заховано саму ідею державної вольності й незалежності України.

Тут варто відзначити, що в багатьох легендах, історичних переказах і оповіданнях, пов'язаних із таємничістю Великого льоху Хмельницького в Суботові, у народі розповідали про «позамикані права» великого гетьмана Богдана, на які не прийшов ще час, щоб їх відмикати. У цих легендах місцевого походження знаходимо яскраві перегуки з головною ідеєю і символікою поеми «Великий льох». Шевченко, безперечно, знав ці перекази й легенди. Їх щойно наприкінці ХІХ-го століття зібрано й опубліковано на початку нашого віку в окремому томі Записок НТШ².

² Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в 1897—1899 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1909.— Т. ХСІ.— Кн. 5.

Варто також нагадати, що поет декілька разів відвідував райони Суботова, особливо руїни колишнього двору гетьмана, і навіть намалював Богданову церкву, рештки розкопаного льоху та інші місця у тому історично-важливому районі України.

В оцінці явищ історичного минулого автор поеми «Великий льох» виходив із сучасного йому стану України, того стану трагічного поневолення, яке він, до речі, описав у багатьох інших своїх поезіях, картаючи земляків і предків за те, що довели Україну до такого становища, і водночас вказуючи на нові шляхи боротьби за поліпшення долі українського народу.

Отже, замислюючись над трагічною долею України, Шевченко, згідно з нормативними правилами і духом творів-містерій, пропонує розв'язку через таємниче розкопування Великого льоху, де згідно з народними легендами й переказами захований найбільший скарб України: її державна незалежність, сама суть, головна ідея тієї волі, слави й державної самостійності, яку здобув, яку розбудував політичний геній Богдана.

Поет із трагічним болем душі спостерігав, як Москва руйнувала й жорстко викорінювала всі залишки свідомости історичного буття українського народу і як поступово стикався зашморг російського великодержавного ланцюга на шії приборканої України. Тому в поемі «Великий льох» поет свідомо зробив ретроспективний екскурс в історичне минуле України, щоб ясно вказати на ті найголовніші недоліки і хиби, на злочини, навіть на не-свідомо виконані провини, які в сумі своїй призвели Україну від стану вільної козацької державної нації до стану безпросвітнього поневолення. Саме тому епіграф до своєї поеми Шевченко взяв із 43-го псалма Давидового, що його він переспівав того ж 1845-го року, коли написав і «Великий льох». Слова, узяті для епіграфа, у переспіві українською мовою звучать так:

*Покинув нас на сміх людям, в наругу сусідам,
Покинув нас яко в притчу нерозумним людям.
І кивають, сміючися на нас головами...*

І далі в тому ж вірші поет писав:

*І всякий день перед нами — стид наш перед нами.
Окрадені, замучені, в пугах умираєм.*

Цей твір старозавітного поета-царя Давида Шевченко переспівав у стилі політичної інвективи, святого обурення і у формі молитви-звернення до Бога з проханням допомоги українському народові в його боротьбі за поліпшення своєї долі.

Мабуть, щоб струснути сумління своїх земляків і збудити їх із летаргічного сну національної несвідомости і байдужости до своєї власної долі, до своєї окраденої батьківщини, поет, творячи поему «Великий льох», поставив перед вступом до неї слова із псалма, слова, повні болю і трагічної розпукки, щоб були вони для тих, хто читатиме цю поему-містерію, пересторогою і наукою.

Згідно з нормами поетики містерій Шевченко виводить на сцену алегоричні постаті: трьох душ і трьох ворон. Наближаючись до сучасних поетові часів, автор уводить у дію трьох лірників, однак змальовує їх не в стилі якихось надприродних постатей, а як реальних людей із досить сильним забарвленням іронії, гіркої сатири і гротеску.

«Великий льох» починається появою трьох душ, що, мов пташечки білі, злетілися до Суботова й сіли на похиленому хресті Богданової церкви, щоб

звідти було краще видно, як розкопуватимуть льох. Згідно з Божим велінням душі ввійдуть у рай щойно тоді, як розкопають Великий льох. До того часу вони білими тіннями тинятимуться по землі, покутуючи за свої гріхи, що їх вони ще колись, живими людьми, вчинили зовсім несвідомо.

Із монологів трьох душ довідуємося, що кожна душа походить із різних періодів історичного минулого України козацької доби чи зразу після падіння козацької держави.

Перша душа — Пріся. Тут можлива символіка так званого «номеномен» тобто значення імені. Прісцілла по-латинському означає давня, булава, традиційна. Отож перша душа походить із часів гетьмана Богдана Хмельницького, коли молода українська держава щойно почала втішатися повним розквітом своїх сил, коли Україна вже самостійно уклала міжнародні угоди, коли після десятків літ визвольних війн вона поступово розправляла крила для політично осмисленого державного життя. Тобто Пріся походила з того періоду життя України, в якому тонус державного життя був найвищий, а політична й національна свідомість дозріли вже того ступеня, що Україна спроможена була ставити свої перші кроки на арені міжнародного спілкування і могла зовсім незалежно поводитися у взаєминах з іншими державами того часу.

Саме в тому плані всі деталі, навіть і дрібні, пов'язані з образом першої душі, мають свою специфічну вимову, своє символічне значення і свою логічну мотивацію. У поемі зовсім не випадково Пріся виступає підлітком, тобто дівчиною, що незабаром буде на порі. До неї уже залицялися парубки і готувалися слати сватів. Не випадково вона жила в Суботіві, де була резиденція гетьмана Хмельницького, поблизу Чигирини — столиці Богданової України. Пріся, сказати б, жила в самому центрі, де формувалася політична думка і національно-державницька свідомість козацької України того часу.

Однак у Шевченковій поемі-містерії доля гірко пожартувала з першої, найстаршої душі, з тієї політично найсвідомішої і найбільш дозрілої постаті з-поміж усіх трьох душ-посестр недолі. Пріся перейшла з повними відрами дорогу гетьманові Хмельницькому, коли він їхав у Переяслав підписувати угоду з московським царем Олексієм Михайловичем. Перейти комусь дорогу уповні згідно з народним повір'ям рівнозначне з побажанням щастя. Логіка і символіка того вчинку дуже проста: Хмельницький нібито щасливо уклав договір у Переяславі з московським царем. Однак переяславська угода у своїй прямій консеквенції мала трагічні наслідки і дуже негативно відбилася на всій історичній долі України аж у наші дні. Ця угода призвела Україну до цілковитого поневолення.

Згідно із суворим кодексом національної етики козацької доби і незважаючи на несвідомість вчинку Прісі, Бог суворо покарав її на смерть і блукання по землі аж до часу, коли розкопають Великий льох і «розпустять правду волі по всій Україні».

Деталі характеристики другої душі мають таку ж саму алегоричну вимову й глибоке символічне значення. Ця душа була молодша за першу душу, була недолітком у моменті сповнення свого несвідомого злочину супроти України. Походила з часів гетьмана Івана Мазепи, коли козацька держава була не тільки територіально менша від держави Хмельницького, а й вже у васальній залежності від Петербурга і від злого генія Московщини Петра Першого.

І знову ж, подібно, як і перша душа, друга душа вчинила свій злочин у столиці козацької держави Мазепи — у зруйнованому Батурині. Московський цар Петро Перший, повертаючись із-під Полтави, де відбулася трагічна для України битва, переїжджав через Батурин, що його він раніше зруйнував. І там друга душа, не розуміючи і не знаючи того, хто такий цар Петро

Перший, напоїла йому коня,— як каже поет: «напоїла коня катові України».

Згідно із звичаєм українського народу напоїти вершникові коня означало виявити свою прихильність, своє ласкаве ставлення до власника коня. В одній з українських народних пісень козак звертається до дівчини з таким проханням:

— *Дівчино моя, напій ми' коня!*

Дівчина, усвідомлюючи вагу символічного зобов'язання такого вчинку гордо відповідає козакові:

— *Не напою, бо ся бою,
Бо ще-м не твоя!*³

Другу душу, що, як і перша, несвідомо вчинила свій злочин супроти України, спостигла подібна Божа кара: негайна смерть і блукання білим привидом по землі без права увійти в рай, аж поки не розкопають Великого льоху. Трагізм другої душі кульмінується ще й тим, що вона далі не розуміє свого злочину. Вона лише припускає, що Бог покарав її за те, що

Цареві московському коня напоїла.

Третя душа походить із часу, коли цариця Катерина Друга, ліквідувавши залишки козацьких вольностей і державної незалежності України, тобто зруйнувавши Запорізьку Січ, а згодом скасувавши і гетьманську державу, вибралася золотою галерою униз Дніпром.

У Каневі (де, до речі, відбулася зустріч Катерини Другої з польським королем Станиславом) з високого берега Дніпра мале немовля ще в повиточку в матері на руках, побачивши галеру, що виблискувала до сонця, привітно всміхнулося «лютому ворогові України, голодній вовчиці».

І знову зовсім не випадкова та обставина, що злочин третьої душі стався не в якомусь центрі-столиці української козацької держави, бо її тоді вже не було. Залишився лише «сирота-Дніпро» із своїми «святими горами». Тому третю душу поет пов'язує з цією віками освяченою рікою, з цим уже не політичним, а етнографічним виразником українства, з рікою, що після ліквідації решток свідомого політичного й національного життя українського народу залишилася начебто єдиним живим свідком славного минулого і вільного життя предківської України.

Коли взяти до уваги поступовий спад віку душі: перша душа найбільш дозріла, друга — недоліток, і третя — немовля — і коли зіставити ці душі з періодами історичного минулого України, з яких вони походять, то стане ясною ще одна цілеспрямованість головної ідеї твору: вже сам вік душі відбиває поступовий занепад політичної думки і національно-державницької свідомості українського народу. У часи гетьмана Хмельницького ця свідомість була найбільше дозріла, за часів гетьмана Мазепи вона змаліла, а в часи закріпачення України Катериною Другою зменшилася до рівня немовляти.

Саме мотив свідомості і несвідомості («поки сліпі люди»), жадоба пізнання самого себе: «що ми? чії діти? яких батьків? ким, за що закуті?», моти-

³ Доленга - Ходаковський М. І сюди гора, і туди гора // Українські народні пісні в записах.— К.: Наук. думка, 1974.— С. 409.

ви пізнання історичної правди: «прочитайте тую славу знову», мотиви шукання своєї, не позиченої мудрости і несфальшованої правди — усе це дуже ясно і сильно пробивається в усіх суспільно-політичних творах Шевченка, а в поемі «Великий льох» зокрема. Тут мотив національної свідомости і відчуження трагедії України, що постала саме внаслідок браку тієї національної свідомости її провідників і всього народу, прямо домінує в усій поемі.

Перша частина твору закінчується лаконічною згадкою про те, що смеркається, і білі душі відлітають ночувати в сусідній ліс Чуту.

Використовуючи засоби контрасту, або, як дехто з мистецтвознавців і літераторів назвав це рембрандтівськими світло-тінями, транспонованими Шевченком у літературу з малярства⁴ — поет, на протигагу білим душам, уводить на кон дії трьох ворон, уособлення ворожих, шкідливих сил, які чинять зло своїм власним народам і діють на шкоду інтересів трьох сусідніх слов'янських народів: українського, польського і російського.

Ворони — це протиставлення душам, це антиподи душ. Мова білих душ — ніжна, ласкава, сердечна. У ворон навпаки: мова сварлива, задержувата, повна злоби. Кодекс чести і критерії оцінки різних явищ життя у ворон зроджуються із зовсім протилежної логіки і розуміння загальновизначених цінностей. Вихідна точка діяльності ворон — чинення зла. І саме в тому вони вбачають найбільше своє призначення і основну мету свого буття. Їхня найбільша радість тоді, коли вони можуть пошкодити своєму народові.

Перед у тому веде українська ворона. Вона й запросила до себе ворон двох сусідніх народів. Українська ворона вважає себе не тільки найстаршою, а й найбільшим майстром у вигадуванні всенародних лих. З цієї рації вона й виконує роль господині і надає тон усій розмові. Це її становище дає їй право і змогу каркати і насміхатися з інших двох ворон, які, мовляв, дармують і замало шкодять своїм народам.

Злітаючись до маяка — місця зустрічі, кожна ворона короткими словами вітається, а водночас представляє і характеризує себе. Розмову розпочинає українська ворона. Робить вона це дуже типово для такого роду істот: кидає тяжке звинування на адресу головного архітектора української козацької держави — на гетьмана Богдана Хмельницького, що, мовляв, цей найбільший лицар козацької доби займався неліцарським ділом: крадіжкою. Використовуючи засоби алітерації і наслідуючи звуки природи, поет досягає великого ефекту:

*Крав, крав, крав,
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав.*

Польська ворона, типово для ментальности польської шляхти, хвалиться: вона була не будь-де, а в Парижі і пропила аж три злотих не з ким-будь, а із самими графами: Радзивіллою і Потоцьким, найвпливовішими польськими магнатами, які після третього поділу Польщі жили на вигнанні у Франції і брали активну участь у політичному житті польської еміграції.

І, нарешті, російська ворона, співаючи куплет у стилі частівки, віщує,

⁴ Кисілевський К. Малярські світлотіні в Шевченковій поезії // Література і мистецтво.—1951.— Ч. 2.— берез.—квіт.— С. 80—84.

що, мабуть, буде біда, бо згідно із забобонними пересудами і повір'ями діються несусвітні речі: чорт іде через міст, а коза по воді.

Після того, як українська ворона почастивала своїх гостей жовчю, розпочалися похваляння, котра з ворон більше нашкодила своєму народові. Жовч, що її вкрала українська ворона в одного декабриста-засланця у Сибіру, знаменує гірку злобу і ненависть. Для ворон це найбільший при-смак.

У ході суперечок про так звані «досягнення» українська ворона виявляє навіть своєрідний патріотизм, обороняючи концепцію давности й історичної першости України, виступаючи таким чином проти тенденційної схеми історії Росії монархістського російського історика М. Карамзина. На думку української ворони, Україна і панувала разом із своїми крамолами ще за довго перед тим, як постали Московщина і Польща, і перед тим, як російська ворона почала діяти на Півночі, а польська на Заході. Похваляння виявляють, що українська ворона неперевірена у своїх злих вчинках на шкоду українському народові.

Здобувши повну моральну сатисфакцію, українська ворона врешті виявляє своїм подругам злої змоги, що вона запросила їх до Суботова не тільки тому, що мають розкопувати Великий льох, а й тому, що цієї ночі народяться в однієї матері два сини-близнюки. Один буде як Гонта катів катувати. І якщо він виросте, то встановить правду і волю на всій Україні. Другий син тієї ж матері буде союзником ворон.

І коли російська ворона, дуже типово для частоті практики російського уряду, радить, щоб новонародженій дитині, майбутньому борцеві за свободу України, залити очі розтопленим золотом чи зв'язати руки царськими чинами, а польська ворона похваляється зібрати з усього світу все зло і всі муки, то обох цих ворон перебиває українська, повчаючи, що не так треба діяти.

І тут дуже важливий момент із погляду головної ідеї поеми-містерії: українська ворона радить, що, поки люди не прозріли, «поки сліпі люди», треба позитивного Івана поховати. Відлітаючи, кожна з ворон каже, як вона пропонує знищити новонародженого Івана — того, що буде, як Гонта. І тут українська ворона веде перед: вона погрожує, що не тільки Іван, а й кума його, тобто людина, що зважиться стати хрестною матір'ю і піклуватися духовним вихованням Івана,— обоє вони попливуть вниз Дніпром у Лиман, обох їх вона похваляється втопити.

У другому розділі поеми містерійні образи мітли, тобто комети, і земл-трусю, на які українська ворона вказувала як на своєрідну пересторогу, могли на перший погляд видатися просто химерними. Насправді то були реальні факти в часи Шевченка і про це збереглися точні наукові повідомлення.

Використання цих фактів підтверджує думку багатьох дослідників творчости Шевченка про те, що поет часто виходив із конкретних фактів життя і по-філософському осмислював їх чи узагальнював і подавав у формі поетичних творів як ідейно-світоглядні, спрямовуючі для усїєї нації.

У третій частині «Великого льоху» поет частково переключив свій твір із високого стилю алегоричної мови і мови символів у трохи знижено-реальний план.

Три лірники — сліпий, кривий і горбатий — ідуть у Суботів. Вони планують скористатися з розкопування Великого льоху, припускаючи, що там збереться багато люду. Просто кажучи, лірники сподіваються дечим поживитися. Ось так цілком прагматично вони формулюють свою мету, сподіваючись, що пісні про Богдана стануть їм у великій пригоді.

Хто такі лірники? Поет дав їм дуже ясну характеристику: це духовно скалічені представники українського народу, носії української пісні, однак пісні плаксивої, гугнявої, дідівської. Ліра — це не кобза чи бандура. Остання була типовим музичним інструментом часів козацького лицарства. Ліра — інструмент мінорного тону, вона була інструментом старців, що просили милостину.

Цю духовну і фізичну скаліченість лірників поет подає не тільки в готових характеристиках тих персонажів (сліпий, кривий і горбатий), а й у нелогічності розмов, що їх ведуть лірники. І тут явно пробивається суцільна змішаність різних понять, явищ і фактів, про які лірники згадують у своїй розмові. Все це звучить кумедно і смішно. Одна під зовнішньою оболонкою тієї сатири і разючого сарказму — велика трагедія усього народу. Співці, барди, що переважно бувають сумлінням, душею нації, у випадку з лірниками втратили усвідомлення свого значення, загубили розуміння історичного минулого свого народу і навіть несвідомі того, кому, про кого і чому вони співають свої пісні. А чей же збираються вони співати про Богдана, про Ясси, про Жовті Води і Берестечко, місця, де за часів Хмельницького відбулися події, що мали епохальне значення в історії України.

Більше того, поснідавши, лірники поклалися спати і проспали найважливіший момент: розкопування льоху. Прокинувшись, вони не розуміють, чому лютує ісправник, і наївно дивуються, коли він наказує відшмагати їх прутами саме за те, що збиралися співати крамольні в очах московської влади пісні про Богдана.

Нарешті виявляється, що, шукаючи Великий льох гетьмана Хмельницького, представники російської влади розкопали лише малий льох. У ньому на глум, на сміх людям замість сподіваного скарбу знайшли кістяки у старих поржавілих кайданах, гниле корито й черепок — символи, які начебто ще сильніше підкреслювали характер і наслідки московської влади в Україні. А поет із радістю закінчує свою поему ствердженням, що Москва

*Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.*

Так фактично закінчується поема-містерія «Великий льох». Однак вірш «Суботів», що його поет написав зразу після написання «Великого льоху», генетично є продовженням тієї самої теми, чи, конкретніше кажучи, епілогом поеми.

У вірші «Суботів» поет гірко дорікає гетьманові Хмельницькому за те, що він з доброю вірою пішов на союз із Москвою як рівний з рівним, і за це не тільки вся Україна тяжко карається, а й прах великого гетьмана не має спокою.

Перемкнувши свою поетичну кобзу з мінору на тон мажору, поет, виповнений одержимістю духа і незламною вірою, пророкує, що

*Церква-домовина розвалиться,
А з-під неї встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!*

ВИКОРИСТАНА КРИТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

- Білецький Л. Великий льох // Т. Шевченко. Кобзар.— Т. 2.— Вінніпег: Тризуб, 1952.— С. 261—282.
- Білецький О. Ідейно-художнє значення поеми Великий льох (Тези) // Письменник і епоха. Збірник.— К., 1963.— С. 142—146.
- Бондаренко А. Образ народного співця у поемах Шевченка: Сліпий та Великий льох // Збірник праць 18-ї наукової Шевченківської конференції.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 37—48.
- Дзира Я. Італійські джерела в поемі «Великий льох» // Всесвіт.— Ч. 5.— 1964.— С. 21—26.
- Зайцев П. Життя Тараса Шевченка.— Нью-Йорк; Париж; Мюнхен: НТШ, 1955.— 400 с.
- Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.— К.: Наук. думка, 1964.— 372 с.
- Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди.— К.: В-во Академії наук УРСР, 1961.— 280 с.
- Лепкий Б. Три поеми Т. Шевченка («Сон», «Великий льох», «Неофіти»).— Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1918.— 134 с.
- Марченко М. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка.— К.: Рад. шк., 1957.— 196 с.
- Сімович В. Шевченко — Кобзар. Народне видання з поясненнями і примітками. Українське В-во в Катеринославі.— Катеринослав; Кам'янець; Ляйпціг, 1921.— 431 с.
- Смаль-Стоцький С. Тарас Шевченко. Інтерпретації.— Т. 179.— Нью-Йорк; Париж; Торонто: НТШ, 1965.— 240 с.
- Цісик О. Тарас Шевченко. Політичні поеми («Три літа»).— Коломна, 1925.— Накладом «Загальної книгозбірні».— 237 с.
- Луців Л. Тарас Шевченко про москалів і Московщину // Записки НТШ.— Т. 176.— Нью-Йорк, 1962.— С. 54—67.
- Радзикович В. Невисловлені думки Т. Шевченка в поемі «Гоголю».— Нью-Йорк, 1965 // Записки НТШ.— Т. 180.— С. 154—156.
- Оглоблин-Глобенко М. 1845 рік у творчості Шевченка.— Нью-Йорк; Париж, 1958.— Записки НТШ.— Т. 167.— С. 32—44.

IV. ФРАНКІЯНА

ОДНА ФРАЗА ІЗ «ЗБІРНИКА СВЯТОСЛАВА 1076» У «ЛИСІ МИКИТИ» ІВАНА ФРАНКА

Староукраїнська література — це ділянка, що в ній Іван Франко спеціалізується як учений дослідник, літературознавець й історик української та інших слов'янських літератур. Про це свідчать його докторська дисертація про середньовічний роман про Варлаама й Йоасафа у староукраїнському перекладі¹. Наукова розвідка життійної літератури про святого Климента-папу, що помер на засланні в Корсуні на Криму², досліди над київськими збірниками (1073—1076)³, студія над Острозькою Біблією⁴ та чимало досліджень і причинків⁵.

Зрозумілим й зовсім природним явищем є, таким чином, той факт, що будучи рівночасно письменником і поетом, Франко запозичував сюжети, з якими ознайомлювався як учений-дослідник і вживав їх у своїй письменницькій творчості. Часом такі запозичення були й текстуальні, що інколи зводились лише до поодиноких фраз. Такі дрібні запозичення (можливо, що й несвідомо вжиті) важко встановити. Але бувають випадки, коли вони настільки характерні й, можна сказати, унікальні, що з великою дозою правдоподібності можна вказати на їхнє джерело. Саме це має на меті ця

Професор Василь Лев був тим, хто вводив мене в таємниці церковнослов'янської мови (як ми тоді, у 1946 р., називали літургічну мову Греко-Католицької Церкви). На жаль, це тривало дуже коротко й багато чого з цієї класичної мови так і залишилось таємним. Враз із у кількома іншими студентами Української Греко-Католицької Семінарії в Гіршбергу, в Баварії, проходив я також свого роду практикум у шановного професора — як складати двомовний словник. Професор Лев саме тоді працював над відомим «Українсько-англійським» і «Англійсько-українським словником», а ми переписували «начисто» поодинокі гасла (гнізда) для друкаря.

Хай цей короткий причинок про одну фразу у геніальному творі Франка, якого великим поклонником усе своє життя був проф. В. Лев, буде висловом вдячності його колишнього студента та пізнішого співвикладача на літніх курсах Українського Католицького Університету в Римі.

¹ Свою докторську дисертацію Франко, як відомо, захистив у Віденському університеті 28-го червня 1893 р. У поширеній формі він видрукував її українською мовою під заголовком «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія» у «Записках НТШ», т. VIII, 1895.— С. 1—28; I—XVI; т. X, 1896.— С. 29—80; т. XVIII, 1897.— С. 81—134; т. XX, 1897.— С. 135—202. Появилось також окремою відбиткою (Львів, 1897), п. з. «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман». Розвідка. Перевидано у: Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах.— Т. 30.— Літ.-крит. праці.— К., 1981.— С. 314—657 і 689—699 (Коментарі). На цю тему І. Франко написав був також магістерську працю у Львівському університеті, теж по-німецьки («Über Barlaam und Josaphat und die Einhornpragel»), яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР у Києві. Див.: там же.— С. 690.

² Див. його: «Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди».— Записки НТШ.— Т. XLVI, XLVIII—LX, LXVI, LXVIII (1902—1905). Появилось також окремих виданням.— Львів, 1906.

³ І в а н Ф р а н к о. Із лектури наших предків XI в.— I. Ізборник Святослава 1076 р.— Львів: Стара Україна, 1924.— Ч. 12.— С. 179—183. Див. також: М и к и т а с ь В. Ізборник 1076 р. в науковій та творчій практиці Івана Франка // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 44—53.

⁴ Див.: І в а н Ф р а н к о. Причинки до студій над Острозькою Біблією // Записки НТШ.— Т. LXXX (1907).— С. 5—18.

⁵ Див., наприклад, його розвідку про «Слова о правдѣ и о неправдѣ» із Сваричівського Ізмарагда і Перемишльського Пролога («Пісня про правду й неправду» // Записки НТШ.— Т. LXX (1906).— С. 5—70; та Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібр., упоряд. і пояснив д-р Іван Франко. Т. I—V.— Львів, 1896—1910; Пам'ятки українсько-русської мови і літератури. Вид. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка.— Т. I—IV, VI.

коротка замітка: вказати на таке можливе запозичення, що його находимо в геніальній поемі Франка «Лис Микита».

Йдеться про фразу (що передана тут і в інших місцях курсивом:) «Не приклониш свого вуха ти поганим брехунам», що в 5-й пісні, на початку другої строфи «Лиса Микити», де лис звертається до лева:

— *«Царю наш великодушний!
Слову твоєму послухний,
Я на суд твій правий стаю.*

*Вірю в велич твого духа.
Не прихилиш свого вуха
Ти поганим брехунам,
Що байками і брехнями
Раді б розлад поміж нами
Сколотить на шкоду нам»*⁶

Цю фразу запозичив Франко, найбільш правдоподібно, безпосередньо із Збірника (Ізборника) Святослава 1076⁷ (а не, скажімо, із Біблії, де її досить часто вживано). У Збірнику знаходимо її (у різних формах і комбінаціях щонайменше п'ять разів) у текстах, що були використані для складення цієї лектури наших предків⁸. Він використав, на нашу думку, два таких тексти. Перш ніж вкажемо на конкретну паралель чи паралелі, та наведемо місця з «Ізборника», що найближчі до фрази «Лиса Микити». Чотири рази в наведених цитатах вживається старо- чи церковнослов'янське дієслово *приклонити*, що й є відповідником українського *прихилити* — *прихилити* у значенні, що його має на увазі Франко в цитованому місці поеми⁹. Три рази це дієслово вжито в наказовій формі однини (приклонити вухо своє), а раз в умовному способі майбутнього часу в другій особі однини (и аште приклониши вухо своє). Ось чотири стосовні уривки тексту (про п'ятий буде далі) Збірника:

(І) С(и)ноу мои и чадо, приклони оухо свое, послушаи о(т)ця своего, съвѣтоуяштааго ти сп(а)сыная (л. 5, 1—4; стор. 159, із «Слова нѣкоего отца къ сину: словеса душеполезная»¹⁰).

⁶ Я користувався тут виданням: Іван Франко. Лис Микита.— Монреаль: Українська культура 1953.— С. 52—53.

⁷ Тут і далі відклики (у тексті) будуть до видання: Изборник 1076 года.— Москва, 1965. І. Франко мусив у своїх студіях вживати першого (В. Шимановський. К истории древнерусских говоров. Исследование с приложением текста Изборника Святослава 1076 г.— Варшава, 1887), чи другого (той же. Изборник Святослава 1076 г.— Варшава, 1884) видання Шимановського.

⁸ Так називав цей твір І. Франко. Див. його статтю. Із лектури наших предків.— І. Изборник Святослава 1076 р.— С. 179—183.

⁹ Пор. «Словник української мови».— Т. 8 (К., 1977), стор. 80, де під гаслом: Прихилити (прихилити), находимо, як приклад, фразу (цитата без змін): Прихилити (прихилити) [своє] вухо (ухо) до кого — чого (з визначенням її значення): а) прислухатися; б) звертати увагу, зважати на кого,— що-небудь. Приклади наведено з Мирного і Вороного. Чому не з Франка? У цьому ж словнику, т. 7 (К., 1976), стор. 639, є запис слова: Приклонити, з відсилачем до Приклоняти, де сказано: «те саме, що схилити» й де під № 2 подано пояснення переносного значення цього дієслова як: «Спрямувати чиїсь думки, інтереси, дії в певний бік, схилити когонебудь до чогось». Приклад подано з П. Куліша. Таким чином, дієслово це є даліше в ужитку, але рідше в цьому переносному значенні, де воно звичайно в перекладах з церковнослов'янського заступлене дієсловом *схилити* / *схилити*.

¹⁰ Подібний опис цього Слова у: Н. Никольский. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.) (СПБ., 1906).— С. 203—210. Пор. книгу Приповідок, 4: 20. Цитування з Біблії тут і далі за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту.— Рим, 1963.

- (II) Приклони оухо своє къ (про) сьштюоуму: и обништавьшооумоу въ жить (и) семь... (л. 43а, 1—4; стор. 235, із поучення про правдиву віру: «Єже оубо правовѣрною вѣроу имѣти...»).
- (III) Приклони оухо ¹¹ своє ништемому и отъвѣштѣи ємоу мирно (л. 81а, 1—4; стор. 419, із «Премудрости Ісуса Сина Сираха») ¹².
- (IV) и аште прик<ло> [<ни>ш] и оухо своє, то моуд[рѣ] <бо> [у] деш (л. 140, 10—12; стор. 333, також із «Премудрости Ісуса Сина Сираха») ¹³.

Франко міг запам'ятати фразу про «приклонення уха свого» із будь-якого з текстів Збірника, що ми їх тут зачитували. Найбільш правдоподібно, однак, це був уривок, що наведений під (I). Але як виявляється, Франко замінює церковнослов'янське «приклонити» більш сучасним українським дієсловом «схилити» ¹⁴, може і з конечности (менше складів). Замість наказового способу однини дієслова «приклони/прихили», він вживає другу особу однини майбутнього докананого часу активного способу в заперечній формі: «не прихилиш». За тим, що Франко вжив саме цю фразу (із цитати, що під (I)), мимо її видозміни, промовляє та обставина, що він, хоч і багато пізніше після написання «Лиса Микити», цитує якраз цей уривок у своїй Історії української літератури ¹⁵.

Варто тут згадати, що за часів Франка Збірник цей не був ще належно досліджений, грецькі оригінали староукраїнських перекладів не були як слід ідентифіковані. Це здійснено з великою докладністю щойно в нашому часі у виданні від 1965 р. І все одно, як виявляється, трапляються у цьому розумінні й у цьому виданні прогалини ¹⁶. Не диво, отже, що Франко думав, що текст якраз цієї частини Ізборника писаний народною мовою одинадцятого віку ¹⁷.

Франко ще раз цитує (в іншій своїй праці) цей самий уривок тексту «Ізборника», що містить повищу фразу, себто «Слово нѣкогого отця къ синому соемоу» ¹⁸, і каже, що твір цей належить «до найінтересніших причинків сього збірника», і далі — що «твір по всякій правдоподібності у головному також руського [т. зн. українського] походження...» ¹⁹.

Відклики за різних нагод у творах Франка про найдавніші українські пам'ятки, що ними є обидва збірники (1073 і 1076 рр.), цитування щонайменше два рази уривка тексту з Збірника 1076, переконання, що якраз текст «Слова нѣкогого отця» — це народна мудрість, радше як переклад із грецького, вказують на те, як дуже саме цей текст припав був йому до вподоби й тому він міг його легко запам'ятати та вжити в поемі «Лис Микита». Але думаємо, що крім фрази «не приклони уха свого» є ще в цьому самому «стиху» поеми

¹¹ У виданні Збірника з 1965 р. друкарська похибка: оуко замість оухо.

¹² Пор. книгу Сираха, 4 : 8.

¹³ Пор. книгу Сираха, 6 : 33.

¹⁴ Варто відзначити, що саме цей український відповідник церковно-слов'янського *приклоняти/приклонити* Франко вживає перед появою українського перекладу Біблії П. Куліша, І. Пулюя і І. Нечуя-Левицького 1903 р., де цей відповідник досить послідовно вживаний. Пор. видання цього перекладу: Святые Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською (London, The British and Foreign Bible Society, 1947; фотопередрук із видання 1906 р.).

¹⁵ І в а н Ф р а н к о. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 40: Літ.-крит. праці.— К., 1983.— С. 69.

¹⁶ Див. мою (М. Labunka) коротку замітку-рецензію на видання Збірника з 1965 р. у Revue d'Histoire Ecclésiastique. Т. LXIII (1968), стор. 1149—1150, де вказано на те, що упорядники не ідентифікували Нагадувань Аґапета як одно з джерел текстів «Ізборника».

¹⁷ І в а н Ф р а н к о. Історія української літератури.— Цит. твір.— С. 68—69.

¹⁸ Див.: його ж. Найстарші пам'ятки південноруського письменства.— Цит. твір.— С. 423—426.

¹⁹ Т а м ж е.— С. 422—423.

відклик (посередний) до іншого місця Збірника 1076. Лис говорить, що він вірить, що лев не прихилить уха «поганим брехунам (т. зн. клеветникам), що байками і брехнями раді б...» і т. ін. У цьому випадку можна припускати відгомін подальшого тексту Ізборника 1076: «Въздържи * клеветуштааго в [ъ] оушию твоєю, да не коупно съ нимъ погынеши» (л. 286, 3—6; с. 206, це уривок із «Наставлень» Агапита, диякона Святої Софії у Константинополі, котрий написав їх для імператора Юстиніана, 527—565). Мова тут про те, щоб не наставляти (не прихиляти) уха брехунові, що й знайшло свій відгомін у Франковому «Ти поганим брехунам».

Отак у горнилі Франкового ума, що реєстрував тисячі слів та специфічних висловів із староукраїнських писемних пам'яток, ці дві фрази сплелися, щоб виявити віру Лиса Микити у справедливий суд Лева, котрий, як відомо, «цар був над звірами» і якому через те належала верховна суддівська влада.

---

* В оригіналі це слово написано так: Въвъздържи (1).

«СВИНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ» — ВИЗНАЧНИЙ САТИРИЧНИЙ ТВІР ІВАНА ФРАНКА

Сатира на теренах України має глибоке коріння у фольклорі. Сатиричні зображення знаходимо в казках, анекдотах і прислів'ях, в інтермедіях і віршах XVI—XVIII ст. Сатира всебічно віддзеркалена у прозі того часу. Творчість Івана Вишенського та інших письменників-полемістів була не лише емоційно наснажена, а й публіцистично дуже загострена — у ній використано елементи фольклору, живої народної мови, закладено основи для розвитку літературної сатири. Вишенський — релігійний аскет і сатирик — великої уваги надавав зображенню того, що, на його думку, було негативне в суспільному житті, заслуговувало на гнівний осуд, різке висміювання, а часто й повне заперечення. Його сатира природно поєднувалася з його непримиренним ставленням до соціального й національного гноблення народу та служила справі викривання зла в самому корені. Послання Вишенського не показували виходу з тяжкої ситуації, але в читача вони відразу викликали виразне ставлення, допомагаючи глибше пізнати суть критикованого та його несумісність із справжнім життям¹.

«Енеїда» Івана Котляревського, що з'явилася 1798 р. (перші частини), у численних сатиричних образах розкривала суспільні вади Російської імперії, показувала багато шкідливих явищ у житті. Таким чином, її мистецько-сатиричне й викривальне значення поставило Котляревського в ряди талановитих письменників з яскравим національним колоритом.

Могутні засоби сатири Вишенського й Котляревського успадкував Микола Гоголь, який у «Ревізорі» й «Мертвих душах» всебічно розкрив усю нікчемність верхів російського суспільства, оті «мертві душі», виставляючи їх на всенародне висміювання, часто показуючи зло в перебільшено-смішному, комічному чи навіть гротесковому вигляді².

З висот національного ідеалу використовував сатиру Тарас Шевченко, який у творах «Сон» і «Кавказ» розкрив усю потворність, гнилість та огидність Російської імперії. Естетичні принципи Шевченка в цих творах тісно пов'язані з його філософськими та суспільно-політичними поглядами. Він піддавав нищівному запереченню усе російське, негативне, замасковане, зодягнене в пишні шати всезагального добра й справедливості та вказав на його реакційність і віджилість. У цих поемах поет поєднав сміх і гнів, а в центр уваги поставив комічне, у своїй суті потворне, з якого зірвав оманливу маску й піддав його осудливому висміюванню.

У різний час XIX ст. із сатиричними творами виступали Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Леонід Глібів, Степан Руданський, Іван Нечуй-Левицький, Іван Карпенко-Карий, Іван Франко тощо. Усі вони інтенсивно розвивали сатиричні засоби, спрямовуючи своє гостре перо проти негативного в суспільному та особистому житті людей. Особливої глибини й викривальної сили досягла сатира у творах Івана Франка, що був послідовним продовжувачем нещадної сатири Гоголя й Шевченка.

¹ Історія української літератури. За ред. О. Білецького.— К.: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1955.— С. 74.

² Українська Радянська Енциклопедія. За ред. М. Бажана.— К.: Акад. наук Укр. РСР, 1960.— Т. III.— С. 322.

І. Франко, глибоко розуміючи суспільне життя, широко писав про нього в сатиричних, публіцистичних і соціологічних розвідках. Він так охарактеризував галицького селянина: «...як відомо, [він — В. Ж.] надзвичайно терпеливий, особливо коли підозріває, що його хочуть одурити»³. А влада, зокрема польська адміністрація, до селян ставилася дуже непривітно. «Нелюблених селян або також інтелігентних міщан, що могли внести духа опозиції та спротивлення, — писав І. Франко, — не толерують, а селян по більшій частині без всяких церемоній викидають за двері»⁴. Це були наслідки політики графа Бадені в Галичині, що спричинили, продовжує І. Франко, «всестороннє огірчення, заострення національної ненависті, ослаблення почуття законності та законної безпеки серед народа, деморалізацію та продажність серед середнього стану та преси, протекційність, непотизм та пановане клік верховодів»⁵. Ясна річ, таке ставлення до українського народу глибоко обурювало І. Франка, який, маючи «велику віру в людей», писав про актуальні події та відображав специфічні умови життя у Галичині⁶.

Сатирична спадщина І. Франка велика й різномаїта. Він створив шість поем, кілька десятків віршів, більш як тридцять оповідань і нарисів, три комедії, дав українській літературі багато перекладів творів світової літератури⁷.

У своїх творах І. Франко «вимагав, як пише А. Халімончук, — сміливої, нещадної сатири», підкреслював, що «елемент гумористично-сатиричний дуже багатий у нашого народа, його гострий дотеп, його сльозами проблискуючий сміх послужив за основу безсмертним творам Миколи Гоголя, сплюдуючи знамениті Квітчині повісті...»⁸. Так, у сатиричних поемах І. Франко нещадно викривав галицьке рутенство, а в «Думі про Маледикта Плосколоба» (1878) вістря сатири звернув проти москвофілів. Також у сатиричній поемі «Дума про Наума Безумовича» (1878) письменник викрив продажність посла до Віденського парламенту Івана Наумовича, чільного представника москвофілів, і дав добру сатиричну характеристику дебатам у парламенті над затвердженням бюджету.

З неменшою силою іронії та сарказму написана поема «Ботокуди» (1880) — символ усього відсталого, консервативного. У цій поемі І. Франко гостро засудив національну обмеженість, угодовство та зрадництво галицького проводу. Ботокуди — це представники москвофілів і народницької інтелігенції, що дивилися на народ як на робочу худобу, що мусить постійно трудитися, щоб скласти можливість вигідного життя для ботокудів. Аналізуючи суспільне життя та його розвиток, І. Франко помічав багато застарілого, смішного, що викликало в читача сміх та обурення і просилося під перо у формі сатиричних зображень людей і подій.

Яскраво сатиричними думками пройняті також деякі оповідання І. Франка. У них він нещадно бичує суспільний лад, яскраво змальовуючи настрої й почуття народу взагалі. У серії оповідань «Рутенці», що з'явилися спочатку польською мовою, І. Франко створив низку рельєфних сатиричних типів, ніби портретів галицької консервативної інтелігенції. Напр., пан Денис —

³ Франко І. Літературна спадщина. За ред. І. Басса.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 457.

⁴ Там же.— С. 456.

⁵ Там же.— С. 461.

⁶ Халімончук А. Сатира Івана Франка на феодально-буржуазний лад // Слово про Великого Каменяра. За ред. О. Білецького.— К.: Держ. вид-во худож. літ., 1956.— Т. I.— С. 299.

⁷ Там же.

⁸ Там же.— С. 302.

людина здорова й добре збудована, але «його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте»⁹. Франко викривав у цих портретах вади й недоліки людини, які він висміював, удаючись до сатиричних зображень типово негативних рис.

В оповіданні «Куди діваються старі роки» (1884) І. Франко знову повертається до теми про москвофілів і гостро їх висміює. У сатиричних творах «Як русин товкся по тім світі» (1887) і «Казка про Добробит» (1890) змальовано нестерпно тяжку дійсність. Письменник зосередив тут свою увагу на важливих подіях народного життя, подав багатство матеріалу, що полегшує сприймання образу читачем і допомагає відчутти мистецьку правду в змальованні життєвих явищ та людей. «Та й пощо йому мучитися,— питає письменник,— коли він собі Добробит, і йому, мабуть, той з очерету грошей доносив!»¹⁰ Але жорстока дійсність змінила Добробитову природу, він уже ні до білки, ані до лайки, нема в нього первісної гордості, «чи він умер, чи переродився... Давньої грішної вдачі не лишилося у нім ані сліду. Хіба тільки кризь сон часом промурмоче, та й то на жалібну ноту, першу стрічку пісеньки: Де єсть руська вітчизна»¹¹. Це сатира на суспільний лад із глибоким відображенням світогляду Добробита, його настроїв, що вийшли з народу, і, змінившись, перетворилися у нову силу, що стала надбанням того ж таки народу.

Сатиричне оповідання «Історія кожуха» (1892) — це майстерно використані засоби народної казки, що глибоко відтворює настрої мас, розбуджує народну ненависть та непримиренність до всього, що було чуже природі українського зuboжлого селянина. Таким чином, зростає значність сатири, як також зростають і засоби сатиричного зображення, що нещадно розкривають дійсність: «Куме, той кожух — то наш єдиний маєток! — крикнув господар, як опарений. Без нього ніхто з нас не має в чім виглянути з хати на мороз»¹². В сатиричних оповіданнях «Свиня» (1890), «Опозиція» (1891) та інших Франко висміює представників австрійської влади, викриваючи їхню злочинність і продажність.

Вершин сатиричного зображення письменник досягає в оповіданні «Свинська конституція» (1896), написаному на підставі виступу селянина Антона Грицуняка із села Чернихівців на народному вічі в місті Збаражі. Це одне з найбільш популярних оповідань Франка, що протягом декількох місяців облетіло весь світ. 1896 р. «Свинська конституція» друкувалася у радикальному часописі «Громада». Того ж року під заголовком «Prawo bezrogów» це саме оповідання в перекладі автора вийшло у світ польською мовою у часописі «Kurjer Lwowski». Появилася воно також німецькою мовою під заголовком «Das Recht des Schweines» у віденській газеті «Die Zeit» та в німецьких часописах «Sachsische Arbeiter Zeitung» (Дрезден) і «Muenchener Post» (Мюнхен). Передрукували його також москвофільська газета «Русское слово» під заголовком «Право безроги» без підпису автора та народівські газети «Батьківщина» й «Свобода» під заголовком «Право свині»¹³. Таким чином, «можна сказати сміло,— писав Франко,— що ще ніякий руський твір в такім короткім часі не облетів такого широкого світу, як Грицунякове оповідання, не здобув такого розголосу і такої прихильности до руського селянина і співчуття до його недолі. Жадна вічова промова, хоч би яка

⁹ Франко І. Твори.— Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.— Т. III.— С. 34.

¹⁰ Там же.— С. 65—66.

¹¹ Там же.— С. 74—75.

¹² Там же.— С. 88.

¹³ Там же.— С. 429.

остра та мудра, не пошкодила стілько ворогам нашої селянської долі, як ота Грицунякова повістка»¹⁴.

Як уже сказано раніше, для свого оповідання «Свинська конституція» Франко скористався промовою, що її у листопаді 1896 р. виголосив на зборах у Збаражі селянин А. Грицуняк, якому твір і присвячений. На ці збори, пише Яцько Остапчук, прибув також Іван Франко, котрого селяни привітали гучними оплесками. У своєму виступі І. Франко говорив про конституцію та про роль народного представництва в державній раді в умовах конституційного ладу. Письменник, як продовжує Я. Остапчук, «говорив просто, ясно і легко, без найменшої напруги. Кожне слово, кожна думка були зрозумілі. Прикладами і вдалимими дотепами надавав своїй промові ще більшої ясності. Говорив коротко, але здавалось, вичерпав усе, що на ту тему можна було сказати на вічу, де, крім виборів на порядку стояли ще й інші, не менш важливі справи»¹⁵. Після Франка на зборах виступав ще Андрій Шмигельський, який у своїй промові дав прекрасну картину зубожіння українського села, що ніяк не могло діждатися землі й волі. Перед закінченням зборів на запит голови, чи хоче хтось ще щось сказати, до столу підійшов «хуленький дідусь з довгим волоссям, високо підстриженим спереду, з поораним глибокими морщинами чолом. Це був Антін Грицуняк. Гумор та іронія,— продовжує Остапчук,— були в його блискучих очах. Грицуняк талановито передавав свою розмову з одним знайомим, який на питання, як йому живеться, відповів, що добре, бо панщини, мовляв, уже нема, маємо конституцію, і перед законом усі рівні. На це Грицуняк подав своєму приятелеві кілька прикладів, щоб довести, що селянське становище не дуже змінилося після скасування панщини, а рівність перед законом існує тільки на папері»¹⁶.

Оповідання «Свинська конституція» складається з двох частин. У першій частині показано, що панщина була порівняно меншою неволею для селян, ніж «лихо сьогочасне» — повна залежність вільного селянина від панського двору. У другій частині змальовано матеріальне й моральне приниження селянина, що було набагато страшніше, ніж фізичні кари за панщини. Це ті здобутки, що їх принесла австрійська конституція 1867 р. І. Франко оцінив цю конституцію 1878 р., коли писав, що «...теперішня рівноправність перед законом виглядає так, неначе хто потішає голодного тим, що він має право бути ситим, не даючи йому хліба; що нам із того, що на папері пообіцяно рівність перед законом, коли в житті на кожному кроці бачимо, що це неправда»¹⁷.

1890 р. в сатиричному оповіданні «Свиня» Франко продовжував розкривати жорстоку австрійську дійсність: «Усюди, кажуть, свиня свиня рило уткнула. Де не глянь, з кожного куточка громадських порядків свиняче вухо висувається»¹⁸. Франко жив у цій дійсності, постійно її вивчав, і вона з кожним роком ставала для нього більш трагічною, більш ваговитою. 1896 р. він дав їй найбільш нищівну характеристику, називаючи її дійсністю «свинської конституції». Ще більше, він уміло протиставив «свинську конституцію»

¹⁴ Історія української літератури. За ред. С. Кирилюка.— К.: Наук. думка, 1969.— Т. IV.— Кн. I.— С. 410.

¹⁵ Остапчук Я. Подих із недавньої бувальщини: думки і спогади з мого життя у Збаражчині: 36. споминів, статей і матеріалів.— За ред. А. Батюка.— Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Т. Шевченка.— Без дати.— С. 316.

¹⁶ Там же.— С. 317.

¹⁷ Франко І. Катехізм соціалізму. У кн. М. Возняка «Нариси про світогляд Івана Франка».— Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1955.— С. 168.

¹⁸ Франко І. Твори.— Т. III.— С. 344.

«хлопській конституції», використовуючи для цього розповідь Антона Грицуняка. В оповіданні перед читачем розгортаються цікаві сатиричні ситуації. Вони прості й наскрізь безпосередні. Письменник використовує неписьменного селянина, щоб показати суть конституції і робить це не у формі дебати, а у формі розповіді, що проходить у двох планах: 1) «Панисько наблизився до свині і своїм ножем розтяв на ній посторонки так шпарко, що в поспіху покалічив свинячі ноги. — Марш на поліцію! — Мусимо тебе покарати як слід! Кричав невмолимий панисько і свинячий освобідник»¹⁹ до бідного селянина, що віз свиню на базар; 2) «Два сковані чоловіки і шандар спокійнісенько перейшли через рогачку й пройшли попри [цього самого — В. Ж.] сердитого пана. А сердитий пан не то щоб гостро накинувся на шандаря, але де там! Устав і поклонився йому дуже чемненько»²⁰. І тут же падає осуд з уст Грицуняка: «Так от тобі, любий приятелю, закінчив... [він — В. Ж.] свою розмову, — так виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати простій свині»²¹.

«Паралель, — як пише Халімончук, — до якої звернувся сатирик, набрала глибокого викривального змісту, набула широкої символічності: з одного боку, як І. Франко назвав *das Recht des Schweines* — існуюче право свині, «свинська» конституція, а з другого — повне безправ'я, відсутність елементарних законів для їх захисту, і це під ім'ям конститутції для людей»²². На цій паралелі побудовано все оповідання.

Після зборів І. Франко не відпускав від себе Антона Грицуняка. «А наш дідусь саяв від щастя, — пише Остапчук, — що знайшов такого уважного і такого визначного слухача, який пізніше зберіг у своїй геніальній пам'яті все, що почув того вечора від старого дідуся і передав майбутнім поколінням»²³. Коли «Свинська конституція» вийшла друком, тоді «Грицуняк, — продовжує Остапчук, — був здивований, як міг Франко так точно передати його оповідання. Він підозрівав, що Франко записував історію стенографічно. — Ні, кажу, Франко не робив ніяких записок. Я не спускав з нього очей бо цікаво мені було, як він сприймає цю річ. Він просто прилип до Вашої фігури вухами й очима, як ви оповідали. Усміхався, відкривав рота, примружував очі, сміявся. Але при тому не записував ні одного слова. А. Грицуняк аж ахнув: — Ну і пам'ять у нього неабияка, коли так усе прилипає до неї»²⁴.

Тут буде зовсім природно продовжити дискусію, що її почали деякі франкознавці: чи вважати оповідання «Свинська конституція» цілком Франковим твором? Ми вважаємо, що це Франків твір, бо в ньому помітний вияв складної психічної діяльності письменника, пов'язаної з його життєвим досвідом і талантом по-мистецькому узагальнити канву Грицуняка, уточнити її деталі, вкласти в неї світогляд та потрібну творчу методу. Одно слово, як каже Халімончук, «треба бути великим художником слова, щоб так майстерно опрацювати чуже»²⁵. Проте І. Франко на початку цього оповідання ствердив, що це «не моя духовна власність. Я чув його в Збаражі, у Східній Галичині, від старого селянина на прізвище Антона Грицуняка, що оповідав це на народнім вічу»²⁶. Отже, письменник не вважав цього твору продуктом його власної творчої діяльності й тому канвою ділився з Грицуня-

¹⁹ Франко І. Твори. — Т. III. — С. 99.

²⁰ Там же. — С. 102.

²¹ Там же.

²² Халімончук А. Сатира Івана Франка... — С. 335—336.

²³ Остапчук Я. Подих із недавньої бувальщини. — С. 319.

²⁴ Там же.

²⁵ Халімончук А. Сатира Івана Франка... — С. 334.

²⁶ Франко І. Твори. — Т. III. — С. 91.

ком, у той час, коли написання твору було пов'язане лише з напруженням його власних психічних і фізичних сил додати одиницю до літературного процесу, що має глибоке громадське значення. Таким чином, це Франків літературний твір, бо це вияв праці, що перейшла через призму його душі і його творчого таланту.

У чому ж полягає сила сатири в оповіданні «Свинська конституція?» Насамперед у відчутті мистецької правди та в зображенні справжніх життєвих явищ і типів. Франко добре знав існуючий лад, розумів його суть, умів критично його оцінити, а коли треба, то знаходив засоби як із того сатиричного посміятися. Присутні на зборах уже на самому початку гучним сміхом привітали заяву Грицуняка: «Та коли маю говорити, то мушу мати папір перед собою. Я то, по правді, неписьменний, але свої нумери знаю і без паперу не вмю говорити. Нехай це буде хоч би лише податкова книжечка»²⁷. Ця гумористична настанова подана тут не без причини, вона має свою емоційну насиченість і створює відповідні асоціації для сміху. Присутні так її зрозуміли й відгукнулися не добродушним сміхом, а злобливим і їдким. Знову податкова книжечка — це не звичайний документ, це символ збору грошей для держави, яких селяни не мали, а мусили заплатити. Грицуняк це добре знав і тому використав книжечку з явно гумористичною метою поглузувати над державною системою. Дехто добачав у тому лише прояв теплого гумору: «Адже Грицуняк неписьменний, але для того щоб вплинути на слухачів, наслідує манеру оратора — тримає перед собою «конспект» промови»²⁸.

Великою силою промовляє до читача також викриття давньої і нової панщини: «Тоді кожного дня, скоро рано, ходив панський отаман по селу від хати до хати, стукав костуром до дверей і кричав: — Ей, ти, Іване, Грицю, Семене, ану на панщину, бо будуть буки в роботі! Так виглядала давня панщина». «А як же ж нам тепер, говорить преспокійно Грицуняк, — отаман не ходить уже з костуром по селу від хати до хати, це правда. Але що робить хлоп? Хлоп устає з доброї волі рано-ранісінько, бере курку або півкопи яєць і йде до того самого отамана — тепер він називається «пан ржонца» — кладе перед ним свій дарунок і просить його, щоб дозволив йому вийти робити панщину на панським лані. А коли прийде без подарунка, то «пан ржонца» дасть йому в карк і полишить йому ласкаво свободу... вмирати з голоду»²⁹. Ось така картина нової панщини.

Як свідчить наведений матеріал, порівняння панщини яскраво доказує посилену викривальну спрямованість письменника: поглибити різницю поміж ними, дати сильний сатиричний наголос, що австрійська конституція не принесла змін на краще, а навпаки — підняла свободу на глум, викривила її зміст, спотворила характер, а своїми законами кинула бідного селянина в безвихідну життєву прірву. Сатиричний колорит цього порівняння І. Франко стихійно почерпнув із народних джерел, переосмисливши лише ситуації та давши тонке відчуття найрізноманітніших їхніх відтінків. Чи можна більш лаконічно передати ці різниці та рівночасно зробити їх влучними й багатими смисловою насиченістю? Гадаємо, що ні.

Не менше сильно, але в іншому плані вирізняється порівняння австрійської конституції з «крамськими хустками», що пускають фарбу, а та фарба потім брукає пальці чоловікові»³⁰. Тут наскрізно проходить неточність і

²⁷ Франко І. Твори.— Т. III.— С. 92.

²⁸ Історія української літератури. За ред. О. Білецького.— С. 546.

²⁹ Франко І. Твори.— Т. III.— С. 94—95.

³⁰ Там же.— С. 94.

поверховість цієї конституції, якою можна було приховати всякі злочини, у тому числі й насильство. Не бракує тут і глузування та іронії, що виникають на основі суспільних явищ тогочасної дійсності. Серед таких екзотичних обставин не доводиться говорити про рівність «перед законом», бо такої ніде не було. І саме тут розкривається перед читачем історико-літературна й пізнавальна сила твору як документа часу із сильним соціальним звучанням:

*Тож прошу вас, вельможний пане старосто, чи не могли би ви зробити мені ту велику ласку і перемінити мені грошеву кару на буки? Я, Богу дякувати, хлоп сильний і здоровий: 50 буків ще яюсь витримаю, але 50 ринських грошевої кари, того бігме не витримає моє бідне господарство. Так говорив мій бідний сусід до пана старости, але пан староста не волює його волі, бо, мовляв, ми тепер перед законом усі рівні, буків нема, а що велять заплатити, те заплати, хоч із коліна вилуни*³¹.

Заіснувала тут трагічно-комічна ситуація, створена несподіваним зміцненням контрастних понять «буків нема», ми «усі рівні», але немає свободи, бо вона в полоні конституції, що фінансово затискала горло людині. Дійсно своєрідний спосіб використання суспільних шарів з явно сатиричною метою — дати критичну оцінку австрійської конституції.

Форма вільної розповіді дає І. Франкові широкі можливості яскраво висловити свою думку, підкреслити суб'єктивно-оціночні моменти та конкретизувати окремі поняття: «Кажуть, вона [конституція — В. Ж.] дуже гарна і препишна. Бачив ти коли цю дійсну, живу конституцію? — Як же ж її можна бачити? Аджеж усі ми жиємо в ній, відчуваємо її...»³². Помічається гіркий гумор, що підсилює сатиру. Автор відходить від предметної конкретизації і переходить у сферу абстрактних понять. Слова «гарна» та «препишна» хоч і однотипні за своїм походженням, проте не зменшують різноманітності щодо значности; вони служать підтекстом для сатиричного зображення, причому комізм тут явний, недвозначний, підсилений фактом відчуття життя, що керується конституцією.

Ще більш рушійна сила сатиричності оповідання захована у другій його частині, де автор протиставив «свинській» конституції «хлопську» конституцію. «От так то, друже мій, виглядає у нас свинська конституція!... а так виглядає хлопська конституція»³³. Зараз тут же письменник звів своє дробове рівняння фактів до спільного знаменника: «Хлоп мусить завидувати простій свині»³⁴. А вдумливий читач може преспокійно додати: О, гірка це була доля «свобідної» від панщизняних обов'язків людини, що жила в конституційних умовах Австрії! Картина повна, завершена, без будь-якої диспропорції. А висновки ясні, підкреслені контрастністю та добре вмотивовані експресивністю зіставлених фактів. В оповіданні домінує дуалізм: дві панщини, дві конституції, що стає для автора зброєю для зростання сатири, для посилення її ефективності, різновидности та її образного втілення у зміст оповідання.

У загальному плані оповідання та в його спрямованості на сатиричність і гумористичність автор використав добір зворотів, що властиві мові простого народу. Взято й деякі ідіоми місцевої говірки. Селянин Антін Грицуняк, що

³¹ Франко І. Твори.— Т. III.— С. 97.

³² Там же.— С. 98.

³³ Там же.— С. 100, 102.

³⁴ Там же.— С. 102.

виступає з промовою перед селянами, сам неписьменний, але розумний і дотепний і своїм виступом викликав серед народу сміх, захоплення й виразне політично загострене розуміння ситуації. Розповідь твору жива, динамічна, не переобтяжена дрібними фактами, розгортається на великому полотні галицької дійсності кінця XIX ст.

У підсумку можна сміло ствердити, що оповідання «Свинська конституція» було однією з вершин розквіту таланту Франка в жанрі сатири³⁵. Воно розкрило рівень його письменницької майстерності й політичного кругозору та ознаменувало народження визначного сатиричного твору в українській літературі.

---

³⁵ Халім ончук А. Сатира Івана Франка...— С. 338.

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ І. ФРАНКА, ОСНОВАНА НА СТАРОЄВРЕЙСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВІ ТА БІБЛІЙНИХ МОТИВАХ

Любов і зацікавлення українською літературою та народною творчістю часто вели І. Франка на шляхи дослідження чужих літератур. Там він шукав спільного коріння чи впливу тих же літератур на нашу давню літературу. Як приклад може послужити його ґрунтовне дослідження старохристиянського роману «Варлаам і Йоасаф» (1897). Франко ставить питання про авторство цієї грецької повісти і досліджує поширення її у Західній Європі, спираючись на латинських варіантах і на поетичних переробках різними мовами.

Порівняльний метод його дослідження підказував йому шукати джерел до цієї повісти в індійській літературі.

Поряд зі староіндійською літературою Франко цікавився давньою гебрейською прозою і поезією. Ще в гімназії він переклав уривки з Йова та Ісаї. 1875 р. він повідомляв редактора «Друга» В. Давидяка, що зробив вільний переспів дванадцятьох розділів книги Йова і що наштотхнув на це «переспів Йова Ратая», зміщений кілька років тому у «Правді». Для того часу, писав Франко, «затвердою справою був Йов для мене, особливо писаний неримованим стихом... Тепер розчитався в Йові, переклад його стався майже потребою моєї душі,— я вибрав стих ямбічний..., римований,— а Лімбах, котрому читав-ем кілька початкових глав, дуже їх собі подобав. Цікаво би, проте, було, если би ви в «Друзі» поставили також Йова галицького,— яко паралель до Ратаєвого»¹.

В 1911 р. Франко опублікував працю «Вавилонські гимни та мотиви»². Як зауважує автор, ця праця зроблена на основі досліджень німецьких учених.

Збірка Франка має чотири розділи: «Сумерійці і семіти», «Написи вавилонських царів», «Молитви й закликання», «Покаянні молитви».

У вступній примітці Франко коротко характеризує перекладені ним тексти, розкриває їх значення для сучасности. «Ся поезія, що стала доступна новочасній цивілізованій людськості тільки завдяки науковим відкриттям та дослідам...,— пише Франко,— важна також для нас українців, не тільки сама собою, як продукт престарої цивілізації, далекої від нас і чуждого нам народа, але головне тим, що в ній мусимо бачити джерело того релігійного руху, який складав старожидівське письменство, доховане до наших часів у так зв. біблійних книгах Старого Завіту, а спеціально його поетичну часть, репрезентовану збіркою гимнів, що має назву Псалтир і якого авторство давня жидівська традиція приписала старожидівському цареві Давидові. Ся книжка мала великий вплив на формування релігійного культу, що на жидівській основі виріс у велике дерево християнства і в перекладі на церковнослов'янську мову мав також значний вплив протягом цілого тисячоліття на сформування душі жидівського народа»³.

¹ Франко І. Твори: В 20 т.— Т. XX.— К., 1956.— С. 292.

² Діло.— 1911.— №№ 217—219, 224—227, 229—230, 232, 235. Пор. Вавилонські гимни та молитви. Пер. з поясненнями І. Франка.— Львів: Накл. Укр.-руської с-ки, 1911.

³ Діло.— 1911.— № 217.

Зацікавлення Франка староврейською літературою, старовинними біблійними книгами постійно зростало. Йому належить переклад «Пісні Дебори», пам'ятки староврейської поезії⁴. Пісня ця була створена в XIII—XI ст. перед Хр., в ту епоху Історії євреїв, коли вони вели боротьбу за своє існування у Палестині з ханаанськими племенами. Франко зробив цей переклад із французької мови і додав до нього докладні коментарі. «Пісня Дебори» І. Франка належить до таких праць, як «Данте Аліг'єрі» і «Алькай і Сапфо»⁵, де важко визначити самий їх жанр, оскільки дослідження про письменника або його твір постійно ілюструється перекладами, причому переклади займають таке велике місце, що набувають самостійного значення.

У вступній примітці до «Пісні Дебори» Франко, користуючись працею Едуарда Райса «Histoire des Israélites» (Париж, 1877), дає загальні відомості про Біблію і одну з її частин — Книгу суддів, куди входить перекладена пісня.

Аналізуючи її, І. Франко розрізняє у ній пізніші елементи від старовинних народних пісень, до яких, на його думку, і належить «Пісня Дебори». Франко наводить текст прозового оповідання, потім дає переклад пісні й коментарі до неї. «Зміст сеї пісні, яку я поділив на вісім розділів, — пише Франко, — розпадається ось на які складові частини. Перший розділ починається сильним поетичним акордом на похвалу Бога, який уславив себе і своє плем'я незвичайною побідою. Ся побіда супроводилася незвичайними явищами в природі, землетрясінням і великою зливою, оба явища — рідкість у Палестині. Чи не буде деякою аналогією до початку сеї пісні початок нашого «Слова о полку Ігоревім», в яким затьма сонця віщує русинам нещастя в поході?»⁶.

І. Франко розглядає Біблію як старовинну поетичну пам'ятку. «Більшість біблійних повістунань, — пише він, — має, крім релігійного, безпосереднє поетичне значення. Переказ таких місць, їх модернізування, чи краще їх розбавлення водою і «прикрашування» без будь-якої ідеї — це те ж саме, як коли б хто захотів, прим., своїми словами переказати деякі частини Одиссеї або грецьких трагедій. Простий, вірний переклад оригіналу звичайно може викликати далеко сильніше враження і далеко більше навчити нас»⁷.

Саме так Франко переклав «Пісню Дебори». Водночас він не раз у своїх статтях про Мільтона, Врхліцького, Каспровича, чи Лесю Українку виступав проти штучного модернізування біблійних мотивів без внутрішнього смислу та ідеї⁸.

На основі сказаного бачимо, що І. Франко дуже цікавився Біблією і старався вишукувати єврейські сліди в середньовічній і пізнішій європейській літературі, а зокрема давньоруській. Вплив цей шов двома головними шляхами. Насамперед — через християнство. Що європейська література розвивалася під великим впливом християнства — це відома справа, але й саме християнство чималою мірою було «твором орієнтальним», а в складі його орієнтальних елементів на головному місці стояли елементи європейського походження. Франко завважує: «Нема сумніву, що християнство, виростаючи з жидівського пня та годуючися від самого початку соками грецької освіти, мусило дати величезний імпульс до обміну думок між грецьким світом і жидівським, хоч початок цієї обміни зроблений був уже на пару сот літ

⁴ Уперше надрукована в газ. Неділя. — 1912. — Ч. 38—39. Пізніше появилася окремим виданням під назвою Пісня Дебори. Найдавніша пам'ятка старобреїської поезії. — Львів, 1912 (Міжнародна бібліотека, ч. 4).

⁶ Франко І. Пісня Дебори. — С. 20—21.

⁷ Франко І. Твори... — Т. XVIII. — С. 185.

⁸ Там же. — С. 185, 288.

уперед. На ґрунті християнства ця обміна, особливо в Сирії та Єгипті, мусила бути ще більша й живіша, обі релігії виростили зі спільного ґрунту і мали спільну основу — Біблію. Християнські писателі перших віків залюбки користувалися жидівськими коментарями, особливо такі вчені, як Оріген та сирійці, як Єфрем Сирин».

Ось через що у християнських письменників можна знайти чимало того, що є й у Талмуді⁹.

Та при цьому, — зауважує Франко, «ще більше орієнтального мало в собі жидівство, що власне в перших віках християнства кінчило своє перетворення з біблійного жидівства в рабінсько-талмудичне, і кінчило знову таки під могутнім впливом Сходу, адже перший корпус Талмуда склався у Вавилоні!»¹⁰

І хоча ці дві форми релігійної свідомості й життя — християнство й рабінсько-талмудичне єврейство — порвали одне з одним і пішли різними шляхами, та їх взаємодіяння не припинялося, і воно відбилося на літературі європейській і давньоруській. Питання про цей вплив не нове. «Особливо ті, хто займається дослідями над історією казок, новель та легенд, знають добре, яким важним посередником була жидівська література в мандрівці тих творів зі Сходу на Захід. І староруське письменство не стояло осторонь від тих впливів, а вчені — такі, як Веселовський, Кірпічніков, Буслаєв, Жданов та ін., частенько торкалися їх у своїх дослідях»¹¹.

Франко йде одним із ними шляхом. І напрямок його зацікавлень, і хід літературного розвитку спрямовували його на цей шлях. Франко звертає увагу своїх читачів на те, що «основою християнського календаря був не сам грецький, а подекуди й жидівський, єгипетський і інші», що й собі за свою основу мали календар вавилонський¹².

Досліджуючи «Варлаама і Йоасафа», Франко порівнює арабські тексти переказу з єврейською Ібн-Хісдаєвою поемою «Царевич і дєрвіш», вказує на те, що Ібн Хісдай «не перекладав арабського тексту вірно, а тільки перероблював знайдені в ньому епічні і догматичні частини по-своєму для вжитку побожних жидів»¹³.

У рецензії на публікацію проф. О. Алмазова «Къ історії молитвъ на разные случаи. Замѣтки и памятники» Франко висловлює думку, що молитва «женѣ родити отрока», що в ній є слова: «и соблюди Господи отъ зависти и отъ очесъ призора», «могла постати ще на жидівському ґрунті, де віра в «лихі очі» була здавна розширена і нераз знайшла вираз у Талмуді й інших писаннях»¹⁴.

У дослідженні про походження сюжету Лиса Микити Франко зауважує, що «дуже гарні й стародавні байки та оповідання, в яких говорять звірі та дерева, маємо також у Біблії», і при цьому додає, що «навіть в устах галицьких жидів, що не вміють читати по-німецьки, він чув широке оповідання про лиса, зовсім подібне до основної повісті» в його поемі¹⁵.

⁹ Франко Варлаам і Йоасаф... // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ) — Т. VIII (1895). — С. 6; Т. XI (1896). — Бібл. — С. 2—4 (рец. на етюд Бараца про слово Кирила-філософа).

¹⁰ Франко І. Варлаам і Йоасаф... — Т. VIII. — С. 6.

¹¹ ЗНТШ — Т. LXXII (1906). Бібл. — С. 20; Т. XI (1896). — С. 2. А. В. Клінгерові, авторові дослідження про «Сказочные мотивы въ истории Геродота», Франко звертає увагу на дуже поверхове його ознайомлення «з багатою літературою старохристиянських та жидівських талмудичних легенд і з середньовічним письменством» (ЗНТШ. — Т. I. Бібл. — С. 12).

¹² ЗНТШ. — Т. XLIII. Бібл. — С. 35.

¹³ Франко І. Варлаам і Йоасаф: старохристиянський духовний роман. — Львів, 1897. — С. 154.

¹⁴ ЗНТШ. — Т. XVIII. Бібл. — С. 41. У тексті є відгук на працю: G g ü n b a u m М. Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagada. — Leipzig, 1877.

¹⁵ Франко І. Твори. — Т. XX. — С. 538.

У примітці до статті Фрідріха Шіллера про Лессінгового «Натана Мудрого» Франко доводить, що «притча про три перстні не була твором католицького монаха», як це твердить автор статті, а що «вона була зложена коло р. 1100 якимось еспанським жидом»¹⁶.

Далі у своїх «Студіях на полі карпато-руського письменства XVII—XVIII в.» І. Франко докладно зупиняється над середньовічною легендою про попа Івана й — у зв'язку з цим — «про греко-візантійсько-жидівські оповідання про чудеса Сходу». «Араби в VIII або IX віці, — читаємо у Франка, — переробили Псевдо-Калістена по-своєму; ця переробка зробиться звісною іспанцям і правдоподібно іспанським жидом. Користаючись з одного боку коротеньким оповіданням Йосифа Флявія, а з другого тою арабською переробкою, оповідає французький жид Йосиф, що фальшиво закрив свою назву назвою старшого жидівського історика Горіоніда (з IX віку), у своїй по-гебрейськи писаній історії жидів не тільки про відвідини Олександріві в Єрусалимі, а й у фантастичну Олександрову історію за Псевдо-Калістеном з інтересними відмінами, які потім віднаходимо в європейських прозових Александріях. Ще одну історію Олександра написав Самуель Єгуда абен Тіббон, іспанський жид із XIII в.: це мав бути переклад грецької книги Птолемея I, сина Птолемея Ляга»¹⁷.

«Оповідання, — дальше говорить Франко, — про походи Олександра так полюбилися жидом, що вони не тільки надали Александрії жидівський національний кольорит, але в паралелю до Олександрових пригод і чудес витворили й свої власні, національні. Так постали записані в Талмуді оповідання про «Синів Мойсеевих» або «Червоних Мошків» — щасливе й побожне плем'я, що від нетямних часів живе десь далеко, відділене від грішного світа рікою Самбатіон¹⁸, що шість днів у тиждень кипить і кидає каміння, а тільки в суботу пливе тихо, та зате закривається густим туманом. Ті оповідання, що їх, до речі, І. Франко сам чув «нераз з уст галицьких жидів-талмудистів», тільки не вміє «сказати, чи справді і в якій саме книзі Талмуда вони записані», — «знаходимо в IX в. у жидівського письменника Ельдада у зв'язку з легендою про сім (пізніше десять) поколінь жидівських що, виселившись із Палестини, осіли в якімсь далекім краю Куш, не хотіли потім вертатися до Палестини і розрослися у великий народ. Нема сумніву, що Ельдад не був першим автором тих легенд і що вони постали значно давніше на олександрійсько-жидівським ґрунті. Недарма і сам Ельдад, — каже далі Франко, — поміщує прибуток тих щасливих і могутніх жидів в Африці вище від Єгипту. А деякі деталі його оповідання (прим. неперехідна ріка) мають собі паралелі в давніших грецьких творах, зокрема у «творі Псевдо-Палладія, вставленім у пізніші редакції Псевдо-Калістена».

Досліджуючи цю справу, І. Франко дальше зазначає: «Чи з Ельдада, чи з інших жидівських джерел, досить, що й ті оповідання про десять жидівських поколінь, про неперехідну ріку Саббатіон і про праведних «Синів Мойсеевих» за тою рікою розширилися у середньовіковій Європі. Зрештою, про ріку Саббатіон (Σαββατιμὸς-ποταμὸς) говорить уже Йосиф Флавій (De bello Judaico, VII, 13).»¹⁹

¹⁶ Літературно-науковий вісник, 1906.— Т. I.— С. 530.

¹⁷ ЗНТШ.— Т. XLI, III (1901).— С. 7.

¹⁸ Франко І. 1883 р. у збірці Жидівські мелодії написав вірш «Самбатіон».

¹⁹ ЗНТШ.— Т. XLI (1901, 111).— С. 9—10. І. Франко покликається на праці: Abraham M. Tendlar. Das Buch der Sagen und Legenden jüdischer Vorzeit. Stuttgart, 1845; M. Steinschneider: Manna. Berlin, 1847 (згадує про єврейські переробки грецьких і орієнтальних оповідань про Олександра); Müller D. Die Recensionen und Versionen des Elad. ha-Dani // Denkschriften der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften Philologisch — historische Klasse, Bd. 4 (Франко цитує за

Відгук цих і подібних оповідань знаходимо в легенді про попа Івана.

Основним джерелом для відновлення цієї легенди є апокрифічний «лист Івана Превзитера» до Емануеля, царя грецького. «В ньому знаходимо деталі, взяті з жидівської традиції; спеціально оповідання про десять поколінь жидівських і про праведних жидів, що живуть за кам'яною рікою і пісковим морем». Тут Франко покликається на працю: Friedrich Zarncke; De epistola, quae sub nomine presbyteri Johannis feretur, Leipzig, 1874.

«Чи взяв автор листу,— говорить далше І. Франко,— ті деталі спеціально з Ельдада га-Дана, як здогадується дехто з учених, чи може користувався тільки якимсь спільним із Ельдадом джерелом, то в усякім разі маємо тут факт користування жидівською традицією — факт не такий трудний для вияснення в тих часах, коли жидівські вчені мали славу й повагу не тільки в Іспанії, а й у самім Римі»²⁰.

Розглядаючи далше питання розвою легенди про попа Івана на заході Європи, Франко вказує на сліди єврейських впливів, а саме: «Німецький цісар Фрідріх II у листі до англійського короля Генриха III догадувався, що «монголи» — «це або потомки тих десятиох жидівських поколінь, що не хотіли слухати Мойсеевого закона, або ті Гоґи й Маґоґи, яких (по Александрії) заклепав Олександр у горах, а в такім разі, коли вони тепер вирвалися зі своїх заклепів, то їх наплив віщує близький кінець світа й прихід антихриста». Згадка про десять жидівських поколінь свідчить про «тісний зв'язок тих вістей з Александрією і з листом попа Івана»²¹.

Таким чином, лист цей був посередником у передачі жидівських традицій і вірувань зі сходу на захід.

Ще одно спостереження І. Франка над жидівськими впливами в історії цієї легенди.

«У Бельського, автора звісної Kroniki, to jest hystoryi świata, виданої у-перве 1564 р.», зустрічаємо «вірування в ідентичність попа Івана з королем Абісинії». Аналіз оповідання Бельського доводить Франка до висновку, що «в тім оповіданню треба розрізнити дві частини: те, що оповідає Бельський сам від себе про Абісинію, і те, що подає як жидівські традиції. Отже, цікава річ, що в числі тих буцімто жидівських брехень знаходимо значну частину деталей, узятих із листа попа Івана або Александрії і тільки одну справді жидівську традицію про «червоних жидів», що мають колись навернути весь світ на жидівську віру, деталь, яку міг чути Бельський усно від жидів у Польщі, коли не скомпонував її сам, бо в дальніших жидівських традиціях червоні жиди-праведники сидять за неперехідною рікою, але думки про навертання світа не мають».²²

Франко уважно стежив за літературою з історії давньоруського письменства й у своїх докладних рецензіях завжди відзначав у рецензованих ним книжках ті моменти, які хоч трохи висвітлювали справу про єврейські впливи на давньоруську літературу.

У ЗНТШ за 1906 р. І. Франко дуже прихильно зустрів першу спробу київського єврея Г. Бараца відшукати «слѣдъ іудейскихъ воззрѣній въ древнеруськой письменности», а саме його розвідку про «Слово Кирилла-

працю В. Истрина Сказаніе объ Индейскомъ царстве у вид.: Древности. Труды славянской ком. Моск. Археол. О-ва, Т. I, М., 1895). Для історії Олександра Македонського Франко користується працею: Arthur S. Weissmann // Monatsschrift für Literatur und Wissenschaft des Judenthums. Mit einer Rebraischen Beilage. Jahrg. 1—3, Heft 1—7.— Wien, 1889—1891.

²⁰ ЗНТШ.— Т. XLI (1901, III).— С. 13—14.

²¹ Там же.— С. 14.

²² ЗНТШ.— Т. XLI (1901, III).— С. 25 (Студії на полі Карпаторуського письменства XVII—XVIII вв. І. Піп Іван, Половець Іван Смера і відкрите Тибету).

философа», вміщену в 4 т. «Лѣтописи ист.-фил. Общества при Новорос. ун-тѣ», Одесса, 1894». Є там мова про слово «О небесныхъ силахъ и чего ради созданы бысть человекъ и обь исходѣ души».

Не вдаючись «у розбір питання про авторство», Барац,— зазначає Франко,— намагається обґрунтувати ту тезу, що слово «стосується до жидівських традицій і поглядів»; при цьому автор забуває, що такі погляди могли потрапляти до пам'яток християнського письменства й не безпосередньо з Талмуда, але все-таки, як докладний знавець Талмуда, він приводить у своїй праці досить матеріалу дуже цінного для вчених, що звичайно не володіють жидівською мовою, і в сьому матеріалі головна ваґність його праці»²³.

На жаль, дальші Барацові спроби — «Повѣсти и сказанія древнерусской письменности, имѣющія отношеніе къ евреямъ и еврейству. I. Два разсказа Кіево-Печерскаго Патерика» (Кіевск. Стар., 1906, №№ 3—4) та «О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи» (Україна, 1907) — не виправдали Франкових сподівань, і він висловлює суворий присуд Барацовим студіям так: — «Не вважаючи на вірний інстинкт автора шукати джерел нашої літописи в сторонніх тогочасних літературах», його праця 1907 р. «в деталях грішить фантастичністю та браком критичної методи і тою «дивинаторною» критикою, як вірно назвав її автор, «яка з найпростішого тексту потрапить зробити ріжними штурками те, що їй забажається»²⁴.

Особливо детально поставився Франко до того коментаря, що його дає Барац такому Несторовому повідомленню про життя препод. Теодосія: — Св. Теодосій мав звичай нераз потайно вставати вночі і крадькома заходити до євреїв та сперечатися з ними про Христа; він докоряв їм і допікав, називаючи їх відступниками й беззаконними і бажав, щоб його вбили за визнання Христа. Що ж вичитав у цій відомості Барац? Річ була буцімто така, «что какъ во время игуменства Теодосія, такъ и до и послѣ него евреевъ на Руси всячески побуждали къ массовому переходу въ христіанство, для чего прибѣгали нерѣдко къ средствамъ прямого принужденія. Естественно, что приневоленные крещенцы оставались втайнѣ іудеями, а при первой возможности и открыто отступались отъ христіанства... Естественно предположить, что у насъ вѣроотступниковъ по обнаруженіи ихъ вины отправляли въ монастыри къ духовному начальству для увѣщеванія и вразумленія. Такихъ-то, наружно обращенныхъ евреевъ въ христіанство, по всей вѣроятности, набралось немало и въ Кіево-Печерской Лаврѣ, гдѣ они, надо полагать, по ночамъ сходились для совершенія молитвъ и іудейскихъ обрядовъ вѣры. И вотъ за этими-то притворными, продолжавшими скрытно оставаться евреями, блаженный Теодосій и имѣлъ бдительный надзоръ. Не довѣряя монастырской братіи, онъ вставалъ много разъ ночью и самолично тайно отъ всѣхъ исходилъ изъ своихъ покоевъ къ сосланнымъ въ монастыр для исправленія неискреннимъ конвертатамъ, препирался съ ними, укоряя и стыдя ихъ какъ отступниковъ и измѣнниковъ христіанству, причемъ дѣйствительно рисковалъ подвергаться какимъ-либо съ ихъ стороны оскорбительнымъ дѣйствіямъ».

Невеликих зусиль треба,— каже Франко,— щоб спростувати Барацові домисли:

²³ ЗНПШ.— Т. XXI (1906, III). Бібл.— С. 4. В 1927 р. у Парижі видано працю М. Бараца «Собрание трудовъ по вопросу о еврейскомъ элементѣ въ памятникахъ древне-русской письменности».— Т. I., а в Берліні 1924 р. видано II т.: «О составителяхъ Повѣсти временныхъ лѣтъ и ея источникахъ, преимущественно еврейскихъ».

²⁴ ЗНПШ.— Т. LXXX (1907). Бібл.— С. 209—210.

1) «Житіє не говорить ні про яких нещирих конвертатів, а про жидів sans phrase, не говорить ні про які «оскорблення», на які міг бути наражений Теодосій при своїх нічних візитах, але про мучеництво, якого він сам бажав, у всякім разі на тій основі, що жиди були силою, були свобідні, а не арештанти, інтерновані в монастирі на покуті».

2) «Не маємо ніякого свідоцтва, щоб у старій Русі навертано жидів силою на християнство, щоб у Печерськмі монастирі било більше число жидів на покуті. Все те фантастичні гіпотези, подиктовані апріорною думкою — віднайти в старій Русі релігійну нетолеранцію до жидів».

3) «На доказ Барац цитує одну ухвалу константинопольського собору з р. 786-го про жидів, що з нечистими цілями (без примусу!) пристають на християнство, але факти, яких йому треба, знаходить аж у Іспанії. Міг їх набрати досхочу ще й з Італії, з Німеччини, з Франції, але все це ані крихточки не доказувало б, що так само було й у Києві».

4) «Навпаки, маємо свідоцтва, і історичні, і літературні, з яких можемо догадуватися за існування у старій домонгольській Русі сильної пропаганди жидівства, якої основою мусила бути дуже значна політична толеранція жидів. Пам'ятки староруської полемічної антижидівської літератури, такі, як Толкова Палея та книга Кааф, свідчать про те, що наші полемісти чи то при помочі грецьких взірців, чи безпосередньо при помочі жидівських рабинів дуже глибоко вникали в суть талмудичної доктрини, далеко глибше і явніше, ніж на Заході»²⁵.

Питання про силу й розмах єврейської пропаганди в Давній Русі, І. Франко торкається й у рецензії на І-й том творів І. Жданова²⁶.

На думку Франка, Жданов «влучно опрокидає думку преосв. Філярета та Шевирева про те, що «Слово о законі і благодаті»²⁷ було написане з полемічною метою спеціально проти жидів. Ця думка опирається на однім маленькім уступі «Слова», де автор, говорячи про відкинення Богом жидів, пише про жидів, сучасних Ісусові: «Они же нарекоша и льстеца и оть блуда рождена и о Вельзеулъ бѣси изгоняша». Філярет і Шевирев виступали з думкою, що «хулы», буцімто Ісус був «оть блуда рождень», автор «Слова не міг вчитати ні в якійм доступнім йому християнськмі писанню, а міг хіба усно чути її від єврейських місіонерів-фанатиків. Проф. Жданов, — говорить Франко, — зовсім вірно зазначає, що жидівська пропаганда в Києві за часів Ярослава не могла бути ані така свобідна, ані настілько сміла, щоб могла наступати з такою хулою на Ісуса, що навпаки — сам автор «Слова» говорить про сучасних йому жидів, що вони мовчать і стоять на тім, що «хулу» ту «мусив автор вчитати десь із якогось грецького джерела». Франко й висловив здивування, що Жданов «не віднайшов того джерела, хоч позволикав з ріжних сторін цитати про відносини християн до жидів у старій Русі», і сам зазначає таке джерело: це — перша частина т. зв. Нікодимовоу Євангелії, інакше — Acta Pilata, де «головною точкою являється обвинувачення Ісуса жидами, буцімто він — син блудний». «Виходить, — закінчує Франко, — що слова нашого автора з XI в. — це найстарший слід знайомости наших предків із тим апокрифом»²⁸.

Питання про єврейські впливи в давньоруській літературі Франко порушує у «Толковій Палейі».

²⁵ ЗНТШ. — Т. LXXII (1906). Бібл. — С. 190—193. — Рец. на розвідку Бараца.

²⁶ Там же. — Т. LXIX (1906, I). Бібл. — С. 191—192. Твори Івана Ніколаєвича (2 т.) були видані в Петербурзі, 1904—1907.

²⁷ Виголошене десь у 40-х р. XI ст. Іларіоном.

²⁸ ЗНТШ. — Т. LXIX (1906, I). Бібл. — С. 191—192.

В передмові до старозавітних апокрифів, у розділі VI-му, Франко пише обширну розвідку про «Толкову Палею». Передмову підписано 9-го січня 1897 р. Отже, її написано, коли праць Істрина, Шахматова, Істоміна та Ристенка ще не було. Франко має діло з працями Сухомлинова, Срезневського, Жданова, Ягіча, Успенського, архим. Леоніда.

У питанні про те, де саме постала ця пам'ятка, Франко схиляється на бік Тихонравова, який уважав, що антиєврейська тенденція Палеї «була найсильнішим доказом на те, що Палея зложена була на Русі-Україні». «Ми знаємо,— каже Франко,— яке важне місце займали жидівські впливи на старій Русі. Хазарське царство в Криму мало пануючу династію й старшину жидівського віроісповідання; жидівські місіонери ходили по Русі; вони грають важну роль в оповіданню літописця про хрещення Руси, а віднайдені недавно жидівські реляції про цю подію не дозволяють нам віднести наше літописне оповідання в обсяг легенд. І пізніше впливи жидівські не ослабли, як це бачимо з постановя ереси «жидовствующих». Значить, був у старій Русі дуже живий інтерес — поборювати жидівство, живіший, ніж, напр., у Візантії або Болгарії. Певна річ,— каже Франко,— провести в однім творі полемічну протижидівську тенденцію через усю старозавітну історію, побити жидів свідцтвами їх власних святих книг, був смілий крок вченого русина. Та чому б автором цього пляну не мав бути якийсь грек, що навчився писати по-церковному?»²⁹

Щодо часу, коли з'явилася пам'ятка, то вона постала ще перед монгольською навалою (Палея «не знає нічого про татар на Русі»), але через те, що «в найстаршій списку старослов'янського перекладу літописи Малали п. з. «Изложения о лѣтѣхъ миру» є вставки, яких нема у грецькому оригіналі цього твору, вийняті власне з Палеї», то звідси треба зробити висновок, що Палея «мусила вже тоді (в XII віці) бути готовою»³⁰.

Про зміст другої частини Палеї Франко пише: — «Другу, для нас далеко важнішу половину Палеї займають оповідання, узяті почасти з Біблії, почасти з писань жидівських, а також цілі апокрифічні твори, вставлені в текст чи то без ніякої зміни, чи у скорочених редакціях, чи в кінці розширені спеціальними вставками»³¹.

Щодо місця постановя Палеї, то Франко широко коментує статтю В. Істрина «Изъ области древнерусской литературы», надруковану 1903 р. в журналі Мин. Нар. Пр.³² В цій статті автор доводить, що Палея була створена у Володимирі над Клязьмою або в Суздалі. Франко не погоджується з цим твердженням і каже: «Ми знаємо, що Толкова Палея була реакцією проти сильного жидівського впливу в старій Русі, але разом і результатом того впливу, який будив серед інтелігенції зацікавлення до старозавітних традицій, до Йосифа Флавія, до талмудичних доктрин та оповідань (див. Кирило Турівський), і знаємо, що цей вплив був далеко сильніший і безпосередніший у Південній Русі, ніж у Володимирі та Суздалі. Але проф. Істрин волить ступати на таку хитку кладку, як звістка про оживлення месіянських ідей у Польщі (Істрин згадує про особливе оживлення жидівських месіянських оповідань у XIII в. у Польщі.— Авт.), ніж оперти свою конструкцію на довговічній акції й реакції в Південній Русі, що однак може вияснити ту загорілість антижидівської полеміки, якою проникнута Палея»³³.

²⁹ Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів.— Львів, 1896.— Т. I.— С. XVI.

³⁰ Там же.— С. XX. Проф. Д. Чижевський подає дату XIII ст. (Історія української літератури.— Нью-Йорк, 1956.— С. 208).

³¹ Там же.— С. XVII.

³² ЗНТШ.— Т. LXI (1904).— С. 8—13.

³³ Там же.— С. 9, 12.

Із визнанням Франко висловлюється також про працю проф. Перетця «Матеріали къ исторіи апокрифа и легенды. I. Къ исторіи громника. II. Къ исторіи лунника». Зокрема, Франко зупиняється над розділом V, «присвяченим гебрійським Громникам та иншим ворожбитським книгам», в додатку до якого «подано перекладом два жидівські Громники з XVI—XVII в.». «За цей розділ і за ці тексти,— пише Франко,— належитьъ щира подяка Д. Перетцеві, бо пам'ятки жидівського письменства з тих пізніх часів дуже важні для студій завдяки самому становищу жидів у тодішній Європі, а при тім дуже мало вчених займається ними і мало європейських бібліотек має значніші колекції новожидівської літератури»³⁴.

Франко не обмежується розглядом чужих праць з історії єврейських впливів у давньоруській літературі. Він також і від себе дещо вносить у цю ділянку наукових досліджень. Зокрема, багатющій матеріал міститься в його працях про апокрифи, в яких староеврейські перекази й вірування доходили до наших предків. «Більша частина тих апокрифів,— пише Франко,— хоч написана або перероблена християнами, основувалась на старих жидівських переказах, а то й просто на Талмуді, на що вже давно звернено увагу вченими, не виключаючи й російських (Порфир'єв, Пипін, Веселовський)»³⁵.

У своєму виданні апокрифів Франко, зазначаючи джерела апокрифів, старанно відзначав місця із старозавітних біблійних книг, що були джерелом апокрифа, а також вказував і на небіблійні, але жидівські джерела. Так, наприклад, щодо «зложення імени Адамового з чотирьох сторін світа» чи «легенда о похороні Авеля за приводом горлиці і о вбійстві Каїна сліпим Ламехом», то Франко вважає, що вони єврейсько-талмудичного походження»³⁶.

Далі Франко пише: «Спори з жидами заострювали інтерес і до жидівських книг апокрифічних, з котрих найстаршою і найзнаменитшою була книга Еноха... На взір сеї книги, для полемічних потреб або для ширення сектярських поглядів постала під руками християнських писателів перших 4 віків величезна література поза обсягом новозавітного канону. В тих творах у значній часті перероблювано старші жидівські апокрифи або компоновано нові, приписуючи їх знаменитим старозавітним особам, користуючись не тільки жидівсько-християнськими поглядами і переказами, а й східними, перськими та індійськими казками (напр. оповідання про Соломона і Китовраса)»³⁷.

Зокрема, багато матеріалу щодо цього питання знаходимо у розділі VIII: «Вплив апокрифів на писану й усну словесність українсько-руську»³⁸.

Між іншим, Франко, вказує на те, що «Натяки на апокрифічні оповідання знаходимо і в Акафістах... І так в Акафісті чесному Хресту читаємо цікавий опис неба, що в дечому нагадує образ книги Еноха: «Ангеловъ предстательства съ праведныхъ чинами крестообразно обстоятъ престоль твой, Царю славы, въ четверугольномъ градѣ Твоемъ вишнемъ».

На Адамів запис, даний Сатані, натякається в Акафісті Страстем Христовим: «Исусе пригвожденний, пригвозди рукописаніє грѣховъ моихъ», а в Акафісті непорочному зачатію Марії: «Радуйся, невестественний угле, имже сожжеся Адамово рукописаніє»³⁹.

Далі Франко зазначає, що багато натяків на старозавітні апокрифи є в «Українсько-руських віршах, тих цікавих пам'ятках нашого письменства

³⁴ ЗНТШ.— Т. XLIX. Бібл.— С. 18.

³⁵ Там же.— Т. XI. Бібл.— С. 2—4.

³⁶ Франко І. Апокрифи і легенди.— Т. I.— С. XXXII, XXXVIII.

³⁷ Там же.— С. VII.

³⁸ Там же.— С. XXX.

³⁹ Там же.— С. XXXI.

XVII—XVIII віків, що в значній частині випливали з драм». Зокрема, Франко вказує на «**Богогласник**», збірку духовних пісень, видану спершу в Почаєві (1790, 1805, 1825 рр.), далі у Львові (1852, 1870), Перемишлі (1834), Києві і т. д. І так під ч. 38 читаємо там пісню «Плач Адама-праотця, из рая изгнаннаго», під ч. 202— «Пісня про пророка Ілю», а під ч. 190— «Про Еноха»⁴⁰.

Щодо апокрифічних оповідань про Мойсея, то Франко думає, що вони основані, між іншим, на єврейській книзі **Яшар**, і з неї «без сумніву взятий епізод про Замбрія», «а мабуть, також і епізод про окрух ячмінний і апокрифічні подробиці при описі єгипетських карностей»⁴¹.

На думку Франка, перший текст книги Еноха також був єврейський, його складено в головній частині ще перед Різдвом Христовим, та, мабуть, часто перероблювано⁴².

В усіх цих наведених прикладах Франко покликається на відповідну літературу. Сам він не мав змоги студіювати оригінальні єврейсько-рабинські джерела, бо вони були йому недоступні через незнання мови.

Найбільше Франко покликається на такі праці: М. Grünbaum, Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagadda, Leipzig, 1877 та Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde.— Leyden, 1892 і И. Порфирьева — Апокрифические сказанія о ветхозавѣтъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библиотеки (СПб., 1877). Користується також Франко і згадуваними попередньо розвідками Г. Бараца — Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древнерусской письменности (Одесса, 1894); «Повести и сказанія древнерусской письменности, имеющие отношение к евреям и еврейству (нарис, вміщений у «Киевской старине», 1906 р., кн. за березень і квітень.— С. 298—311); О библейско-агадическомъ элементѣ в повестях и сказаніях Начальной русской летописи (Україна, 1907, кн. 3, 4, 6).

Як зразок самостійних студій Франка на цьому полі може послужити його дуже обширна розвідка Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Руси)⁴³.

Оскільки ця праця засвідчує велику наукову ерудицію Франка як дослідника, треба над нею зупинитися трохи довше.

Франко, згадуючи проповідництво Кирила Турівського, вказує на те, що він «не згірше від тогочасних західноєвропейських проповідників любить пересипати свою проповідь притчами, барвистими порівняннями, приповідками та загадками, залюбки вживає у всіх своїх писаннях матеріялу, так би сказати фольклорного»⁴⁴. Серед цього матеріялу на особливу увагу заслуговують дві притчі: «Про царя і бідарів у ямі» та «Про сліпця і хромця». Перша входить до складу Слова «къ Василию игумену Печерскому о мирскомъ сану и о мнищенскомъ чину, и о умъ, и о души, и о покаяніи», а друга до складу Слова «о тѣлѣ и о души, и о воскресеніи мертвыхъ» (Докладніше про це сказав Кирило у формі притчі про сліпця і хромця). Франко ставить собі за завдання показати ті джерела, з яких Кирило брав свої притчі, і робить висновок, що вони єврейські.

Франко вказує на дві версії притчі про «царя і бідарів», що були відомі: західна, грецька, і східна, арабо-єврейська⁴⁵. У грецькій версії говориться,

⁴⁰ Франко І. Апокрифи і легенди.— Т. I.— С. XXXVI.

⁴¹ Там же.— С. 251.

⁴² Там же.

⁴³ Поміщена в кн.: Статті по славянознавству, вип. 2.— СПб., 1906.— С. 129—155. Окр. відб.— СПб., 1905 (Статті виходили під ред. акад. В. Ламанського).

⁴⁴ Франко І. Притча про сліпця і хромця.— С. 136.

⁴⁵ І. Франко вказує, що арабський витяг східної версії опублікував проф. Фріц Гоммель у працях VII міжнародного конгресу орієнталістів у Відні 1887 р. Видано окремо: «Die älteste arabische Barlaam-Version», von F. r. H o m m e l.— Wien, 1888.

що цар із своїм порадиником, ходячи по місті, «видѣста свѣта зарю, отъ нѣкоего оконца сіяюшоу, и на сію зарю зряще придоша и видѣста подъ землею нѣкое, jako пещероу, жилище» (Сухомлинов. Рукоп. гр. Уварова.— Т. II.— С. IV)⁴⁶. Тим часом Ібн-Хісдай «на основі арабського взірця оповідає, що цар і його візир, ходячи по місті, дійшли до місця, яке називано Гноевою площею, бо там міщани звикли були викидати свій гній. Наближаючись до тієї гноевої купи, вони побачили, що з її нутра било світло. Підійшовши ближче, знайшли маленький отвір, що дав змогу їм заглянути досередини гноевої купи — у ній була печера...» У Кирила мова про те, що дорадник провадить царя і «съ дочерью его, и приведетъ къ велицѣ горѣ, имущи многа и различна оружія, въ нейже оузрѣста зарю свѣтлу, оконце изъ пещеры исходящоу». Франко вважає, що «образ гноевої купи жидівського автора далеко ближчий до образу гори, повної оружія, у нашого Кирила, ніж образ підземної яскині у грецьким тексті», і звідси робить висновок, що «притчу про царя і бідаків у ямі Кирило Турівський пізнав не з грецького, а жидівського джерела, у версії, у дечому наближеній до Ібн-Хісдаєвої»⁴⁷, причому Кирило «не зовсім добре порозумів свій оригінал»: в оригіналі була мова «про турботу, яку причинила міщанам довга злива і повінь», а Кирило у своїй версії говорить про якийсь «мятеж». І. Франко схиляється до думки, що Кирило цю версію пізнав «не в писанім тексті, а в усній переповідці»⁴⁸.

А на те, що й притчу «про сліпця і хромця» узято з єврейського джерела,— зазначає Франко,— вказав ще 1873 р. проф. Сухомлинов. На засіданні Відділу «рус. языка и словесности» Акад. наук у Петербурзі у квітні 1873 р. цей учений звернув увагу на статтю гебраїста Перлеса, поміщену в *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, — у випуску за лютий 1873 р. п. з. «*Rabbinische Agadda in 1001 Nacht. Ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung orientalischer Märchen*». Проф. Сухомлинов подав із тієї статті текст притчі, вміщеної у «Тисячі й одній ночі» — і в скороченні повторив оповідання єврейської Гаґґади. Повний текст цієї єврейської Гаґґади (з Вавилонського Талмуда гл. II⁴⁹) був міщений проф. Сухомлиновим наприкінці його майстерної розвідки «Повѣсть о судѣ Шемяки» (*Сборникъ отд. р. яз. и слов.*— Т. X.— № 6). У комунікаті «Два семитическія сказанія, встрѣчающіяся въ памятникахъ русской литературы»,— пише далі Франко,— «обік згаданих виписок із статті Перлеса додано ще виписку з *Gesta Romanorum* і повторено думку того ж Перлеса, що легенда про сліпця і хромця дуже поширена»⁵¹. Але проф. Сухомлинов «не вдавався ані в збирання дальших варіантів притчі, ані в аналізі тих, що були вказані Перлесом, щоб рішити питання, з яких джерел і якою дорогою дійшов до нашого письменника XII в. прототип його притчі».

Прагнучи розв'язати це питання, Франко вказує на три версії притчі про

⁴⁶ Твори Кирила Турівського видав К. Калайдович, 1821 р. («Пам'ятники российской словесности XII в.» Туди ввійшли 15 творів Кирилових. Акад. Сухомлинов у 1858 р. видав понад 20 творів («Рукописи гр. А. С. Уварова».— Т. II)

⁴⁷ Ібн-Хісдай, іспанський єврей (1180—1240). Його твір «Царевич і дєрвіш» видав німецькою мовою Натан Вайсловіц: *Weislovits Nathan. Prinz und Derwisch, ein indischer Roman, enthaltend die Jugendgeschichte Buddhas, in hebräischer Darstellung aus dem Mittelalter nebst einer Vergleichung der arabischen Paralleltexte, mit einem Anhang von Fritz Hommel.*— München, 1890. Порів.: Франко І. Варлаам і Йоасаф.— Львів, 1897.— С. 151, 154.

⁴⁸ Франко І. Притча про сліпця і хромця.— С. 139.

⁴⁹ І. Франко довідався від львівського гебраїста д-ра Гріллера, що це оповідання міститься у трактаті «*Sanhedrin*», 91, гл. 2.

⁵⁰ Латинська збірка анекдотів та байок, укладена ймовірно наприкінці XIII або на поч. XIV ст. Задумана як підручник для проповідей.

⁵¹ Франко І. Притча про сліпця і хромця.— С. 139—140.

«сліпця і хромця», зокрема жидівсько-талмудичну, арабську чи турецьку «Тисяча й одна ніч», і в *Gesta Romanorum*. Постає питання, яку з цих трьох версій використав Кирило⁵². Франко доводить, що єврейсько-талмудична редакція лягла в основу притчі Кирила Турівського. На його думку «Оповідання з *Gesta Romanorum* має будову, значно відмінну від староруської притчі й від... обох семітських, та й зложено воно для ілюстрації зовсім іншої доктрини»⁵³. З нього Кирило не міг скористатися. Версія «1001 ночі» — це копія єврейсько-талмудичної версії, «декуди яркіше підмальована, але декуди схиблена в контурах». Супроти оригіналів вона має один характерний для неї додаток — у постаті й ролі третього сторожа. Цього додатку в Кирила немає. Уже цього одного досить, щоб заперечити користування Кирила цією версією. Коли до того додати те, як далеко від Кирила той край, де склалася арабська версія, те, що Кирило не знав арабської мови, ні турецької, нарешті, нез'ясованість, чи в XII в. «Тисяча й одна ніч» була вже готова в тій редакції, то для нас не може бути сумніву в тому, що Кирило не міг користуватися цією версією. Залишається, — твердить далі Франко, — версія єврейсько-талмудична. В ній «ми маємо всі основні точки Кирилової притчі, епічні й доктринальні: сліпець і хромець стережуть саду, лакомяться на плоди, добираються до них так, що сліпець несе хромця на плечах, відбріхуються, заслоняючися кожний своїм каліцтвом, і разом приймають кару так, як разом крали; а доктрина покладена в основу притчі та, що в загальному життю суд і кара впаде не на душу окремо від тіла, ані на тіло окремо від душі, а на обоє разом. Заховуючи ту саму епічну основу, Кирило Турівський подекуди розвиває її — і в доктринальним викладі Кирило приймає головні тези Гаґгади, але підкреслює трохи виразніше головню ж те, що душу по смерті Бог держить в окрімному місці «сам знає де», поки не зійде на землю, не покличе й тіла на свій суд і не сконфронтує його з душею»⁵⁴.

На доказ близькості Кирилової притчі до єврейської традиції Франко у своїх коментарях наводить ще й таке: а) у Кирилової притчі проводиться та думка, що «до другого приходу Христового нема суду ані муки для душі всякого чоловіка, що ті душі бережуться окремо десь, Бог знає де, аж до часу, коли Бог на Страшному суді злучить душу з тілом і нагородить або покарає їх разом»; пор. цю доктрину, що «зовсім відмінна від православної доктрини про митарства», з європейською доктриною «про перемерзлий стан між смертю одиниці й загальним судом по приході Месії та відновленню землі», що в євреїв була вироблена дуже докладно й перешла значну еволюцію уже в перших віках нашої ери; 2) «чисто рабинське розрізнення раю від едема» та, «мабуть, і толковання слова едем словом пиша»; 3) той погляд Кирила Турівського, що «Бог зразу творить у лоні матери тіло чоловіка з сімени, а потім по п'ятих місяцях творить йому душу»; пор. коментар до псалмів у Талмудовій книзі Берахот (гл. 1, лист 10а): «п'ять раз повторене «борші нафші» (хвали, душе моя) у Давидових псалмах відноситься до Бога й до душі, що твориться у п'ятім місяці»⁵⁵.

Крім того, Франко вказує ще на інші моменти, які підтверджують сліди єврейських впливів:

а) «твердження, що Авель був священиком, а Каїн согрішив тим, що як непосвячений вдирався до священницького дійства» (відгук єврейської поле-

⁵² І. Франко вважає, що з трьох редакцій, де збереглася притча про «Сліпця і хромця» у давній українській літературі, найширша — твір Кирила, вміщений у виданні К. Калайдовича.

⁵³ Франко І. Притча про сліпця і хромця. — С. 140—141.

⁵⁴ Там же — С. 140—141.

⁵⁵ Там же — С. 144.

міки між фарисеями й садукееями в перших століттях нашої ери); б) «таке образове речення нашого автора, як покаєнням ударяти в Божі двері»; в) алегоричне тлумачення Адамового гріха в раю, буцімто Адам «прежде повелѣнія вошелъ въ святе место», «изъ едема вошелъ въ рай»; г) такі Кирилові цитати, як Бог сказав Каїнові: «будеш стогнати й терпіти» (цих слів нема у кн. Битія), пояснюється, гадає Франко, «запозикою з жидівських Мідрашів».

Наприкінці Франко зауважує: «Спеціаліст у цій справі знайшов би в Кирило значно більше відгуків жидівських вірувань і поглядів», але й того, що сказано, досить, щоб зробити такий висновок: «Кирило Турівський, пишучи отсю притчу, та певно на цей один раз, підлягає сильному жидівському впливові», зокрема користується єврейсько-талмудичною версією притчі. «Коли ж надто зважимо, що, не зважаючи на згідність у будові й доктрині, версія Кирила Турівського значно різниться від жидівської і стилізацією й деякими деталями; коли зважимо далі, що початок своєї притчі Кирило Турівський майже дослівно взяв із євангельської притчі про домовитого чоловіка і його невірних виноградарів (Матв: XXI, 33—34 і Марка: XII, 1—2), а виклад притчі, який своєю чергою спричинив деякі відступлення від протоколу, взятий майже дослівно з викладу Теофілакта Болгарського на цю євангельську притчу — то дійдемо до погляду, що основу своєї притчі Кирило Турівський мав по всякій правдоподібності з усної передачі від жидівських рабинів і обробив її своїм звичаєм, держачися старших церковних взірців і черпаючи, де було можна, з готових літературних шаблонів, змінюючи при тім і саму конструкцію притчі відповідно до моралізаційної мети, яку поклав собі при писанні свого твору»⁵⁶.

Далі Франко широко зупиняється над питанням єврейського сюжету, що ляг в основу нашої притчі. Він підкреслює, що «існування двох паростей нашої притчі, а власне жидівської, яка в XII віці правдоподібно в усній передачі перейшла на Русь і рівночасно або пізніше перейшла також до арабів і, дізнавши тут нової переробки, увійшла з часом у склад славної збірки «Тисяча й одна ніч», — і західноєвропейської, яка в XIV в. увійшла у склад збірки «Gesta Romanorum».

Порівнювання тих обох паростей показує, що вони дуже далекі одна від одної не лише епічною канвою, а й особливо основною ідеєю, світоглядом, що лежить у їх основі. Бо коли в основі єврейської притчі та її староруського й арабо-турецького відгалужень лежить думка про долю душі по смерті, про суд, відплату за земні діла, то в основі західноєвропейської притчі лежить ідея солідарної діяльності для досягнення певної цілі, ідея обопільної помочі двох нещасних. Іншими словами — мета орієнтальної притчі наскрізь спіритуальна та трансцендентальна, а мета західноєвропейської наскрізь реальна та соціальна»⁵⁷.

Та все ж такі Франко вказує на спільні моменти в цих двох паростях притчі. За спільне джерело цих обидвох притч Франко вважає «стародавній міт про Оріона, який, осліплений хіонським королем Ойнопіоном, одержав од Гефайста малого хлопця Кедаліона за проводатора, і взявши його на плечі, пішов із ним на схід аж туди, де сходить сонце, і там від соняшного жару відзискав назад зір»⁵⁸.

Франко каже, що «міт про Оріона належить до т. зв. астральних мітів, про які тепер майже певно можемо сказати, що всі вони прийшли до греків зі сходу, спеціально з Вавилону. Щодо нашої легенди, то її виразні сліди має-

⁵⁶ Франко І. Апокрифи і легенди. — Т. 1. — С. 142.

⁵⁷ Там же. — С. 145.

⁵⁸ Там же. — С. 151.

мо в жидів. Сузір'я Оріона називається у них Велетнем, а головні елементи самої легенди заховалися в оповіданнях про Самсона, що також у Талмуді називається сліпцем і йде з поводарем до палати, де відбувається бенкет филистимлянів. Самсон має перед филистимлянами грати ролю блазня; жидівська назва сузір'я Оріона значить також «блазень» або безбожник; це саме слово як постійний епітет прикладається також до мітичного вавилонського велетня Німрода»⁵⁹.

Закінчуючи свою розвідку, Франко пише: «...наша ще староруська притча завела нас на великий культурно-історичний шлях і показала нам (хоч у досить ще неясних рисах) один із тих каналів релігійного синкретизму, що тягнуться тисячоліттями і, мов той мітичний Океанос, величезним перстеном обіймають усі головні парости культурного людства, раз у раз нагадуючи їм, що вони культурно, духово, своїми найкращими віруваннями й найвищими ідеями не менше близько посвоячені, як і вузлами раси й фізичної будови»⁶⁰.

Кінцеві підсумки своїх досліджень Франко зробив такі:

1. Досліджуючи староруські пам'ятки нашого письменства, «дослідники все натикаються на сліди жидівського впливу», «глухі відгуки жидівської місії бачимо вже в першій нашій літописі»; «про жвавність антижидівської полеміки свідчить «Толкова Палея», яка разом із тим подає масу жидівських традицій, етимології, апокрифів і т. ін.»; «нема сумніву, що й в інших пам'ятках нашого старого письменства, де досі шукано лише греко-візантійських взірців, при уважних пошукуваннях та порівняннях з жидівськими джерелами, головню з Талмудом, виясниться не одно таке, що досі лишається загадковим».

2. «Звернути досліди на той бік тим цікавіше, що жидівство Х—ХІІІ віків було одним із найважливіших посередників передачі орієнтальних культурних елементів між старинною цивілізацією й арабами та персами».

3. «Матеріяли, що стосуються цього питання, відомі нам лиш уривками, частками і ждуть іще компетентних робітників», і ясно, що ними можуть бути вчені, що знають мову Талмуда так само добре, як і мову нашого початкового літопису. Таких робітників ці матеріяли чекають ще й досі.

Підсумовуючи все сказане раніше, бачимо, що справа впливу єврейського письменства на наші вірування, традицію і письменство постійно була в центрі уваги І. Франка.

⁵⁹ Франко І. Апокрифи і легенди.— Т. І.— С. 152—153.

⁶⁰ Там же.— С. 155.

**V. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОР,
ДРАМАТУРГІЯ**

ПРОБЛЕМА ДВІЙНИКА В ПОЕМАХ ІВАНА ФРАНКА «ПОЄДИНОК» І «ПОХОРОН»

*Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені.*

Такі признання молодого ще, 25-літнього Івана Франка свідчать про велику правдивість настанови в його поетичному слові, так немов би він сам підсвідомо різбив собі надгробну епітафію: *Nihil nisi vere*.

Наведені слова з вірша «Догоряють поліна в печі» (1881 р.) вказують на наявність внутрішньої боротьби у Франка. Творча настанова поета не допускала його до суто фактологічного викладу своїх переживань, що поставило б його наче оголеним перед народом і нащадками. Натомість рефлексією його глибоко передуманих і пережитих правд життя були його твори, речники мистецької правди.

Творець відображає відчуту ним правду в символічних постатях, поглиблюючи тим значення її. Поєми з ідеологічним змістом можуть виразити узагальнення — архитип явища — і без імені прототипа.

Зупинимось над двома поемами Франка, в яких свою внутрішню боротьбу поет виявив у постаті двійника, що є також літературним засобом від давнини, застосовуваним у світовій літературі, починаючи від житій святих і патериків, через іспанські легенди (про Дон-Жуана) до новітніх часів. У нашій літературі XVIII ст. з цією проблемою виступив Г. Сковорода у трактаті «Пря біса з Варсавою», а в російській літературі XIX ст. двійник виступає в подобі чорта як двійник Івана Карамазова («Братя Карамазовы» Ф. Достоевського) та в легенді про великого Інквізитора там же.

Основним субстратом для Франкових поєм «Поєдинок» і «Похорон» були суспільні й політичні відносини в Галичині — це польська суспільна верхівка, яка ставилася з погордою до русинів-українців (вислів «рор і сїлор»), москвофільські кола, а також свої рідні, хоча в основі патріотичні угруповання народовців і радикалів з діячами часто з обмеженим культурним і ідеологічним кругозором. При тому всьому стан був такий, що визискуваний чужинцями у промислі і польськими землевласниками народ стогнав від утисків. Тож бойовий реформаторський дух Франка проявлявся у вигляді художнього слова і твердо ставав на захист соціально й національно гнобленого рідного суспільства. І. Франко був тим, що він проповідував для інших: **цілим чоловіком**. Він не відвертався від свого суспільства і тоді, коли воно, не розуміючи його, відверталася від нього. Він був навіть надмірно щедрим для свого народу і роздаровував усім спраглим правди свої інтелектуальні й духовні скарби. З інтелектуальних і суто життєвих причин Іван Франко в певний період співпрацював із польською публіцистикою. Нераз суперечні проблеми у зв'язку з тим приносили поетові багато болю і переживань. Уся ця сукупність проблем і їх тягар лягли в основу цих двох поетових творів, написаних упродовж 14 років.

Герой обох поєм — це «я» — **Мирон**, улюблене ім'я, псевдонім поета, з яким він асоціював себе ще з юних літ. В обох поемах Мирон виступає у двох постатях, отож має свого двійника. Тим самим твори ці частково автобіографічні, хоча і не в буквальному розумінні.

Поема «Поєдинок», написана в 1883 р., складається з 46-ти терцин і одного кінцевого рядка.

Розгортається баталічна картина. Кипить бій, відважні воїни гинуть, певні свої правоти. Та вже у другій строфці поеми звучить нотка людського жалю: «В крові тонули тисячні надії».

Перша поява героя «я» є у четвертій строфці:

*В ряді борців, заляканий смертельно,
Блідий, в знесиллі, пилом весь укритий,
Ишов і я, щоби боротись ревно.*

Це, видно, був намір «гатіо», бо «в серці чув (він) докору крик зловіщій. Я йшов в вогонь, мов зрадник, стидом битий». На наказ генерала вояки йшли штурмом на ряди вбогих, обдертих та завязятих противників, що збунтувалися проти влади. Герой поеми не тямив себе в тому бою, тремтів, палав. Та разом з іншими він вигукнув: «Смерть бунтарям!» Цей вигук прошиб його усвідомленням безмірної брехні. Нежданно вийшов проти нього бунтар — його **двійник**.

*Якась безмірна, темна і глибока
тривога ледом обдала все тіло...
А він глядів на мене ясно, сміло,
глядів з докором... «Хто ти? — спитав він бунтаря.
Він мовив твердо, що він Мирон зветься,
вказав і місце те, де я родився, де вчивсь, що діяв.
Брехня! — я крикнув, вороже безщасний,
Се я — той Мирон!»*

Та **двійник** його спокійний, певний себе:

*І назва й доля вся обом нам спільна,
Лишень, що я живий, правдивий, дійсний,
А ти — мій привид...*

У словесному бою **двійник** проголошує своє кредо:

*Лиш за високе діло,
За волю люду, на котру ти важиш,
За хліб для бідних, за добро обдертих
Правдивий Мирон б'єсь...
Правдивий Мирон не злякаєсь смерти...*

Від словесного поединку два Мирони переходять до збройної сутички. Мирон — герой поеми — перший підносить кріс. Противник уважає його недійсним Мирonom, «проявою», тож не лякається його кулі, бо ж це лиш «**ТІНЬ ПІ**». Свою відсіч він уважає виправданою, бо його куля — свята, освячена до бою за людськість. Мирон — «я» стріляє, та не чує й гуку свого пострілу. Противника не вразила його куля. Він каже:

*Сам бачиш марність поривання свого,
Під вид мій дурно ти підшився,
Ніщо еси, щезай же до нічого!*

Фіналом поеми є ствердження в останньому рядку: «Він вистрілив. Я між трупи повалився». Він і я були однією людиною. Один — опортуніст, навіть зрадник, другий — опонент-борець за народну справу.

Виникає запитання: чому перший Мирон недійсний — «проява»? Чому його куля не спроможна вбивати? Чому гине герой поеми «я»? Автор поеми таким поворотом дії став цілком на боці Мирона — борця народного. Для нього дійсний той, хто органічно зв'язаний з народом і його долею. Всяке інше втілення — «проява». Таким приводом є для автора і його власні сумніви чи блукання у чужих палатах. На питання, чому автор робить героєм «я» поеми саме опортуніста чи зрадника, можна відповісти: найгостріший осуд може бути відносно себе самого, адже трагічним є те, що спричинене власною волею. Піти на манівці в чужі світи чи лише засумніватись у правоті й перемозі народу — це злочин, вважає автор, тому і карає він Мирона-відступника смертю: «Він стрілив, я між трупи повалився».

(Поема появилася у збірці «З вершин і низин»).

Глибше опрацьованим і сюжетно складнішим твором на тему двійника є «Похорон».

Генезою поеми були нові переходи й удари долі та розчарування Франка у своїх і в чужих: недопущення до кафедри української літератури в університеті, недопущення Франка до сейму, перемога графа К. Бадені, розрив із польською публіцистикою, розчарування власним суспільством („Niemo o sobie samum,» післямова до „Obrazki galicyjskie“, 1897 р.).

Поема «Похорон», написана в 1897 р., появилася друком у збірці Поеми в 1899 р. І. Франко надавав цій поемі великої ваги, що видно з того, як дбайливо готувався він до її остаточної редакції. Попередні варіанти — прозові і поетичні — не задовольняли його. В остаточному варіанті твору ця поема з 12-и розділів і епілога. Перша частина, найбільша — це бенкет (I—X розділи). Бенкет же — святкування польських аристократів із нагоди перемоги над збунтованим народом. «Заля — світлом вся залита», подано в поемі. Учасники в пишних вбраннях. Музика оркестри супроводить пишноту бенкету, багатого на квіти, срібло і кристаль. Це — наче об'єктивно змальована картина. Уже у другій пісні довідуємося, що герой поеми Мирон є серед тих, що бенкетують. Він почувається чужим серед 600 дам і чоловіків — людей чужого йому світу. Внутрішній голос сумління нашіптує, що він наче «Юда той серед сенедріону, котрому він Христа продав на муки». Йому вчуваються слова: «зрадник, зрадив люд закутий». Для нього вже навіть музика — це «чортівський регіт».

*Вона реве і душу всю тормосить,
Мов вітер пустку з ветхою стіною.
Чого та скрипка плаче і голосить,
Мов сто мамів ридає за синами?
Чого той бас реве і пімсти просить?*

Пусткою ввижається йому Миронова душа, опустошена власним чином — він послухав намов польського князя (у вигляді старого дідуса) зупинити бій і дати панству змогу перемогти повстанців. Тепер він тут, поміж ними. Отрута, налита в душу, перетворила її у пустку. Отже, Мирон у своїх думках наче викриває себе самого. В дальших розділах виступають один за одним промовці, що прямують різними шляхами до однієї мети: остаточно підкорити собі збунтований проти їх самовладдя народ.

Князь, підносячи келих, іронізує з боягузства переможців: «Стерпла нам шкура вже», і здогадується, що хіба чорт їм допоміг. Він гукає: «Хай

живе чорт!» — і знову робить оборонцем шляхти самого Бога, висловлює погорду до хлопів, але таки повертається до розсудку і шукає шляхів у майбутнє:

*Хто нам вкаже ясний шлях,
Як держить в руках здобуте,
І приборкать плем'я люте, не б'ючись
З ним на полях...*

Другий промовець — граф, що у грубій і цинічній мові закликає до брутального фізичного нищення збунтованого люду: «Хто мусить з диким звірем воювати, б'є і дусить». Він стоїть за знищення шкіл та університетів, бо їх не треба «панському бидлу». «Хлоп до праці, не до ради», — каже граф.

Інший промовець — це барон, хитрий ліберал, який дораджує мирними способами закинути сіті на свою жертву. Така ж і його зовнішність — «меткий», верткий, мов лялечка на шнурку... вертівсь, як вуж, коли на хвіст хто стане».

Останній із промовців — генерал, який на здивування присутніх звертається саме до Мирона, котрому він каже:

*Як ворога я поважав вас дуже,
Як зрадили свою ви рідну справу,
Як перейшли до тих, що хоч приймають
Услуги ваші, але вам чужії,
І рівним вас ніколи не признають,—
— Не вірте усміхам і компліментам —
— Для нас — ви ворог, зрадник і простак,
Я за здоров'я ваше п'ю ось так!*

І генерал розбив свою чашу з вином на дрібні уламки. Після загальної контернації бенкетуючих виступив із словом Мирон. Він рішуче відкинув окреслення його плебеєм-простаким. Своє відступство від народу і перехід у ворожий табір він пояснив тим, що, за його планом, народна поразка мала б скріпити кров'ю ідеали, за які народ бореться і піднести завзяття його проти гнобителів. Він кидає обвинувачення у лице панства:

*Ненавиджу вас всіх і бриджуся вами,
Ви, перфумовані плебеї в фракі,
Ви, паразити з водяним мізком!*

Обурене панство кинулося на Мирона, та тут сталося щось незвичайне (X розділ). Задзвонив дзвін: «Бам-бам», розшалілася буря, а натовп у залі закам'янів. Мирон вийшов у тишу місячної ночі.

Це перехід до другої частини поеми, до властивого похорону (X—XII розділи).

Тихо, з повагом суне похоронний похід; домовину супроводять лави війська зі зброєю у крові; за військовими лавами — юрба. Та це не звичайний похорон... «Тихо. Ні ридання, ні шелесту не чуть». Наче мла пливе лугами, мов ріка з глибоких плес;

*Тільки дзвони все голосять,
Зорі глипають з небес.*

На запитання Мирона — кого ховають, звучить глуха відповідь: «Мирон, Мирон мрець отсей». Наче заморозили Мирона ці слова. На цвинтарі починається урочистість прощання з покійним, обряд «последного цілування». Нарешті прямо насильно приводять Мирона до домовини:

*«Цілуй, цілуй,— реве народ сердитий.—
Піднять його, до трупа підвести!
І коло трупа впає я, мов убитий.»*

*Цілуй, цілуй! Не встиг я донести
Поблідлих уст до трупа, аж у нього
З очей пустилась кров плисти.*

Це ж його власна подоба. Народ тоді впізнає вбивцю та зрадника і ховає його в могилі разом з убитим. Це кінець самої поеми.

Цей фінал є могутнім засудом за співпрацю з ворогом і завжди актуальний. Для посилення враження поет повторює ім'я героя попередньої поеми про двійника «Поединок» — це Мирон-«я». Його скам'яніння і смертельна блідість є, либонь, найчілнішим виявом трагізму хвилини. Він став убивцею свого дійсного «я», ставши на бік ворога у критичну хвилину бою; тут, на думку автора, не виправдують його ті мотиви раціональних спекуляцій, які він наводив на бенкеті. Є це zarazом і своєрідний удар поета по собі самому: поляки, мовляв, шанували його публіцистичні здібності, але тільки посмів він висловитись критично про А. Міцкевича у статті „Der Dichter des Verrates“, польські публіцисти виключили його зі своїх рядів.

Дослідники вказують на літературні джерела поеми (М. Возняк «До джерел Франкового «Похорону»; А. Каспрук «Філософські поеми І. Франка».

Та найкращою вказівкою є передмова до поеми самого Франка:

«Леґенда про великого грішника, що навертається на праведний шлях візєю свого власного похорону, часто зустрічається у життях святих!»¹

Далі Франко вказує на версії іспанської леґенди про Дон-Жуана де Теноріо. На цій давній основі автор виткав новий взір; він змінив зовнішні форми сюжету, зберігаючи внутрішню форму твору — символи й алеґорії.

Наводжу думку М. Возняка, цитовану в Каспрука: у творі Франка образ грішника Мирона оснований радше на леґенді про Дон-Жуана де Маранья з наголошенням морального елементу. Як подано в Каспрука², серед книжок Франка, подарованих ним до бібліотеки НТШ, була збірка Проспера Меріме (P. Mérimé), що створив новелу „Les âmes du purgatoire“ саме на згаданій леґенді; у Меріме: таємничий похорон зацікавив Дон-Жуана, що саме збирався викрасти монахиню Терезу, колишню любку. На питання його — кого ховають? — ченці давали повторно відповіді: графа Дон Жуана де Маранья. Остовпівий Дон Жуан дізнається від священика, що це його мати ублагала, щоб душі з чистилища поховали її блудного сина. Коли відкрили покришку домовини, Дон-Жуан упізнав у ній себе і впає непритомний. Згодом він — згідно з леґендою — покається у гріхах.

Іван Франко відкинув це моралізаторське закінчення і покарав свого трагічного героя смертю в одній могилі з його двійником. Інший момент — фінальний — це застосування Франком повір'я з фольклору Середньовіччя,

¹ Франко І. Вибір із творів.— Нью-Йорк; Париж: Вид-во НТШ, 1956.

² Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка.— К.: Наук. думка, 1965.— 116 с.

яке виступає і в Шекспіра («Король Річард III» про герцога Глостера, убивці Генріха VI) про те, що коли вбивця підходить до гробу своєї жертви, в останнього виступає кров із ран. Це звучить у поемі Франка так: «з очей і уст пустилась кров плисти», з чого й пізнали вбивцю — відступника Мирона.

Останньою частиною цілості поеми є епілог, в якому автор немов пояснює читачеві, що це плід гірких роздумів над долею народу. Інше — це фікція.

Завдяки мистецькій побудові сюжету і майстерності поетичних форм, проблема двійника виступила в поемі Франка по-новому, з немеркнучою яскравістю, виявляючи в символіці й алегоричних образах глибину суперечностей людської душі.

Додаток щодо поетики твору:

Додатково наводимо тут поетичні засоби Франка як майстра поетичних форм, що у своїй різnorodності допомогли йому вивершити складний заду.

Початок твору, де є образ бенкету, поданий у терцинах. У промові князя для його насмішливих іронічних зауваг ужита інша строфічна будова — короткі чотирирядкові строфи з перехресною римою (1-й і 3-й рядок — двостопні дактилі):

*Бачиться, уші вже
Чорт наострив.
На наші душі вже
Міх свій відкрив.*

У кінцевій фазі промови князя, розсудливій у своєму тоні, чотирирядкова строфа написана чотиристопним хореем:

*Хто нам вкаже ясний шлях .
Як держать в руках здобуте
І приборкать плем'я люте,
Не б'ючись з ним на полях.*

Граф промовляє чотиристопним хореем, причому з усіченим четвертим рядком — задля вияву буртальности:

*Що тут довго міркувати?
Чи міркує той, хто мусить
З диким звірем воювати?
Б'є і дусить!*

Умірковану мову барона Франко передає шестирядковою строфою, кожний рядок якої чотиристопний амфібрахій («щоб землю і серце народу здобуть»).

Пейзаж ночі місячної, коли йде похорон, висловлений восьмистопним хореем, що звучить урочисто: «Ясна ніч. Не чути грому. Не здригається земля».

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Франко І. Збір. творів у п'ятдесяти томах. Художні твори. Том І. Поединок.— С. 78.— Т. 5.— Похорон.— С. 54.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 54.
2. Франко І. Твори в 20 т.— Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956; Т. II. Поединок (проза).— Т. 1.— Передмова: М. Шлемкевич.

3. Франко І. Вибір із творів.— Нью-Йорк; Париж: Вид-во НТШ, 1956.
4. Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка.— К.: Наук. думка, 1965.
5. Сковорода Г. Пря біса з Варсавою // Повне зібр тв.— Т. 1.— К.: Наук. думка, 1972.
6. Prosper Mérimée. Les âmes du purgatoire.
7. Білецький О., Бас І., Кисельов О. Іван Франко: Життя і творчість.— К., 1956.— С. 204—206.
8. Білецький О. Від давнини до сучасності.— К., 1960.
9. Возняк М. До джерел Франкового «Похорону» // Рад. літ.— Кн. 3.— 1941.— С. 219.

ОБРАЗ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ КАНАДСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Останнім часом минуле канадських етнічних груп, а зокрема української, стало привабливим для дослідників і набирає дедалі більшого розмаху. Етнічна історія, етнографія та інші дисципліни з минулого українського поселення стали об'єктом багатьох досліджень. Не лишився поза увагою і фольклор — той невідступний товариш історії народу. Бо ж коли пригадати часто повторювані твердження, що «все, чим жив і про що мріяв народ, знайшло своє відображення у фольклорі», та що у фольклорних творах «втілені найпоетамніші думки, надії і сподівання народу» — то чи не найкращим матеріалом для вивчення минулого українського поселення у Канаді є фольклор.

Народна творчість канадських українців найкраще ілюструє нам, «чим вони жили і про що мріяли» в новому краї поселення, у нових суспільно-політичних, економічних та культурних умовах. Тут ми можемо знайти свідчення про зміни в їхньому побуті та звичаях, що почали появлятися під впливом змінених життєвих обставин. Тут можна побачити, чи на виникнення, зміни і формування нового побуту мали вплив стосунки з іншими етнічними групами. Можна теж помітити не тільки нові навички щоденного життя поселенців, але теж і переоцінку вартостей їх морального і духовного життя. Якраз у фольклорі можна знайти той безпосередній і щирий вияв людських переживань та правильну оцінку нового й старого, оцінку того т. зв. «канадського життєвого досвіду» українського поселення.

Хоч порівняно з іншими дисциплінами дотепер менше уваги приділялося фольклорові, усе-таки треба сказати, що й у цій ділянці вже пророблено деяку працю¹. Так, що тепер крім збирання матеріалу, маємо спроби цей матеріал опрацювати й вивчати². Дотеперішні праці торкаються фолькло-

¹ Вивченню українського канадського фольклору поклав початок відомий етнограф і фольклорист Володимир Гнатюк своєю розвідкою «Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності». — Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 50 (1902), де теж було включено текст восьми українсько-канадських пісень про еміграцію. Далі йде перша канадська збірка пісень про еміграцію Т. Федика. Пісні про Канаду і Австрію (Вінніпер, 1912) та подальші видання. Серед дальших праць треба згадати тільки найважливіші, а це наукові подорожі Я. Рудницького, Т. Кошець та Р. Климаша. Результати тих записів фольклору були опубліковані чи то як матеріали для дальших студій, чи вже як певні опрацювання (див.: Матеріали до українсько-канадської фольклористики та діалектології. — Вінніпер: УВАН, 1956—1963, I—IV. Климаш — див. нижче). Більшість матеріалу, зібраного Т. Кошець, ще в рукописах.

² Рудницький Я. До питання систематики українсько-канадського фольклору // Збірник, присвячений пам'яті З. Кузелі (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 169). — Париж, 1960. К l y m a s h R. В. A Bibliography of Ukrainian Folklore in Canada; 1902—1964. — Ottawa: National Museum of Canada, 1969.

К l y m a s h R. В. An Introduction to the Ukrainian Canadian Immigrant Folksong Cycle. Ottawa: National Museum of Canada, 1970.

Л l y m a s h R. В. The Ukrainian Winter Folksong Cycle in Canada. Ottawa: National Museum of Canada, 1970.

К l y m a s h R. В., „Ukrainian Folklore in Canada: The Big Put-Down“, Journal of Ukrainian Graduate Studies v Toronto, 1978. — V. 3, 31.

К l y m a s h R. В. Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition. — New York: Arno Press, 1980.

З неопублікованих праць треба назвати магістерську тезу І. Мельника: A Typology of Ukrainian Canadian Folklore. University of Manitoba, 1972, як також D. Cherewick: Woman in Ukrainian Canadian Folklore and Reminiscences. University of Manitoba, 1980.

ру в загальному та зосереджуються головним чином на його класифікації чи типології. Немає ще аналітичних праць. Немає праць, які б висвітлювали окремі питання чи окремі аспекти фольклору, немає ще жанрових опрацювань. Треба також зауважити, що дотепер при розгляді українського канадського фольклору увагу звернено передусім на українського емігранта, а в кращому випадку, говорилося про еміграцію та емігрантів загалом. Українська ж емігрантка лишалася поза увагою дослідників.

З цього приводу цікаво звернути увагу на жінку в українському фольклорі. Цікаво простежити постать жінки в новому краї поселення, її пристосування до змінених життєвих умов, її роль у родинному житті, її вклад у громадське і суспільне життя. Не менш цікаво довідатися дещо і про її особисте життя, про її мрії та розчарування, про сподівання та зневіру, про змагання і здобутки. А такий повний і правдивий образ жінки не може бути ніде правдивіше підзеркалений, як у фольклорі³.

Початком українського канадського фольклору вважають пісні про еміграцію до Канади, що більш усього виникли ще на батьківщині в моменти гострих життєвих зіткнень і високих психологічних напружень, спричинених мандрівкою у невідоме та розривом родини. Ці пісні — неначе місток, що з'єднує канадський фольклор із тим на батьківщині в одну цілість. Правда, можна припускати, що деякі з цих пісень зродилися вже в Канаді як рефлексії пережитого.

У таких піснях дуже яскраво відбилася доля жінки-матері, яку чоловік залишає з дрібними діточками вдома, а сам вирушає шукати кращого життя аж до Канади:⁴

— Жінко моя молоденька,
Що будем робити?
Хочу йти до Канади
А тебе лишити.

Тебе лишу в старім краю,
Сам піду в Канаду,
Та й зароблю троха грошей,
Альбо сам пропаду.

— Не йди, мужу, до Канади,
Не йди бідувати,
Мені гірко тут без тебе
Діти годувати.

(Климаш, 1970)

або:

.....

Там плаче за мною жінка молоденька,
Гей-я-гей, жінка молоденька!

³ Українська народна творчість у Канаді, про яку тут іде мова, охоплює період від перших днів українського поселення аж по Другу світову війну, однак піонерські часи переважають.

⁴ Ілюстративний матеріал узято з вищезазначених записів Я. Рудницького, Р. Климаша, І. Мельника та із записів Д. Черевик, котра збирала новий і свіжий матеріал в останніх роках і саме тепер його вже опрацьовує. Під кожним текстом буде вказано, з яких записів цей текст узято, але вже без посилання на назву збірки, праці чи назву пісні або вірша.

*Жінка молоденька, та й дрібненькі діти,
Прийшов до Канади за щастям глядіти,
Гей-я-гей, за щастям глядіти!*

.....

*По високій горі трава ся колише,
Десь моя миленькая до мене лист пише,
Гей-я-гей, дрібненький лист пише!*
(Климаш, 1970)

Коли попередні рядки тільки натякають на невідрадне становище жінки, яку чоловік покидає, ідучи на заробітки, то ось тут воно вже зовсім розкривається:

*Пишу листа, пишу дрібними словами,
Дармо вісти жду я з діточками.*

*Вже минає рочок, як ти нас покинув,
Заробити хліба в чужий край полинув.*

Не дочекавшись звістки від чоловіка, жінка починає нарікати та впадає у розпач:

*Був кавальчик поля і біла й корова,
Всьо то нам поїла та твоя дорога.*

*Було мені тяжко, як ти йшов в чужину,
Що-м позбула легко не якусь худобину.*

*Ти мене все тішив, що меш' листа слати,
Що буду до скрині сардачка складати.*

*Вже минає рочок — ні тебе, ні грошей,
Де ж ти нам подівся, мужу мій хороший?*

Почуття тривоги та непевності доводить жінку до зневіри та підриває довір'я до чоловіка:

*Чи ти й у Канаді другу жінку маєш,
Що за своєю рідну навіть не згадаєш?*

*Чи там у Канаді самі рожі-цвіти,
Що тобі немилі твої рідні діти?*

Далі вона змальовує чоловікові злиденне життя своєї сім'ї:

*Та я вже занесла в застав сардачину,
Пришли нам хоть слово, бо з дітьми загину.*

*Та й нема що їсти, ні за що купити,
В хаті діти мерзнуть, нема чим палити.*

І так розповівши чоловікові в листі про свою гірку долю, понесла його на пошту:

*Дала-м лист сумнений поштареві в руки,
Зазнавало (?) серце тяжко свої люті муки.*

Аж ось приходить довгожданна вістка й вщент руйнує її надію, її навіть найменші сподівання:

*Чи не минув місяць в неділю з рання,
Прийшов лист з Канади — певно, від Івана.*

*— Та й не пишть більше листів і не нарікайте,
За душу Івана панотцєви дайте;*

*Ваш Іван у гробі, забила го глина,
Забила го глина в Калінто Манітобі.*

Нещасна жінка, вкрай знеможена тяжкою долею, мов та скошена квітка, падає на дорозі життя:

*Заплакала жінка, заплакали діти,
Та впали на землю, як скошені квіти.*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

Не завжди доля жінки в даній ситуації була такою трагічною. Бувало, що жінка зовсім добре давала собі раду в родинному побуті й без чоловіка, уміла господарювати та виховувати дітей. Та все ж таки життя сім'ї терпіло, як ось бачимо в цій пісні:

*Маю мужа десь в Канаді,
Двадцять літ минає,
Він до мене ні до дітей
Навіть ся не признає.
Чоловіче, бійся Бога,
Що ся тобі стало?
Чи вже там тобі в Канаді
Паперу не стало?
Ті доляри, що ти прислав,
Я їх не змарнила,
Тож я діти годувала,
Ще й поля купила.
Мама поля накупили,
Поставили хату,
Прїїжджайте вже додому,
Наші любі тату!*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

Розрив родин, спричинений еміграцією, негативно позначився на всіх аспектах сімейного життя, але найбільш знівечене було особисте, інтимне життя жінки, що так зворушливо передають такі рядки:

*О, Канадо, Канадочко, якась нещаслива,
Не єдного чоловіка з жінок розлучила.*

*Ой, летіла ластівочка, загубила перце,
 Пішов любко до Канади, замок мое серце.
 О, вернися ластівочко, найди собі перце,
 Й убернися, любку любий, удомкни мі серце.
 Ой, вернися, ластівочко, гніздо поновити,
 Й убернися, любку любий, любов потвердити.*
 (Я. Рудницький. Матеріяли).

Знову ж у цій пісні звучить мотив сумніву в непорушність родинних відносин між чоловіком і жінкою, здавна освячених морально-етичними традиціями народу:

*Не гадай си, моя мила,
 Що ти мужа маєш,
 Бо твій муж у Канаді
 Інших обіймає.*
 (Я. Рудницький. Матеріяли)

Все-таки треба сподіватися, що наведені ситуації не були типовими для української еміграції. Як знаємо, сім'ї намагалися по змозі емігрувати нерозривно. Коли ж доводилося спершу виїжджати чоловікові, то він, прибувши до Канади, негайно робив заходи, щоб як найскорше з'єднатися зі своєю сім'єю.

Однак на початках доля жінки-переселенки в Канаді теж була незавидна. Нераз у боротьбі за краще життя доводилося їй перемагати неабиякі життєві труднощі й ускладнення. А складність життя у той час була спричинена не так уже економічними факторами, як більшість звикла думати, а передовсім самим фактом, що в нових обставинах на жінку лягала вся відповідальність за родину. Вже з перших днів свого перебування у новій та чужій ще країні часто бачимо українську жінку полишену тільки на власні сили. Чоловік, ідучи на заробітки, залишає її з дітьми та з нестатками серед лісів чи степів Канади. Така ситуація була нелегка й потребувала не лише фізичної сили, а й відваги, і розуму, і хитрощів, та понад усе витривалости. Отож, з огляду на обставини, жінка, крім обов'язків матері й господині, змушена була перебрати на себе ще й обов'язки батька і господаря. Тоді не тільки економічне життя родини, пов'язане, скажімо, з розподілом сімейного бюджету, але організація праці поміж членами родини і її керівництво — усе зосереджувалося у руках жінки-матері. Ставши керівником усього родинного життя й опікуном сім'ї, жінка ставала і її головою. Таке розширення функцій жінки-матері в родині приводило в багатьох випадках до «децентралізації» родинної влади, що звичайно перебувала в руках чоловіка, та до нівеляції родинного «старшинства». Тим самим місце жінки в родині мінялося, і вона ставала рівним учасником усього життя родини.

Цікаво буде простежити, як зображує таку жінку-піонерку канадська народна творчість та як оцінює її роль у родинному та суспільно-громадському житті⁵.

Безперечно, що початковий період характеризуватиметься понад усе вином сильної ностальгії. Ось перша записана така пісня:

*Ані стежечки, ні доріжечки,
 Но ліс та й вода.*

⁵ Мову і правопис фольклорних текстів тут дотримано в такій формі, в якій їх подано у записаних записках.

*Куди я гляну та й подивлюся
Не рід — чужина.*

*Ані стежечки, ні доріжечки,
Тільки зелений гай,
Куди я гляну та й подивлюся,
То все чужий край.*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

В іншій пісні піонерки маємо подібне сприймання Канади та вияв туги:

*А Канада чужий край,
Та чужії люди,
Нема правди ні від кого,
Та й вже і не буде.*

(Климаш, 1970)

Мотиви ностальгії повторюються і в цій пісні молодій жінки, яка, відірвана від матері, від рідного дому, закинута долею у чужу країну, відчувається дуже самотньою:

*Буковино моя мила — мій солодкий краю,
Як на тебе, сиротино, нишком поглядаю,
То заплачу жалібненько на чужій сторонці,
Бо тут в'яну і всихаю, як листок на сонці.
Рідне слово тут не чую, пуста тут усюди,
Тут не наші щиро-рідні, а чужії люди.
Тут ні батька, ні родини, ні рідної хати,
Тяжко, Боже, на чужині свій вік вікувати.*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

І безмежна туга за всім рідним, зокрема за культурним і товаришким життям, знову виливається у пісню:

*Рідні міста, рідні села,
В далекій Вкраїні,
Серце моє до вас летить,
А я на чужині.
Серце моє до вас летить,
Хоче розказати,
Як то тяжко на чужині
Мені привикати.
Мені сниться моє село,
Мати немічненька,
І та нивка, що-м лишила,
Та земля рідненька.*

.....

*Сниться мені та сусідка,
З котрою ходила,
Та читальня, та «Просвіта»
Котру я любила.*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

Коли така самотня дівчина знаходить собі друга життя, співають їй весільної, що прийнята смутком і жалем:

*Марусю, Марусю,
Як тобі здається?
Тато, мама в краю,
А ти віддаєшся?
Тато, мама в краю
Нічого не знають
Тобі чужі люди
Косу розплітають.*

*Якби мама знала,
Що в тебе весілля,
То би приїхала
Шіфов на подвір'я.
Шіфов на подвір'я,
А кіньми до хати,
Та й тебе почала б
Щедро дарувати.*

*Щастя і здоровля
У Бога просила б,
І тебе, Марусю,
Поблагословила б.*

(Д. Черевик. Записи)

Як видно з ілюстративного матеріалу, складачі цих тужливих пісень послуго-вувалися традиційними народними образами з пісень про жіночу долю.

Спершу українські емігранти поселялися поодинокі на призначених їм земельних наділах, т. зв. «гомстедах». Відразу вони пересвідчувалися, що це не наділ землі, а непрохідний ліс. Жах їх охоплював, коли собі усвідомили, що саме тут вони мали започаткувати своє домашнє вогнище в цій новій країні.

Ось типові обставини на таких «гомстедах»:

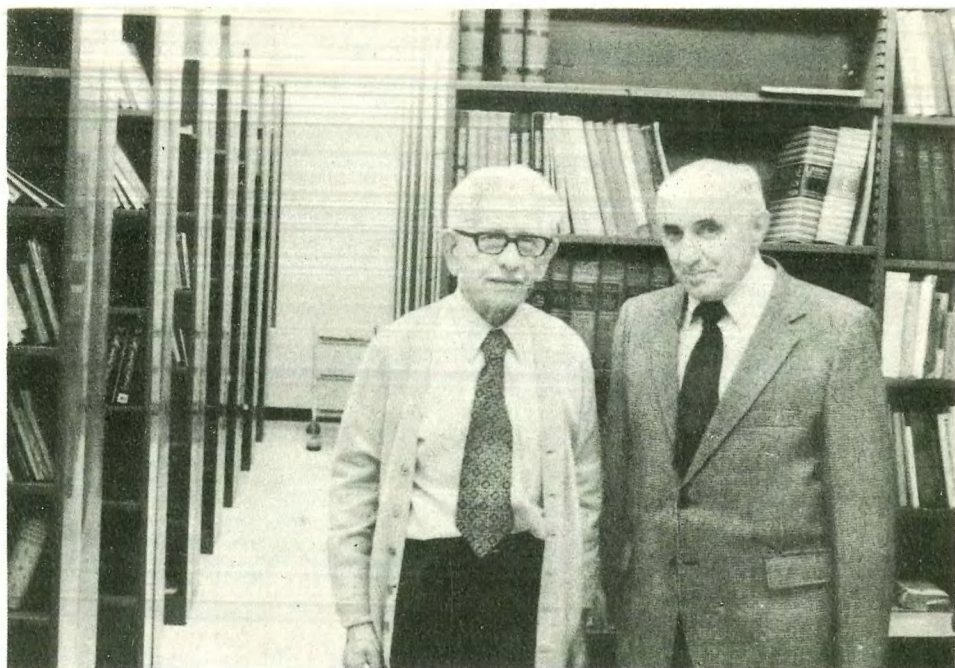
*Як приїхала-м в Канаду
До нової хати,
Між осики, межі лози —
Світа не видати.
Я чіплялась за ті лози
Тагнула вдолину,
Щоб побачити світ Божий,
Бо я тут загину.*

(Я. Рудницький. Матеріали)

З огляду на розмаїтість жанрів, які відповідають специфіці творення і побутування народної словесности, приведемо тут ще деякі ілюстрації з піонерських переказів і спогадів. Вони становлять значну групу в нашому матеріалі. Ці перекази і спогади розповідають про важливі пам'ятні події та конкретну діяльність людей. Для прикладу подамо тут кілька пасажів, що відтворюють своєрідну побутову атмосферу життя жінки-піонерки:

«...приїхала до Канади з дітьми до чоловіка в 1911 р. Мій чоловік... був уже в Канаді три роки, як прислав мені шіф-карти, щоб я їхала до Канади. Їхало зо мною троє дітей: два сини й дочка... Приїхали ми до Вінніпеґу, де зразу жили три місяці. В тій хаті було кілька родин: дві жидівські, одна українська і ми. Блощиці там нас мало не заїли. Тільки вночі погасимо світло — тисячі блощиць рухнуть на нас...

Відтак поїхали ми на фарми. Приїхали залізницею до містечка Арборґа, а відти поїхали возом до Леовина, на фарму. Коні застрягали по черева в болотах та багнах.

**Василь Лев і Мирослав Семчишин у Бібліотеці НТШ.
Нью-Йорк. 4 листопада 1983 р.**

**Митрополит Мстислав, Іван Кедрин, Василь Лев. НТШ в Нью-Йорку.
4 листопада 1983 р.**

**Василь Лев в аудиторії Українського вільного університету
Зліва направо стоять студенти: Андрій Васькович, Василь Пакуляк, Ліна Данчук,
Генезій Віємар, Данило Вах, Євген Пшебіндовський. Літній семестр в УВУ.
*Мюнхен. 27 липня 1983 р.***

**Василь Лев в оточенні приятелів і співробітників УВУ.
Зліва направо стоять: Яків Гурський, Володимир Леник, Богдан Гамерський. Літній
семестр в УВУ. *Мюнхен. 27 липня 1983 р.***

Зразу жили ми в хатині-ямі, що була збудована з дернюк. Навкруги був ліс і мочари й тьма-тьменна комарів. Пізніше геть той ліс викорчували та вирубали. Вовків треба було відстрашувати стрілами від хати...

(Я. Рудницький. Матеріяли)

А ось ще така картина:

1899 року ми були всамперед приїхали до Сифтону... Нас було двоє — Маруся була маленька ще... в мамі на руках, а я вже бігала. Ну і тато тоді пішов, ще там не знав того пляцу ні нічого... він якусь там ферму взяв. І він, тато... викопав в землі маленьку таку комірку і ми ся перебрали... Ну, і то тоді тато каже: «Знаєш що? Ти вже маєш тут дах, а хоч тут буде трохи течи, але то весна, то не зима, то чим день буде тепліше, а я піду десь якогось фермера здиблю»... І так пішов на ціле літо робити... і лишив нас у тій маленькій буді, попри дорогу...

(Д. Черевик. Записи)

Знову ж тут завдання повсякденної діяльності жінки-піонерки:

Мама мали рискаль, мали у скрині насіння, бараболу, горох, цибулю — всьо привезли зі Старого Краю. І вона взяла рискаль і йшла цілину копати. Деякі корчики вимикала, викорчувала і рискалем робила поле, аби засадити бараболу, засадити цибулю...

(Д. Черевик. Записи)

А ці пасажі розповідають про організацію праці в родині:

...Я уже мала 10 років, мама кажут: «Ти, Анелю, будеш хліб печи, бо мама йде зрання в поле з татом». А я кажу: «Мамо, я не годна місити, я не годна руки з того корита витягнути». Мама там замісит... мама казала, як підійде, як його виробляти і всьо. То я десять літ маю, я вже така дуже велика господиня у хаті лишаюся. Ну, та й я той хліб вже помішу, потому виробляю... ну, вже в н'єцови палю. Мама каже: «Ти так пали, а потому уважай. Гринь трохи відсунь, а так кидай муку. Як воно дуже горит — то не саджай, а як поволи буде горіти — саджай хліб»... Та й я вже так робила; а діти, знаєте, вже мені ті бохончики несут, бо то н'єц був троха далеко від хати, біжимо, часом впадут і той хліб перевернеться, упаде на землю. І заки мама прийде, ми вже той хліб поносимо до хати.

(Д. Черевик. Записи)

...Ну, мама кажут: «Ти, Анелька, лишаєшся, аби-с шматте попрала». А тогди не було шматте так, як тепер — ми дістаємо ті мила, ті павдери, то всьо. Але мама палили той попіл на веретку, та й гарячої води, та в цебер, та й з того всідалося. То ся робив луг — вони то так називали. А в тім шматте мочили і там троха його сукали на дерев'яні магівниці. А так ми йшли на рівер, бо ріка була дуже близько коло хати. І там був такий ослинчик і камінь, і був праник. І я то шматте з дітьми повиносимо з цебриком, і я тогди тим праником, і так на ті воді полокала, і так шматте то витягали і клали на фенці.

(Д. Черевик. Записи)

Крім таких і подібних повсякденних завдань, на старших дітей мати поклала ще відповідальність за молодших членів сім'ї та піклування ними:

Мама ніколи не були вдома, але було нас уже гарний гурток родини. Була маленька дитина в колісці. Мама казала: «Вважайте, ви не маєте права його підоймити, бо ви ще його переломите». Я ще така була мала, то я ту дитину не годна була піднести, і мама дуже наповідала, щоб каліки не було. Ну, дитина плаче в колісці. Ми не годні його підоймити. Ми плачемо, всі приступимо коло тої дитини й плачемо. Дитина голодна. Як його годувати, як воно таке маленьке?.. Ми тогди зав'язували в платочок цукор і кляли йому до рота, і попри то ми лляли молоко або воду. Так ми ту бідну дитину ообілляємо, що та бідна дитина втомиється і засне. Мама прийде, ту дитину підойме, уже дає груди. Але цілий день не була вдома, то вже й ті груди нездалі. Дитина бідна... і ми так усі переживали. А мама все працювала, працювала все.

(Д. Черевик. Записи)

Ось ще такий епізод із щоденного життя:

Я ся лишила (на фармі), а тут їдуть індіани. Їдуть, коні йдуть, хлопці йдуть; я си замкнула, боюси, трісуси так — о в хаті. А вони пішли і на нашій фармі спочивають у холоді... Но два йде до мене. Ну, я думала, не буду си замикати. Та що буду! Та вони мене аж схоте вбити, то розімкнул. Приходе. А я стою, маленькі діти такі маю, щось п'єтеро, кажу: «Діти, будемо вже умирати, бо два індіани йде!» Такі великі коси висєт їх...

(Я. Рудницький. Матеріали)

А ці рядки натякають на кмітливість жінки та вміння порадити собі у скрутній ситуації:

Я мала доньку за рівером... Вона собі варить (гумбру), співає, а полісмани їдуть з опівночі, щос чтири. Коби я була борше до неї! А я спізнала без рівер, бо вода була глибока з дощу... Зак я добігла, а вони вже в хаті. Чикають на мене, я так з буком бреду, заголиласи, а вона варит... Вони горівку застали. Кого будут брать? Берут чоловіка. А вона каже до чоловіка: «Будь ти дома! Ти з хлопцем корови подоїш, усьо, а я нічого не роб'ю, я йду та й буду сидіти в коргі».

(Я. Рудницький. Матеріали)

У своїх змаганнях за краще життя для родини жінка часто була більш завзята й відважніша, ніж чоловік:

Наша мама відважна була. Вона нічогося не бояла, їй не було страшного. Тато казав: «Стань; жінко, може ми не годні». А вона каже: «Що, не годні? Чоловіче, не піддавайся! Ходи зі мною!» Так вона робила цілий час.

(Д. Черевик. Записи)

Незабаром на «гомстедах» біля перших поселенців зупинялися їхні родичі й знайомі. І так виростали українські поселення, яким часто давали назви, перенесені з рідних сіл і міст.

Небагато часу минуло, а українська піонерка вже загосподарювалася:

Ту пшениця росте гарна,
 Возес, ячмінь, як звичайно,
 Бараболі є великі.
 Грушки, вишині ростуть дикі.
 Є пожички, є горіхи,
 Мають діти досить втіхи.
 Ягід, малин подостатком,
 Ще й підпеньок на додаток.
 (Я. Рудницький. Матеріяли)

Щораз, то краще живеться на фармах:

Я вам скажу, добрі люди,
 Як на фармі жити:
 Як заколе підсвиняку,
 Як навудить м'яса,
 То сі гладит по животі
 До самого Спаса.
 (Я. Рудницький. Матеріяли)

Як відомо, достатки завжди йдуть упарі з тяжкою працею. То ж зрозуміло, яких зусиль це потребувало в ті часи. Тому не диво, що молодше покоління думало про полегшення, а у своїх змаганнях за ці життєві полегшення не раз мріяло і про дозвілля. На жаль, дійсність була інша:

Я казала, що віддамся,
 Та й буду сидіти,
 А я пішла за фермера —
 Корови доїти.
 Я казала, що віддамся,
 Буду довго спати,
 А я пішла за фермера —
 Свині годувати.
 Я казала, що віддамся,
 Та й буду гуляти,
 А я пішла за фермера —
 Каміння збирати.
 (Д. Черевик. Записи)

Спостерігаючи крок за кроком жінку-піонерку, бачимо, що її сильна натура перемагає тяжкі життєві обставини і приводить її до поставленої перед собою мети. Вона не тільки живе в достатку, а й стає заможною господинею:

Я прийду на фарму
 Там до Манітоби,
 Ох, скільки ти, галубочко,
 Маєш худоби?
 Я там маю тисячу штук
 Всього расової,
 Дванайцять кводрів землі
 І гарні покої.
 (Д. Черевик. Записи)

Вона теж кмітлива й розсудлива в особистому житті:

*Ой, женицино, голубонько,
Вдовичко дрібненька,
В тебе личко, як яблучко,
Ти така гарненька.*

.....

*Іди геть собі від мене,
Ти, міський гульгяю!
Я такого господаря
Собі не бажаю.*

*Ти б мене до щенту знищив,
Довів до руїни,
Я би-м слези проливала
Кожної хвилини.*

*Я за таким щастям, любко,
Вже давно шукаю.
Буду пити горілочку,
Ти нап'єшся чаю.*

.....

(Д. Черевик. Записи)

Попри всі економічні осягнення українська жінка і надалі плакає та розвиває характерні риси української працелюбності й гостинності:

*Українська господиня
На фармах Канади,
В неї грошей повна скриня,
Дім повен принади.*

*Скрізь у неї чистота
І прибрані кімнати,
Вона труду не жаліє
І себе посвяти.*

*Ця невтомна господиня
Праці не боїться.
Все доведе до ладу,
Куди повернеться.*

*Там то добре заїжджати,
Весело гоститись,
Смачні страви споживати,
І є чим підхмелитись.*

(Д. Черевик. Записи)

Поряд із щоденними турботами жінка-мати не забуває свого основного обов'язку: виховання дітей. Вона прагне виховувати своїх дітей не тільки у працелюбності й чесності, а насамперед у рідній культурі, яку сама привезла з рідного краю, яку зберегла і хоче передати прийдешнім поколінням. Бо, їдучи в новий край поселення, українська емігрантка взяла зі собою усе необхідне, усе їй найдорожче — спогад про рідний край та чудову українську пісню:

*Пісне моя українська,
Яка ж ти мні мила,
Бо магуся тую пісню
Співати навчила.*

*Чуєш, мамо-українко,
Хоч ти тут, в Канаді,
Учи дітей своїх пісень,
Вони будуть раді!*

*Будуть тебе споминати,
Бо я споминаю,*

*Хоть я уже свої мами
На світі не маю.
Моя мати в Ріднім Краю,
В гробі спочиває,
Але її люба пісня
В Канаді лунає.*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

З появою немовляти в сім'ї виникає одна з найсерйозніших проблем — його виховання. Адже від того, які підвалини будуть закладені в дитячому віці, значною мірою залежить родинна, громадська і суспільна значимість людини. Ось чому такого важливого значення надається виховному процесові.

Чимало ілюстрацій, що стосуються виховання дітей, знаходимо в канадському фольклорі. Деякі були наведені раніше, однак для кращого висвітлення різних аспектів цього важливого процесу зачитуємо ще кілька:

*Молоденька мати
Доню присипляє,
Дрібні коси гладить,
В очі заглядає.
Мріє думи про майбутнє,
До Бога зітхає,
І для свого немовлятки
Щастя доброго благає.*

*Щоб пішла слідами тими,
Що втоптала їй родина,
Щоб для Бога й для народу
Щиро, вірно все служила.*

(Д. Черевик. Записи)

Звучання попереднього мотиву відлунює і в цих рядках:

*Щоб ти була добра жена і добра мати,
Щоб могла mezi людьми добрий примір дати.*

*Що ми, старі, розпочали, то ви продовжайте,
За всьо своє у Канаді ви не забувайте.*

(Д. Черевик. Записи)

І серце матері виповнюється гордістю і радістю, що зуміла як слід виховати свою дитину:

*Віростала доня, як квіточка в поли,
Почала ходити донечка до школи,
До школи й до церкви ми її всі брали,
Як у світі жити, ми її навчали.*

*Ми все научали: гарно поводитися,
Шануй, доню, своє і чужого вчися.*

*І виросла доня на дівку велику,
Післали до школи, щоб мала освіту.*

*Шанувала своє і чуже любила,
І ще других дітей до того вчила.
В інституті була, і в проводі стала,
Своє шанувати всіх наповідала.*

(Д. Черевик. Записи)

Хоч у вищих ілюстраціях знаходимо мотиви, які стосуються морального і розумового виховання, то все-таки мотив оберігання і плекання рідної мови і традицій як важливого духовного надбання народу тут звучить особливо виразно.

У вихованні дітей підкреслюється вклад у суспільно-громадське життя. А участь у громадському житті, праця в організації приводять жінку до певних здобутків, дають їй задоволення:

*Була в нас сумківка —
Працівниця гожа,
Цвіла, процвітала
Як у саду рожа.*

*В всяких підприємствах
Вона участь брала,
Своїм голосочком
Всіх нас чарувала.*

*Всюди, де потрібно,
Примір дати вміла,
Для рідної справи
Труду не жаліла.*

*На окружнім з'їзді
З нами участь брала,
За деклямування
Нагороду взяла.*

*На тім самім з'їзді,
Як і ви вже чули,
Для неї сумківці
Корону здобули.*

*Та її в Тарнополі
Ми коронували,
де усі знакоми,
Її честь віддали.*

(Д. Черевик. Записи)

Діти підрастають і жінку-матір насторожує нова тривога, новий неспокій. Тепер вона турбується про майбутність та долю своїх дітей:

*Як зачала доня в літа доростати,
То зачала собі вже пари шукати,
І здибала пару собі до вподоби,
Повелося жити весело та любо.*

(Д. Черевик. Записи)

Минає час, змінюються життєві обставини, змінюється оточення. Нав'язуються міжетнічні взаємини. Поселенці дедалі частіше зустрічаються з іншими культурними та суспільно-громадськими процесами, що до певної міри впливають на виникнення та формування нових життєвих навиків, чи вносять зміни в духовне життя, зокрема молодшого покоління. Тоді на сторожі національних традицій та національної гордості твердо стоїть жінка-мати:

*Хоч енгельська та дівчина,
Така файна, як калина,*

*Чось говоре, чось співає,
А я з того ніц не зна(ю).
Клену себе, проклинаю,
Чом я не знаю,
Так учився і мучився,
По-ангельськи не навчивсь.*

*Мати дівку як спізнала,
Взяла мене та й нагнала.
Відтам воню, як та мара,
Став нюхати по басгарах.*

(Р. Климаш, 1970)

Наведені рядки показують активне втручання матері в життя дітей для зображення своєї ідентичності. Вона категорично виступає проти мішаних подруж. Вона знає, що мішані подружжя сприяють занепадові духовности народу. Вони захитують структуру звичаїв і традицій, що становлять той важливий канал, по якому старші покоління передають молодим свій досвід, морально-етичні принципи, засоби й методи суспільної діяльності, свої почуття.

Ось ще подібний приклад:

...вже діти другі приходили, виростали... вже подружили їх... вже подружили і ту Гальку, що вони (мама) не позвляли їй вийти заміж за того поляка, що він перероблений на поляка, то він ще гірший, як правдивий поляк...

(Д. Черевик. Записи)

І тут приклад з емоційно-оцінювальним забарвленням, що віддзеркалює народне ставлення до мішаних подруж:

*Оженився Іван Булка,
Взяв си англїчанку,
Вона була бютіфул,
Він мав гроші в банку.*

*Взяла головку капусти,
Листя обтинає,
То зо сорови в листок крупїв
Гречки насипає.*

*Як вернувся з гостини,
Жіночка питає:
— Що то тее, що з кашою
У вас називає?*

*Крупи крутить на всі боки,
Листок не тримає,
.....*

*Іван каже: «Го голубці!
Правда, знаменгі?
Було б добре, якби ти так
Вміла наробити.
Я умію! Що то штука
Такого зварити!»*

*Але жінка не дурненька,
На все раду має,
До Івана милесенько
От так промовляє:
— Коли хочеш, Джан мій, дарлінк,
Їсти ті присмаки,
Біжи, купиш — але скоро! —
Шпильочок дві пачки!*

(Р. Климаш, 1970)

Як відомо, гумор і сатира найкраще виявляють негативні сторони людського життя і тим самим сповняють велику ідейно-виховну функцію. Тож

гумор і сатира завжди були невід'ємною частиною українського фольклору, вони побутують і в Канаді.

Мати дбала також про добробут своїх дітей, тому вона уважно приглядалася і до маєткового стану, і до характеру осіб, з якими її діти мали одружитися:

...той хлопець дуже був бідненький. Він собі такий був легенький — він нічого не мав, він любив добре випити, у карти грати. А мама казали, що вони за такого бома свої дочки не дають.

(Д. Черевик. Записи)

Надмірне піклування та намагання матері бути активним співучасником у формуванні майбутнього своїх дітей інколи набирає негативних рис:

*Ой з-за гори вже хмаритьсья,
Чомусь Василь не женитьсья.
Сусідки вже підслухають,
Своїх дочок підсувають.
Хитриниха свою, свою,
Стельмащучка свою,
А Гнатючка вибігає,
— Бери, Василь, мою!*

(Д. Черевик. Записи)

або:

*Мені мати говорила,
— Оженися, сину!
І возьми собі за жінку
Тую Катерину.
— Ой, ви, мамо, не знаєте
Яку вибирати.
Та я тої Катерини
Не могу кохати.*

*З неї буде господиня,
Вона працю знає,
Грошей буде повна скриня,
Вона наскладає.
Який хосен буде з грошей
І з її роботи?
Я до неї горнугися
Не маю охоти.*

(Д. Черевик. Записи)

І все-таки у вихованні дітей економічним чи утилітарним мотивам завжди передували моральні. Моральний вплив на сім'ю визначався не старшинством, а особистими якостями людини. То ж такі якості жінки-матері, її заслуги народ підносить і відповідно оцінює.

Подальші рядки показують вдячність до матері та глибоку пошану:

*О, ти, рідна, дорога мати,
Ти мені понад все в світі мила,
С тобов мені весело життя проживати,
Ти моє серце до себе любов'ю наповнила.
Ти мій захист і моя опіка,
Ти невпинно піклуєшся мною,
З твого серця щедрість пливе, як бистра ріка,
Так любо і весело мені жити, мамцю, с тобов.
За ті всі твої великі ласки,
І за твою безмежну доброту,
Обнимаю тебе цілим серцем,
І дорожу тебе так, як ти Мадонну Святу.*

(Д. Черевик. Записи)

А тут родина і громада прощається з однією зі своїх членкинь, відповідно оцінюючи її працю:

.....

*Ваші мрії сповнилися,
І ви все раділи,
Пестощами внуків своїх
Серце своє гріли.*

.....

*Прийшов час і треба було
В дорогу збиратись,
З далекими і близькими
Навсє попрощатись.*

*Попрощались і ми з вами —
Та й рано, раненько
Проводили до церквоці*

.....

*А у брамі біля церкви
Членка приступає,
І вас в ім'я товариства
Навіки прощає.*

*Вінець квітів дарує вам,
Щоб всі тее знали,
Як найстаршій сестрі в церкві
Членки честь віддали.*

.....

*Не забудем вас ніколи,
Бабко наші милі,
Нехай буде для вас завжди
Легко в тій могилі.*

(Д. Черевик. Записи)

Поряд із виявленням і шануванням типових рис українського народного характеру, таких як працьовитість, витривалість, ясний розум, гостинність, патріотизм, у канадській народній творчості знаходимо приклади, що розкривають нам і негативні прикмети людей, зокрема жінок: непослух батькам, заздрість, плітки, сліпе сприймання нових життєвих навичок чи моди тощо.

Ось приклад стосунків із родичами та сусідами:

Перші такі роки були:
Жита ся родили,
Ой брат брата мав за брата,
Сестри ся любили.
А тепер вже такі роки:
Жита ся не родят,
Ой брат брата забуває,
Сестри ся не сходять.
Вже брат брата забуває,
Сестри ся не люблять,
А як вийдуть на вулицю,
Єдна другу судит.

(Р. Климаш, 1970)

Звичайно буває, що жінка скоріше відгукується на появи новизни, моду чи нові здобутки цивілізації. Однак народ засуджує нерозсудливе сприймання новизни й моди:

.....

*От, Іване, дам пораду:
Продай воли, купи гару! **

*Е, Марино, зле так буде,
Сміятимуть усі люди.
Бо до Гари я не здібний,
І на гару я забідний.*

* Гара — автомобіль (англ.).

Та ж Данило ґару має,
Хоч маєтку ніц не має,
І Максим вже теж купив,
Щоб лиш пішки не ходив.

.....

От купив Іван ту штуку,
Не на радість, а на муку
Крутить, вергить і не їде,
Що ж він бідний вдіє?

.....

Їдуть ґарою додому,
Не вступаються нікому.

Як приїхали додому,
Най не сниться се нікому,
Бо чогось ґара ся сказала,
Бов горівки ся напила.

.....

Стала ґара серед поля,
Роздобула більше горя,
Треба воли запрягати,
ґару домів притягати.

(Д. Черевик. Записи)

Майже завжди негативні прикмети виявляються у гумористично-сатиричному тоні.

Ще в іншому місці засуджується легковажний підхід до подружжя. Як засіб створення гумористичного настрою, використовуються мовно-стилістичні особливості: окремі слова й словосполучення:

Прийшла кума до куми
Кума сидить за дверима.
Гелов, кумцю! Гав ар ю?
Вже лонґ тайм, як ай сі ю.
Де ви були? Вот ю нов?
Я нігде не була
І нічого не сіяла,
Бо мій газбенд як ся впив
То так мене, кумцю, збив,
Що я дістала аж ту блек ай,
А він каже — вай ю край?

Я кидала баняками,
Та й поїхала до мами.
Мамо! Мамо! Ю нов вот?
Я вже аж ту блек ай ґот!
Мама взяла за поліно,
Та грим мене по коліні.
А я що тобі казала,
Заки ти ся віддавала?
І просила і молила
І щовечора говорила:
не йди Ені за Івана,
Бо будеш дуже карана...

А ти казала мені:
Довнт ворі, мама,
Ай кен тейк кир сама.
Тепер, ґеравт мені з хати.
І не комай тутки спати,
Бо ти того хтіла
Та й тепер будеш терпіла.

(Д. Черевик. Записи)

Подібну ситуацію відтворює така пісня. Правда, тут жінка не піддається так легко ситуації і не втікає від проблеми, але, картаючи чоловіка, обстоює своє становище. Тут уже помітна тенденція змагань за свої права:

— Ти по пулрумах бумуеш,
Граеш у карти, злодій, бом!
— Брешеш жінко, граю ґрепси,
Чо ж ти хочеш, вот ю вонт?
— Чоловіче, спам'ятайся,
Бо повішуся колись!

— Краще ґазом задушися,
Тай від мене відчепись!
— Ти наїшся і нап'єшся,
Спацуруєш, як той бик,
А я бідна в однім дресі,
Та й не маю черевик.

— Я за тебе вийшла заміж,
Щоби мати майн гом.
— Нащо-с мене шаціпала,
Як ти знала, що я бом.

— Я кліную чужі гавзи,
І даю тобі гуд борт!
— Як ти, жінко, не лайкуєш,
То бери мене на корт!
(Р. Климаш, 1970)

А вже в цьому варіанті жінка, відстоюючи свої права, йде крок далше — вона вносить скаргу на чоловіка й віддає його під арешт. Але свобода манить її, і вона сама піддається етиці нової поведінки:

Зав'язалам собі очі,
Тепер по мні газбенд допчи,
Поломав ня в руках меблі,
Нова днина — нові троблі.

Він береться файтувати,
А я дала фугам знати.
Вибігаю боса з руму,
І здибаю місіс куму.

Він на мене гадемує,
І сваритьсья, і гелує,
А я йому репетую:
— Я такого не лайкую!

Свої троблі повідаю,
Які гели в хаті маю.
Кума тоє добре знає,
Добрий лекшин мині дає.

Сейчас кличим полісмена,
Арештують мого мена.
Тепер мій мен сидить в джейлю —
Гуд там маю я по шию!

Таке нове трактування подружніх стосунків не узгоджується з морально-етичними традиціями народу, й народ засуджує його як суспільне зло, і викриває його тією ж гумористично-сатиричною манерою.

Коли попередньо мова йшла про жінку в сільсько-фермерському оточенні, то останні пасажі натякають уже на міську обстановку. Як відомо, місто зі своїм відмінним стилем життя та своєрідними морально-етичними нормами українській селянці було завжди чуже, непривітне. Тим більш чуже й вороже, хоч інколи навіть привабливе, було місто для канадської піонерки. Нескоро прийшло до зближення з містом і освоєння міського оточення. Отже, вплив урбанізації досить негативно позначився на житті не одної української емігрантки. Канадський фольклор фіксує деякі спроби адаптації до міського оточення, зокрема молодшого покоління, акцентуючи передусім на негативних проявах такого процесу. З цього погляду заслуговує на увагу народна поема «Катерина». Ім'я Катерина часто зустрічаємо в піснях, коломийках. У народі були розповсюджені розповіді про дівчат-векриток, існував образ Катерини як знеславленої дівчини, що відривається від батьків. Отже, у народній творчості ім'я Катерини було пов'язане переважно з трагічними жіночими постатями⁶. У канадському фольклорі ім'я Катерини теж пов'язане з трагізмом життя молоді дівчини, яка покидає батьків, іде в місто на заробітки. Не зумівши збагнути й оцінити не так нових, як чужих обставин, вона потрапляє на шлях аморального життя, а потім тяжко терпить морально, кінчаючи життя самогубством. Але немає сумніву, що в основу канадської «Катерини» лягла таки однойменна поема Шевченка. Ось канадська «Катерина» в уривках:

⁶ Пільгук І. Тарас Шевченко і фольклор. «Літературна критика» (цитовано за Комаринець Т. Шевченко і народна творчість.— К., 1963.— С. 44).

Жила собі Катерина,
З родичами на фармах,
Усі так її любили,
Що носили на руках.

Бо думали, що на втіху
Виросте їм доня...
Та інакше захотіла
Їх нещасна доля.

Одного разу розпещена Катерина не стерпіла кари за непослух і вирішила залишити батьків і піти в місто. У місті вона зустрічає знайому, яка її знайомить з обставинами та вводить у новий стиль життя:

Цілу нічку говорили —
Спали і не спали,
І ранесенько обидві
Разом повставали.
Товаришка Катерини
Чогось глядить в скрині,
Та й не раз щось витягає
В малій коробчині.
— Ось на тобі, любо Кийдо,
Отсеї мучиці,
Мачай мийку в сю баксину
Та й мазай по пиці.

Тай не жалуй, Катерино,
Сеї медицини,
Малюй добре... бо у тебе
Чогось лице сине...
Потім зайшли до «чайника»
Та й стали питати,
Чи не можна би у него
Роботи дістати.
Вже привикла Катерина
До тої роботи
І робила в ресторані
Аж цілих три роки.

За цей час Катерина зуміла дуже добре засвоїти «найку» своєї знайомої і стає на шлях ось якого життя:

До родичів Катерина
І листа не пише,
Бо вона вже собі пані
Й міським духом дише.
Вже би мама не пізнала
Свою Катерину,
Хоч би навіть приглядалась
Цілісіньку днину.

В неї модні черевички,
Обцаси високі,
І спідниця коротенька,
Мальовані щоки.
Вечорами Катерина
Гарно ся збирає
Та й на шьови і на танці
Зчаста учає.

Однаке найбільш болючим для народу вчинком одиниці була зрада традиціям і занедбання рідної мови:

Так гуляла Катерина
Без кінця і міри —
Відцуралась свої мови,
Родини і віри.
Рік за роком Катерині
Весело минає;
Рідну мову вже забула
Чужої не знає...
Не раз мати через неї
Ночі не доспала,
Щоби колись на старости
З неї поміч мала.
Так трудилась коло доні
Кормила, не спала,
А тут доня за ту щирість
Чужою їй стала.

Доня собі вийшла замож...
З японцем звінчалась;
З усім рідним Катерина
Зовсім розпрощалась.
Рік за роком Катерині
Весело минає,
Аж нараз її муж кинув
І сліду немає.
Сама вона не вдовиця,
І мужа нема...
Тоді вона пригадала
Мамині слова.
Так не стало в Катерини
Ні мужа, ні роду,
З того жалю Катерина
Скочила у воду.

(Я. Рудницький. Матеріяли)

Хоч у згаданій поемі вказується на непослух батькам, однак, найбільш яскраво виступає тут морально-етичний аспект та гостро засуджується зрада народних традицій і рідної мови, як це стверджують такі рядки:

*Ви дівчата українки,
З сего примір майте:
Ви родичів покидайте
Й роботи шукайте.*

*Як то гарно вам пасує...
Коби ви то знали,
Більше ви б не малювались
Й другим не казали.*

*Як так мете поступати,
Як та Катерина,
То й вам може колись прийти
Розпуки година.*

*Муки собі накупуйте,
Добре ся малюйте;
Своїх хлопців не любіть,
А чужих шануйте.*

*Коб ви знали, дівчатонька,
Як людям здається:
Модні ваші черевики
Коротка спідниця;*

*Гей! Дівчата-українки,
Час вже розум мати!
Як ви годні колись дітям
Виховане дати.*

*Коли від вас свої мови
Трудно вже почути,
А як зможуть ваші діти
Вкраїнцями бути?!*

(Я. Рудницький. Матеріяли)

Отож народ веде постійну боротьбу проти негативних проявів життя. Для повнішої ілюстрації змагань народу за збереження духовного обличчя нових поколінь, за що відповідальність головним чином кладеться на жінку, захищуємо приклади з народної поеми «Канадійська Кайда»:

*Як я була молоденька,
Лиш бралась ходити,
То вже мала я охоту
У люстро дивитись.
А як я вже підростала
П'ятнадцять літ мала,
Тоді хлопців я до себе
В гості запрошала.*

*Побігла я тоді в місто
Павдру накупила,
Може я би йкого хлопця
Красов обдурила.
Хлопці кажут —
Котра дівка повдер уживає,
Хоч у неї личко красне,
Дурний розум має.*

*Котрий нічку пересидів,
Каже, не забуде,
Коли б прийшли м'ясниці,
Женитися буде.*

.....

*А вони ся дивлят,
Вилізли б їм очі.
А зі мною ані єден
Женитись не хоче.*

.....

(І. Мельник)

Тут відразу відчувається специфіка цього імені (як відомо, Кайда/Кейда — це канадизація імені Катерина). Зміна форми імені — малопомітна деталь, однак тут ця деталь дуже вміло застосовується для

створення відповідного фону, на якому проходить життя Катерини. Як це ім'я звучить по-чужому, так і в народному мисленні поведінка молодшої жінки є зовсім чужа, несприйнятлива для народу, який цінує тільки позитивні риси характеру людини — розсудливість, мудрість, чесність тощо.

Згодом приходиться до зближення міста і фермів. Відмінності у побуті стають щораз менше помітними, поширюються теж міжетнічні взаємини — і так поволі наступає певна трансформація в побуті і культурі селян-фермерів. Таке явище найбільш помітним являється, звичайно, серед молодшого покоління. Яскравим виразником народного мислення старшого покоління, що торкається адаптації до зміненого родинного і громадського побуту, може послужити пісня «Колись і тепер»:

*Колись дівчата за десятку
Місяць працювали,
Але, правда, що видатків
Великих не мали.*

*Ще є й такі, що пиво п'ють,
Курять папіроси,
А парубків так обсудять,
Як при гнізді осі.*

*Бо не стриглись, не голились,
Ні пива не пили,
Папіросів не курили,
На шов не ходили.*

*Колись не мали за що купити
До панчохів лестик,
Тепер ходять гонорово
І на варагах липстик.*

*Тепер шиї підголюють,
Високо стрижуться,
А кучері, як гадюки,
Поза вуха в'ються.*

*Колись красу наших дівчат
Здалека світ бачив,
А тепер навдер та й липстик
Найкраще позбавив.*

(Д. Червик. Записи)

Вдало тут застосовуються промовисті паралелізми, що посилюють експресію та властивий пісням викривального характеру сатиричний тон.

З вищенаведених прикладів, які переважно зводяться до моралізаторства, може скластися враження, що народ вороже ставився до всього нового і ставив опір прогресові. Без сумніву, що українське селянство, яке в Канаді здебільшого трансформувалося у фермерів, характеризується консерватизмом, як селянство взагалі. Однак тут ідеться не про прогрес, а про сліпе, нерозсудливе сприймання нового. Хоч подібні прогріхи трапляються однаково і чоловікам, і жінкам, на жаль, народ за традицією і надалі все це звинувачує тільки жінку. Цікаво теж зауважити, що в канадському українському фольклорі носієм інновацій будь-якого характеру завжди виступає жінка.

Як уже згадано, народна творчість не обминає жодного прояву життя — тож не могла вона пройти побіч і не торкнутись долі жінки-удови. Не залишилась поза увагою удова і в канадському фольклорі. Ось для зразка кілька найбільш типових прикладів:

*Сіла вдова кінець стола, в вікно заглядає,
Заглядає, чи господар домів не вертає.*

От сьогодні Святий Вечір, вже сонце заходить,

А господар забарився, домів не приходить.

Сіла вдова, спогадала, як молоді були,

Як діточки кругом стола так як пчоли гули.

*Тепер діти всі на своїм, кожде свій дім має,
А господар на цвинтарі в гробі спочиває.
Вдова сама при Вечері Богу помолилась,
Покушала кожду страву і сльозами вмилась.*

(Д. Черевик. Записи)

Найбільш помітно тут виступає мотив самотності.

Подібний образ удови, але вже з більш оптимістичним забарвленням видно у подальших рядках. Тут стара мати-вдова, повінчувавши всіх своїх дітей, теж залишилася самотньою, але в неї є діти і внуки, які дбають про неї і намагаються її втішати:

.....

*Був чоловік, були діти, велика родина,
Тепер сама лишилася, як та сиротина.
Хоть є діти, є родина, та вони далеко.
Самі вдові вечеряти-то не буде легко.*

.....

*Загуділо на подвіру авто коло хати,
Приїхали діти й внуки бабусю втішати.
От, ви, діти і ви, внуки, з бабков веселіться,
За дідуся-небіжчика Богу помоліться.*

(Д. Черевик. Записи)

Як бачимо, у наведених прикладах помітні відгуки типових українських народнопісенних мотивів про вдовину долю.

Коли йдеться про зовнішню характеристику жінки, то окремі риси її зовнішності розкидані мало не по всьому фольклорному матеріалі. Образ її ідеалізований, типово народнопісенний, як ось у цих піснях:

*Ой на фармах, коло броду,
Здибав дівча, як ягоду,
Таке пишне, і красиве,
Любе, миле і вродливе.*

Або:

*Була собі раз дівчина,
Така пишна, як калина.
Треба пісню заспівати
І про неї розказати.*

Знову ж таки:

*Гандзю, Гандзю чорноброва,
Ти прекрасна і чудова,
Твій усміх не жартує,
Він одразу мене чарує.*

Чи тут:

*Воно дівча пестливеє,
Ніжне і гарненьке,*

*В неї личко, як яблучко,
Як мед солоденьке.*

Ще такий приклад:

*Канадійська українка
Красуня з природи,
Карі очі, чорні брови,
Пишної уроди.
Личко біле, усміх милий,
Уста малинові,
Струнка постать, приваблива,
І голос чудовий.*

(Д. Черевик. Записи)

Цікаво зауважити, що в нашому матеріалі не знаходимо негативної характеристики жіночої зовнішності, хоч натрапляємо на негативні риси її вдачі.

Простеживши постать жінки, зображену в українському канадському фольклорі (згаданого періоду) у різних сферах її життя і діяльності в новій країні поселення та в різному оточенні, можна запримітити найбільш характерні прикмети, якими її наділено: працьовитість, мужність, витривалість, наполегливість, спритність, розсудливість, гостинність і патріотизм та моральність. Жінка неначе синтезує у собі всі ті ідеали характеру, які народ цінував у людині. Негативні риси характеру і поведінки виступають тільки у виняткових ситуаціях і не є типовими для канадської українки.

Зовнішність жінки теж приваблива та наділена ідеальними рисами краси. На жаль, у нашому матеріалі не зустрічаємо ліричних пісень про кохання, так що інтимне життя жінки майже не розкривається.

Обговорюваний матеріал дає змогу простежити до певної міри процес культурного росту жінки. Спершу бачимо, як на нове поселення приїжджає тип жінки-страдниці, яка сприймає свою долю пасивно. Але небагато часу треба було, щоб вона відчула свою повноцінність і зуміла сама не тільки керувати долею, а й життям сім'ї і майбуттям своїх дітей. Її суспільні функції теж набагато розширилися.

У центр уваги, як обов'язок першорядного значення, ставиться виховання дітей. Ідея виховання молодого покоління в українському народному дусі, згідно зі звичаями і традиціями та збереженням рідної мови наскрізь проймає фольклорний образ жінки.

Звичай і традиції формують духовні якості людини і відтворюють їх у життєдіяльності нових поколінь. Отож вони виконують роль механізмів духовної спадкоємності поколінь. Їхня роль у духовному житті людей на різних етапах розвитку неоднакова. Однак у період міграції звичай і традиції є єдиним стабільним соціальним механізмом, за допомогою якого передаються і зберігаються духовні цінності, нагромаджені попередніми поколіннями.

Без сумніву, українські емігранти добре розуміли велике виховне значення традицій, тож обов'язок трансформації їх новим поколінням безпечно покладали на жінку. А вона гідно з нього вив'язувалася.

Розглянуті тут народні твори змальовують нам постать жінки в тісному зв'язку з певною історичною епохою і життям українського поселення у той час, і документальна конкретність подій чи фактів у них переважає над їх художньо-образним втіленням.

АВТЕНТИЧНІСТЬ ПОЧУВАНЬ І РОДИНА В «ЛІСОВІЙ ПІСНІ»

I

У короткій довідці про українську родину для підручкової Енциклопедії Українознавства (ЕУ/І)¹, вміщеній у відділі «Суспільство»², на підставі попередніх досліджень і доступної тоді літератури³ зроблено такі синтетичні твердження:

1. Приналежність української нації до індивідуалістичного культурного циклу зумовлює те, що сім'я — це мала родина, обмежена батьками і неодруженими дітьми; одруження дітей веде загалом до заснування нової сім'ї з власною хатою і господарством.

2. Відчуття родинного зв'язку глибоке, і воно не обмежується тільки живими, а й стосується також померлих предків, що виразно відбилосся у віруваннях, утривалених у дотримуваних звичаях і обрядах, які сягають дохристиянських часів⁴.

3. Пошана до предків поєднана з бажанням потомства для збереження роду як певної органічної цілості та для забезпечення собі своєї «вічності» в пам'яті нащадків.

4. Відчуття родового зв'язку веде до етичних залогів з усіма вимогами до членів, щоб не осоромити роду. Звідси теж засада моногамії з усіма її принципами: чистоти, вірності в подружжі й нерозривності подружжя. При доборі партнера й створенні подружжя обов'язковою є добровільність добору.

¹ Наукове товариство ім. Шевченка. Енциклопедія Українознавства. Під головною ред. проф. д-ра В. Кубійовича і проф. д-ра З. Кузеля. — Мюнхен-Нью-Йорк. — Т. I. — Ч. I—III. Поява позначена роком 1949, але насправді це дата появи першої частини, а цілість закінчено друкувати у травні 1952 р., як зазначено в «післяслові», наприкінці III частини (С. 1195—1197). У дальшому розвитку видання не дотримано визначення «том перший», який мав бути присвячений підручниковій частині, у протиставленні до «тому другого», присвяченого газетній частині, і тому прийнято назву «ЕУ/І» у протиставленні до «ЕУ/II». Сталося це з практичних причин, коли у процесі праці виявилосся, що для «другого тому» потрібно буде 10 частин, отже, практично 10 томів по 400 сторінок кожний.

² Відділ «Суспільство», частина (том) III ЕУ/І — С. 1131—1154, за ред. В. Янева, який написав довідку про «Українську Родину» (С. 1134—1136), закінчено посиланням на літературу предмета.

³ Роки підготовки й друку ЕУ/І (1948—1952) — післявоєнні роки; тоді ані НТШ, ані редакція не мали власної бібліотеки, яку щойно розбудовано після її переїзду до Сарселю (1952), а німецькі бібліотеки перебували у стадії реорганізації і були майже недоступні; тому літературу можна було використати лише в обмеженому вигляді.

⁴ «Свято Коляди-Вілії» — свято померлих родителів; мавки-нявки-русалки — це нерозчленована множинна сукупність померлих родителів-родичів» (Зі статті В. Петрова, ЕУ/І. — С. 245). «...Рід включає до свого складу не лише живих, а й померлих і ненароджених. Померлий, відходячи й змінюючись, не відходить зі складу роду, він іде за «новим тілом», але він не стає поза родом. Уявлення про рід як про нерозчленовану єдність живих — померлих — ненароджених становить одну з найхарактерніших особливостей народного світогляду...» «В основі народного світогляду на смерть лежать родові й локально-просторові уявлення. Смерть — це відхід, локальне переміщення у просторі. Померлий — це той, що відійшов». «...Зі смертю зв'язок живих і померлих не припинявся. Предки брали участь в усіх справах; без них не колосилося збіжжя, не завивався мак, огірки, горошок і т. д.; вони брали участь в усіх сільськогосподарських роботах родини. Для них виділяли частину врожаю поля. Ними сіялося й колосилося збіжжя: вони перебували у збіжжі; були збіжжям; з поля сніп-бабу, сніп-діда або звитий вінок переносили із закінченням жнив до стодоли» (Там же. — С. 247).

5. Для продовження роду необхідне передання традицій і світоглядних засад, зумовлених дбайливим вихованням.

6. Цих принципів можна дотримати тільки за повної гармонії, котра спирається на пошану, зроджену з л ю б о в и, як про це дуже красномовно свідчить уся українська словесність.

7. Дотримання цих засад вимагає самостійності родини, опертої на економічній незалежності, отже, на приватній власності, символізованій власною хатою, якій в Україні присвячується багато уваги.

Усвідомлюючи, що синтетичні підсумки енциклопедичної довідки спираються на надто малу кількість індуктивно зібраного матеріалу, автор на-самперед сам почав опрацьовувати проблему української родини на підставі аналізу творчості українських письменників⁵, а згодом розпочав систематичне збирання матеріалу за допомогою учасників керованого ним «психосоціального семінару» в Сарселі (при делегатурі УВУ у Франції)⁶, причому присвічувала засада, що індуктивна метода тільки тоді приводить до певних висновків, коли вона подслуговується достатнім матеріалом. Попри трудність, а то й попри неможливість за еміграційних умов охопити аналізом усіх письменників треба було по змозі спинитися на більш характеристичних постатях, які заступали б різні області України, різні статі, різні доби⁷ тощо. Тотожність чи подібність констатацій умовноважувала б до конкретних аргументованих висновків — синтез. Цим шляхом проаналізовано творчість десятиох письменників, що діяли упродовж більше, ніж півтора століття у різних областях України. До цих досліджень треба ще долучити одну докторську тезу в УВУ, присвячену українській родині на підставі творчості українських реалістів⁸. У всіх аналізах підкреслено величезну роль любови при створенні української родини, і ця констатація привернула увагу до двох творів двох майстрів слова (з гурту найвидатніших), які проблему любови заторкують у дуже подібний спосіб, пов'язуючи її з проблемою життя і смерті та доходячи до поставлення проблеми любови поза смерть: маємо на увазі — йдучи хронологічно — «Лісову пісню» Лесі Українки (25.2.1871—1.8.1913) та «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського (17.9.1864—25.4.1913)⁹.

⁵ Пор.: а) Українська родина в поетичній творчості Шевченка. Збірник: Т. Шевченко, З НТШ.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1962.— Т. 176.— С. 148—186; б) Українська родина в ранніх повістях І. Франка, у другій частині Наук. зб. НТШ: Іван Франко, З НТШ.— Т. 184.— С. 148—186; в) Українська родина у творчості В. Симоненка. Наук. зб. УВУ.— Мюнхен, 1970.— Т. VII.— С. 184—213.

⁶ Делегатуру УВУ переформовано 2.03.1964 згідно з потребою УВУ приєднати нові наукові кадри. Обраний на керівника Делегаттури В. Янів мав організувати відповідний семінар як підготовку до обов'язкового докторського ригорозу з пропедевтики філософії. Перше збирання докторських кандидатів відбулося 21.03.1964, а згодом кандидатів оформлено як докторантів в УВУ, а перший робочий семестр, присвячений психосоціальної проблематиці, відбувся з накресленням конкретної програми дослідження 16.12.1964, подальші, з читанням студій учасників та обговоренням їх — у перших місяцях 1965 р.

⁷ Проблеми української родини на семінарі були присвячені такі студії: пок. О. Штуля-Ждановича на підставі аналізу творчості А. Свидницького (1834—71), А. Жуковського — М. Вовчка (1834—1907), О. Гаращак-Вітошинської — Б. Грінченка (1863—1910), В. Косика — В. Стефаніка (1871—1936). О. Штуль вирішив продовжувати дослідження на підставі творів інших авторів, починаючи систематично від Котляревського (1769—1838) і продовжуючи аналізом творчості Г. Квітки-Основ'яненка (1778—1843), яку не встиг закінчити. Працям семінара буде присвячений один із чергових творів Наук. Записок УВУ.

⁸ Орловська-Калікіна Н. Українська родина.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1976.— С. 144.

⁹ «Лісова Пісня» закінчена в чернетках у Кутаїсі 25.07.1911.— див. видання: Л е с я У к р а ї н к а // Твори.— К.: Дніпро, 1964.— Т. 5.— С. 199—290. Цитати — на підставі цього видання. Інформація про написання твору — в Коментарі, стор. 305—307. «Лісову пісню» написано упродовж 10—12 днів (за свідченням авторки в листі до сестри з 27.10.1911), у великому твор-

Коли безпосереднє студійне зацікавлення «Лісовою піснею» та «Тінями забутих предків» впливало з основного спільного мотиву обидвох творів — ролі любови в закладенні української родини чи, точніше, проблеми «вічної о любови», з якою лучилося питання любови й смерти, і коли це зацікавлення степенувалося ще дивним збігом обставин, що обидва твори постали сливе в докладно тому самому часі і, знову ж, майже одночасно були опубліковані, то на цьому ще не вичерпуються аналогії чи спеціальний інтерес. Залишаючи навіть на боці факт, що рівною мірою Леся Українка та Михайло Коцюбинський були, безсумнівно, найвидатнішими творцями своєї генерації, а їхні «Лісова пісня» та «Тіні забутих предків» належать до вершинних виявів творчости обох авторів¹⁰, треба пригадати, що поєднує їх також спільна фольклорна база дії з міфічними віруваннями, чарами й заклинаннями на тлі незбагненної природи з її таємницями й законами. Цей факт, з погляду соціопсихологічного аналізу твору (чи творів), дуже важливий, бо в даному разі в мистецькій одежі слова конкретного автора (чи авторів) закріплені переконання чи ідеали століть, як вони нашарувалися і згущувалися у символи, звичаї, закони. І на цьому тлі ще інша важлива подробиця: «Лісова пісня» пов'язана з Поліссям і поліщуками, «Тіні забутих предків» — із Карпатами, а якщо йдеться про плем'я — з гуцулами. Порівняння двох паралельних світовідчужань, сформованих у століттях, мусить бути інтригуюче, якщо воно виявляє далекоюсяжні психосоціальні збіги при контрастності ландшафтів з усім багатством природи, що мала вирішальний вплив на життя і поведінку племен. При тому ще одне важливе спостереження: Леся Українка описує у «Лісовій пісні» оточення, в якому жила з дитинства, захоплена його чаром. Вона роками передумувала сюжет, поки він не мусив у неї вилитися на папір... «На писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій». (стор. 306). М. К., народжений на Східному Поділлі, живучи останні 15 років у Чернігові, знав Карпати та гуцулів тільки зі своїх літніх відпусток, переважно у Криворівні, але настільки простудіював психіку й побут, що його опис не менш колоритний, ніж у Лесі Українки — знак, наскільки країна й люди припали йому до серця — деталь, дуже важлива в аналізі.

чому піднесенні, після чого авторка довгий час хворіла. Шліфування і переписування драми тривали набагато довше, ніж написання; чистопис був закінчений 26.10., після того: «...чогось мені шия і плечі болять, наче б я мішки носила» (там само, стор. 306). Уперше опубліковано «Лісову пісню» у кн. III ЛНВ за 1912 рік, стор. 401—448 з помилками й пропусками окремих слів та рядків. «Тіні забутих предків» Коцюбинський закінчив у жовтні 1911 р. (тобто саме тоді, коли Леся Українка закінчувала свій чистопис «Л. П.») — див.: Михайло Коцюбинський й. Твори: В 7 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 178—227. Матеріали до «Тіней забутих предків» Михайло Коцюбинський у Криворівні під час перебування у селі 19.7—14.8.1911 (див. Й. К у п'я н с ь к и й. Літопис життя і творчости М. Коцюбинського. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 387. Інформація на стор. 453 і 459). Почав писати б. 5.9. (у Чернігові) — див. стор. 460, лист до М. Грушевського. Точна дата закінчення — 16.10.1911 (стор. 463). Друк: у кн. I ЛНВ за 1912 р., стор. 4—32 (стор. 486). Друга частина «Тіней забутих предків» з'явилася у другій кн. ЛНВ за 1912 р. (стор. 497).

¹⁰ Пригадаймо, що Леся Українка і Михайло Коцюбинський — майже однолітки (щодо генерації), що при їхній поетичній обдарованості ще більше мусило звертати на них увагу. «Лісову пісню» не лише українська критика зараховує до вершинних досягнень її творчости (пор. Гасло Л. У. в ЕУ/II, стор. 3329—32), а й чужі дослідники вважають, що цей твір «належить до найвищих досягнень (світової) драматургії», бувши «єдиним гідним уваги слов'янським поетичним твором» модного свого часу циклу міфічно-ірреалістичних драм Гауптмана, Стріндберга чи Метерлінка (Kindlers Literaturlexikon. — Zürich: Kindler Verlag. — Bd. VI. — S. 5740).

Цей самий «Літературний лексикон» присвячує окреме гасло саме «Тіням забутих предків» (поряд із «Фата моргана» — див. стор. 9385 згл. 3446). Характеристично, що обидва згадані твори написано як останні з гідних уваги майже безпосередньо перед смертю їхніх авторів, що спіткала їх у тому самому році.

Жанрова «Лісова пісня» — драматичний твір, а «Тіні забутих предків» — новела. Але ж спільна в них поетичність зі змаганням до майстерності вислову, глибокий ліризм в імпресіоністичному малюнку з тісним переплетенням реального (іноді реалістичного) з нереальним, дійсності з уявою, життя з ілюзією чи з ідеалом. Саме таким чином легше дійти до істотного: до розуміння, чим людина справді живе, що для неї найцінніше, за чим людина справді живе, що для неї найцінніше, за чим вона справді тужить. І тільки на такому тлі можна зрозуміти ідеал «вічної любови», яким певна конкретна спільнота дорожить, хоч, може, небагато одиниць його осягає чи залишається йому консеквентно вірна, як це, зрештою, представлене саме в аналізованих творах драматично і тому пластично.

На тому тлі паралелей і аналогій пропонуємо у пред'явленій студії детальніший аналіз проблем на матеріалі «Лісової пісні».

II

В експозиції студії відомо, що в «Лісовій пісні», у даному разі, є один важливий конкретний аспект: роль любови при закладенні української родини для продовження роду. Проте ідеал любови не приходить невмотивовано, а послідовно впливає з усієї панівної атмосфери, навіть просто із *genius loci*, і саме у творі Лесі Українки можна на кожному кроці цей настрій виразно відчутити й простежити — як він століттями формував вдачу і впливав на світогляд людини. Маємо на думці, зокрема, вплив природи, з якою наші предки — за умов життя по розкиданих хуторах, на відлюдді «диких піль», вічна-віч з постійними загрозами — були тісно чи навіть більше від природи узалеженні, ніж мешканці країн з більшою густотою населення. Саме природа становить у «Лісовій пісні» основний компонент, без якого була б незрозуміла уся її дія та мотивація. Тому природа в Лесі Українки наявна не лише в поодиноких майстерних зображеннях, а й у всьому настрої, що переноситься на одиницю, на людину. Людина виростає з природи, живе в ній і з нею, почувачючись її часткою. Будучи вплетена у природу, людина відчуває її життя, яке вона, нарешті, персоналізує — уподібнює до себе у вияснюванні явищ, але насправді сама уподібнюється до життя рослин, які її день у день оточують. Таким способом стирається різниця між людиною і рослинами, а реальне переходить у недійсне, фантазія заступає життя, зокрема коли непереможна краса полонить чаром ілюзії, що переходить у казку. Та все ж, навіть надаючи природі власних, людських рис, не можна не відчутити, що природа живе інакше: насамперед цикл життя і смерті, унааявлений у пороху року і так геніально відображений у «Лісовій пісні», набагато коротший, ніж у людини, але водночас постійне відроджування, що відбувається таки на наших очах, дає відчуття вічності, незнищенности; тому перехід багатобарвної осені у крижану зиму — це тільки позірна смерть, бо насправді це тільки глибокий сон із тужливим очікуванням пробудження...

Головний персонаж твору — Мавка — не народжується після зими; вона будиться, «розправляючи руки і проводячи руками по очах». І вона знає, що цим разом її збудила не весна, як це її упевнюють подруги, а незнана краса мистецтва гри на сопілці, вирізаній з очерету... (стор. 211).

Містерія постійного відроджування з очікуванням весни і з мрією про оновлюючий відпочинок у довгому зимовому сні сприяє вірі, що життя у природі, скриваючи різні таємниці, подібно до людського; тому природа багата на істоти, які ще здатні на трансформацію — перетворення на різні постаті. Вони не обмежені до звичайної вегетації, але думають і відчувають у певній органічній сполуці, а то й єдності, — у своїй внутрішній солідарності.

Іншими словами: персоніфікуючи природу й надаючи їй своїх власних рис і прикмет,— вірячи у свою повну єдність з природою, людина доходить до міфа панпсихізму. Саме цей психізм у всьому живому стає підставою ставлення людини до природи і природи до людини.

Поліщук Лев, дядько Лукаша — головного героя «Лісової пісні» — статечний і розумний господар із багатим життєвим досвідом, розуміє природу; тому він забороняє зрубувати дуба на своєму полі навіть ціною позбавлення себе значної суми грошей при можливому продажу. Тому природа акцептує його рішення: вийти з недалекого села й поселитися разом із родиною на краю пущі з її зрадливими багнами й тихими озерами, біля мовчазного пралісу. Всі лісові духи допомагають родині, поки угода дотримана: ниви пишаються багатим урожаєм, у хаті не бракує ні хліба, ні молока. Коли ж після смерті старого Лева домовленість зламано, природа мститься,— мститься за зрубаного дуба, з якого залишився тільки пеньок при свіжій ще могилі.

На цьому співвідношенні всемогутньої природи та немічної у своїй істоті людини (залишеної самотньою у неозорих просторах степів чи на краю грізної таємничої пущі) виростає цілий первісний світогляд, що нагадує якусь казку. І феєрією назвала свою драму Леся Українка.

Але ж «Лісова пісня» драма багатопланова. Переплетення реального життя конкретної родини на краю пралісу з дією міфічних мешканців з їх законами дало письменниці змогу накреслити — іноді лише побічно — низку життєвих проблем: людини й природи в різних співвідношеннях, і саме на цьому тлі — протиславлення культури й цивілізації, ролі розуму та почувань, реалістичного й ідеалістичного підходу в житті і до життя,— отже, автоматично, ролі ідеалу (та ідеалів) у житті людини й ідеалізму в житті гуртів чи спільнот. Лише на цьому загальному тлі зроджується кохання партнерів, що мають створити родину. Любов зароджується і залежить від цілої душевної настанови людини.

При тому казково-міфічна підстава, зачерпнена з прадавніх вірувань, впливає з колективного підсвідомого спільноти, яке формувалося століттями, а саме несвідоме стає часто протиславленням свідомого, ілюзії — життю, ідеалу — пристосовництву. Звідси родяться драми чи трагедії, і саме «феєричність» представлення дає змогу глибше вникнути у проблему, зрозуміти, у чому трагедія і де її джерело.

III

Згадавши раніше побіжно проблему панпсихізму, хочемо тепер на конкретних цитатах із «Лісової пісні» довести, як далеко панпсихізм увійшов у первісний світогляд українця, і то зокрема з погляду, наскільки він вплинув на вдачу, конкретно, на первісну добросердність українця і, послідовно, на його цінування добра як такого.

Коли русалка побачила, що Лукаш хоче вирізати собі сопілку з очерету, то зчинила крик, щоб його спинити, і була обурена тим, що вищі лісові сили дали свою згоду, аби люди поселилися в їх товаристві. Лісовик заспокоює її: мовляв, лише сирого дерева рубати не годиться. Саме тому він полюбив старого дядька Лева, бо той не дав зрубати старого дуба:

*Таж якби не він,
Давно б уже не стало сього дуба,
Що стільки бачив наших рад і танців,
І лісових великих таємниць.*

*Вже німці міряли його, навколо
Втрюх поставивши, обсягли руками —
І ледве, що стікло. Давали гроші,
Талари биті, лю д я м д у ж е м и л і,
Та дядько Лев закликав на життя,
Що дуба він повік не дасть рубати.*

За те йому й можна було поселитися біля дуба (стор. 210).

Сама Мавка, збуджена зі свого сну чарівною мелодією сопілки Лукаша, що стала початком її глибокого почування, налякана в першу зустріч із майбутнім обранцем наміром Лукаша наточити собі соку з берези. Вона хапає за руку незнайомого дужого юнака й стривожено скрикує:

Не руш! Не руш! не рїж! не убивай!

А коли Лукаш, не розуміючи її, борониться, мовляв, він не розбійник, і вияснює, що хотів собі тільки соку наточити, Мавка рішуче уточнює:

*Не точи! С е к р о в її.
Не пий же к р о в і з с е с т р о н ь к и м о є ї!*

(213)

Питання життя й відчування берези поставлено тут зовсім виразно: — ранили дерево просто злочин.

Повчивши Лукаша, що ранили дерева не годиться, Мавка ще й пояснює, як дерева чи рослини розмовляють між собою, захоплені красою:

*Он бачиш, там питає дика рожа:
«Чи я хороша?»
А ясен їй киває в верхівтті:
«Найкраща в світі!»*

Лукаш дивується, бо він гадав собі, що дерево в лісі «німе та й годі». Щойно Мавка мусить розкрити йому таємницю:

Німого в лісі в нас нема нічого.

Зовсім подібно і згодом, коли Лукаш під впливом матері й унаслідок її дорікання за неробство хоче зрубати молодого грабка, Мавка кидається його боронити, мовляв, дерево сире, і сама хоче йому знайти стільки сухих стовбурів, скільки потрібно на огорожу обори (242, 246). Коли ж сама Мавка примушена матір'ю Лукаша вижати лан пшениці, то має глибокий конфлікт зі своїм сумлінням, що із дозрілим збіжжям мусить вижати й живі квіти, красу поля. Щоб того не сталося, за порадою Польової Русалки, раниць себе серпом у руку:

*Чи ж не трапляється часом на полі
Гострим серпчком поранити руку?
Сестронько! Зглянься на муку!
Крапельки крові було б для рятунку доволі —
Що ж? Хіба к р о в і не варта к р а с а!*

(252)

Іншими словами: краса стоїть, як і добро, вище терпіння; для її збереження варто посвятити себе...

Мавка охоронила квіти лише на короткий час ціною власної крові, накли-

кавши при тому на себе гнів Лукашевої матері і посиливши її ворожість до себе. Але ж ниву — разом з усіма квітами — вижала її суперниця Килина. Тоді Мавка співчутливо вибирає з пожатого жита напівзів'ялі квітки і ніжно складає їх у пучечок (стор. 259).

А взагалі добро й краса нерозривно поєднані між собою, як про це Мавка повчає Лукаша. Коли Лукаш не може зрозуміти її стурбованого вислову, бо в нього роздвоєння:

*що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятись,*

тобто що в конфлікті між прозою життя і внутрішнім ідеалом початкова перемога є за дійсністю життя, а не за мрією, тоді Мавка визнає:

*Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно-щиро голосом сопілки.*

І на здивоване питання Лукаша, що воно таке, Мавка відповідає:

*Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, любя врода,
та висловить його і я не могу.*

І тоді ще тільки закохано просить:

*Заграй мені, коханий, у сопілку!
нехай вона все лихо зачарує!*

(248—249)

Усе гарне й шляхетне в Лукаша на дні його душі, чого він і сам не може збагнути, але добро переливається у красу гри на сопілці, яка проганяє сум та лихо й повертає щастя...

У цьому місці виразно порушено проблему свідомого й несвідомого в людині, конфлікту життя й ідеалу, постійної боротьби почувань із розумом, але — поки що — в аналізі — заторкнені питання побічно, для завершення сцени. Річ у тому, що треба ще вернутися до питання міфічного співжиття людини із живою природою у відчутті її панпсихізму і з відповідним ставленням до рослин, яким не можна робити кривди. Якщо це співжиття обірветься, як це сталося після смерті дядька Лева і втечі Лукаша з дому від матеріалістично наставленої матері й накиненої йому матір'ю нелюбої жінки, тоді за кривду — за зрубання улюбленого дядьком дуба — приходиться кара, яка доводить до занепаду родини: ниви стають неурожайні, люди ледачують, їхні вади посилюються, зникає взаємне розуміння, а коли Лукашева жінка хоче зрубати ще й вербу, в яку перетворилася Мавка, щоб із безмежної любови зберегти рештки майна, грім спалює і вербу, а з нею і хату з усім майном (284—285).

Підсумовуючи, можна сказати, що віра в панпсихізм, зроджена з відчуттям всемогутності природи з її рішучою перевагою над загубленою у ще незаселених цілинних просторах людиною, сповнює ніжністю, добром і шляхетністю, даючи водночас розуміння незайманій, первинній, неоскверненій краси. Це відчуття ошляхетнює людину й веде її на шлях казки. Втеча в казку — це водночас початок ілюзійнізму, буйної уяви й природного ліризму; проте вона, віддаляючи людину від реальної дійсності, призводить до конфліктів із більш реалістично наставленим оточенням, яке своїм гострим крити-

цизмом вносить у життя сумнів і внутрішнє роздвоєння (його прикладом стає Лукаш), але не може запевнити щастя, як це видно з аналізу інших аспектів «Лісової пісні».

IV

Панпсихізм з уявним багатим життям — фізичним і психічним — кожної рослини (а можна здогадуватися, хоч про те у творі не говориться — і тварин), який призводить до персоніфікації кожної істоти, веде нас у казку, в ілюзію, у нематеріальне в їхньому протиставленні конкретному, реальному та матеріальному. Звичайно, у сухій мові наукового аналізу це буде протиставлення ідеалізму з ідеалом матеріалізму з конкретними вимогами, але водночас це протиставлення сфери почувань світові розуму. Врешті, це є протиставлення культури, заснованої на споконвічних етичних і естетичних цінностях, та цивілізації, що людину спонукає, чи навіть примушує до активності для постійного поступу чи конкретної користі.

Проаналізувавши вже в загальному (абстрагуючись від точної інтерпретації поодиноких міфічних постатей) основну формулу панпсихізму, вважаємо необхідним спинитися над розглядом основних протиставлень, зроджених із міфічних уявлень у постійній боротьбі з дійсністю у змагання поступу, — завжди спираючись на «Лісову пісню» та її інтерпретацію соціо-історичних процесів на границі поліської пущі в зустрічі з недалеким селом.

З огляду на окреме джерельне багатство констатацій до теми, вийдемо від царства ілюзії у зв'язку із почуванням — серцем (не входячи поки що у проблему кохання) у протиставленні розуму з його критицизмом, що веде до холодного реалізму.

Але ж питання почувань чи розуму настільки входить уже в живі статі, що зрозуміння проблеми неможливе без конкретних персонажів, отже, й без сюжету твору, а тому питання почувань і розуму — це одночасно питання ствердженої реакції персонажів на події, це, отже, рівночасно питання конфронтації ідеалів із конкретним життям.

Чисте почування виступає тільки у світі природи, як її у певній антропоморфізації уявляє українська народна словесність. Головним представником світу природи в «Лісовій пісні» є Мавка як безпосередня співучасниця драми: у Мавку закохується вродливий, ще недосвідчений юнак Лукаш із родини, що поселилася серед природи. Найближче до природи стоїть дядько Лев зі скристалізованим життєвим наставленням. Це він є промотором поселення на краю пущі, у віддаленні від села. Він любить природу, розуміє її закони, вслухається — згідно з народними повір'ями — в її багате внутрішнє життя, яке дозволяє тісне спілкування з людьми. Він має також виразний вплив на Лукаша, який, однак, будучи під виразним впливом дядька Лева, водночас кориться своїй матері, Левовій сестрі, виразному представникові життєвого реалізму: вона не може зрозуміти ні рефлексійно-ліричної настанови досвідченого брата, ні молодечих поривів, мрій, та помислів сина. Тому вона протиставиться його бажанню поєднатися з Мавкою, хоч Мавка — покірлива й навіть уміє охороняти господарство новопоселенців перед неприязню своїх лісових друзів та прихилити до пришельців добрих лісових духів. Мати — зарадна й енергійна і вміє накинати свою волю добросердному братові Левові, який заради гармонії й спокою потурає їй. Усе-таки вона потребує певної допомоги у своїх планах розбити ілюзії Лукаша, його мрії про чисту любов, яку він оспівує своєю сопілкою, котрою зворушує навіть природу. Коли Лукаш збудив Мавку грою, якої вона ще ніколи не чула, він зразу, під час першої зустрічі, зачарований її ніжною, езотеричною гра-

цією, захоплено слухає казки про зимовий сон лісових створінь. Заслухавшись, свій подив висловлює залюблено й захоплено: «Як ти говориш!», що зразу натрапляє на жвавий резонанс Мавки, яка відповідає:

*Твоя сопілка має кращу мову,
заграй мені, а я поколишуся*
(217)

Коли ж вона замріяно сідає на тендітне, сплетене юне віття берези, а Лукаш починає грати веснянки, Мавка в екстазі шепоче:

*Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди,
серденько виймає...*

Одночасно на голос сопілчиної веснянки відгукуються зозуля, далі соловейко, яскравіше розквітає дика рожа, біліє цвіт калини, глід соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина вкривається ніжними квітами.

В іншому місці зовсім ідентично говориться (стор. 211):

З очеретів чутно голос сопілки,— ніжний, кучерявий,— і як він розвивається, так розвивається в с е в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайорили сиріжки, потім береза залепетала! На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квіткі на лататті. Дика рожа появляє ніжні пуп'янки.

Так сила справжніх почуттів у творчості, має вплив на всю природу. Краса мелодії відбивається у красі лісу, щоб — згодом — спонукувати всяку істоту до ширення краси...

Тоді в очах Мавки — поряд з усміхом біля уст — з'являється якась туга, аж до сліз. Коли Лукаш, зауваживши сльози, перервав гру, Мавка здивувалась, ще не усвідомлюючи, що її сльози — сльози щастя, і тому насамперед, провівши рукою по очах, збентежено притакує, але потім, наче засоромившись, кокетливо відводить увагу Лукаша:

*Ні-бо! То роса вечірня,
...заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...*

(217)

Щоб вирвати Лукаша з його мрій і повернути від фантазій та мелодій у світ реального життя, мати впроваджує до хати молоду моторну вдовичку Килину, що їй спочатку вдачею дуже імпонувала,— зрештою, відповідно до своєї власної вдачі, уміла також підслесливо сподобатися своєю показною працьовитістю, удаваним бажанням допомоги. А втім вона, скоро зорієнтувавшись у ситуації, відповідно по-діловому намагається здобути й почування Лукаша, який у своїй юнацькій недосвідченості слухається матері — згідно із загальною прилюдною опінією й усім вихованням, навіть коли він із нею не цілком згоден (252 і наст.). Тут починається конфлікт, який пізніше спричиниться до драми. Конфлікт ідеалів і поривів із реальністю життя, котрий як наслідок зради ідеалу задля життєвого опортунізму, підказаного розумом, призведе до кари й каяття, щоб закінчити через терпіння поверненням у світ почувань та ілюзій.

Деякі дальші приклади можуть ще пластичніше вказати на проблему почування-розуму.

Коли мати хоче бачити в майбутній невістці насамперед слухняну робітницю, вона рішуче не слухає переконувальних Лукаша, що, мовляв, Мавка при-

хилила їм сприяння сил природи, що вона подбала, щоб квіти були на підвіконню:

*А хто садив
города з вами, нивку засівав?
Так, як сей рік, хіба коли родило?
А ще он як умаїла квітками
по підвіконню — любо подивитись!*

На це мати злобно відповідає:

*Потрібні ті квітки! Таж я не маю
у себе в хаті дівки на виданню...
Йому квітки та співи в голові!*
(243)

Коли ж Лукаш у своєму розгубленні ще намагається пояснити Мавці поступування матері, що, мовляв, «...їм помочі треба — вони старі!», Мавка хоче його у своєму вірному любовному відданні справді зрозуміти, як вона «пойняла усі пісні соплоньки твоєї...». Але ж Лукаш на роздоріжжі, у підказанім розумом сумніві віддаляється від своєї пісні; він не може в душевному конфлікті грати, мовляв: «Пісні! То ще наука невелика!» Тоді Мавка, хоч і відчуває, що навряд чи поверне ще його почування, спалахує в оброні істотного в житті людини:

*Не зневажай душі своєї цвіту,
бо з нього виросло кохання наше!
Той цвіт від папороті чарівніший,
Він скарби творить, а не відкриває.
У мене мов зродилось друге серце,
як я його пізнала. В ту хвилину
огнисте диво сталося!..*

Проте Лукаш на роздоріжжі конфліктів уже не може зрозуміти захоплення Мавки таки його власним співом, його грою, що плинула з підсвідомого, поки розум, розбуджений реалістичним підходом до буденщини, не посівав сумніву (248). Йому в цю мить справді «квітки та співи з голови» вилетіли. Тому йому «не пора грати». Він не може відвернути лиха, що гряде, і навіть не спроможний обняти Мавку, щоб вона забула прикру розмову (з відреченням Лукаша від своїх раних мрій):

*Цить! почують мати!
Вони вже й так тебе все називають
накидачем...*
(249)

При цій проблемі протиставлення життя і уявлень можна б ще раз пригадати історію зрубаного дуба, якого за свого життя беріг Лев і в тіні якого бажав спочити. Коли Лукаш по довгій відсутности з хати повертається і бачить мертвий пеньок на місці могутнього дуба, це його глибоко заторкує, хоч він ще не цілком отямився після своїх важких переживань. Він перериває повинь слів і докорів жінки Килини коротким, але рішучим питанням:

*Ось я тебе тепера питаю!
Де дядьків дуб, що он пеньок стремить?*

Килина:

*А що ж ми мали тут — голод їсти?
прийшли купці, купили та й уже.
Велике щастя — дуб!*

Лукаш:

*Таж дядько Лев
заклявся не рубати!*

Килина:

*Дядька Лева
нема на світі,— що з його закляття?
Хіба ж то ти заклався або я?
Та я біцільний ліс продати рада
або перетеребить,— був би ґрунт,
як у людей, не ся чортівська пуца...*

Життєвий реалізм не рахується з почуваннями, навіть з етичними нормами, щоб пошанувати волю людини, якої уже нема, хоч вона була для усієї родини добродієм, подарувавши своє майно. Хай пропадає краса пуці, коли грошей потрібно,— коли її хочеться перетворити на родючу ниву з багатством золотого колосся...

Поетка майстерно змальовує протиставлення двох різних настанов в описі вбрання Мавки та Килини, а також у їхній поведінці. Мавка — легка, граціозна,— її одяг міняється відповідно до пори року й до почувань; коли збуджується од зимового сну навесні, вона в ясно-зеленій одежі, з розпущеними, чорними з зеленим полиском косами (211). Її ніжністю Лукаш зачарований при першій же зустрічі. Він уперше побачив Мавку, про яку наслухався багато оповідань:

*Що ж,— ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хугчій, як панна,
бо й руки білі і сама тоненька,
і яюсь так убрана не по-наськи...*
(214)

Приглядаючись до її очей, Лукаш бачить як вони щохвилини змінюються відповідно до настрою хвилини чи зміни в атмосфері, чи навіть освітлення:

*А чом же в тебе очі не зелені?
Та ні! тепер зелені,.. а були,
як небо сині... О! тепер вже сиві,
як тая хмара... Ні, здається, чорні,
чи, може, карі... Ти така дивна!*

Мавка настільки легка, що може гойдатися на вітті берези (217). Вночі вінок у Мавки ясніє цілим сузір'ям із світляків, то знову тільки окремими іскрами (241).

Коли Мавка сумна в передчутті зради Лукаша, друзі й подруги втішають її осінньою красою лісу:

*Не всі вінки погинули для тебе.
Оглянься, подивись, яке тут свято!
Вдяг осень-князь кирею золоту,
а дика рожа буйнії корали.*

*Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала,
де соловей співав пісні весільні.
Стара верба, смутна береза навіть
у златоглави й кармазини вбрались
на свято осени...* (263)

По цім утішанні Мавка сама отримує розкішні шати, що відповідають її вроді. Вона дістає від лісовика заховану для неї під його киреєю пишну, золотом гаптовану багрянлицю і срібний серпанок. Надівши багрянлицю, Мавка йде до калини, щоб наламати червоних китиць, а з них звиває собі віночок на розпущені коси (264). Пізньої осени одяг знову міняється, тим паче, що Мавка вже знає про доконану зраду Лукаша. Вона в чорній одежі, у сивому непрозорому серпанку, лише на грудях красіє маленький калиновий пучечок (268), а коли Килина пізнає її і злобно проклинає, Мавка перевтілюється у суху плакучу вербу, щоб смиренно стояти на Лукашевому обійстю, певна, що він таки вернеться... (277).

Коли одяг, що завжди гармує з її почуванням і достосований до оточення, зокрема до пори року, відбиває внутрішню красу Мавки, то ноша Килини розрахована на те, щоб справити певне зовнішнє враження. Прийшовши вперше на запрошення Лукашевої матері на обійстя родини, вона, «молода, повновида молодиця», причепурилася у червону хустку з торочками, у бурячкову спідницю, дрібно та рівно зафалдовану, в зелений фартух із нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками: сорочка на ній густо натикана червоним та синім, намисто дзвенить на білій пухкій шії, міцна крайка тісно перетягає стан, і від того постать здається ще розкішнішою. Молодиця йде замашистою ходою (252).

Не дивно, що Лукашева мати, бажаючи позбавити Мавку її чару, примусила її скинути лісовий одяг і переодягнутися на сільську дівчину; вона дала їй якусь латану сорочку з дочки-небіжки, вузьку спідничину з набивками і полинялий фартух із димки, сподіваючись, що це змінить вдачу Мавки, яка насправді лише догоджала матері свого обранця, щоб його затримати для себе; тому навіть розкішне розпущене волосся вона гладенько зачесала у дві коси й заклала довкола голови, за що навіть діждалася похвали (245). Звичайно, розчарована своїми переживаннями Мавка, вертаючись до своїх лісових друзів, отримала замість жебрацьких людських шмат свої «давно готові шати для царівни» (264). Подібно до одягу, який відрізняє тендітну, чарівну Мавку від огрядної, пишної Килини, різнить обидві суперниці і їхня поведінка. Мавка кориться матері Лукаша, хоч добре відчуває, що їй не догодить, але витримує усі примхи старої задля своєї великої любови до Лукаша, усвідомлюючи те, що Лукаш матір шанує і поважає. Мавка допомагає Лукашеві пасти худобу (242), вона дбає про дерево на хату (243), садить город із матір'ю, нивку засіває, вона навіть готова жати, якщо б не те, що при цьому треба нищити квіти, які є під опікою Польової Русалки, але й тоді вона для виправдання непослуху раниць себе серпом.

Яка ж інакша Килина: вона привітна й улеслива, поки має свою виразну мету: здобути Лукаша. Тоді робота в неї горить у руках, вона справляється краще за дужого Лукаша, і це навіть впливає на зміну його ставлення до Килини й охолодження до Мавки, яка не знає лукавства (252 і наст.). Килина просто імпонує Лукашеві своїм динамізмом, але це ґрунтовно змінюється, як дійшло мети, а зокрема, коли прийшли нещастя. Тоді вона і пізно встає, не поспішає доїти корів, навіть свекруху ображає, а синові потай ховає пирога, щоб свекруха того не побачила. Навіть після повернення Лу-

каша додому, по довгій блуканині світом, вона лишається холодною й непривітною і в неї докорів більше, ніж радості. Вона також цинічно розповідає йому про зрубання улюбленого дядькового дуба (274 та подальші).

Звичайно, Мавка своєю вродженою інтуїцією відчуває не тільки ворожість Килини, що прийшла забрати в неї Лукаша, а й її лукаву вдачу. Тому рішуче домагається від Лукаша, щоб Килина більше до них не приходила:

*...я не люблю її — вона лукава,
як видра* (256)

Лукаш на своєму життєвому роздоріжжі, із сумнівом, підшептуваним розумом, і зневірою у силу почувань намагається боронити Килину, дивуючись, звідки в Мавки береться та певність в оцінці Килини, коли: «Ти її ніяк не знаєш!» Тоді Мавка дає свої аргументи:

*Ні, знаю! чула сміх її і голос.
Лукаш:
Сього ще мало!
Мавка:
Ні, сього доволі!
Це жінка хижа, наче рись!*

І послідовно Мавка жадає, щоб Килина в ліс не приходила, але ця категорична вимога вражає Лукаша, який не розуміє справжньої інтенції Мавки, але, опанований критицизмом і сумнівом реального світовідчуження, думає, що це — намагання обмежити свободу його дії. Тим часом Мавка інтуїтивно відчуває підсвідоме в Килини, яке згодом прорветься назовні з такою силою. Вона знала, що Килина щоденними справами настільки зв'яже Лукаша, що той скоріше чи пізніше муситиме від жінки відійти в тузі за своїми мріями й красою (що й справді стається). Тоді, у відсутність Лукаша, Килина зневажає свекруху, лінується до праці, обдурює її, — так, що мати шкодує, що Лукаш проміняв покірну й добру Мавку («хоч прикладай до рани») за Килину (275) «нехлюю, некукібницю» (281). Обидві взаємно називають себе наввипередки «відьмами». До речі, і повернення Лукаша не викликає почуття справжньої радості в Килини, — вона вмє йому тільки дорікати, що він її й дітей залишив без належної опіки. Це тоді, коли Мавка, хоч і тяжко скривджена, не може віддалитися від хутора свого милого і навіть хоче далі опікувати його майном у надії, що він колись таки повернеться. Це тоді Килина у приступі ревності з ненавистю проклинає Мавку, яку перетворює у суху вербу. Проте й тоді її ненависть не зникає, а Килина вже виношує задум зрубати вербу. Вона навіть намовляє на це Лукаша майже безпосередньо після його повернення до хати (284).

Лише тоді Лукаш відчуває дивний зв'язок із вербою, на яку йому не здіймається рука, а коли Килина вириває у нього з рук сокиру і сама розмахується на вербу, живий вогонь з неба рятує Мавку від зневаги... Але з вербою-Мавкою горить і хата, а з хатою і рештки добра заможної колись родини.

Аж тоді всі повертаються до властивих їм ролей, що характеризують поодинокі вдачі. Це мати, яка з поверненням сина щиро зраділа, дивується, як вогонь щораз дужче розгоряється:

Чого стоїш? Рятуй своє добро! (285)

Це тоді Лукаш знову зрозумів, що матеріальне добро не може бути предметом найбільшого прагнення. Йому байдуже, що гине добро, майно, бо, може, з ним загине і лихо, яке призвело його до страждань, коли він зрадив сам себе, свої пісні, свою душу — і своє кохання.

У турботі за майном знову сполучаються думки Килини й свекрухи, коли й Килина закликає Лукаша:

*Лукашу!.. ані руш! Чи остовнів?
Хоч би поміг мені носити клунки!..*

Це щойно тоді як, Килина зрозуміла, що чоловікові все те байдуже, чим сама дорожила, вона дещо сердечніше відзивається до нього, здогадуючись, що йому щось лихе з переляку сталося. Килина просить Лукаша м'яко («Лукашуню»), щоб вертався з нею на село, але все земне залишається Лукашеві байдужим. У нього сумнів, чи щось треба робити, чи взагалі життя на щось потрібне. Він має лише одне непереможне бажання: залишитись у лісі, де він прожив щастя, поки сам не згубив своєї долі... (287)

Зі з'ясованих ситуацій і численних цитат виразно окреслюється розв'язка, що світ ілюзій з постійною тугою за красою і правдою сильніший від реального життя з його щоденними турботами «за хліб насущний». Лукаш був так довго щасливий, як ішов за своїм підсвідомим, що його він не намагався розуміти. Як глибоко саме таке світовідчужання увійшло в ментальність українця, про це найкраще свідчить факт, що українські етнопсихологи чи не однозгідно підкреслюють перевагу почувань над холодним розумом у житті українців, з яких випливає відірвання від щоденного практичного життя й утеча в казку ілюзії; автоматично все ідеальне має вищу ціну від матеріального: почуття і вірність — від майна, і тільки повна згода в щоденнім поступуванні з тугою за ідеалом може запевнити повне щастя. Ці наукові констатації знаходять своє повне підтвердження в аналізі літературного твору Лесі Українки, — конкретно в її «драмі-феєрії», яка мусила вилитися за кілька днів із Лесиною підсвідомого на широкому тлі колективного підсвідомого її оточення, знаного їй з дитинства.

Щастя вертається щойно тоді, як Лукаш, байдужий до життя і нещастя, пригадав свою сопілку і як рівночасно Мавка спалахує в його уяві давньою красою й ніжністю, а під впливом гри змінюється і природа, і тьмянний зимовий вечір переходить в ясну місячну весняну ніч (290)...

ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ У ДРАМАТУРГІЇ ІВАНА КОЧЕРГИ

*Вперед, за землю нашу рідну,
За Київ наш, державний і святий!*

(І. Кочерга)

Серед українських письменників-драматургів першої половини ХХ століття чільне місце займає Іван Кочерга, який своїми п'єсами, зокрема на історичну тематику, вніс значний вклад у розвиток нової української драматургії та спричинився до збагачення українського театрального репертуару.

Іван Кочерга почав писати 1904 року російською мовою у Чернігові, де працював канцелярським чиновником у контрольній палаті. Він вміщував театральні рецензії у газетах «Губернские ведомости», а згодом «Черниговские губернские ведомости» та «Черниговское слово»¹. Молодий Кочерга не вірив у можливість розвитку української культури в умовах шовіністичної українофобської політики в Росії і, можливо, тому почав свою літературну творчість російською мовою, як і деякі інші письменники (Зинаїда Тулуб, Павло Филипович).

Перший драматичний твір І. Кочерги — романтична драма «Песня в бокале», яку він російською мовою написав ще 1910 року — побачив світло сценічної рампи аж 1926 року. У цій драмі І. Кочерга змалював Німеччину ХV століття в поетичному ореолі середньовічних міських традицій.

Драматургічна майстерність І. Кочерги виявляється у багатій поетичній образності, в умінні висловити драматургічними засобами узагальнену філософську думку, у посиленому інтересі до морально-етичних проблем².

Читання німецьких романтиків Г. Гейне, Е. Гофмана, Л. Тіка, Новаліса, французьких романтиків, зокрема А. Мюссе та неоромантика Е. Ростана, створило той фундамент, на якому склалося уявлення про літературні смаки і симпатії молодого І. Кочерги.

У читанні казок та романтичних драм І. Кочерга засвоював чимало ідей, що згодом у драматичних творах звучали як його власні. Тут зустрічаємо й образ фатуму, що панує над людиною, і фантастичні постаті, що персоналіфікують втручання потойбічних сил у людське життя. Нещастя людини — фатальне, визначене заздалегідь, а щастя — тільки результат щасливих випадковостей.

У романтиків І. Кочерга сприймає не тільки погляди на людину, а й на значення мистецтва в житті суспільства. Кочерга вірив, що краса й сила мистецтва може перевиховати людину. Естетично-мистецькі принципи Кочерги, нам здається, найбільше споріднені з мистецько-творчою філософією Е. Гофмана. Сам Кочерга у своїх театральних рецензіях згадує Гофмана.

Читання Е. Гофмана та інших німецьких романтиків без сумніву мало вплив на п'єсу «Песня в бокале» і середньовічною тематикою, і зацікавленням типовими постаттями того часу. Головний принцип гофманської прози — поєднання дійсності й казки, життєвих подій і фантастичних явищ — визначає і принципи стосунків героїв І. Кочерги. На однакових правах у «Песне в бокале» співіснують реальні люди та дух бурі Карфункель —

¹ Кузякіна Н. Драматург Іван Кочерга.— К., 1968.— С. 14—17.

² Костюк Ю. Майстер драматургії Іван Кочерга.— К.: Дніпро, 1956.— № 10.— С. 105.

фантастична постать. Деякі ситуації п'єси «Песня в бокале» нагадують численні трансформації сюжету про Фауста. Цікаво підкреслити, що в архіві Кочерги зберігся малюнок кольоровими олівцями — зустріч Фауста з Мефістофелем у кабінеті Фауста. Також треба підкреслити, що на столі в кабінеті Кочерги були ті самі атрибути, що й у Фауста: череп, пісочний годинник, гусяче перо, розгорнута велика книга.

Народився І. Кочерга 6 жовтня 1881 року в м. Носівці, біля Ніжина, у родині залізничного службовця. Після закінчення гімназії у Чернігові і юридичного факультету Київського університету (Гофман теж був юристом!) І. Кочерга довгий час працював по різних канцеляріях у Чернігові, а згодом у Житомирі.

Під впливом революційних подій у тодішній царській імперії, а зокрема розпаду імперії і бурхливого українського національного Відродження, що завершилось самостійністю і державним будівництвом, І. Кочерга, Зинаїда Тулуб, П. Филипович та деякі інші письменники почали писати українською мовою.

У 1925 році Кочерга написав комедію з часів кріпацтва в Україні «Фея гіркого мигдалю», яку поставлено на сцені на початку 1926 року. У 1927 році появилася його історична драма «Алмазне жорно», а в 1930 році — фєєрія «Марко в пеклі» і драма «Свіччине весілля».

Однак незалежні естетичні принципи, своєрідність стилю і форми І. Кочерги були не до смаку тогочасним творцям режимно-пропагандивного стилю у мистецтві т. зв. соціалістичного реалізму, і Кочергу вірнопіддані землячки-малороси замовчували. У 1933 році Кочерга написав цікаву п'єсу «Майстри часу», яку в Україні теж обійшли мовчанкою. Кочерга тоді сам переклав український варіант п'єси «Майстри часу» російською мовою і під назвою «Часовщик и курица» вислав її на всесоюзний конкурс 1934 року. П'єса Кочерги одержала другу нагороду на всесоюзному конкурсі і її почали з успіхом виставляти на сценах російських театрів. Від того часу Кочерга став популярний і в Україні.

Багато написав І. Кочерга в наступні десятиліття, усього понад тридцять п'єс, серед яких найпопулярнішими є його п'єси на сучасні та історично-філософські теми: «Підеш не вернешся», «Ім'я», «Вибір» («Віра Немілова»), «Екзамен з анатомії», «Нічна тривога», «Китайський флакон», п'єса для дітей «Чорний вальс», «Ярослав Мудрий», «Істина», «Пророк».

Помер Іван Кочерга 29 грудня 1952 року в Києві.

«Фея гіркого мигдалю» (1926 р.) — весела комедія, в якій автор змальовував життя і побут давнього українського міста Ніжина за часів кріпацтва, дотепно й виразно охарактеризував образи студента Цвіркуна, канцеляриста Крякви, старого козацького писаря Дзюби, його пихатої дружини та гарненьких дочок Клавочки й Нюточки. У всьому відчувається талановита рука майстра-драматурга з відчуттям характеру в мові та вчинках. Кочерга тут порушив філософські проблеми єдності етичних і естетичних ідеалів, що зливаються у любові до рідного краю і народу.

В історичній драмі «Алмазне жорно» Іван Кочерга змальовує події з часів XVIII ст., коли в Україні владно панували й господарювали польські магнати, і український народ боровся за свої соціальні та національні права. Дія драми починається, коли народне повстання уже було придушене польським військом і відбувається катівська розправа над ватажком гайдамаків Василем Хмарним.

Героїчна постать незламного борця за народну справу Василя Хмарного, якого автор змальовує у романтично-героїчному плані, дуже нагадує Гната Гоголо — ватажка гайдамаків із трагедії «Сава Чалий» Карпенка-Карого.

З любов'ю змалював автор образ Стесі — нареченої Василя Хмарного, яка, щоб урятувати свого судженого від смерти, за наказом княгині Вількомірської знайти й повернути їй родинний алмаз, відомий під назвою «Алмазне жорно», що пропав під час нападу гайдамаків на замок. Кінець драми трагічний. Стеся, яку пани обдурили, божеволіє.

«Свіччине весілля» («Пісня про Свічку») — це віршована драматична поема, в якій І. Кочерга у глибокопоетичних образах віддзеркалив життя і боротьбу різних ремісницьких цехів міста Києва на зламі XV і XVI ст. під проводом майстра-зброяра Свічки — це не суворо історичний факт, а творчий домисел автора, що на підставі документів про «заборону світла» змалював узагальнений образ боротьби українського народу за свою національну незалежність та соціальну справедливість. Опоетизовані та витримані в романтичному дусі характери дійових осіб розкриваються у динамічній дії. Усі вони віддані всенародній справі. Це справжні патріоти рідної землі. Твір закінчується трагічно. Меланка, молода дружина Івана Свічки, гине. Та навіть цей страшний удар не зламав завзяття відважного київського зброяра Свічки.

Погасло, наче свічка, молоде життя киянки Меланки. Над її тілом Свічка клянеться не припиняти боротьби і закликає киян до помсти.

Драматична поема «Свіччине весілля» поєднує у собі елементи поетичної легенди і конкретно-історичні риси у змалюванні життя давнього українського міста, побутово-етнографічних реалій.

Мова, образна система і звучання вірша близькі до народної поезії.

Підкреслюючи фантастичний характер п'єси «Марко в пеклі», І. Кочерга назвав її феєрією. Дія відбувається у часи Громадянської війни. Уповноважений особливого відділу армії Марко розшукує на залізничній станції вагони з військовим вантажем, які зникли.

Автор використовує сюжетну схему «Пекельного Марка» — старовинного українського сатиричного вірша про козарлюгу, що приборкав чортів у пеклі. Користуючись прийомами фантастики й гротеску, на фоні пекельної брами автор змальовує постаті людей, що «спізналися на поїзд життя».

Антитезу нового, революційного світу і старого, що відживає, автор втілює в образі «поїзду життя», змальовуючи протилежні сили, що прагнуть зупинити його рух, загнати у глухий закуток чи повернути назад. Для реалізації свого задуму драматург використав засоби, які відповідали жанрові феєрії-гротеску. Цей самий образ — символ «поїзду революції» у більш реалістичному плані Кочерга розвинув у філософській комедії «Майстри часу»³.

Філософське поняття часу як вмістилище конкретних історичних подій, як рух уперед, як діяння, однаково може служити будь-якій ідеології. І. Кочерга прагнув показати два різні напрями в модерній філософії: матеріалістичний і метафізичний, що по-своєму розуміють та інтерпретують поняття часу і вміщують у це поняття своє історичне діяння та свій світогляд. Радянська критика, між іншим, підкреслює, що «майстри часу» — це герої Жовтня в їх боротьбі з труднощами розрухи, у боротьбі з ворогами революції», що, мовляв, «цю філософську думку Кочерга зумів втілити в конкретні художні образи, знайшовши драматургічні форми, які відчутно й переконливо показують торжество матеріалістичного світогляду над метафізичним, реакційним»⁴.

Дія комедії «Майстри часу» охоплює час від 1912 до 1929 року. Дра-

³ Старинкевич Є. Іван Кочерга // Матеріали до вивчення історії української літератури.— К.: Рад. шк., 1963.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 451.

⁴ Там же.— С. 452, 453.

матург малює представників різних соціальних верств та долю кожного з них.

Представником західної ідеології у п'єсі є німець Карфункель, що вважає себе єдиним «майстром часу», який здатний навіть повернути хід історії. Карфункель висловив думку про закон «тісного часу», тобто про стихійність подій, над якими людина не має влади.

Час закономірно невблаганною ходою іде вперед і поглинає у собі історичні події за подіями. Настав час революції і Громадянської війни. Під час бою червоних з білими куля влучає у дорогоцінний годинник (символ старого часу), над яким тремтить «майстер механіки» Карфункель. Новий час захопили фанатики соціалізму-комунізму. «Майстрами нового часу» стають революціонери-комуністи Ліда Званцева, машиніст Черевко, шофер Таратута, комісар, що своїм безоглядним революційним фанатизмом намагаються перевернути світ, змусити час працювати для соціалістичної революції.

Комісар: *Маршрут засекречений... Швидкість найвища...*

Коли ви повернетесь — не знаю. Стан колій невідомий.

Черевко: Зате — мета, товаришу комісар, відома. Соціалізм.

Комісар: *Правильно. І за цю мету — всі наші сили, весь наш час.*

Черевко: *Нічого, — примусимо і час нам служити*⁵.

Карфункель, намагаючись зупинити «годинник революції», вилазить на риштування великої будівлі на залізничній станції з великим станційним годинником, падає з риштування і гине. Це немов би символічно-образний вияв перемоги революціонерів-соціалістів над світом старим, що намагався владно панувати над часом.

Прекрасного успіху в драматургічному втіленні свого філософського задуму Кочерга досяг у першій і другій діях комедії, де реальний ритм сценічної дії створює безпосереднє враження «тісноти часу». Так званий «театральний час» збігається тут із реальним: за 24 хвилини в першій дії відбувається шалений перебіг подій, що кардинально змінює становище героя (учителя Юркевича, який готовий в особі Карфункеля визнати «майстра», котрий володіє таємницями «справжнього часу»).

У другій дії до приходу поїзда залишилося 35 хвилин; Юркевич починає лічити хвилини, побоюючись, чи встигне шофер Таратута попередити Ліду Званцеву і врятувати її від арешту.

У третій і четвертій діях тільки окремі епізоди ілюструють думку про час, який тут не є уже організуючим принципом самої сценічної дії. Це був би, так би мовити, один бік медалі, інтерпретований радянськими критиками. Та чи справді те має на думці І. Кочерга у своїй комедії «Майстри часу», що сугерують нам у своїй інтерпретації радянські критики? Спробуємо глянути на цей твір дещо інакше.

Один із чільних українських радянських критиків Максим Рильський висловив таку думку:

*«Справжні художні твори вирізняються з-поміж стосів усього написаного тим, що їх можна різно глумачити. Цим вони схожі на життя і цим здобувають довговічне життя собі самим...»*⁶ Чому не мало б це стосуватися «Майстрів часу» І. Кочерги?

⁵ Кочерга І. Твори: У 3 т. — Т. 1. — К.: Держлітвидав, 1956. — С. 644—645.

⁶ Кисельов Й. Інтелектуальна драма // Вітчизна. — 1962. — № 12. — С. 176.

Цей же ідейний стрижень цієї комедії без сумніву також можна інтерпретувати інакше. Не так, як цього бажає собі радянська офіційна критика.

І справді, на основі докладного аналізу розвитку дійових осіб комедії виринає питання: хто ж справжні майстри часу? Чи справді І. Кочерга викристалізував Ліду Званцеву, Черевка і Таратуту «майстрами часу» і переможцями? Пригляньмося ближче до цих «революціонерів-героїв» у боротьбі за соціалізм в Україні. Які ж це «народні герої» — переможці простору й часу, коли автор змалював їх особистий занепад; вони ж стали мізерними куроводами. А Черевко зовсім якесь «ходульне чучело», а не живий реальний тип! Ось чому радянські критики й закидали Кочерзі, що він

«дещо знизив образи радянських людей, підкреслюючи самозречення, аскетизм Черевка і Званцевої, вдаючись у їх змалюванні часом до риторики і схематизму»⁷.

Погляньмо ж тепер на Юркевича (багатьма рисами характеру й поведінки нагадує самого Кочергу)⁸, що не пішов слідами фанатиків кривавої большевицької революції. Юркевич став визначним письменником, має свою сім'ю, дітей, а Ліда і Таратута — самотні, незадоволені.

До речі, хто така Ліда Званцева? Чи, бува, не рідна вона сестра тьоті Моті з Курська, що прителюючись в Україну насаджувати силоміць комунізм, нищити українську культуру, творити «єдино-неделімиий советській народ» під благословенням московського шовінізму?!

Соціалістична революція мала успіх завдяки фанатизмові її вершителей типу Ліди, Черевка, Таратуги, а інші «підтримували» її зі страху й примусу. Звичайно, що Кочерга в умовах комуністичного тоталітаризму не міг явно демонструвати своє негативне ставлення і одверто засудити творців червоного терору в Україні, що саме тоді заходились нищити український народ штучно створеним голодом та викорінювати найменші прояви українського національного відродження. Своє ставлення до більшовицької революції та її наслідків Кочерга завуалював у підтексті та в зображенні характерів, їх розвитку й остаточної їх долі та в методі відображення філософської проблеми часу й простору театральними засобами романтичного символізму і модерного експресіонізму⁹. Використання і застосування нових шукань і прийомів у драматургії Кочерга завдячує прекрасному знанню світової літератури, зокрема німецької. Досконало знаючи німецьку мову, він був широко обізнаний з літературою німецького народу і (принаймні в перший період своєї творчості) перебував під впливом Грільпарцера, Гебеля, Гофманшталя і Вагнера¹⁰.

Іван Кочерга був оригінальним драматургом і щодо стилю й техніки. Він був прекрасним майстром сюжету і вважав, що

«...вміння драматурга підмічати в житті найбільш важливі... найбільш пекучі проблеми не тільки сьогоднішнього, а часом навіть завтрашнього дня — це дорогоцінна ознака справжнього драматурга»¹¹.

⁷ Костюк Ю. Майстер драматургії Іван Кочерга.— К.: Дніпро, 1956.— Ч. 10.— С. 104.

⁸ Залеська-Онишкевич Л. Годинникар і курка або Майстри часу // Сучасність.— 1967.— № 1/73.— С. 79.

⁹ Kultschytzkij A. von, Eine Sowjetisch-Ukrainische Dramaturgie mit metaphysischen Hintergründen — das dramatische Werk von J. Kotscherha (1881—1952).— Mitteilungen...— München, 1972.— Nr. 8—9.— S. 58.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Андріянова Н. Іван Кочерга. Літературний портрет.— К., 1963.— С. 57.

І власне Кочерга вмів підмічати в житті «Країни Рад» ці найважливіші і найпекучіші проблеми не тільки сьогодення, а й майбуття і крізь призму тонкої іронії пародійно віддзеркалював радянську систему та її «майстрів часу».

І саме це, нам здається, а не що інше було причиною холодного ставлення до драматургії І. Кочерги в СРСР. Радянська критика звинувачувала Кочергу в «недостатньому знанні життя», в «абстрактній постановці і розв'язанні проблем комуністичної моралі»¹². Йому закидали «невміння знаходити реальні життєві обставини, які б допомогли розкритися високим якостям героїв у їх ділах, у живому зв'язку з дійсністю»¹³.

Зокрема, офіційна радянська критика вважає, що драма І. Кочерги «Підеш — не вернешся» (1935) «позначена такими хибамися»¹⁴.

У драмі «Підеш — не вернешся» І. Кочерга змалював філософську проблему подолання простору. Цю філософську тему автор у п'єсі трактує не тільки як завоювання природи для щастя людства, а також як душевно моральне вдосконалення людини.

У філософсько-переносному розумінні подолання простору Кочерга побудував сюжет драми, її основні конфлікти і сценічні епізоди.

Герой драми Мальванов — дослідник-науковець і завойовник безмежних пустель, подолавши тисячі кілометрів у пустинних пісках Кара-Кумів, не зумів перемоти в собі тих почувань, що завадили йому завоювати серце дівчини Любуші, тоді як егоїст і роздвоєний інтелігент Шалімов поборов себе і своїм самогубством «переміг простір», що віддаляв від нього Любушу.

Цю тему Кочерга вперше змалював у драмі «Викуп» («Весільна подорож Марусі») ще 1924 року.

Героїня драми Маруся вирушає у весільну подорож з Мальвановим, але повертається з дороги, бо колишній її наречений Любушин вислав їй телеграму напередодні своєї смерті. «Він заплатив за мене викуп», — каже Маруся — над трупом Любушина. Самогубство Любушина врятувало її від загибелі під час залізничної катастрофи, в якій загинув Мальванов.

Є. Старинкевич бідкається, що «цей мотив механічно перенесений драматургом у п'єсу про радянську дійсність»¹⁵.

Матеріал драми «Підеш — не вернешся» І. Кочерга розмістив навколо проблеми простору як фізичної віддалі і психологічної відстані. Цій темі автор підпорядкував розвиток сюжету, розвиток характерів та діалоги героїв.

Дуже цікаво, що в чернетках драми під рубрикою «Основні ідеологічні настанови» в першому пункті говориться: «Простір — це воля».

Даючи свою філософську інтерпретацію простору не як об'єктивну категорію дійсності, а як напруження волі, Кочерга показав, як Шалімов (Любушин у «Викупі») рятує Любушу (Марусю) від смерті, для чого досить було послати їй телеграму, а самому накласти на себе руки. Це й спонукало радянську офіційну критику критично поставитися до цієї драми, відкидаючи її як «немарксистську»:

¹² Старинкевич Є. Іван Кочерга // Матеріали до вивчення історії української літератури.— Т. 5.— С. 454.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— С. 455.

¹⁵ Там же. Див. також: Кузякіна Н. Драматург Іван Кочерга.— С. 153.

«Поняття простору як об'єктивної реальності місцями підмінюється хибно, немарксистською уявою про простір як про цілком відносну величину, що цілком залежить від соціальних стосунків і навіть психічних переживань людей»¹⁶.

Філософську проблему подолання простору Кочерга цікаво розкрив у вчинках героїв — Шалімова і Мальванова.

Для Шалімова простір замкнений у чотирьох стінах його кімнати. Єдине бажання Шалімова — замкнутися у тихому кутку від життя і панувати у своїй кімнаті над речами і коханою жінкою. Герой фізично боїться, щоб дійсність не втручалася в усталений ритм його життя. Найважливіше для нього — спокій і тиша. Навіть любов він приймає тоді, коли вона нічого не змінює в його житті, не вимагає поступитися часом, спокоєм, простором його кімнати. Ось чому Шалімов задовольняється любов'ю мовчазної красуні Ніни по суботах. Тому щира глибока любов молоденької Любуші, що приїхала до нього з провінції, викликає у нього страх, а згодом і роздратування, бо ж цій любові треба віддати все життя, а не кілька годин суботи. І тільки тоді, коли Шалімов відштовхнув від себе Любушу, і вона одружується з Мальвановим, він раптом зрозумів, яке справжнє і віддане серце він загубив. У ньому нараз зродилося бажання повернути минуле. Він висилає телеграму Любуші, щоб вона повернулася. Чекаючи на Любушу на залізничній станції, він стріляє у себе і вмирає на руках Любуші, у лоні якої пульсує життя його дитини.

Мальванов — як антипод Шалімова — людина великої енергії і дії, що вірить у перемогу і завоювання непрохідних пустель; вірить, що можна перейти через усі «барса-кельмеси», з яких раніше ніхто не повертався. Назва «Барса-Кельмес» («Підеш — не вернешся») — це назва пустелі, з якої Мальванов повернувся переможцем¹⁷.

Мальванов вірить, що можна подолати також психічні пустелі — відокремленість людини, її відчуженість і замкненість її духовного світу, втечу від життя, химерне плетиво суперечливих почуттів, з яких іноді вибратись так само важко, як із пустелі.

До кращих драматичних творів, що їх І. Кочерга написав на історичну тему, без сумніву, належать такі твори, як «Ярослав Мудрий» і «Пророк».

У драматичній поемі «Ярослав Мудрий» (1944) автор змалював глибокий благородний патріотизм, любов до рідного краю, що простягся обабіч Дніпра-Славути, гордість за славне минуле нашого краю, велич, красу й історичне значення давнього Києва — столиці Руси-України.

У передмові до «Ярослава Мудрого» Кочерга, пояснюючи ідейний задум своєї драматичної поеми, підкреслив, що «ідею поеми можна визначити як нелегке і часом болісне шукання правди і мудрости життя разом із народом на користь Вітчизни...»¹⁸.

Та в шуканні правди князь Ярослав не самотній. Йому допомагають не тільки його однодумці, а й причаєні противники, як, наприклад, Микита (син новгородського посадника Коснятина), який шукав відповідної хвилини для помсти князеві за те, що той несправедливо скривдив його батька, або київський муляр Журейко, котрий свого часу сам зазнав кривди від князя, але вони обидва без вагання рятують князя Ярослава Мудрого в біді,

¹⁶ Гатов Л., Дроздов Вл., Векслер М. Пойдешь — не вернешся // Социалистический Донбасс.— 1936.— 10 лют.— № 33. Цит. за: Кузякіна Н. Драматург Іван Кочерга.— С. 154.

¹⁷ Кузякіна Н. Драматург Іван Кочерга.— К.: Рад. письменник, 1968.— С. 155.

¹⁸ Кочерга І. Ярослав Мудрий.— К.: Держвидав худож. літ., 1963.— С. 10.

бо, як підкреслює автор у передмові, «усіх їх єднала й примиряла любов до Вітчизни, до Києва...»¹⁹.

В основі драматичної поеми «Ярослав Мудрий» лежить єдність Київської держави, мир і щастя, здобуті в боротьбі з внутрішніми й зовнішніми ворогами.

Підкреслюючи далекосяжні державні погляди та історичну роль князя Ярослава Мудрого, Кочерга в монолозі Сильвестра дає йому ось яку характеристику:

*Бо Ярослав залізними полками
Всім ворогам дороги заградив,
І божий мир, і сонце над полями,
Над Києвом і Руссю заяснів*²⁰.

Далекосяжним державним поглядам князя Ярослава автор протиставив егоїстичні стремління окремих князів, що тільки «крамолу кували» та боролися за владу, а не за Русь-Україну. У діалозі з Журейком, протиставляючи себе Святополкові «Окаянному», Ярослав говорить:

*...Брехня! Здолав
Я ворогів не для своєї слави,
А щоб з'єднати Руськую державу,
І запровести спокій на землі.
А він чужих покликав королів
І був ладен всю Русь пошматувати,
Аби собі вінець князівський взяти
Тому народ і допоміг мені,
А не йому, в смертельній цій борні!*²¹

Глибокий патріотизм, любов до свого народу й Київської держави — це те ядро, довкола якого зосереджувались інтереси князя і народу²².

І народ, і князь гаряче протестують проти засилля «заброд-варягів», що їх колись за гроші князі найняли стерегти й боронити границь від степових кочовиків.

Знахабнілі «заброди-варяги» поводяться у Києві наче справжні господарі. Драматичний конфлікт між Ярославом і ворогами в цій драматичній поемі займає провідне місце.

На шляху до об'єднання князівства і зміцнення держави Ярослав натрапляє на перешкоди. У першій дії автор змальовує конфлікт між Ярославом і Микитою. Ярослав покарав Коснятина, батька Микити, за спробу виступити проти намірів князя Ярослава приєднати Новгород до Київської держави.

Спочатку Микита переконаний, що вчинки князя Ярослава несправедливі і намагається помститися за батька і вбити князя. Йому вдається проникнути у княжий двір під виглядом ченця — «книжного списателя», де він потайки стежить за кожним рухом Ярослава і придивляючись до його вчинків та прислухаючись до кожного слова князя, вичікує відповідної хвилини, щоб здійснити свою помсту. Згодом Микита переконався у справедливості князя Ярослава, виступає на його захист перед новгородськими «нарочитими мужами» Давидом та Ратибором і віддає своє життя на полі бою за Київ, за князя Ярослава.

¹⁹ Кочерга І. Ярослав Мудрий.— К.: Держвидав худож. літ., 1963.— С. 10.

²⁰ Там же.— С. 16.

²¹ Там же.— С. 94.

²² Сторчак К. Іван Кочерга // Жовтень.— 1956.— № 10.— С. 91.

У другій дії автор розкриває складний драматичний конфлікт у душі князя Ярослава. Конфлікт цей відбувається між бажанням будувати церкви, палати й школи, запроваджувати культуру та необхідністю воювати, «корчувати державне поле», щоб у Києві запанували мир і благодать.

*О, якби міг іти я тим шляхом,
Де тишина і мудрість благодаті,
Щоб, меч важкий поклавши і шолом,
Палати білі й храми будувати...*²³

Ланка за ланкою конфліктний ланцюг тягнеться, загострюється. Перед Ярославом виринають нові перешкоди у прагненні до миру і «благодаті». Київські полки зазнали поразки від зирян, а князь Мстислав «готує меч і брань» проти Ярослава. Загострюється також конфлікт між Києвом і варягами, які більше не хочуть коритися йому та претендують на право панування на руських землях. Ці претензії варягів підтримує княгиня Інггерда, що, своєю чергою, спричинює вибух трагедійного конфлікту в сім'ї князя Ярослава.

У п'ятій дії І. Кочерга оптимістично розв'язує драматичний конфлікт. Журейко повертається до Києва з радісною новиною. Новгород вирушив на допомогу Ярославу проти печенігів, які чорною хмарою сунули на Київ.

«Ярослав Мудрий» знайшов своє прекрасне сценічне втілення на сцені Харківського драматичного театру ім. Т. Шевченка. Авторів цієї праці пощастило переживати насолоду, коли влітку 1947 року, перебуваючи на гостинних виступах у Львові, харківські актори показали «Ярослава Мудрого» на сцені Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької.

Прекрасна гра акторів, зокрема І. Мар'яненка (Ярослав), Сердюка (Микита) і Бондаренка (Свічкогас), доповнювала вдумливо написані поетичні образи драматичної поеми тонкими нюансами та природними мізансценами під майстерною режисурою М. Крушельницького.

У драматичній поемі «Пророк» (1948) І. Кочерга відтворив образ Т. Шевченка в період, коли поет повертався із заслання. Тут І. Кочерга розкриває суперечність між «світом радісного мистецтва» і кріпосницькою дійсністю. Основне на меті в поемі — уславлення Шевченка, народного пророка, та його творчої праці для українського народу.

Ми не погоджуємося з думкою радянських критиків, зокрема із твердженням кандидата філологічних наук Кіндрата Сторчак, який пише, що Кочерга «у творі виразив застарілий неправильний погляд на Шевченка як на пророка»²⁴.

Всі українці бережуть у своїх серцях образ Тараса Шевченка як великого національного пророка, який і «живих, і ненароджених» ще земляків своїх пробудив із вікового сну до національного життя та своїм могутнім поетичним словом перетворив темну затуркану етнічну масу на велику сучасну українську націю.

Врешті треба вказати й на те, що цікаву й багату драматургічну спадщину І. Кочерги замало перевидають видавництва, замало уваги приділяють їй театри в Україні, замало цікавляться і пишуть про неї дослідники театрального мистецтва та літератури.

Драматургія І. Кочерги — багатюще джерело глибокого філософського змісту. Це галерея лібокопоетичних образів — носіїв гуманістичних думок та ідей, що, без сумніву, заслуговують на велике визнання й увагу сучасної театральної та літературної критики.

²³ Кочерга І. Ярослав Мудрий.— С. 40.

²⁴ Сторчак К. Іван Кочерга // Жовтень.— 1956.— № 10.— С. 89.

ОЛЕКСА ВАРАВВА (О. КОБЕЦЬ)

Лукава доля вирвала багатотисячну масу українського люду з рідних земель і розсіяла її по чужих просторах, змушуючи емігрантів творити свої громади на нових місцях поселення. У цих нових громадах знайшлися люди з різних околиць України. В одній з таких громад, точніше — у громаді міста Буффало проживав український поет і письменник Олекса Варавва (дехто пише одне «в» при кінці: ВАРАВА¹). Олекса Варавва вживав ще псевдонімів. Найбільш знаний псевдонім — О. Кобець, менше знані — Андрій Дудка, О. Шуліченко, О. Петрович². Псевдонімом Андрій Дудка він підписував фейлетони, друковані в радянському гумористичному журналі «Червоний Перець». Усі ці псевдоніми Олекса Варавва назвав у листі до ред. Богдана Гошовського, писаному 14 серпня 1954 року. В еміграції письменник проживав під прізвищем ВОРОНИН Волів, щоб ВОРОНИНА трактували як окрему особу, котра зовсім не стосується Варавви. У згаданому раніше листі до Богдана Гошовського Варавва писав:

«Прошу ласкаво тільки не згадувати у Вашій замітці Воронина. Нехай уже так буде. Вам може чудними здадуться оці мої викрути, але коли б Ви на власні очі прочитали в органі ЦК КП(б)У «Комуністі» під час війни смертний вирок собі і заклик до комуністичних підпільників загнати ножа у спину ворогові народу Варавві, то, думаю, що примирилися би з тим моїм вимушеним крутіством. А тим більше, як я Вам писав, у мене там рідня. Досі мені здавалося, що «там» думають, що я уже не живу. Отже, прошу — без Воронина... Добре?»

Мені судилося жити з О. Кобцем у тій самій громаді, а навіть бути його недалеким сусідом у Буффало. Часто ми зустрічалися в парку, що був недалеко наших мешкань, часто заходили один до одного. В наші розмови входили також і літературні теми.

Згадуючи про парк, вжив я присудка в минулому часі: «був». Говорю про «Гамболдт-парк», якого велику частину (і то частину, що прилягала до «наших» вулиць) використано на будівництво дороги.

Як співгромадянин О. Кобця вважаю за кінечне змалювати бодай загальний його образ — такий образ, на який дають змогу еміграційні умови. Про ставлення до О. Кобця у часи комуністичного панування за колишньою залізною завісою, і то, ясна річ, негативне ставлення, можна судити із згадки про нього у спогадах Юрія Смолича, що появилися у видавництві «Радянський письменник» у Києві, в трьох томах під такими назвами:

1. Розповідь про неспокій, 1968.
2. Розповідь про неспокій триває, 1969.
3. Розповіді про неспокій немає кінця, 1972.

У 2-му томі на сторінках 149-й — 150-й Юрій Смолич відвів трохи місця О. Кобцеві. Зміст цієї згадки такий:

«Варава.

Або ж Кобець. Сьогодні я вже не скажу, котре справжнє прізвище, а котре псевдонім. Під ім'ям Кобець були опубліковані доволі широко ві-

¹ Сам письменник обстоював форму прізвища з двома «В». Про це 19 грудня 1959 р. він пише в листі до Марії Юркевич.

² У «Словнику псевдонімів» подано їх більше.

домі в свій час «Записки полоненого» і згодом роман «Лі-лю-лі». Під ім'ям Варави — десятки перекладів опер та оперет; власне майже усі музичні іноземні твори на кону українських театрів були того часу в переклад Варави. В літературі це був типовий заробітчанин.

«Записки полоненого» — твір автобіографічний — відтворювали події Першої світової війни очима солдата-українця у лавах армії Російської імперії: фронт, полон, табір для військовополонених та спеціальний вишкіл полонених українців в антисоюзному, сепаратистському дусі; тоді — формування дивізії «синезупанників» і прихід в Україну разом із німцями на заклик Центральної Ради³.

Автор Кобець уболівав над трагічною долею цього кола людей, критично ставився до національних проводирів, не скупився й на прокльони кайзерівській Німеччині та німцям-окупантам. Коли чверть віку пізніше сталася друга німецька окупація, письменник Варави у публікованих віршах оспівував фашистську Німеччину і сам спробував податися у націоналістичні «проводирі».

Втім, з «проводирством» Варави-Кобцеви щось не пофартунило, і за кілька місяців він... одів рясу і став попом, мабуть, вимолювати в бога прощення за свої гріхи двоєдушності» (Юрій Смолич, бачиться, згубив межу між дійсністю та фантазією і приписав Кобцеві таке, чого ніколи не було).

Юрій Смолич згадує О. Кобця разом з іншими письменниками, які не хотіли евакуватись до Уфи, залишилися на рідній землі, а згодом подалися в еміграцію. Було їх — за підрахунком Смолича — сім⁴. Накресливши відповідний силует кожного з цих письменників, Смолич зробив ще загальний висновок:

«Я зважую тепер, а втім, так думав я й тоді, у роки війни, коли сталася зрада цієї ганебної сімки,— що втратила на тому наша література?»

Гай-Головко письменником не був. Гак і Варави ніякими зусиллями не піднялися б вище тієї сіратини, з якою вони з'являлися у світ врядигоди. Нинішня дрібна «продукція» Веретенченка на шпальтах націоналістичної преси засвідчує і його творчу безперспективність. Корж зупинився у своєму зростанні ще в двадцятих роках — на рівні ледь вище середнього: хіба що тільки він один з-поміж усіх і зміг би протриматися на тому ж рівні. Але ж рівень усієї нашої літератури піднісся незрівнянно вгору, і він однаково залишився б позаду.

Аркадій Любченко і Багрянний. Ці двоє при перших початках подавали надії. Та ті надії не справдилися. Любченко ще тридцятих років став літературним анекдотом,— підлабузник до «власть їмущих» та спритний перевидавач своєї єдиної-єдиної,— наголошує на тому, збірки «Буремна путь». Ніхто не видавав стільки свою книгу, як Любченко, працювавши сам... редактором у видавництві, в якому перевидавався. Але кому до серця його солодкі, сентиментальні («Віа дольороза»), з дрібними літературницькими претензіями новелетки? В літературі його шлях закінчився з першою книгою. Так буває. Може, саме тому він — марнославний, безхребетний — і перекинувся на той бік, сподіваючись зажити слави там?.. Багрянний — інша річ: він і прийшов у лі-

³ Поданий Ю. Смоличем зміст Записок полоненого не зовсім згоджується із змістом оригіналу.

⁴ Вдійності було їх значно більше. Про залишених письменників згадує Анатоль Гак (Мартин Задека) у своїй праці: Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку.— С. 269.

тратуру з противних класових теренів, він зразу був ворогом радянського ладу, і шлях у табір ворогів був логічним завершенням його ідейних спрямувань. Його творчість після зради, як сказано,— зразок занепаду, деградації, звиродження. Раз він деградував творчо на тих суспільних і політичних позиціях, куди прийшов логікою розвитку свого ідейного ества, то звироднів би ще дужче і ще швидше, коли б — супроти логіки свого «я» — залишився б на нашому боці, прикритий фальшем та пристосованством. Ні, і на зраді Любченка та Багряного наша література не втратила аж нічого. Вони завдали нам лиха — і самим фактом зради і контрреволюційною діяльністю проти свого народу, але радянська література тільки здобула на тому, що з її лав пішли геть пристосованці і фальшивомонетники. Нехай же і пам'ять по них — як і їхні забуті могили на чужині — поросте споришем» (Том 2.— стор. 159—160).

Не місце тут провадити полеміку з Юрієм Смоличем. Зацитували ми декілька його думок на те, щоб показати, якими саме вони, ці думки, є звироднілими (коли вжити його ж такі вислову), яким підлабузником став він сам супроти «владі імущих».

По тому боці колишньої залізної зависи 1966 року у видавництві «Гомін України» вийшла книжечка (68 сторінок друку) з назвою «Слово про будинок «Слово». Автор цієї книжечки — Володимир Куліш, син драматурга Миколи Куліша. Будинок «Слово» стоїть у Харкові. В ньому жили переважно письменники, хоч не бракувало там і інших працівників на культурному полі. Всіх їх знав Володимир Куліш. Але в той час, до якого належать його спогади, був він ще дуже молоденький. Тож, як справедливо зазначає автор передмови до книжечки «Слово про будинок «Слово» В'ячеслав Давиденко,— треба пам'ятати, що Кулішеві спогади — це не мемуари у стислому значенні цього слова, в яких автор систематично змальовує й аналізує події і робить з того якісь висновки. Це ретроспективні шкіци, що їх міг би робити тоді юнак-підліток із властивим його віку колом зацікавлень. Але все це не позбавляє ці спогади пізнавальної вартости. Навпаки — вони додають до вже знаного образу того чи іншого письменника щось таке, чого звичайно не зауважує «дорослий мемуарист» — дослідник минушини.

Володимир Куліш у своїй книжечці згадав про Олексу Варавву. Згадував він письменників за мешканнями. Дійшовши до мешкання Олекси Варавви, Володимир Куліш пише:

«Ліворуч на першому поверсі зустрінемо заклопотаного, але сердечного ОЛЕКСУ ВАРАВУ, єдиного з «слов'ян» (тобто мешканців будинку «Слово» — прим. М. Л.), що залишився живим на еміграції (Живим — очевидно — в часі, коли Куліш писав свою книжку. Тепер Олекса Варавва вже не живе — прим. М. Л.). Автор відомого роману «Записки полоненого», багатьох оповідань, віршів для дітей, яких надзвичайно любив, маючи своїх власних двоє чудових хлоп'ят. О. Варавва був завідуючим літературною частиною Українфільму і там же організував цілий ряд закритих переглядів фільмів також з-закордону для письменників, які бажали б познайомитись з літературним і технічним процесом фільмової індустрії, щоб пізніше писати сценарії для українських кіностудій. Я був завжди на кожному перегляді, користуючись запрошенням на ім'я мого тата. Звичайно милий пан Олекса «не помічав», що замість тата приходить малий хлопець, за що я був йому безмежно вдячний» (стор. 25).

З тексту юного тоді мемуариста Володимира Куліша вибираємо кілька епітетів, якими він окреслив Олексу Варавву: заклопотаний, сердечний,

милий. Таким О. Варавва-Кобець справді був... Але на його заклопотаність великий вплив мали й інші описи його характеру, про що згадаємо на дальших сторінках цієї праці.

Не знати, чи це випадок, чи так уже хотіло Боже провидіння, що містечко Канів, яке прийняло на вічний спочинок найбільшого kobzаря України Тараса Шевченка, було місцем народження одного з спадкоємців його kobзи Олекси Варавви-Кобця. Як би не інтерпретувати цей факт, одне є певне: близькість могили найбільшого генія України мусила мати великий, а може, й вирішальний вплив на формування душі майбутнього поета, на кристалізацію його національної свідомості. Малий Олекса (поет часто вживає і варіант цього імені — Олексій), якого доля у молодому віці була така подібна до долі Тараса Шевченка, був свідком національних прощ на Тарасову могилу, слухав чимало оповідань свого дідуся про могилу і про те, хто в ній похований, читав забороненого «Кобзаря» (львівське видання). Таким чином, Шевченко став для О. Кобця дороговказом на все життя. Уже в першій збірці поезій «Ряст», виданій 1913 року, О. Кобець присвятив Шевченкові два вірші: «На могилі Т. Г. Шевченка» (стор. 12) і «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (стор. 17). Крім того, автор О. Кобець для своєї збірки використав як епіграф Шевченкові слова:

*«...І в темній ямі, як на те,
Зелена трава поросте...»*

У дальшій своїй творчості О. Кобець, як побачимо, не раз вертався до Шевченка.

Олекса Варавва-Кобець народився 28-го березня 1889 року. Його батьки — Петро й Марія — були малоземельними хліборобами (в Каневі, як і в багатьох українських містечках, між мешканцями були ще й хлібороби)⁵. Батько О. Кобця помер від голоду в 1933 році. Син Олекса Варавва, який перебував тоді в Харкові, забрав матір (після смерті батька) до себе і таким чином врятував її від смерті. Згодом мати вернулася до Канева, але вже не прожила довго. Померла в 1936-му році.

У Петра й Марії Вараввів крім Олекси було більше дітей. Був ще один син Григорій і чотири дочки: Катерина, Софія, Ганна й Теодозія. Через малоземельність батьки не мали змоги дати всім своїм дітям належну вищу освіту. Про брата Григорія Олекса Варавва-Кобець залишив деякі відомості в листі до Григорія Костюка. В цьому листі 18 лютого 1959 року пише:

«З Вол. Кир. Винниченком у дуже близьких відносинах був мій старший (на 9 років більший за мене) брат Григорій Петрович Варавва (трохи писав — псевдонім В. Стеблик). Володимир Кирилович навіть хрестив у нього сина й ім'я йому дали на честь Володимира Кириловича.

Це вони — мій брат і Винниченко — улітку 1902 року (бувши обидва, здається мені, уже тоді членами УРСДП), передягнувшись в селянський одяг — від ніг до голови — вирушили з Канева, з хати моїх батьків, у подорож по Україні для розбуркання приспаних. Перейшли вони всю Полтав-

⁵ Анатоль Гак у своїм творі «Від Гуляй-Поля...» так пише про хату Вараввів у Каневі: «Протягом кількох днів я перебував під тією стріхою, де народився Олекса Петрович. Невеличка хата в глухому завулку, солом'яний дах, тісне подвір'я» (С. 91).

Згідно з інформацією сина Олександра О. Кобець у 20-х роках дав гроші (1000 крб.) на ремонт хати. Вона тоді була однією з найкращих в околиці.

щину, Катеринославщину й Херсонщину, не мавши в кишені шеляга. Наймалися по панських економіях на сезонну працю, агітували, заробляли на хліб на якийсь тиждень і — далі в путь. А слідом за ними ото й почали горіти панські економії, маєтки, збіжжя...

З тієї подорожі у Володимира Кириловича збереглося оповідання «Кузь і Грицунь», причому у Кузі був персоналізований сам Володимир Кирилович, а в Грицуні — мій брат.

Разом із Волод. Кир. та ще з відомим і славним організатором СВУ у Відні (пізніше) Андрієм Жуком сидів мій брат у київській Лук'янівці, здається, у 1905 році, перед засланням брата у Вологду і перед еміграцією В. Винниченка до Франції. Сиділи в одній камері, і тут мій брат (вихованець київської школи малярства — художественного училища на Сінному базарі) намалював олійними фарбами портрета Володимира Кириловича, якого чи він сам, чи вони обидва подарували Євгенові Харлампієвичу Чикаленкові. Той портрет як родинна цінність висів у квартирі Чикаленка на Маріїнсько-Благовіщенській у Києві ще в кінці 1917 року, де я бачив його, бувши на одній вечірці, де був і Вол. Кир., і Микола Карпович Садовський, і молодий ад'ютант Винниченка (здається, було це за головування В. К. у Директорії).

Брата мого замучило ГПУ в 1937 р. — «мабуть, закопали у Вінницю»⁶. Григорій Варавва оформив — між іншим — обкладинку збірки О. Кобця «Ряст». З мистецтва не жив. На прожиток заробляв у земстві в Каневі. Доля сестер О. Кобця мені не відома.

Олекса Варавва на 14-му році життя по закінченні Канівської школи, яка (згідно з твердженням Варавви) за статутом 1872 року дорівнювала 6 класам гімназії, покинув рідну хату й виїхав до Катеринослава. Все-таки роки раннього дитинства, як це звичайно буває, залишилися в О. Кобця найкращим часом його життя. Це видно з віршів з автобіографічним підґрунтям, що належать до тих же часів. Ці вірші зібрані здебільша у збірці «Сходить сонце». Є їх там немало: «На Теплому Олексія», «Влітку», «На пасіці», «Петрусь-іменинник», «Сам-хазяїн», «Найсолядше свято», «На баштані», «Колодник» і багато інших.

У Катеринославі Олекса Варавва почав працювати хлопчиком-попихачем у крамниці канцелярйного приладдя і тютюнових виробів. Потім працював писарчуком і писарем різних установ Катеринослава й околиці. Вже від 15 років життя почав регулярно посилати щомісяця підмогу батькам із своїх дуже злидених заробітків. На 20 році життя⁷ Олекса Варавва вернувся до Канева і працював у повітській земській управі⁸. Керував шкільним відділом. Його обов'язком було постачати школам підручники, а також книжки для шкільних бібліотек, та дбати про вчасну сплату заробітної платні вчитель-

⁶ В листі О. Кобця до Григорія Костюка є деякі неточності: партія, яку О. Кобець називає УРСДП (в дійсності Укр. Соціал-Дем. Роб. Партія — УСДРП) — у 1902-му році ще не існувала. При кінці 1917 року Винниченко не міг бути головою Директорії, бо тоді Директорії ще не було. В 1917 році діяла Центральна Рада. Винниченко був членом РУП, а коли ця партія точніше її відлам прийняв назву УСДРП в 1905 році, Винниченко став членом тієї партії.

⁷ Так подав О. В. Мені здається, що це мусило бути пізніше, по 21-му р. життя.

⁸ Земства, земські управи — це органи місцевого самоуправління у царській Росії. Під тиском ліберального руху серед дворянства і серед недворянської інтелігенції цар Олександр II затвердив 1 січня 1864 року «Положение о губернских и уездных учреждениях» (Закон про губерні і повітові установи). До компетенції земств входили місцеві справи господарського, соціального, освітнього характеру. На теренах України земства були введені в різний час: на Лівобережжі — в роках 1865—70, а на Правобережжі значно пізніше (за Енциклопедія українознавства.— Т. 2.— С. 790).

ському персоналові (В повіті працювали тоді 102 учителі). На цій посаді Олександра Варавва працював до ранньої весни 1914 року. З листа Олександри Варавви до Андрія Жука можна довідатися що в 1912-му році Варавва був у Львові. Лист цей писаний 4 грудня 1957 року. В ньому (листі) Варавва писав, що все своє життя відчував до А. Жука незміренну симпатію: «ще відтоді, коли року 1912-го, приїхавши нелегально до Львова, я був у Вас у Львові в якійсь високій кам'яниці, де застав Вас за копіткою працею, обкладеного з головою книжками, рукописами, часописами».

Подробиць про поїздку Варавви до Львова не маю. Про це в розмовах не було згадки. Не було згадки про поїздку взагалі.

З часів праці Варавви у Земстві варто згадати один маркантний факт: шкільний інспектор Пархоменко (українець-перевертень) видав секретного листа-обіжника про недопущення до шкільних бібліотек українських книжок. Олександра Варавва виявив цю справу і засудив її на сторінках київської газети «Рада». Зацькований Пархоменко був змушений піти зі своєї посади. Виїхав він на Кавказ, де незабаром помер. З журби — казали, бо дуже йому дорікали колишні його товариші-українці.

Першою літературною спробою Олександри Варавви можна вважати вірш, написаний з приводу народин його маленької сестрички (правдоподібно Катерини). Було це 1902 року, коли Олексі минуло 13 років. Вірш цей був уміщений у рукописній шкільній газетці. Цей перший літературний виступ Олександри Варавви був занадто локальний, тим самим не приніс він молоденькому авторові якогось більшого, ширшого розголосу. Зрештою, і сам віршик загубився. Справжнім літературним дебютом Олександри Варавви слід вважати його оповідання «Під Новий Рік» — надруковане в київській «Раді» 1 січня 1912 року. Критика сприйняла це оповідання тепло. З «Радою» Олександра Варавва був пов'язаний тоді досить тісно, бо досить часто вміщував на її сторінках дописи про українське життя у Каневі та його околицях. Водночас писав і поетичні твори. Вміщував їх у журналах «Дзвін» і «Маяк», які певний час виходили перед Першою світовою війною у Києві. Його вірші були друковані також і в «Літературно-науковому віснику», редакція котрого, як відомо, була перенесена зі Львова до Києва проф. Михайлом Грушевським.

Перша збірка поезій Олександри Варавви під псевдонімом О. КОБЕЦЬ вийшла 1913-го року в Каневі. Збірка має назву «Ряст» (Ряст — рання квітка. Лат. назва «Грімула веріс»). Збірку поет назвав назвою першої вміщеної у збірці поезії. З огляду на те, що поезія з'ясовує роль поета і його збірка в житті народу, варто зачитувати її повністю:

*Зелена травка в темній ямі,
Коли ще скрізь лежать сніги,
Гуляють вітри над ярами,—
І сум, і холод навкруги...*

*З-під снігу, з-під криги зелені листочки
Про весну, про сонце нам звістку несуть;
А сонце пригріє — і ніжні цвіточки
Під сьйвом блискучим безсилі умруть...*

*Невдячная доля зеленого рясту:
Надії на сонце в гаю воскрешать,
Нагадують людям про весну, про щастя,
Й самому ніколи його не зазнають.*

*Як тільки сніг брудний розстане,
Засяє сонце весняне,—
Забудуть ряс, бо... ряс зів'яне,
І рясту гай не спом'яне...*

(Стор. 3) ⁹

Усю свою творчість молодий поет-ідеаліст хоче віддати на службу своєму народові для поліпшення його долі. Про це говориться у багатьох віршах збірки «Ряс», але найбільш прозоро поет виявив свою мету у вірші «Творчість»:

*Все для тебе,
Рідний краю,
Що я маю,
Все оддам,—
Принесу:
Пісні неба,
Пісні раю,
Спів одчаю,
Болі ран,
Мрій красу.
На убогий алтар
Невеличкий свій дар
Покладу:
Повну муки, жалю,
Душу хвору свою —
Молоду.
Вперто буду
Я з журбою
Навісною*

*Воювать
В темній млі:
Вбогим людям
Кращу долю,
Правду-волю
Добувать
На землі.
Палким словом будить,
Люд до праці просить —
Без крові:
Щоб пригноблений встав,
Щоб кайдани порвав
Вікові.
І тоді я зірвусь,
Понад землю помчусь
В далечинь:
Дзвінким співом заллюсь,
З дивним небом зіллюсь
В ясну тінь.*

(Стор. 4)

Роль поета О. Кобець з'ясував ще у віршах: «Спів поета» (стор. 6), «До поета» (стор. 52), «До мети» (стор. 54) та інших.

Тематика віршів у збірці «Ряс» розмаїта, але найсильніше, найголосніше в Кобцевій кобзі звучить таки національна струна. Ось для прикладу:

*В чужій, далекій стороні
Чудовий сон приснивсь мені;
Неначе край мій рідний знов
Свій рай загублений знайшов,—
Заграла буйно в серці кров...
Я знов щасливий край вітав
І тихо, радісно співав...
Прокинувсь я серед пітьми,
В обіймах чорної тюрми,
І серце залилось слізми...*

(Стор. 64)

Не бракує у збірці віршів «Ряс» і особистої лірики. Ось для прикладу кілька рядків такої лірики:

⁹ У цитаті зроблено маленькі зміни стосовно сучасного правопису, наприклад: замість «з під» — «з-під», замість «зів'яне» — «зів'яне».

У той день, як я стрівся з тобою,
 Соловейко в садочку співав;
 Він з'єднав нас любов'ю святою,—
 Він нам щастя обом обіцяв.
 Ти весела була й жарлівлива,
 Щebetала, мов пташка в гаю,
 Ти не знала, що доля зрадлива,—
 Шепотіла тихенько: «Люблю»...¹⁰
 У той день, коли ми розійшлися,
 Соловейко так гірко ридав;
 Його пісні, мов сльози, лилися...
 Разом з нами і він сумував!..

(і далі «Із пісень кохання».— Стор. 56)

Збірка «Ряст» начислює 68 сторінок і має понад 50 віршів¹¹.

Дальшу творчість О. Кобця перервала військова служба і Перша світова війна. До армії О. Кобця узяли ранньої весни 1914 року. Військову службу відбував він у Фінляндії, у містах Фрідріхсгамі та Гельсінках. Коли вибухнула Перша світова війна, полк, в якому служив О. Кобець, кинуто на фронт. Спочатку О. Кобець перебував біля Августова, згодом в обширі Мазурських озер, а тоді в Карпатах. Під час відступу російських військ із Карпат О. Кобець попав 23 травня 1915 року в австрійський полон біля галицького села Буянова Жидачівського повіту.

В житті О. Кобця почався новий період, період наскрізь драматичний, виповнений фізичними й моральними тортурами, що їх переможець задавав переможеному. Час перебування у полоні, як також і час перебування у царській армії, О. Кобець зафіксував по-майстерному в своїх спогадах, що мають назву «Записки полоненого».

Поки із «Записок полоненого» виберемо деякі біографічні дані про їх автора О. Кобця, на деякий час зупинимось на самому творі, його історії.

«Записки полоненого» вийшли друком далеко після Першої світової війни — аж у 1931-му році. Книжку видало Державне видавництво України (Київ—Харків). Хоч «Записки полоненого» видано відразу двома виданнями — так зв. художнім і масовим, то книжка не дісталася до рук читачів у більшій масі: вона підпала під конфіскацію. Про долю цього видання О. Кобець розповідає Романові Завадовичеві таке:

«Року 1931-го в Києві Державне видавництво УССР видало мій роман «Записки полоненого». Видано було відразу двоє видань: популярне—100 000 примірників і художнє — 30 000 пр. Не минуло тижня з часу виходу книжки в світ, ще я не встиг дістати з видавництва авторських примірників, як уже советський амбасадор із Відня прислав до українського советського уряду в Харкові (а я довідався про це через Остапа Вишню, що мав доступ до глибоких урядових кіл) вирізок з «Ное Фрає Прессе» — Ви знаєте, була така дуже велика, стара і дуже впливова газета у Відні. То була рецензія на мій роман. Авторіві рецензії просто, видно, не вистачало барв для захопленого змалювання високих якостей книжки. Цього, мабуть, було досить для советчиків: книжку негайно конфісковано, а на автора (на мене) пішло полювання і цькування у підсоветській підлабузницькій пресі, що не вгавало до

¹⁰ Тобто, дівчина не знала, що доля зрадлива, і шепотіла «люблю».

¹¹ Всі цитати пороблено з оригінального видання, яке тепер зберігається у сина О. Кобця — Олександра Воронина. Примірник цього видання О. Кобець придбав вже на еміграції в 1957-му році: одержав від Андрія Жука. Про це свідчить кореспонденція між О. Кобцем і Андрієм Жуком.

початку Другої світової війни. Тільки якесь чудо врятувало мене на цьому світі»¹².

Трохи раніше 16 лютого 1952 року О. Кобець у листі до Василя Чапленка подавав інші мотиви конфіскації «Записок полоненого»:

«Записки полоненого» комуністи чесно вилучили за те, що книжка про-клинала війну і все, з нею пов'язане, а не галасувала за «війну війні», «клясову війну», як цього їм хотілося б, та ще за «буржуазно-націоналістичний» дух, як про це нераз розпинався Щупак, та й не один він — багато землячків теж...»

Про час і обставини видання «Записок полоненого», як теж і про їх долю, писав в еміграції Дмитро Чуб (Нитченко), який проживає тепер в Австралії. Його стаття про цю справу була надрукована в «Літературній газеті» (місячник, що виходив у Мюнхені) у числі за березень 1959 року. Дмитро Чуб познайомився з О. Кобцем у Харкові коротко перед виходом з друку «Записок полоненого». Дмитро Чуб приїхав до Харкова, маючи на меті знайти там працю і тим самим здобути засоби до життя, — знайти, як він сам висловився, «місце під сталінським сонцем». Тепер віддамо слово самому авторові статті — Дмитрові Чубові:

«Почавши друкуватися у журналах та газетах, я познайомився з низкою письменників та працівниками видавництва. Якось редактор і мистецтвознавець Максим Лебідь, якого письменника звали Макс Максимович, сказав мені, що незабаром вийде з друку цікава книжка Олекси Варавви, спогади про австрійський полон.

І справді, того ж таки 1931 року в Державному видавництві України (ДВУ) у серії «Роман-газета» вийшов двома частинами твір О. Кобця «Записки полоненого». Боячись нападу критики, автор на шукателі подав вияснення, що це твір не його, а якоїсь людини в солдатській шинелі, що в часи громадянської війни ночувала в його хаті в Києві і, лишивши в нього торбинку з речами пішла до міста й більше не повернулась. У тій торбинці і був цей твір, що його нижчепідписаний О. Варавва опрацював і подав до друку. Але для тих, кому ім'я О. Кобця було знане ще з появи першої збірки його поезій 1913 року (мова тут про «Ряст» — прим. М. Л.) та пізніших видань, було ясно, про що йшлося авторові.

Вслід за цим згаданий твір вийшов в одній книзі звичайним виданням. Що він мав успіх, бачимо з того, що його було видано тиражем 130 тисяч. Такі накладі були рідким явищем.

Пригадую, що ці спогади я прочитав із захопленням. Хвалили його й інші. А редактор видання, прочитавши твір ще в рукописі, був ним такий задоволений, що коли прийшов автор по висновок, кинувся до нього й обняв на радіощах».

Далі Дмитро Чуб згадує ще й про рецензію на «Записки полоненого» у праській газеті¹³ і про те, як познайомився з О. Кобцем.

Тепер знову цитування:

«Після цього знайомства моє прихильне ставлення до письменника ще збільшилось, а він закріпив його ще й тим, що через деякий час подарував мені «Записки полоненого» з теплим підписом. Відтоді ми часто зустрічалися то в стінах видавництва, то деінде і завжди щиро ділилися своїми клопотами та радощами».

¹² Уривок з листа до Романа Завадовича від 29 серпня 1954 року.

¹³ В якій саме закордонній газеті була вміщена рецензія на «Записки полоненого», як бачимо, неясно. Раз кажеється, що це була віденська газета, то знову, що — праська. Пишучи свого часу передмову до четвертого видання «Записок», згадав я, що рецензія була вміщена у праській газеті. Сперся я тоді на інформації самого автора О. Кобця.

Поки що закінчую справу із «Записками полоненого». В 1933-му році, про що О. Кобець у той час не знав, львівське видавництво «Родина» (існувало, мабуть, при тижневику «Неділя») видало «Записки полоненого» вдруге, а радше — утретє, якщо харківське видання рахувати за два. Львівське видання було розбите на три томи. Назву твору змінено. Загалом твір називався «Над безоднею». Свої назви мали ще й окремі томи.

Перший том звався «Напередодні» (в оригіналі «На передодні»).

Другий — «Земля дрижить» (в оригіналі «Земля дріжить»).

Третій — «Пекло».

З усіх цих назв авторова тільки одна: «Напередодні». Так О. Кобець назвав першу частину своїх спогадів. Дальші частини за авторовим поділом такі:

2-а — «На війні», 3-я — «В неволі» і 4-а — «Додому і вдома». У львівському виданні пороблено зміни в тексті, внесено вставки. Порушено авторів погляд на війну, який полягає у часто повторюваному рефрені «Прокляття війні!» — Кожній війні, бо кожна така подібна одна до одної, подібна у своїх засобах і наслідках.

Про порушення авторських прав видавництвом «Родина» О. Кобець знав, бо в еміграції (у Німеччині) попали йому в руки 2-й і 3-й томи львівського видання. З цього приводу він нераз виявляв своє незадоволення, а то й обурення. Вислови його незадоволення й обурення розкидані по багатьох листах, писаних до знайомих. Ці вислови іноді дуже терпкі. Для прикладу подамо уривок із листа до редактора «Веселки» Романа Завадовича:

«І якісь спритні панки у Львові (видавництво «Родина») року 1932¹⁴ перевидають цей мій твір (розуміється, без ніякого погодження чи навіть простого повідомлення про це автора), але як видають! Мені здається, що було мобілізоване все людське невігластво, туполобність, безкультурність і безмежне нахабство, щоб твір сплугавити, спотворити до невпізнання. На 360 сторінок роману не було сторінки, де б похабна рука виправлювача не вмістила свого, часто до безглуздя дурного зауваження, примітки чи вставки і в тексті, і під текстом з єдиним наміром показати, що автор ніщо, а ось ми..!»

Почали з того, що роман розділили на три окремі томи з крикливими бульварними назвами: «Пекло», «Над безоднею» (третьої не знаю, бо в час еміграції пощастило мені добути тільки два з трьох виданих у Львові томів¹⁵). Для характеристики підлої роботи видавців маленький приклад. У мене там рефреном, що кілька разів логічно впливав із попередніх описів жажів і безглуздя війни, ішла фраза: «Прокляття війні!» Недолугі виправлювачі подавали: «Прокляття т а к і й війні!» Це — вже цілковито за вченням Леніна про «благородні» і «неблагородні» війни. Але це тільки деталь. Повірте мені, що весь твір так спотворено, що його гідко в руки взяти. А за першотвір я мав відгук не тільки у згаданій «Ное фразе Прессе» (залишаю звучання назви, як подано в оригіналі — прим. М. Л.), а в себе вдома — найвидатніші тодішні українські письменники — Яновський, Вишня, Хвильовий, Рильський і всі, що потім так чи інакше постраждали у вирі большевицького терору, з моментом появи у світ книжки заговорили до мене іншою мовою. Юрій Яновський, прочитавши книжку (ще поки її не вилучили) «за одним нахом», як він казав, прибіг, дуже схвильований, до мене в хату (де до того ніколи не бував), гаряче і довго тиснув мені руку і з глибоким пієтизмом і

¹⁴ Насправді рік видання 1933-й.

¹⁵ О. Кобець подав назви хаотично. Насправді вони йдуть за таким порядком, за яким я подав раніше.

переконанням сказав: «Ви відразу вирости на кілька голів вище багатьох і багатьох, хто пише...»

Львівські видавці не посоромилися спотворити ту з усякого погляду цінну роботу найганебнішим способом.

Таке часом роблять так звані редактори. І головне — нема до кого поскаржитись, заподіяної шкоди ніяка в світі сила не спроможна направити... Чи припустиме це, можна щось подібне зустріти в інших народів, крім українського?

Я міг би багато ще розповісти про подібні вандалські вчинки над людською творчістю, яких я персонально ніколи не допускав за свою довголітню редакторську практику...».

Лист цей залишаю без коментарів (Лист писаний 29 серпня 1954 року).

Подаючись на скитальщину, О. Кобець мусив залишити в Харкові весь свій літературний доробок. На еміграції удалося йому розшукати й наново придбати дещо зі своїх попередніх писань. Довго розпитував він у знайомих за «Записками полоненого», але без успіху. По якомусь часі вдалося роздобути і цю книжку. Роздобув її син О. Кобця Олександр. 13 червня 1958 року О. Кобець у листі до Андрія Жука міг похвалитися ось якими результатами:

«Несподівану радість приніс мені старший син, поїхавши недавно в автову подорож по Америці на час своєї відпустки. Він у Конгресовій книгозбірні у Вашингтоні розшукав оригінальне видання (советське) «Записок полоненого». Але що там книжку можна тільки побачити та ще хіба понюхати, то він упросив замікрофільмувати її і прислати мені. Отже, цими днями вже сподіваюся одержати мікрофільм. Якщо з нього можна буде читати, перепису собі всю книжку, щоб бодай у рукопису збереглася у родинному оточенні».

Протягом літа 1958 року О. Кобець переписав книжку і восени того ж року почав розглядатися за видавцем. Звернувся до видавництва Юліана Середяка в Буенос-Айрес. З листування видно, що видавництво Юліана Середяка поставило некорисні для автора умови, і до діла не дійшло. Куди кращі умови запропонувало видавництво «Дніпрова хвиля» у Мюнхені (власник — д-р О. Вінтоняк), до якого звернувся О. Кобець, мабуть, за рекомендацією Андрія Жука.

Видавець О. Вітоняк зробив авторові деякі зауваження щодо змісту книжки. В листі від 29 січня 1959 року він писав:

«При кінці споминів (табір Фрайштадт) я пропонував би дещо змінити: на звістку про революцію у таборі вивісили «червоний прапор» замість «червоний прапор» сказати робітничий або революційний. На наших людей слово «червоний прапор» ділає, як червона плахта на арені на бика. Вони думати-муть, що це був прапор большевицький...»

Також не дуже то вдале місце з гетьманом, я маю відборців гетьманців, боюся, щоби не зістали уражені тим. Деякі прізвища, як, напр., Андрій Жук, можна би вже написати повністю, а не ініціалом «Ж». Це є мої скромні думки до цих справ, рішаєте про це Ви, автор твору».

На цього листа О. Кобець відповів таке:

«Дуже мене втішив Ваш лист з дня 29 січня, якого я щойно одержав про Вашу принципову згоду на видання моїх «Записок полоненого». Всі Ваші зауваження (про червоний прапор¹⁶, про кандидата на гетьмана і про можливість уже розшифрувати криптичними дійовими осіб моїх спогадів) вельми цінні і доцільні. Переробляю зараз епізод з червоним прапором так, щоб у читача найменшої відрази не викликати, переробляю про гетьмана. Доведеть-

¹⁶ У конечних місцях слова «червоний прапор» залишено.

ся передрукувати кілька сторінок. Це я зроблю вже сьогодні, і завтра вишлю Вам додатково легунською поштою.

Щодо криптонімів, то хоч я сам і погоджуюся з Вами, цілком слушним зауваженням, проте мусив би поконсультуватись у п. Андрія Жука. Сьогодні до нього про це пишу і, якщо дістану благословення, негайно пошлю Вам список сторінок і рядочків, де ті криптоніми в машинописі «Записок...» є, і де їх треба буде виправити. А через те, що я більше ніж певний, що п. Андрій Жук також пристане на Вашу думку, то в цих переддрукованих і змінених мною сторінках я уже поставлю повні прізвища. Чому я певний, що ні п. Жук, ні інший хто з живих персонажів не заперечуватиме? Ми готуємо тепер велику книжку «Фрайштадтська Республіка», яку обіцяє видати УВАН у Нью-Йорку. Автори: Володимир Дорошенко, інженер Павло Дубрівний, протоієрей К. Даниленко¹⁷, артист Бутович¹⁸ та інші, і я. І в тій книжці прізвища всіх діячів СВУ вже наводжу повнотою.

І до справи видання маю ще одно прохання до Вас. Чи не могли б Ви, коли вважатимете це за доцільне, додати (у кінці книжки) ще мій драматичний етюд «В Тарасову ніч». Це брошура на 15 сторінок друку разом із 8-ма ілюстраціями театральних декорацій під час вистави в таборовому театрі цієї речі. Її перевидало було 1918 року видавництво «Час» у Києві, її ставив театр М. Садовського в Києві, причому на виставі були присутні в повному складі члени Директорії УНР. Про цю драматичну картину історик Антонович згадує у своїй праці «300 літ українського театру» (сторінка 97). Прихильно згадує. Думку додати цю річ до «Записок» піддав мені п. Жук у недавньому своєму листі до мене. Річ то — високо патріотична і живий документ про вже тодішні соборницькі й незалежницькі настрої полонених у Фрайштадті. Я маю примірник. Добре було б його подати фотоспособом. Там, до речі, прекрасна обкладинка роботи полоненого маляра мистця Юрка Балицького (Микити Вихора), про якого я згадую у своїх споминах. Він і вся його родина трагічно загинули, замордовані червоними в час громадянської війни в Україні. Я міг би послати Вам цю брошуру з глибоким проханням зберегти її і повернути потім мені. Що Ви на це?»

Лист писаний 5 лютого 1959 року.

Стосовно прохання про надрукування у книжці драматичного етюд «В Тарасову ніч» О. Вінтоняк заперечень не мав. Пообіцяв це зробити, якщо книжка не буде завелика. Андрій Жук піддав був ще сугестію (прямо видавцеві), щоб помістити збірку поезій «З великих днів», але цього не зреалізовано. У «Записках полоненого» вміщено тільки (фотодруком) етюд «В Тарасову ніч». «Записки полоненого» у видавництві «Дніпрова хвиля» вийшли як четверте видання улітку 1959 року в Мюнхені. Автор писав слід «Видання четверте» додав було ще фразу: «й від усяких намулів очищене». Встановлюючи цю фразу, О. Кобець мав на увазі пошкоджене львівське видання. Видавець О. Вінтоняк звернув авторові увагу на зайвість тієї фрази і просив дозволу усунути її з тексту, на що автор погодився.

Між харківським і мюнхенським виданнями, крім згаданих раніше змін, є така різниця: у мюнхенському виданні пропущено «пояснення», що їх дав письменник щодо авторства «Записок». Подаю ці вияснення повнотою — так, як я їх одержав від О. Варавви-Кобця:

«Замість передмови

17 січня 1918 року в Києві на Софійському майдані, недалеко від

¹⁷ Повне ім'я — Кость.

¹⁸ Ім'я — Микола.

пам'ятника Богданові Хмельницькому, трагічно загинув автор цих записок, мій добрий приятель, молодий поет із Канева О. Кобець. Він жив у моїй маленькій кімнатці (Воздвиженська, 57). Недавно, повернувшись з австрійського полону, шукав усе роботи по всяких новонароджених українських установах, а вечорами, після безнадійного бігання по канцеляріях і департаментах, довго сидів, марно, на мою думку, витрачаючи час, і писав.

До писанини своєї ставився побожно, а виходячи ранками на чергові пошуки роботи, часто просив:

— Часом не вернусь, приховайте оце — може колись пригодиться.

З того приводу я немало глузував із мого квартиранта. Але 17 січня 1918 року він таки не повернувся. Потрапивши між два вогні — з Подолу, Воздвиженською вулицею та Андрієвським спуском, наступали червоногвардійські загони, з Володимирівської відбивалися петлюрівці, — наклав головою, скошений одночасно кулеметною зливою з одного боку й дощем дошкульних пострілів із рушниць — з другого.

Минуло дванадцять років. Переглядаючи свій хатній архів, я знайшов записки тов. Кобця, дав їх тільки переддрукувати й подаю тут без ніякісіньких змін.

Ол. Варавва. Харків, 1930».

Хоч, як бачимо, Олекса Варавва відмовився від свого псевдоніму, та люди знали, що обидва прізвища — Варавва й Кобець — стосуються одної особи. Це видно хоч би із спогадів Юрія Смолича, уривок яких я цитував на початку цієї праці.

Передмову до мюнхенського видання писав я. Обкладинку до цієї книжки оформив мистець Мирон Левицький. У мюнхенському виданні на згині обкладинки-сорочинки вміщені голоси про це видання чотирьох авторитетних осіб. Деякі думки цих осіб зачитуємо:

«Записки полоненого» — чудові. Вони стоять вище від подібних писань інших авторів про події Першої світової війни.

Якби вони появились були в перекладі на котрусь з європейських мов, то з'єднали б авторові славу в цілому культурному світі».

Володимир Дорошенко

«Обов'язковість і відвага, при яких би обставинах вони не проявлялися, є великими духовними вартостями людини, ставляючи посідачів цих вартостей понад масу людську як приклади до наслідування. Такий образ героя твору зарисовується у «Записках полоненого».

Андрій Жук

«Записки полоненого» і з огляду мистецького, і документального — це є унікальна і безконкурентна річ».

Григорій Костюк

«Книга О. Кобця-Варавви «Записки полоненого» читається від першої до останньої сторінки з неослабним інтересом.

Прочитавши книгу, читач збагатиться знаннями, багато переживе й передумає».

Д-р Юрій Бойко

У приватному листі до О. Кобця Андрій Жук висловив декілька критичних зауважень щодо «Записок полоненого». Ось вони:

«Дуже я шкодую, що не пригадав Вам дещо легковажного тону у Ваших «Записках полоненого» (перед тим, як Ви збиралися давати їх до друку) у відношенні до проф. С. Смаль-Стоцького, і невірної тенденційної характеристики Скорописа, й інші вольности пера, на шкоду цілості безумовно талановитого Вашого твору. Я певний, що як би я Вам звернув був увагу перед відданням твору до друку, то Ви дещо виправили б. Книжка Ваша, як на українські еміграційні відносини, шириться добре, і можна сподіватися, що прийдеться незабаром нове видання робити, отже, може створитися нагода і для поправок тексту» (Лист писаний 8 березня 1960 року.).

Автор одержав чимало листів від читачів, які висловлювали свою прихильну оцінку твору. З цих листів візьмемо лист Леоніда Бачинського. Він між іншим пише:

«Я перечитав цей Ваш твір із повним захопленням. Пречудова книжка. Багато я читав різних споминів, а рідко коли мав таке вдовolenня, як читав Ваші.

Якщо це є дійсно все правдою, що Ви пережили, то — безперечно — є Ви тихий, але великий герой.

Якщо це більше літературний твір, в якому є лише частина того, що Ви пережили, бачили, чи знаєте з оповідань, то й тоді треба признати Вам великий літературний талант і поставити Вас у ряд наших визначніших письменників.

Ваші спомини мені до певної міри близькі, бо я відбував військову службу у лейб-гвардії у Фінляндському полку в Петрограді на Васильовському острові, 14 лінії. Пережив я большевицьку тюрму й знуцання у Кам'янці-Подільському, покуштував і польської пацифікації, але де мені до того пережиття й усього того, що Вами пережито.

Честь і слава Вам!» (24 серпня 1959 року)

Зупинилися ми на листі Леоніда Бачинського (сотн. Армії УНР) для того, що він порушив справу правдивості списаних у «Записках полоненого» подій. Цій справі О. Ковець відвів досить багато місця у своїй відповіді Леонідові Бачинському:

«Милий Ваш лист з дня 24 серпня приніс мені велику втіху: приємно і радісно авторові чути від незнайомої людини таку справді високу оцінку його праці. І за це Вам, Високоповажаний Леоніде Васильовичу, моя найсердечніша подяка.

І побіжно хочу Вас запевнити, що, як казав Т. Г. Шевченко,

*«...У нас нема
Зерна неправди за собою...»*

Так і в моїх «Записках полоненого», кров'ю серця писаних, образно висловлюючись, немає слова вигадки. І я чомусь думаю, що навіть найбуйнішому фантазерові важко було вигадати такі деталі подій, які йдуть у мене слідами війни, полону, повернення додому і так далі, логічно одна з одної виникаючи, одна ілюструючи, одна одну доповнюючи.

Беручись писати цю працю у 1928 році (під советами), я поставив виразне завдання: показати читачеві с п р а в ж н е, непідфарбоване аніякими людськими штучними чи навіяними почуваннями обличчя війни і вирішив, що найкраще це переказати від першої особи, від себе, змальовуючи не так особисті переживання, як страхіття, витворювані війною і в людській психіці, і в зовнішніх виявах дикунства, звірючості і зрідка — високої шляхетности людської душі (дівчина-мадярка, фотограф Ілля Симонія) і так далі. Наскільки це мені вдалося, я сам не знаю, і тепер щирі голоси читачів мені особ-

ливо дороги, бо вони підтверджують, що у своєму настановленні я мав рацію і, виходить, якимось із завданням упорався» (6 вересня 1959 року).

З огляду на те, що харківське видання «Записок полоненого» є великою рідкістю і важко також дістати львівське видання (хоч попсоване), мюнхенське видання являється наче новим надбанням у нашій літературі.

Із «Записок полоненого» довідуємося, що Олекса Варавва разом з іншими полоненими був відправлений з Буянова до збірного пункту в Стрию, а звідти — до табору полонених біля Дебрецена на Мадярщині. Умови в таборі страшні. До якої міри страшні, — вистачить сказати, що протягом одного тижня померло там близько 3 тисяч осіб внаслідок голоду, виснаження і браку хоч би примітивних санітарних умов. Методи центральних держав, як бачимо, були дуже подібні до пізніших гітлерівських.

З Дебрецена полонених перевезено до Естергома, з Естергома — до Гаймашкера. В Гаймашкері по якомусь часі дозволено полоненим листуватися з рідними на батьківщині. Навесні 1916 року деяких полонених відправлено на сільськогосподарські роботи. Між них попав і Олекса Варавва. Дістався він до села Дуначебу на сербсько-мадярському пограниччі. Там він працював у господарстві громадського секретаря німця Йосипа (Йозефа) Деннерта. Після табірних злиднів життя полонених у селі було, можна сказати, добре. Не другий тиждень свого перебування у Дуначебу Олекса Варавва одержав одного дня несподівано прецінну посилку від Союзу визволення України з Відня. Був це пакет із літературою, що містив «Вісник СВУ», львівські часописи «Діло» і «Громадський голос». Радості полоненого, спрагненого рідного друкованого слова, не було меж. Невимовне враження з цього приводу залишило свій глибокий слід у «Записках полоненого», де їх автор О. Кобець за Михайлом Коцюбинським писав:

«Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довшого перебування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?»

Але звідки, думалося О. Варавві, найшлася у Відні адреса нікому в світі невідомого хлопця з Канева, полоненого ч. 6987 із Гаймашкерського табору? Ця таємниця виявилася трохи пізніше. Союз визволення України (СВУ) мав непогані зв'язки з австроугорським військовим міністерством. Ці зв'язки дали йому (Союзові) змогу тримати у відділі поштової цензури 12 своїх довірених, такі з полонених, українців. Їх обов'язком було не тільки помагати військовому міністерству в цензурі листів полонених, а й вилувлювати (на підставі листів) національно свідомий український елемент. Олекса Варавва писав додому листи по-українському, і це було причиною, що українські хлопці з відділу цензури передали його адресу Союзові визволення України. Цей факт мав ще дальші наслідки. Одного разу до Дуначебу приїхав спеціальний кур'єр від військового міністерства, щоб забрати О. Варавву до Відня. Йшлося про те, що на терені Австрії і Німеччини творилися окремі табори для полонених української національності. В Австрії був такий табір у Фрайштадті, куди й перевезено О. Варавву. На території Німеччини таких таборів було три: у Вецлярі, Раштаті, Зальцведелі.

У Фрайштадті почалося для полонених нове, повне культурної праці життя. У вир цього життя кинувся О. Варавва-Кобець з усією силою свого молодого запалу й таланту. Працював у редакції табірною журналу «Розвага», брав участь у табірному театрі, писав матеріали для літературних вечорів тощо. З тих часів походить згадуваний уже на сторінках цієї праці драматичний етюд «У Тарасову ніч». Зміст його такий: на сцені, на правому її

боці видніє могила з білим хрестом. Це могила Тараса Шевченка. По лівому боці видно більше могил. З одної такої могили виходить сивоусий козак. Свій монолог починає він словами:

*«Гей, як тяжко, як гірко в землиці лежать
Без угіхи живої;
Тягар кривди, насильства, неволі!»*

Козак підходить до могили Тараса Шевченка. Із цієї могили чує голос, щоб ішов до своїх козаків і потішив їх, бо мукам скоро буде кінець. Рівночасно роз'яснюється ліва частина сцени, показуються обриси тюрми, в якій карається Україна. Тюрму стережуть два солдати. Показується, що один із них українець. Етюд задуманий як містерія. Могила Шевченка є тим чинником, який посилає спасіння для України. З'являється козацтво. Солдат українець пристає до української стихії і перший розбиває браму тюрми. Україну визволяють.

Дмитро Чуб у згадуваній мною раніше статті про О. Кобця не поминув етюда «В Тарасову ніч». Стосовно того етюда він писав:

«Ще коли я був школярем, скоро по Першій світовій війні, потрапила мені до рук невеличка книжечка — драматичний етюд О. Кобця «У Тарасову ніч». Це був віршований твір, написаний в австрійському полоні, і мав він лише якихось півтора десятка сторінок. Але його щирість і простота, романтика минулого України і патетичний кінець, де автор у символічній картині змалював визволення України — усе це було якоюсь цілющою водою для моїх молодечих мрій і шукань. І цю книжечку разом з ще двома десятками рідкісних українських видань я повіз зі собою у життєві мандри».

Етюд «В Тарасову ніч» уперше був надрукований у «Віснику СВУ» в ч. 141, а згодом вийшов окремою книжечкою накладом СВУ в 1917 році. Треба припускати, що вся творчість О. Кобця з часів перебування у таборі у Фрайштадті була друкована у «Віснику СВУ» і в табірному журналі «Розвага». Деяка частина тієї творчості була видана у двох збірках: «Під небом чужим» (Львів, 1917) і «З великих днів» (Відень, 1917). Збірку «Під небом чужим» видано згодом ще у Києві. Всі ці видання тепер стали рідкістю. Тому О. Кобець, перебуваючи в Буффало, носився з думкою перевидати свої писані в полоні твори. Від Андрія Жука і Володимира Дорошенка одержав він числа «Вісника СВУ» і «Розваги», де були друковані його твори, власноручно попереписував їх, внаслідок чого постала солідна збірка на 184 сторінки великого формату (Автор вживав для писання друкарський папір, до того ще й письмо його досить дрібне). Приготовану власноручно збірку О. Кобець назвав «Поезії полоненого»¹⁹. У цю збірку він помістив етюд «У Тарасову ніч», а також одне оповідання «Перша колючка». О. Кобцеві не вдалося видати цієї збірки. Рукопис зберігається (як, зрештою, і багато інших речей літературної спадщини О. Кобця) у його сина Олександра.

Вірші О. Кобця із збірки «Під небом чужим» були ще видані в російському і чеському перекладах, також у 1917 році. Обидва переклади зробив Петро Дятлов (Дятлів)²⁰. Російський переклад зветься «Песни пленника», а чеський — «Песні отрока» (невольника).

¹⁹ Поезії написані 2.VII.1916—22.VIII.1917 р.

²⁰ Про Петра Дятлова в 2-му томі Енциклопедії Українознавства пишеться так: «Дятлів Петро (1880) громадський діяч, журналіст. Член РУП, пізніше УСДРП, 1907 редактор нелегального часопису Соціал-демократ у Полтаві. Під час Першої світової війни працював у Союзі визволення України. Перейшов на бік большевиків і брав участь у комуністичнім видавництві у Відні. Згодом повернувся на Україну. Після арешту в 30-х роках доля невідома».

Між творами, писаними в полоні, багато патріотичних віршів. Особливо сильно відізвалася патріотична струна після революції у 1917 році. З того часу походить вірш, що починається словами:

«Од синього Дону до сивих Карпат», який (вірш) став після війни популярною піснею серед української молоді (особливо пластової) у Галичині. В тексті пісні пороблено деякі зміни, з чого О. Кобець був дуже незадоволений. Музику для тієї пісні уложив композитор Михайло Грушевський.

Текст вірша згідно з рукописом О. Кобця («Поезії полоненого». — С. 135-6) такий:

*Од синього Дону до сивих Карпат
Одна нероздільна родина:
Без рабства, без панства, насильства і ґрат
Вільна, незалежна Україна!*

*Сини України! Ставаймо, вільні,
Під прапор ідеї одної:
Зберем з поля рідного квіти рясні
В вінок України вільної!*

*На нашім прапорі вогнені слова,
Запалені гнівом народу:
Хай зникне безслідно тюрма вікова,
Вперед за братерство й свободу!*

*Сини України! Ставаймо в ряди,
Утворим незламную лаву;
Стяг Волі та Правди ми будем нести
Вільній Україні на славу!*

*Нехай же від Дону до сивих Карпат
Живе нероздільна родина:
Без рабства, без панства, насильства та ґрат²¹
Вільна, незалежна Україна!*

А ось ще один із віршів, якими поет О. Кобець зустрів революцію:

*Гей, устанем, друзі, разом,
І вперед, вперед підем,—
Між Карпатами й Кавказом
Правду й Волю заведем!*

*Встанем, підем і добудем
Все, що ворог захопив;
В вільнім краї вільні будем —
Без панів і без рабів.*

²¹ Особливо незадоволений був О. Кобець із заміни слова «ґрат» на «зрад». З цього приводу він висловив редакції «Веселка» докір за те, що вона допустилася такої зміни навіть тоді, коли одержала була (від автора) вірний текст.

Слово «зрад» абсолютно не передає того, що автор мав на увазі. «ґрати» і «зрада» зовсім різні поняття.

*Нехай світ увесь пізнає,
Що ми вільні, й будем жить,
Що ніхто вже не здолає
Нашу волю задушить!*²²

У «Записках полоненого» досить багато місця відведено настроям полонених у таборі з приводу революції у Російській імперії. Ось малий уривок з опису цих настроїв:

«Невимовні радощі, піднесення, бадьорість... Заворушилися й наші професори, і весь Союз визволення України.

Про революції у Петрограді, про те, що петроградський гарнізон перейшов на сторону народу, знали ми вже другого березня.

І другого березня посеред табору (був чудовий сонячний, веселий ранок) під нашвидку виготовленим червоним прапором поставили стола і почали — просто на стіл — збирати гроші, — на революцію.

Але недовго збирали, бо за якусь годину допитливі очі австрійських дозорців угледіли того прапора й доповіли про нього самому таборовому комендантові, оберстові Льонґардтові, що ото так пишався своїми такими культурними полоненими. Із того зчинилася справжня буря.

Сам таборовий комендант, оберст Льонґардт, страшенно тією вісткою розлючений, миттю викликав свого помічника, нашого милого і шановного професора Смаль-Стоцького і наказав, щоб негайно прибрати це неможливе, нечуване безглуздя... Бо інакше він рішуче, — чуєте, пане капітане, — рішуче забронить і ваші національні прапори вивішувати... Йому взагалі, пане капітане, ніяка революція не потрібна...

Та нікого те не засмутило анітрохи. Тоді табір під величезним жовто-блакитним прапором далі збирав гроші — на Українську революцію».

У зацитованому уривку була згадка про професорів. Були це викладачі на освітніх курсах у таборі або люди, що читали доповіді на вічах, зібраннях, — узагалі ті, що займалися культурно-освітньою працею. Їх О. Кобець називає п р о ф е с о р а м и. В цьому розумінні в «Записках полоненого» згадуються такі постаті: Степан Смаль-Стоцький, Осип Охримович, Роман Домбчевський, Іван Павлович Мороз, Василь Сімович, Микола Чайковський (син письменника Андрія Чайковського). Кожному з них та й ще багатьом іншим О. Кобець у «Записках полоненого» відводить трохи місця. Найбільше місця відведено проф. Степанові Смаль-Стоцькому, який викладав німецьку мову й українознавство. Лекції проф. Смаль-Стоцького робили на О. Кобця величезне враження. Особливо захоплений він був інтерпретуванням творів Шевченка, коли проф. Смаль-Стоцький читав лекції про цього геніального українського поета. Але найкраще про своє враження скаже сам О. Кобець, тому й віддам йому голос:

«...І як він знав Шевченка! О, як він знав Шевченка! Кожен твір нашого геніального земляка, кожен малесенький віршик розібраний на деталі і викладений шановним професором звучав, як чарівна казка, як нове відкриття, що перед ним стоїш зачудований і всім своїм еством починаєш переживати й відчувати пережите та відчуте самим автором» (стор. 359).

І ще ось що пише О. Кобець про лекції проф. Смаль-Стоцького:

²² Це перша частина вірша, що його автор назвав «Пісня відродження». Ця пісня була написана на мотив мелодії Воробкевича: «Задзвенімо...» Текст вірша переписаний із збірки «Поезії полоненого». — С. 136.

«А мені високовартісні лекції милого професора Ст. Смаль-Стоцького навляли такий образ нашого Великого Земляка, який я пронесу в серці своєму через усе життя, а може, перекажу людям оцими словами:

ХВАЛА ШЕВЧЕНКОВІ

*Коли б не Він, то й люди б нас не знали,
Коли б не Він, про нас не чув би світ:
В могилі забуття кістки б наші стлівали,
А до могили забур'янився б і слід...*

*Коли б уміли ми любити так, як Він
Любив людей і Україну рідну,—
Давно б уже злетілися з усіх чужин
У тихий рай, на Землю Заповітну!*

*Коли б уміли ми ненавидіть, як Він
Ненавидів сваволі й зла потвору,—
Ніколи в світі не ходили б на поклін
До чужаків і в найскругнішу пору.*

*Коли б уміли ми терпіти так, як Він
Терпів, заради Правди, люті муки,—
Були б ми вквітчані найкращими з перлин
Високої Христової науки.*

*Коли б уміли ми втішати так, як Він
Втішав надіями — пелюстками любови,—
Не чули б ми сирітських немічних квилень,
Не знали б, як ридають гірко вдови.*

*Коли б уміли ми молитись так, як Він
Молився непорочними устами,—
Сам Утішитель найскорботніших хвилин —
Ісус — Син Божий, був би всюди з нами!»*
(«Записки...» — С. 361—362)

Про культурно-освітню працю у таборі О. Кобець висловився з великим признанням. Виїжджаючи в Рідний Край, О. Кобець прощався з цим табором такими словами:

«Пошай, велика школа громадсько-політичного життя, школа глибокої національної свідомості, школа вільного, незалежного життя, Фрайштадтський таборі полонених!» (С. 384).

Передісторія виїзду О. Кобця з табору полонених цікава, й тому варто її переповісти.

Коли в Україні створилася Українська Центральна Рада, до табору одного разу прийшла від представництва УЦР у Штокгольмі листівка такого змісту: «Національній українській революції потрібні культурні сили. Шліть людей, людей і людей...» Листівка прийшла через Союз визволення України.

Із Фрайштадтського табору виряджено тоді 17 осіб, між ними й О. Кобця. Виряджено, ясна річ, нелегально. В той час російський і австрійський уряди обмінювалися полоненими-інвалідами, і до такого транспорту з інвалідами були приділені як «інваліди» згадані 17 українців—патріотів із Фрайштадт-

ського табору. Як інваліди виїхали вони через Швецію і Фінляндію до Росії. Показалося, що російські власті були поінформовані про те, що з транспортом інвалідів їдуть небажані для Росії люди з Фрайштадтського табору, з табору «сепаратистів». Ці інформації подав, на жаль, один із цієї сімнадцятки. Цього провокатора О. Кобець назвав. Був ним Максим Лелюхін. Коли транспорт прибув до Петрограда, там фрайштадтську сімнадцятку відразу відділено й арештовано. Всім цим «сепаратистам» грозила кара смерті або довголітнє ув'язнення. Але доля була ласкава до них. Був це час, коли Корнілов планував державний переворот. У Петрограді витворилося замішання, під час якого членові петроградської «Української Військової Ради» — прапорщиківі Губенкові вдалося виклопотати звільнення для арештованих «сепаратистів» («Записки полоненого». — С. 392 і далі).

Під арештом у Петрограді О. Кобець просидів півтора місяця. Після звільнення поїхав до Фрідріхсгама, де три роки тому відбував військову службу. Там зайшов до знайомої родини Барановських, у яких залишив свої речі. З Фрідріхсгама подався до рідного Канева.

У рідному містечку О. Кобець довго не перебував. Одержавши відрядження на вищі кооперативні курси в Києві, виїхав туди²³. Замешкав у гуртожитку на Хрещатику ч. 27. (Проживаючи у столиці, він згодом часто міняв помешкання. Про це ще буде мова пізніше). В тому самому будинку, де містився гуртожиток, був «Південно-руський банк кооперативний». Назва цього банку здивувала О. Кобця. Дивно йому було, чому банк не змінив у назві слів «південно-руський» на «український».

Кооперативні курси відбувалися у будинку на вул. Столипінській, 55. Матеріальної допомоги О. Кобець нізвідки не одержував. Праці також не мав, то ж його становище було справді скрутне. Пошуки праці не давали ніякого позитивного наслідку. Бігав по департаментах Української Центральної Ради — усюди одержував відмовну відповідь та ще й московською, нагинаною до української, мовою: «У нас все места заняті». Це ще більше пригноблювало О. Кобця. Пробирав він щастя і в міністерстві (чи пак — секретаріаті) освіти. Міністер Стешенко тільки витріщив очі (за висловом О. Кобця), коли О. Кобець попросив праці, покликаючись на депешу, що свого часу надійшла до табору в Фрайштадті, в якій говорилося, що «революції потрібні культурні сили». Почувши від міністра запит: «А чого ви сюди приїхали?» — О. Кобець грюкнув міністрові дверима і пішов далі шукати праці. Відмовили йому навіть у департаменті військових справ. Цим епізодом закінчуються «Записки полоненого», з яких ми почерпнули подані вище інформації. Оскільки епізод яскраво змальовує неполадки навіть у військових справах, треба дати слово свідкові цих неполадків О. Кобцеві:

«В день, коли дозрів у душі одчай, вирішую йти до війська. Принаймні тепер до свого українського війська...

Перед кабінетом Головного Отамана²⁴ сидить дуже пихою надутий ад'ютант. Відповідає, навіть поглядом не вшанувавши:

— Головний Отаман у справах особливого (хотів «особистого» сказати) порядку не приймають.

— Але ж я не в особистій (підкреслюю) справі: на вимогу представника української Центральної Ради у Стокгольмі...

²³ До Києва О. Кобець прибув восени 1917 р. На проголошенні III Універсалу був він присутній як глядач.

²⁴ У той час, про який розповідає О. Кобець, Симон Петлюра не був Головним Отаманом. Тоді він був головою секретаріату військових справ.

— Всьо равно не приймають!..

І договорити не дав.

Далі йти нікуди. Коло замкнулося. Тут і дверима не грюкнеш: військо»²⁵ (С. 397).

Нарешті О. Кобець дістав працю у «Дніпросоюзі». Був це центральний союз кооператив, заснований 1917 року. Постачав галантерейні, мануфактурні та інші товари. Організував кілька фабрик та друкарню. Особливою заслугою «Дніпросоюзу» було видання великої кількості українських книжок, зокрема підручників. Після упадку української державності «Дніпросоюз» продовжував свою діяльність у Відні (1919—1921). О. Кобець працював у видавничому відділі.

1918-й рік... Рік національного підйому, рік нових надій і рівночасно рік великої тривоги. Україна проголошує свою державну незалежність і водночас мусить готуватися до кривавої відсічі, щоб оборонити молоду державу від навали большевиків. Українська Центральна Рада почала організовувати оборону. Напередодні маршу української молоді на фронт на курсах, на яких учився О. Кобець, з'явився представник Української Центральної Ради (військова людина), з'ясував студентам грізну ситуацію і закликав їх стати на оборону столиці. На цей заклик зголосився і О. Кобець. В бою під Крутами, однак, участі не брав. «Дніпросоюз», де О. Кобець працював, одержав наказ мобілізувати всіх здатних носити зброю працівників для охорони

²⁵ Володимир Дорошенко помітив у журналі «Овид» (наприкінці 1960 або на початку 1961 року) рецензію на «Записки полоненого», в якій критично поставився до деяких фрагментів «Записок полоненого». На цю рецензію О. Кобець відповів Дорошенкові листом:

«...І в зв'язку з рецензією — кілька слів мого оправдання: найболючіше я відчув свої помилки в характеристиці п. Скорописа, якого я показав великим поміщиком, а який, як пишете, походив із бідняцької родини. Єдине моє виправдання у тому, що до одержання Вашого листа я був глибоко переконаний, що він таки поміщик, а з того й відповідне ставлення до змалювання його персони солдатом-полоненим, якого в Фрайштадті виховував панівний дух соціалістичний, глибоко культивований керівником суспільно-політичної освіти таборян — п. Іваном Павловичем Морозом — ортодоксальним еседеком. Дивуватися, отже, мені нічого. Був би я нещирим і з мистецького погляду неправдивим, коли б був змалював його інакше. А виглядав він (п. Скоропис) у своєму моноклі і великопанському вбранні таки дипломатом, і я був переконаний, очевидно, як і всі інші, що мали нагоду слухати його виступи у Фрайштадті, що то таки дипломат і гордість молоді української нації. Донині собі так його й уявляю.

І друге: щодо засмальцьованих лацанів і стоптаних черевиків. Повірте мені, що й досі глибоко переконаний, що так і було: і довгий халамидник на худих кістках постаті п. Андрія Жука, і його таки не зовсім свіжі черевики тільки й могли викликати таке змалювання цього невтомного труженика, як я його подав. А коли б і вкралася тут повна гіперболізація, то вона була з мого боку с в і д о м а. Та ж Ви знаєте, дорогий Володимире Вікторовичу, що з моменту, як я почав свою працю славетний СВУ (в цьому місці речення збудовано неправильно — М. Л.), москалі всяких гатунків не переставали кричати, що вся праця СВУ провадиться на кошті німецького — австрійського генерального штабу, що всі ті діячі СВУ — то німецькі запроданці, зрадники інтересів трудового народу і т. д., і т. д. А коли б я був знайомий з останніми числами «Розваги», що виходили після мого виїзду в 1917-м році, де офіційними загрозами генерального штабу царської Росії було так налякано все громадянство на Україні, у тому числі діячів Центральної Ради в Києві, то я б не дивувався тій зустрічі, якої зазнали посланці з Фрайштадта (17) і яку я так боляче пережив, шукаючи праці заради хліба насущного і всюди зустрічаючи оту неприхильність, про яку згадуєте у своїй рецензії, — коли б, кажу, я знав про це, то не написав би тих багатьох рядків здивування і обурення, що ними заповнив кінець своєї книжки, та й самий кінець, певно був би трохи не такий — виразніший... Отже, стоптані черевики і зношені лацкани — це свідоме ствердження, що ні Жуки, ні Дорошенки не були наймитами німецького генерального штабу, а були широко віддані ідеї визволення свого народу, невтомні працівники, що нічого не жаліли для служби своєму народові. Не знаю, чи Ви зрозумієте мої думки так, як я розумів своє ставлення до тих справді героїчних, беззастережно відданих прекрасній ідеї людей, що очолювали тодішній СВУ, але дуже хотів би, щоби зрозуміли й не закидали мені, боронь Боже, якогось легковаження чи, може, навіть зневаги до напівобдертих діячів СВУ (Лист писаний 31 травня 1961 р.).

харчових складів від грабежів з боку червоних банд у Києві. О. Кобця приділено власне до відділу, що охороняв склади «Дніпросоюзу».

«Дніпросоюз» видавав журнал «Громада». В редакції цього журналу працював О. Кобець. Дещо про час праці О. Кобця у редакції «Громади» написано у спогадах Анатолія Гака (Мартина Задеки), що мають назву «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка» (Новий Ульм-Філадельфія, 1973). У цих споминах є розділ, присвячений О. Кобцеві (Олекса Варави-Кобець. — С. 82—95).

Анатоль Гак чув про О. Кобця від часу, коли останній вступив на літературне поле, проте особисто познайомився з ним 1919-го р. У спогадах про це говориться так:

«Але особисто познайомитися з письменником мені випало лише на початку лютого 1919 року, коли московські більшовики окупували Київ. Рано вранці стукає до мене у двері господиня будинку, в якому я мешкав.

— Доброго ранку, Маріє Павлівно! — весело вітаюся, вийшовши на поріг.

— Ви, молодий чоловіче, здається, ні про що й не думаете? — озираючися навколо, чи ніхто нас не чує, звертається до мене господиня.

— А про що ж я маю думати? — не спускаю я з неї своїх очей: на що це вона натякає?

— Та до Києва вже вступають червоні, а ви в мене прописані за мобілізаційним документом Української Армійської Ради, — злякано шепоче до мене Марія Павлівна. — Як більшовики довідаються — сьогодні ж вам буде смерть! Хіба ви не чули, якого лиха накоїв полковник Муравйов у січні минулого року?

Про полковника Муравйова я, звісно, чув. Той московсько-більшевицький бузувір, удержись з подібними до себе горлорізами до Києва, розстріляв не одну тисячу демобілізованих офіцерів російської армії, у тому числі й українців. І при цій згадці де й подівся мій веселий настрій.

— А що ж я маю робити, Маріє Павлівно?

— Спробуйте добути інший документ. Тоді вдруге десь пропишетеся. А я мещу сьогодні ж виписати вас. Бо й мені через вас може бути біда. Розумієте?

— Виписуйте, — сказав я. — Можливо, мені вдасться знайти десь порятунок.

І ось 5 лютого 1919 року, коли до Києва вступили московсько-більшевицькі полки, я опинився на вулиці без нічого: без потрібного для прописки документу, без притулку, без засобів до існування. Лише з невідступною думкою у голові: ось-ось перестрінуть мене більшевицькі патрульні, скажуть показати їм особисті документи — і за десять хвилин я буду там, звідки живим мене вже не випустять. Отож ходжу вулицями Києва, сторожко оглядаюся на всі боки: де ж є та людина, яка подасть мені руку допомоги? На Володимирській, між Золотими Ворітьми та Оперним театром, натикаючись на масивний будинок. Над дверми напис: «ДНІПРОСОЮЗ» (всеукраїнська кооперативна організація). Обіч дверей, у вітрині, бачу оголошення: «Редакція журналу «Громада» міститься на другому поверсі». Цікаво! Досі я про існування такого журналу зовсім не знав. Чи не зайти б до редакції? Можливо, редактор замовить мені щось написати. Вирішив — зайду.

Другий поверх. Відповідний напис на дверях кімнати. Переступаю поріг редакції. Тут бачу двоє людей. Чоловіки. Один, молодий, білявий, сидить біля столу, другий — старший, лисуватий, з гостренькою борідкою, стоїть навпроти нього. Про щось розмовляють. Пізніше виявилось: молодший — редактор «Громади» Олекса Варави-Кобець; старший — Микола Голобородько, колишній співробітник дореволюційної газети «Рада», що підпису-

вався псевдонімом С. Пригара, а тепер працівник культвідділу «Дніпросоюзу». Коли я назвав їм свій авторський псевдонім, вони радо мене привітали: нам, сказали, саме вас і треба. Давай обидва розпитувати: звідки я походжу, де мешкаю, що думаю робити в Києві. А я став їм розповідати про своє скрутне становище. Саме в цю хвилину до кімнати нагодився редактор ще одного журналу, що його видавав «Дніпросоюз», «Кооперативної Зорі» — Антін Харченко. Гуртом вирішили завести для мене посаду коректора. І за півгодини я вийшов із редакції «Громади» на вулицю не тільки з посвідкою працівника культвідділу «Дніпросоюзу» в кишені, а й з Голобородьковою домашньою адресою: той добряга пообіцяв притулити мене тимчасово у своєму мешканні.

Журнал «Громада» своїм форматом був подібний до теперішніх торонтських «Нових днів». Можливо, трохи більший, але не набагато. Друкувалося у ньому все: оповідання, вірші, публіцистичні статті на громадські, культурно-освітні та літературно-мистецькі теми, гумор, сатира... Від органів советської влади редакція тоді ще не мала якихось особливих причіпок. По-перше, більшовикам покищо було не до того, по-друге — у тодішньому советському уряді України брали участь і боротьбисти, які, що б там про них не казати, обстоювали українську культуру.

Олекса Варава, здається, як ніхто з редакторів, віддав усі свої сили журналові. Він просто таки був залюблений у це своє твориво. Треба було бачити, як Олекса Петрович, схилившись над рукописами, допильновував кожного окремого слова, щоб часом не трапилося помилку. Здавалося, поза журналом нічого більше не існувало у світі. Тим часом із мене — мушу признатися чесно — був коректор низької кваліфікації. Не мав я тоді ще ні навички до цієї копіткої праці, ні доброго знання української орфографії. Тим то редакторів доводилось перечитувати після мене коректу. Чепурич він і мої віршовані фейлетони, що часом виходили в мене дуже кострубаті. Проте Олекса Петрович, коректна і доброзичлива людина, не подавав і вигляду, що він невдоволений з моєї коректорської роботи. Загалом за всі сім місяців нашої спільної праці у «Громаді» між нами не сталося жодного непорозуміння.

Відтоді, як я став працювати в редакції «Громади», Варава частенько запрошував мене до себе додому. Жив він десь обіч Андріївського узвозу. Мав чистеньке мешкання, в якому господарювала його молоденька й привітна дружина. Спостерігаючи їхнє життя, я заздрив Вараві. Олекса Петрович мав неподалеку (у Каневі) батька-матір, мав дружину²⁶, мешкання, посаду, подостатком одягу та взуття. Крім того, він на той час був уже автором збірок «Ряс» та «Під небом чужим». А як я жив? По-бурлацькому: з батьками навіть не листувався поки що і в думці в мене не було, ночував то в Голобородька, то в Д. В. (тепер лікар), що працював так само в культвідділі «Дніпросоюзу». Харчувався де-будь, носив на собі те, у що свого часу зодягли мене мої одеські приятелі, коли мені треба було негайно міняти військову уніформу на цивільний одяг.

Згодом, трохи заробивши грошей, я таки знайшов собі мешкання. Неподалеку від Варави, на Трисвятительській вулиці. Господині мої — старенькі сестри. Одна — удова по полковнику, друга по генералові. Вони прийняли мене з великою радістю: самим їм страшно було ночувати у своєму будинку...

Гадаю, ми з Олексою Петровичем і надалі провадили б наш журнал, але настає серпень 1919 року, а водночас з ним прийшли й зміни. 31 серпня денікінці заволоділи Києвом. З усіх київських нор повилазили «бившіє люди»,

²⁶ О. Кобець одружився наприкінці 1917 р. (у листопаді або навіть у грудні).

що наїхали сюди з Москви та Петрограда під час гетьманування Павла Скоропадського, — загорлали: «України не було, нет і не может бити!» Почалася нагінка на все українське. «Дніпросоюз» перестав існувати, а разом з ним «відійшов у вічність» і журнал «Громада». Українська інтелігенція залишала Київ: одні подавалися на села, інші пробиралися, як тоді казали, «на той бік», тобто в ту частину України, де поки що трималася влада Директорії УНР» (стор. 82—86).

Дальше Анатоль Гак розказує про те, як він із Вараввами подався до Канева, і там у батьків Олекси Варавви перебув цей грізний і непевний час. Згодом вони знову повернулися до Києва. Згідно з твердженням Анатолія Гака (стор. 92) Олекса Варавва вступив тоді до Кооперативного інституту, що був перейменований на Економічний. Коли я писав передмову до «Записок полоненого» О. Ковець подав мені, що він закінчив освіту в ділянці економіки у Вищому економічному інституті ім. проф. М. І. Туган-Барановського ще за української влади.

Олекса Варавва не покидав думки про видання журналу. Через деякий час його план був реалізований. На місці «Громади» в 1922-му році він почав редагувати журнал з новою назвою «Нова Громада»²⁷. Про «Нову Громаду» О. Ковець дещо розказав у своєму незакінченому творі «Записки письменника». Фрагменти з цього твору друкувалися у паризькому «Українському слові» в 1959 році під назвою «Незабутні дні і люди»²⁸. В цих фрагментах є розділ про «Нову Громаду». Мені не відомо, у котрих числах «Українського слова» були вміщені «Незабутні дні і люди». Потрібні уривки буду цитувати із машинопису. Отже, у розділі про «Нову Громаду» пишеться:

«З появою у світ «Нової Громади» перший привітав її Павло Петрович Филипович.

Я був знайомий з Филиповичем перед тим. Так собі знайомий. Знав, що він — доцент якоїсь високої школи в Києві, знав, що він працюючий, вдумливий, симпатичний українець — поет і науковець-літературознавець (Пізніше написав і видав прегарну книжку про Т. Г. Шевченка). Знав, що він належить у своїй літературній творчості до групи неоклясиків, ідеологічно очолюваної Миколою Зеровим. І все. Бо знайомство наше обмежувалося при випадкових зустрічах на вулиці звичайним «добридень» з легеньким порухом руки в напрямку до кашкета чи капелюха, а часом і без того поруху...»

І тому в той день, коли я виходив ранком із приміщення редакції «Нової Громади», що містилася у маленькій кімнатці величезного готелю «Франсуа» на Фундукліївській, 19, прямуючи до своєї друкарні-школи поліграфічного виробництва на Хрещатику, й перейшов Фундукліївську, порівнявши із будинком Оперового театру, був просто заскочений несподіваним погуком до мене з боку Володимирської, і відразу впізнав, що гукає Павло Петрович Филипович. Він вимахував у руці свіжим (ще тільки вчора випущеним у світ) першим числом «Нової Громади». Журнал мав чудове оформлення — обкладинку під Нарбута, виготовлену художником Михайловим. І не тільки, на здивування собі, упізнав, що гукає Павло Петрович, а й побачив, що він, ігноруючи всякі перестороги щодо вуличного руху, кинувся через Володимирську навпростець до мене, і я зупинився,

²⁷ Енциклопедія Українознавства.— Т. 5.— С. 1776 — подає такі інформації про «Нову Громаду»: кооп. наук.-популярний і літ.-мист. двотижневик Книгоспілки й Вукооспілки, виходив у Києві-Харкові в 1923—31 як продовження «Бюлетеня Київ. Філії Вукооспілки» (І-з, 1922) та «Правобережного Кооператора» (4—8, 1923); ред. О. Варавва, Н. Руденко. З 1932 р. «Н. Г.» перейменовано на «Соц. Громаду», що в 1933 р. перестала існувати.

²⁸ Про це О. Варавва згадує у листі до сотника Осипа Навроцького 20 грудня 1959 року.

уже здалеку шанобливо підіймаючи капелюха, і рушив назустріч Филиповичу, щоб не примушувати його так поспішати, майже бігти до мене.

Він таки підбіг і, показуючи в лівій руці яскравосиню з чорним «Нову Громаду» (з білим підзаголовком «Правобережний кооператор»), схопив своєю правою простягнуту йому назустріч мою руку, міцно, аж надто міцно і захоплено її тискав, ба навіть потрясав нею.

— І як це вам пощастило, Олексію Петровичу? Та ви ж підстрелили, можна сказати, вели-и-кого ведмедя! Утримаетесь? Але ж, я вам скажу,— це просто подія у нашому житті...

І так далі, і так далі...

І, взявши мене попід руку правою рукою, перейшов разом зі мною знов на Володимирську і проводив — по Прозірній — аж до самого Хрещатика, де вже мусив, з очевидним жалем, попрощатися. Ще раз і ще вітав на прощання і висловлював гарячі побажання успіхів і довгого існування.

Його щирі, теплі побажання, як виявилося пізніше, здійснилися. «Нова Громада» справді мала успіх і, як на ті часи, проіснувала справді довго.

А сам Павло Петрович залишився назавжди постійним симпатиком, співробітником «Нової Громади».

Уже на другий день по привітанні «Нової Громади» Филиповичем до редакції зайшов, делікатно постукавши перед тим у двері, Микола Костьович Зеров. Те, що Микола Костьович не просто розчинив двері редакційної кімнати, не гукнув, за звичаєм тодішньої літературної молоді, якогось дотепа з тріскучим вітанням, уже було малесенькою деталлю характеристики всієї цієї милої, делікатної, внутрішньо глибоко культурної людини.

З Миколою Костьовичем Зеровим — людиною середнього зросту, з білявим інтелігентським, завжди привітним обличчям, що чомусь уперто підказувало мені здогад про походження його з духовної, священницької абощо родини (цього впевнення я ще й досі не можу позбутися), я уже був знайомий. Теж так от собі. Чув про нього багато від студентів — слухачів його талановитих лекцій з літератури чи й українознавства. Чув, зокрема, дуже багато хорошого про нього від Косинки, але особисто впізнав його ближче й розмовляв віч-на-віч оце вперше, у день відвідин ним «Нової Громади»...

Бувши в редакції сам, я схопився із-за стола назустріч відвідувачеві і кинувся до нього, як кинувся був учора через Володимирську назустріч мені Филипович. І спостеріг (блискавичним обсервуванням), що Микола Костьович і собі, відразу від дверей, прискіпив ходу в напрямку до мене, привітно простягаючи руку і, осяяний своєю чудовою усмішкою, сказав:

— Ну, то вітаю вас із новонародженням! Нехай велике росте та здорове буде!

І, не давши мені належно подякувати, поспішив запитати тими самими словами, що й Филипович учора:

— Але як же це вам пощастило?

Я відповів, що особливих напружень мені це не коштувало. Просто надокучило мати справу з редагуванням сухого кооперативного матеріялу в «Правобережному Кооператорі», от я й вирішив одного дня перемінити обкладинку...

— Але ж не тільки обкладинку,— заперечив Микола Костьович,— я ще вчора перечитав і ознайомився з усім змістом числа... Добре, дуже добре...

Він поволі перегортав журнал і, дійшовши до сторінки, де було вміщено поруч фотознімки Косинки й Осьмачки з короткими біографіями їх та висловами від редакції надії, що з обох цих початківців будуть колись визначні літературні майстри, Микола Костьович сказав:

— І це добре. Дуже добре... А чи не думаєте ви, що таке пошанування цих двох юнаків викличе бурю заздрощів у протилежному, хоч і українському теж, літературному таборі?

— Я це передбачаю, Миколо Костьовичу. Але в нашому таборі це буде великим захопленням для молоді, а цим двом — справжнім, несемківського гатунку, «семафором у майбутнє»... Тим більше...

І я зупинився. Не знав, чи ділитися з Миколою Костьовичем найінтимнішими своїми думками.

Зеров глянув на мене зацікавленим допитливим поглядом:

— Тим більше? — перепитав.

— Тим більше, що — хочете вірте, шановний Миколо Костьовичу, а хочете — ні, саме ці два юнаки були краплинами, що переповнили мою чашу туги за місцем для нашої, української духом і змістом, літературної творчості молоді...

— Нашу чашу, — може ви хотіли сказати.

— Так, нашу, спільну, — з великою вдячністю підтвердив я поправку шановного гостя.

(Дальше О. Кобець розказує дещо про Косинку й Осьмачку) — Як же вам дали дозвіл на таку різку зміну журналу? — спитав ще Микола Костьович.

— А ніяк. Ні по який дозвіл нікуди я й не звертався.

Гість по-справжньому здивувався:

— А чи не вважаєте ви, що ви трохи ризикуєте?..

— Ані на одну йоту не більше, як ви, шановний Миколо Костьовичу.

— Як? Я? А то чим же?..

— Вашими дуже ризикованими лекціями перед такою масою студентства.

— А-а, ви про це?.. Бачите, то ж — моя професія...

Я запевнив Миколу Костьовича, що дуже високо ставлю ту його професію, і що, може, якраз і з нього теж узяв собі приклад ризикувати. Бо ризикувати в наші часи мусимо всі, якщо хочемо чогось досягти.

Микола Костьович радо з цим погодився, на моє прохання охоче пообіцяв співпрацювати в «Новій Громаді», і слова свого додержав.

Він не тільки був постійним співробітником «Нової Громади» за весь час виходу її у Києві, а й досить частим відвідувачем редакції...

Дуже скоро по тому «Нова Громада» мала пишатися такими іменами, що охоче в ній працювали: Борис Антоненко-Давидович, Степан Васильченко, Анатолій Гак, Микола Голобородько (д-р Фабриціус), Михайло Грушевський²⁹, Катерина Грушевська (його донька), Михайло Драй-Хмара, Дмитро Загуд, Юрій Клен, Григорій Косинка, Грицько Косяченко, Агатангел Кримський (академік), Олекс Лан, Михайло Могилянський, Тодось Осьмачка, Валеріян Підмогильний, Євген Плужник, Володимр Сосюра, Борис Тенета, Микола Терещенко та багато інших молодих, що тільки починали виявляти свої сили.

Спочатку Олекса Варавва працював у редакції сам. Згодом прийняв він на працю Григорія Косинку. Міг він прийняти його завдяки поліпшенню матеріального становища, адже ж кількість передплатників поступово збільшувалася, а по-друге, журнал міг вміщувати оголошення, з чого також був деякий прибуток. Усе те тішило Олексу Варавву. Однак ніяк не тішив його факт, що над журналом почали збиратися хмари. Дальше цитую за О. Кобцем:

²⁹ Коли вернувся з еміграції.

«А тут ударив раптом і грім. І ніколи б не можна було подумати, що спричинником того грому серед ясного дня стане наш усіма шанований, а мною просто люблений співробітник «Нової Громади» Михайло Євдокимович Івченко. Але я так і не знаю, чи картати його за те, що, коли робив те, що зробив, не попередив чесно мене, чи дивуватися гадючій спритності й проникливості новоспеченого цензора в Головополітосвіті, «землячка», комуніста Олекси Десняка (завжди ходив розпатланий, розхристаний, і у високих до колін, військового зразка, обмотках над черевиками).

Це він — Десняк, придивившись до кількох уривків із повісті Івченка — здається, «Робітничі сили», друкованих у «Новій Громаді», виявив, що без певних, витягнутих уступів, коли річ проскелетизувати, висмикнувши повні місця, особливо в діялогах дієвих осіб повісти, решта матеріялу — це свідомо розрахований проти советської влади агітаційно-підбурюючий матеріял.

Наслідків довелося чекати недовго».

Дальше О. Кобець розказує, що його викликано до ЗАВКУЛЬТПРОПА ОБКОМУ (чи губревкому — О. Кобець призабув назву) тов. Преображенського на допит. Як наслідок цієї розмови з Преображенським, О. Кобця знято з посади відповідального редактора. Його залишено в редакції «Нової Громади», але відповідальним редактором призначено ректора Київського кооперативного інституту Петра Руденка.

Новий відповідальний редактор виявився добродушною людиною. Він заявив Олексі Варавві, що не буде втручатися до справ журналу, буде часом навідуватися до редакції, але все залишиться по-давньому; різниця буде тільки та, що замість прізвища О. Варавви як відповідального редактора стоятиме в журналі прізвище Петра Руденка.

Деякий час все йшло справді по-давньому. Але лихо, як то кажуть, не спало.

Знову віддамо слово О. Кобцеві, щоб він сам розповів про дальшу долю журналу. Беремо тепер уривки з іншого розділу «Записок письменника». Цей розділ стосується Миколи Хвильового.

«Друга моя близька зустріч із Миколою Григоровичем Хвильовим відбулася у Харкові десь узимку 1924 року.

Над долею журналу «Нова Громада», якою я був найістотніше затурбований, нагромаджувались важкі хмари небезпеки. Уже кілька разів пропонувано мені переїхати з редакцією до Харкова, де, як відомо, був пильніший догляд і ширші можливості того догляду.

Знаючи, що такий переїзд буде початком кінця цього з усякого погляду симпатичного і чи це єдиного справжнього українського органу громадської думки й бодай поверхово вільної, не за примусом твореної, літератури — органу, що чудом іще зберігся на тлі тодішніх умов життя, я всяко опирався переводові до Харкова, і в тій справі мене й було викликано до столиці УССР.

Треба мені було побачитися з головою Всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг» — Сергієм Володимировичем Пилипенком. У Харкові була тоді жахлива житлова криза, і Пилипенко жив у готелі — у так званому «Селянському будинку» на Павлівському майдані.

Не принесла мені нічого втішного та зустріч.

Насамперед, прийшовши просто з потяга десь уже по 9-й годині ранку, я застав «папашу» в його тісенькій кімнаті ще в ліжку. І чи тому, що поруч із ним, сором'язливо кутаючись у готельні ковдри, тулилась його тодішня дружина (а я знав, що донедавна вона була дружиною українського есера Голубовича — якийсь час голови українського національного уряду в

Києві, засудженого у відомому процесі українських есерів у Києві), чи тому, що напівперелякані, аж надто великі й красиві, виразно-чорні очі пані Пилипенкової-Голубовичевої, якими вона крадькома зиркала на мене з-під ковдри, не втручаючись у нашу розмову, — справили на мене гнітюче, глибоко співчутливе до неї враження, — зустріч і розмова з «папашею» залишила в мені глибокі сліди незадоволення.

Сергій Володимирович, не скидаючи своїх, у золотій оправі, окулярів навіть у ліжку, часто й глибокодумно плямкаючи губами, у розмові про напрямок журналу «Нова Громада» відразу перейшов на повчально-менторський тон, виголошуючи — не просто висловлюючи, а саме виголошуючи — свої думки, ніби глибокі власні переконання, і вже тим примусив мене відразу насторожитись.

Коротко: Пилипенко доводив мені (як українець українцеві), що переживаємо, мовляв, такий час, коли на всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна в нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї і т. д., і т. д. Говорив те, що мені змалечку добре було відоме.

— Аж до «нехай живе вільна й незалежна!» — ось що сьогодні на часі. І це ви, як відповідальна людина в журналі, повинні собі з'ясувати. Але — одночасно: дзвонить у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджуйте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача! Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне, культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал.

І так далі. І так далі.

На мої невиразні заперечення, що багато хто собі в'язи скрутив уже на пропонувані тепер ним ідеї і постуляти, Сергій Володимирович глибокодумно зауважив:

— Кажу вам, що основний ворог наш — це куркуль, і якщо хочете послухатись моїх порад...

Чарівливі, глибоковразливі очі колишньої пані Голубовичевої, здавалося мені, говорили щось інше, щось застережливе, про щось ніби хотіли безмовно сигналізувати мені.

Вийшов я від всеукраїнського письменницького «папаші» з глибокими розчаруваннями і ще з глибшою впевненістю, що наговорив мені землячок Пилипенко дурниць та з гарячим бажанням побачитися ще з кимось, щоб перевірити настановлення «папаші».

І на мою велику втіху, того самого дня мені сказали, що мене дуже хоче бачити Хвильовий. Микола Григорович Хвильовий. Пообіцяли ввечері влаштувати зустріч.

Уже тією звісткою я був немало схвильований. І після довгих роздумувань вирішив — будь там що — нехай він і який комуніст (Пилипенко теж комуніст, хоч із колишніх боротьбистів), але ж у нього гаряче б'ється справжнє українське серце, — поговорити з Хвильовим якнайвідвертіше.

Сталося так, що нас познайомили на вулиці. І здається, що то було на тому самому Павлівському майдані...

Хвильовий скоро звернув розмову на Київ, на тамтешнє письменницьке середовище, на журнал «Нову Громаду». І тут я відчув, що саме це, саме доля журналу, його напрямок, умови праці в ньому і перспективи дальшого існування його і було метою його зустрічі зі мною.

У тоні голосу Хвильового, яким він розмовляв зі мною, у коротких небагатомовних і, видно, глибоко зважуваних і продумуваних запитаннях і

відповідях я відчув, що маю справу з цілковитим антиподом балакуна Сергія Пилипенка.

Моя настороженість до Хвильового як до комуніста зникла вже з перших сердечних запитів його про умови літературної праці українських майстрів слова в Києві. І водночас глибоко відчув, що й його настороженість до мене — і як до людини непартійної, і як до людини досі йому незнайомої (хоч і чув він, безперечно, про мене, як чув — розуміється, безмежно більше про нього я), — його настороженість також безвісти розтанула в цьому запаморочливому присмерку нашої — не своєї столиці...³⁰

Коли на дуже делікатно висловлене запитання Миколи Григоровича про моє «вірую», якого я додержуюся у праці «Нової Громади», я цілком щиро й відверто сказав йому (зовсім не відчуваючи біля себе комуніста), що за весь час моєї майже трирічної праці в журналі не появилось не тільки ані рядка, а навіть ні слова кривого супроти героїв нашого національного визволення — Петлюри, Коновальця, Юрка Тютюнника, як і проти всього національно-визвольного руху (а всякі підсоветські друковані органи мусли за всяку ціну ганьбити й плюгавити те святая святих українського народу), — очі Хвильового, коли він аж нахилився до мене, щоб заглянути в обличчя, блиснули якимось особливо радісним блиском, він узяв мене по-побратимському під руку, і вже так і не випускав своєї руки з-під моєї увесь той довгий вечір.

А словами сказав:

— Ви робите, безперечно, чесно, як і слід кожному з нас... Але... (і в голосі стало чути гіркий смуток) — чи довго вам пощастить так триматися?...

О. Кобець вдалося на деякий час задержати ще редакцію журналу «Нова Громада» в Києві. На це дав свою згоду голова Книгоспілки, якій підлягала «Нова Громада», Адольф Геттлер (швед, або норвежець за походженням), колишній рос. есер, у якого О. Кобець був на аудієнції, прибувши до Харкова іншим разом. Централя «Книгоспілки» містилася у тодішній столиці УССР — Харкові. Але натиск з боку влади в тому напрямі, щоб «Нову Громаду» перенести до Харкова, не послаблювався. У 1925 році О. Кобець був таки змушений переїхати з журналом до Харкова, бо йому загрозило: якщо він не переїде до Харкова, то журнал буде ліквідований. Побожовання О. Кобця здійснилися дуже скоро. Маючи журнал в Харкові, уряд швидко підпорядкував його вимогам партії. Не маючи бажання працювати в скомунізованій «Новій Громаді», О. Кобець покинув її і перейшов на працю (1927 року) в іншу галузь кооперації — до «Сільського Господаря», де ще дихалося свободніше. На новому місці О. Кобець редагував кооперативний місячник «Сільський Господар», а незабаром — разом із цим — організував і редагував двотижневик «Кооперативна Громада» з невеличким літературним відділом. Щодо «Нової Громади», то її переназано в 1932-му році на «Соціалістична Громада», а в 1933-му році цей журнал перестав взагалі існувати³¹. Але і в редакції «Сільського Господаря» і «Кооперативної Громади»³² О. Кобець не працював довго. Залишив цю працю, присвятивши себе лише літературі.

У Харкові О. Кобець замешкав на вулиці Сумській. У грудні 1930 було закінчено зведення будинку для письменників «Слово», в який О. Кобець пе-

³⁰ Розмова з Хвильовим велася увечері при слабкому освітленні міста.

³¹ Анатоль Гак у своєму творі «Від Гуляй-Поля...» подає, що «Нова Громада» перестала існувати в 1927-му році (стор. 92). Це не відповідає дійсності.

³² Син Ол. Воронин твердить, що журнал звався «Кооперативна Громада».

реїхав з родиною. Будинок «Слово» побудовано в Нагірному районі Харкова, тоді ще в кінці міста. Вулицю, на якій стояв будинок, названо спочатку «Барачна», а згодом — «Червоних письменників» (Волод. Куліш: «Слова про будинок «Слова»).

Літературна творчість О. Кобця у той час була розмаїта. Передовсім у Харкові оформив свої «Записки полоненого», про що вже була мова перед тим. Брав він активну, жваву участь в українізації опери. Про свою працю у Харкові О. Кобець писав до Богдана Гошовського так:

«Я ще багато перекладав. Між іншими понад 50 опер. Сім українських оперових театрів протягом півтора десятка років співали майже виключно (на 75 процентів) мої переклади. Вийшли в світ у моїх перекладах «Анна Кареніна» і два томи «Війна і мир» Толстого. Другі два томи «Війни і миру» не встигли видати, бо захопила війна. Тепер увесь (безперечно, мій) переклад там фігурує, я чув, під іншим прізвиськом, хоч на «Анні Кареніній» і на двох перших томах «Війни і миру» моє прізвисько ще було.

Свого часу виготовив і здав українському кіновиробництву три кіносценарії. За одним із них — «Люлі-люлі, дитино!» — був створений кінофільм (режисер Л. Френкель). Цей фільм качався по СРСР до самої війни. Другий сценарій «Червона хустина» (за оповіданням А. Головка) так само здійснений кінофабрикою, але фільм заборонила советська цензура — світу він не побачив («Націоналізм...»). Третій — «Коли вишні цвітуть» — не реалізований кінофабрикою.

Переклав безліч художньої й економічної літератури: три томи Горького, між ними — «Мати», першу на Україні наукову економічну працю проф. М. І. Туган-Барановського «Політична економія», багато кооперативної літератури і т. д. (Лист писаний 14 серпня 1954 р.).

З листа О. Кобця, писаного 18 серпня 1959 року до Дмитра Чуба (Нитченка), довідуємося дещо більше про фільм «Люлі-люлі, дитино!». У листі написано:

«В 1931 році, під впливом невіджалованої смерті мого сина первенця Олега³³ (мав 9 років, помер від операції апендициту), я написав за одну ніч так зване лібрето кіносценарія: «Люлі-люлі, дитино!» Працював тоді заступником художнього директора ВУФКУ в Харкові. Голова ВУФКУ Іван Трохимович Воробйов (100 відсотковий українець-партизан, десь із роду Горобців, пізніше перелічкованих), саме їхав до Києва на кінофабрику. Я йому передав лібрето, щоб познайомився у дорозі. Прізвиська на рукописі не було. Він прочитав лібрето на поширеній редакторській раді кінофабрики (18 редакторів), не називаючи прізвиська автора — сказав, що підчепив, мовляв, по дорозі з Харкова до Києва у якогось випадкового подорожнього. Редакційна рада, прослухавши лібрето, схвалила його одногосло, і не тільки схвалила, а й усі присутні на раді навперебій старалися наговорити якнайбільше комплементів на адресу твору й незнамого автора. Постановили лібрето схвалити, доручити авторові самому розробити режисерський сценарій, і відразу призначили й режисера — Ларю Френкеля. Коли вже все було оформлене, Іван Трохимович відкрив завісу — автор лібрето Варавва... Що там тоді сталося! Казав він мені, що й фінальна сцена Гоголівського «Ревізора» в найкращій постановці навряд чи могла дорівняти тому враженню, яке справило це викриття на всіх 18 досвідчених у таких справах кіноредакторів... Воробйов падав із реготу, розповідаючи. Але все було зроблено.

Наслідки?

³³ Згодом наймолодшого сина теж названо Олегом.

Дуже швидко почав я відчувати: коли не всі, то, напевно 90 відсотків учасників наради почали писати заперечення, протести, критикувати оглобельно, а один навіть доноси з політичним зафарбленням почав посилати всюди, куди тільки йому хотілося. Проте картина була випущена, перекотилась до Москви, де прізвище Варавви вже й на фільмі не фігурувало, а тільки режисер Френкель, і картина качалася по ССРСР аж до самої війни — аж до Камчатки доходила. Чому я знаю, бо авторське товариство Утодік збирало гонорар через своїх агентів по всьому ССРСР, і я мав надходження ще й тоді, коли вже гриміли гітлерівські гармати на українських землях».

Дальший зміст листа проливає ще немало світла на тогочасну літературну працю О. Кобця, а радше на відносини, що панували в тодішньому літературному житті. Тому то й зачитуємо дальшу частину того самого листа:

«Переклав я свого часу оперу «Борис Годунов». Кілька років підряд опера йшла в Харківському оперовому театрі. А то одного сезону, чую, що й Київ збирається ставити, і то в перекладі Якова Савченка. Я часто бував у Києві, наїжджаючи з Харкова, найбільше в оперових справах, і мені в Київській опері показали переклад Савченка, майже дослівно переписаний з мого перекладу. Зустрів на вулиці Савченка. В розмові запитав, як це сталося з «Годуновим»? А як, — каже, — мені треба було на курорт цього літа поїхати, отже, десь треба було тисячу карбованців дістати, от я й переклав... А директором на той час у київську оперу був призначений приятель Савченка Христовий... Я судився і довів судом, що то — плагіят, що переклад — мій...

Така сама історія була в Харкові з «Євгеном Онегіним». Появився у Харк. опері на ролі завліта жидок Якимчук. «Євгена Онегіна» на той сезон переклав Семенко. Але перед початком сезону його заарештували й газети розголосили, що то «бандит». Доручили переклад мені. Я зробив. Прийняли, заплатили. Появляються афіші. Переклад... Якимчука. Я судився, довів плагіят і, коли б не советське кривосуддя, Якимчукові грозила й кримінальна кара, але переклад визнано мій, і Опера його ставила».

О. Кобець робив переклади для оперних театрів з різних чужих мов: з німецької, французької, італійської, російської. Перекладав він і оперети. Переклав їх біля 15. Для харківського радіоцентру перекладав пісеньки³⁴ (понад тисячу). Писав і оригінальні твори — як повісті, поезії, оповідання, казки, фейлетони, статті на літературні й економічні теми.

Твори О. Кобця харківського періоду були друковані по різних радянських періодичних виданнях, а дещо взагалі не було друковане, як ось більший роман «Коли вишні цвітуть». Слід додати ще, що О. Кобець був і гумористом. Його гумористичні й сатиричні речі друкував журнал «Червоний Перець».

Автор спогадів «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка» Анатоль Гак — в розділі про О. Варавву пише про нього:

«Та незважаючи на ту велику творчу роботу, яку виконував Варавва на полі української літератури, письменник чомусь не поспішав стати членом котроїсь тодішньої літературної організації. Стояв осторонь. І тільки тоді, коли в Харкові створено 1934 року єдину Спілку письменників України, Олекса Петрович прилучився до письменницької сім'ї. Щоправда, лише формально: в ділі він і надалі тримався осторонь від організації. Мені важко було б пригадати випадок, коли Варавва брав участь в якомусь літературному вечорі, в обговоренні літературних творів, у дискусіях. І взагалі Варавву можна було зустріти в літературному будинку тільки тоді, коли він приходив до

³⁴ Він їх звав «Романси».

місцевому (місцевого комітету — прим. М. Л.) платити членські внески. Своїм найулюбленішим місцем Олекса Петрович вважав місце за робочим столом» (стор. 93).

Із харківського періоду походять ще твори для дітей: «Снігурі», «Сова», «Про Золотого Зайчика», «Борис Мулярчук». За такою кипучою працею застала О. Кобця Друга світова війна. На питання, як йому пощастило врятуватися від НКВД, особливо в 30-ті роки — роки жакливого більшовицького терору, який лютував в Україні, О. Кобець відповідав:

«І в найлютішій війні гинуть не всі. І коли серед бурхливих хвиль океану йде на дно корабель, — і там якомусь відсоткові пасажирів пощастить інколи врятуватися. Випадок чи Боже Провидіння? Сотні разів і надо мною висів «караючий меч пролетарського кривосуддя», але щоразу «чаша сія» минала мене без ніяких заходів з мого боку, крім хіба, мовчазної молитви» (З моїх записок ще за життя О. Кобця).

Цю цитату помістив я у передмові до «Записок полоненого» на стор. XIII. «Записки полоненого» були видані 1959-го року. Зустрічаю її також у згаданих уже спогадах Анатолія Гака (стор. 93), але припускаю, що Анатоль повторив цитату за «Записками полоненого».

Згідно з наказом радянських властей О. Кобець, як і інші українські письменники Харкова, мусив був евакуюватися перед німцями на схід, до м. Уфі. Згідно з розповіддю сина Олександра, О. Кобець з родиною чекав уже з речами на залізничній станції, щоб від'їхати на нове, але прийшло повідомлення, що німці розбили залізничну колію біля Основи, і весь рух припинився. Пізнішої евакуації О. Кобець оминув, пославшись на занедужання сина Олександра. Йому повірили, а потім просто не зауважили, бо все ж розпадалося. І так родина Вараввів залишилася у Харкові.

Коли в Харкові почала виходити газета «Нова Україна» О. Кобець став її співробітником. А тепер дещо про цю газету. Користуюся спогадами Анатолія Гака:

«Прізвищ усіх співробітників, що працювали у редакції газети, не можу пригадати, але декого назву: Аркадій Любченко, професор Парадиський, Микола Оглобин, Віктор Царинник, Олекса Варавва, Галина Колісник, Артем Орел (мовний редактор). Секретарем редакції «Нової України» замість русотяпа Шостенка став працювати Олександр Білосвіт — колишній співробітник газети «Соціалістична Харківщина».

«Нова Україна» виходила на чотирьох сторінках. У неділю — на вісьмох. Окремий примірник коштував 2, а недільний 4 карбованці. Наклад газети 50—60 тисяч примірників. Коли в Харкові трохи налагодилося життя, кіоскери продавали «Нову Україну» в п'ятдесяткох кіосках. Щодо периферії, то видавництво мало групу розвізників; вони розвозили газету в ближчі й дальші місцевості. Які були взаємини між редакторами-видавцями «Нової України» з німцями, про це нічого не можу сказати. Бо сам я особисто в редакції (харківський період) й одного дня не працював. Але газета, скільки мені пригадується, не скидалася на німецьку. В ній можна було натрапити статті на будь-які теми, нариси, спогади, фейлетони, кореспонденції з місць тощо. Одно слово, людям було що читати в «Новій Україні». Навіть Смолич із Полторацьким, повернувшись у 1943 році до Харкова, одразу ж побігли вибирувати по всіх «сарайчиках» (Смоличів термін) примірники «Нової України». І, можна бути певним, вони їх перечитували від цурки до цурки»³⁵ (стор. 262).

³⁵ У Західній Україні звичайно уживали фразу «від дошки до дошки».

«Нова Україна» почала виходити у грудні 1941 року. О. Кобець часто містив у цій газеті свої писання. Цих писань мусило бути багато. Про це довідуємося з листа О. Кобця до Олімпії Добровольської, писаного 22-го грудня 1961 року. Але поки перейдемо до цитування уривку цього листа, скажемо декілька слів про знайомство О. Кобця з Йосипом Гірняком і його дружиною Олімпією Добровольською. З ними О. Кобець міг знатися ще перед арештом і засланням Гірняка (Добровольська пішла добровільно на заслання за своїм чоловіком). Після звільнення із заслання Йосип Гірняк і його дружина Олімпія Добровольська прибули до Харкова, де перебули прикру зиму 1941—1942 року. В той час Гірняки знали О. Кобця напевно. В 1961-му році — 12 листопада — Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська мала в Буффало свій виступ, пов'язаний із ювілейним Шевченківським роком.

Того дня О. Кобець зустрівся з гостями-артистами. В часі прийняття, яке відбулося того самого вечора в домі Дорошаків після виступу гостей-артистів, О. Кобець мав змогу порозмовляти з ними про не один момент їхнього спільного минулого. Про цей вечір Олімпія Добровольська згадала в листі до О. Кобця:

«Ми з чоловіком дуже часто згадуємо той милий вечір, що нам пощастило провести з Вами в панства Дорошаків. Здається, живемо так близько, а так рідко доводиться зустрічатись з Вами... Боже — Боже!.. Здається ніколи не забудеться люта зима 1941—2 рр. і темний, холодний Харків і Ваші чудові вірші у «Н. Україні», в яких Ви так щиро опісували трагічні минулі наші спільні гаразди!.. За це й зараз дозвольте мені Вам ще і ще раз подякувати. Хай Господь Вас тримає довгі і довгі роки у Своїй Опіці!» (Лист цей писаний 14 грудня 1961 р.).

Тепер вернемося до згаданого вже листа О. Кобця до Олімпії Добровольської від дня 22 грудня 1961 року. Цей лист був відповіддю на лист О. Добровольської від 14 грудня. У листі О. Кобця можна, між іншим, прочитати:

«Користуючись з нагоди, хочу Вам ще й на письмі якнайщиріше подякувати за ці списки моїх писань, друкованих у «Новій Україні», які, коли б не Ваша ласка, пропали б для мене безслідно. А так хоч у моему архівному звалищі збережуться, може колись при якійсь нагоді пригодяться».

Коли О. Кобець просив Гірняків про цей список і коли вони його йому прислали, з кореспонденції (залишеної) важко виловити. Не можу поки що встановити, які саме твори були друковані в «Новій Україні», бо згаданий список не потрапив мені в руки. На підставі інформацій Кобцевого сина Олександра в «Новій Україні» містилися такі поезії з паріотичним змістом, як «Земле моя», «На перехресті», «Крути», «Отаман наш поліг» і, очевидно, багато інших. Деякі (у тому числі всі тільки що названі) були вміщені у збірці «Сонце сходить», виданій 1961 року, але ще перед одержанням О. Кобцем від Олімпії Добровольської списку писань, друкованих у «Новій Україні». Інакше О. Кобець постарався б роздобути ці твори і подати їх до збірки. Як О. Кобцеві пощастило зберегти деякі з тих творів, невідомо.

Друковані в «Новій Україні» писання О. Кобця привертати велику увагу читачів. Між іншими писаннями О. Кобця захопився посадник (бургомістр) містечка Мерефи біля Харкова Петро Байбак (тепер живе в Нью-Йорку) і намагався допомогти родині Кобця матеріально наскільки міг. А життя у Харкові не було легке... Про тодішнє становище в Харкові пише Анатоль Гак у згадуваних уже спогадах: «Настала друга половина листопада (1941 р.— прим. М. Л.). Щодень холоднішало. Випав сніг, дерева вкрилися волохатим сріблом. У Харкові тепер було не тільки холодно, а й голод-

но. Крамниці стояли позамикані, про плянове постачання населення харчами ніхто й не згадував. Фронтіві бої відбувалися неподалеку від міста. Удень і вночі, на південний схід від Харкова, гупали гарматні постріли. В повітрі кружляли літаки. Серед харків'ян ширилися найрізноманітніші чутки: большевики, мовляв, дістали допомогу, наступають на Харків. Уже по цей бік Чугуєва. На харківських базарах кишка кишіли большевицькі шпигуни. Німці виловлювали їх і вішали. Коли поодиноких, а коли, то й цілими групами» (С. 254).

Беручи до уваги скрутне матеріальне становище в Харкові, посадник Петро Байдак запропонував О. Кобцеві переїхати до Мерефи на посаду директора школи. О. Кобець прийняв запрошення. Було це восени 1942 року. Переїзд до Мерефи врятував О. Кобця і його сім'ю від смерти з голоду (Слід тут внести мале пояснення: німці дозволяли тоді відкриття початкової школи, обмеженої тільки до перших 4-х класів).

Побути довго в Мерефі, однак, не довелося. На початку 1943 року О. Кобцеві довелося розпочати мандрівку шляхом емігранта, бо із сходу наближались большевики: Втрата батьківщини... Чи можливо, щоб такий трагічний момент не знайшов свого вияву в душі поета? Ні, втрата батьківщини залишила в О. Кобця глибокий слід:

ВТИКАЧІ

*Весь скарб у вузликах; підгоптане ося,
Весь одяг на собі, сандалі дерев'яні;
І на руках дрімає мирно Немовля...
А спереду — світи далекі і незнані.*

*А спереду — земля ворожа і чужа,
Пустельний шлях пісками... Але, може,
Ти збережеш їх від кривавого ножа,
Від люті Ірода-царя, Могутній Боже?*

*О, Боже, дай Дитині вижити і зрости,
Щоб в час призначений, коли пролинуть роки,
З гріхами світу міг Голгофну путь пройти
Єдинородний Син, як прорекли пророки.*

*Весь скарб у вузликах; маленькі саночки,
Весь одяг на собі, обмотки ганчіряні;
Глибокий сніг, і в ньому грузнуть два синки,
Із рідної землі в світи з батьками гнані.*

*А спереду — чужі краї, чужа земля,
Далека путь снігами... Але, може,
Ти збережеш їх від тирана із Кремля,
Від Ірода новітнього, Могутній Боже?*

*О, Боже, дай і їм притулок віднайти
На чужині, щоб у призначену годину
І їм свою Голгофну путь пройти
За Матір скривджену, за рідну Україну!*

Змальований О. Кобцем образ правдивий. Вараввам справді довелося тікати з рідної землі пішки. На саночки поклали найконечніші речі.

Так дісталися вони до Полтави, а там уже пощастило їм сісти на потяг, який через Кременчук довів їх до Києва. З Харкова Варавви вибралися 8 лютого 1943 року, а до Києва прибули в березні. Деякий час (до вересня) прожили ще в Києві. О. Кобець знайшов у Києві працю мовного редактора в українському театрі музичної комедії. Для цього театру переклав декілька речей — між іншими: «Там, де жайворонок співає», «Циганський барон». Через те, що німці постійно відступали і фронт пересувався на захід, довелося Вараввам покинути Київ і емігрувати в безпечніші місця. На деякий час затрималися ще в Західній Україні, у м. Станиславові. Емігрували з Києва з театром, який також знайшов пристанище у Станиславові.

У Станиславові О. Кобець працював в Українському допомоговому комітеті. В березні 1944 року треба було покинути Станиславів і мандрувати далі на захід. Кіньми — разом з іншими працівниками УДК — Варавви дісталися до села Великої Лінини біля Старого Самбора. В цьому селі Варавви допомагали селянам своїми кіньми у сільськогосподарській роботі. В названому селі Варавви прожили від квітня до серпня 1944 р. Тоді подалися на Словаччину і зупинилися у місцевості Мігаловцях. Там працювали в одного підприємця-турка, який робив і продавав морозиво. Морозиво треба було возити возиками по вулицях і продавати. Ця робота дала змогу якимось прожити. Восени 1944 року треба було тікати далі на захід. Варавви переїхали до Трнави на заході Словаччини, де О. Варавва-Кобець із старшим сином Олександром копали протитанкові окопи. За цю роботу їм платили. Згодом еміграційний шлях провадив до Чехії, Австрії, Баварії. У Баварії, у селі Касбергу, недалеко Пассава Варавви застали американці. Уже під владою американців Варавви вдруге роздобули пару коней від мадярів (попередніх по дорозі мусили залишити) і цими кіньми та возом подалися у напрямі на Регенсбург, бо саме туди дістали від американських військових властей перепустку. В Регенсбурзі мали поселитися у таборі. Однак у переправі до Регенсбурга не поспішали, бо боялися табору. Врешті таки зголосилися до табору в Регенсбурзі. Там довго не затрималися і через деякий час переїхали до Авгбурга, з Авгбурга до Фюссена³⁶, а влітку 1946 року — до табору переміщених осіб (так зв. ДіПи) у Шляйсгаймі біля Мюнхена. В цьому таборі Варавви жили вже до виїзду до США. Довше перебування на одному місці дало змогу О. Кобцеві розгорнути відповідну до обставин діяльність. У той час він багато працював для ОУН (писав і редагував для її видань матеріали). Не полишав і літературної праці. Його твори друкувалися у тодішніх еміграційних українських газетах і журналах. Разом із сином Олександром редагував і видавав у таборі бюлетень (щоденно). Багато праці О. Кобець вклав у редагування підручників-скриптів для Богословської академії УАПЦ у Мюнхені.

Таборяни у Шляйсгаймі влаштували О. Кобцеві 3 квітня 1949 р. літературний вечір із нагоди 60-річчя від дня його народження і з нагоди 40-річчя його літературної праці³⁷. Влаштуванням вечора займався громадський комітет (У листуванні О. Кобця натрапив я на згадку про видання у таборі журналу «Український Господар». Чи це був окремий від бюлетеня журнал, не знаю).

Приїзд до США (25 червня 1950 року) започаткував новий період у житті, а також і в праці О. Кобця. Спочатку О. Кобець поселився з родиною у місцевості Гемстед (Лонг Айленд). Там знайшов працю у лікарні. Через сер-

³⁶ У Фюссені можна було тримати коней.

³⁷ Коли брати до уваги виступ О. Кобця у Раді 1912 року, то до повного 40-річчя бракувало ще три роки.

йозний серцевий припадок (перший), що його О. Кобець зазнав таки в цій лікарні при праці, треба було залишити працю на довший час.

На початку 1951 року Варавви переїхали до Ньюарка, де, як говорили, було багато роботи. В Ньюарку О. Кобець влаштувався на працю у фабриці столового начиння — БОКЕРА. Оселився на вулиці Брюс (BRUCE), ч. 216.

На початку свого перебування у США О. Кобець видав власним коштом дві книжечки (оповідання): «Христова Ялинка» в 1952-му році і «Коли зазвонить великий дзвін» у 1954 році. З розпродажу книжок не можна було покрити коштів видання книжечок, внаслідок чого О. Кобець вийшов у цьому відношенні з дефіцитом³⁸. Оповідання «Христова Ялинка» ілюстроване Петром Холодним, друге оповідання — не було ілюстроване. Цей другий твір — радше переказ.

На початку 1952 року О. Кобець навязав контакт із «Свободою». У той час «Свобода» почала видавати літературний додаток як недільне видання. Членом редакції цього літературного видання був Василь Чапленко, якого О. Кобець знав ще з часів видання «Нової Громади» в Києві. До нього О. Кобець звернувся листом (10 лютого 1952 р.) такого змісту:

«Високоповажаний Пане Професоре!

Тільки 25 років минуло, а ми з Вами опинилися на зовсім протилежних позиціях: 25 років тому, коли я був диктатором у «Новій Громаді», а Ви тільки «початківцем», щось я Вам десь у чомусь, як Ви мені якось казали, порадили.

Тепер черга за Вашою порадою, а може й допомогсю.

Посилаю Вам чотири новелки свої й три поезійки — може згодяться до «Тижневика», де Ви, як я читав, маєте вирішний голос.

Маю уже 63 роки за плечима, дуже тяжко працюю на фабриці, здоров'я дедалі занепадає,— може тому надумався друкуватися? Ні, це не допоможе.

Просто хотілося б, щоб не пропало багато дечого, що валяється недруковане, а над чим у свій час багато праці покладено».

Дуже скоро О. Кобець дістав від нього листа-відповідь. Дня 12 лютого того ж року Василь Чапленко писав:

«Дорогий Земляче!

Сьогодні одержав Ваші матеріяли і оце оповіщаю про них. Щось, очевидячки, виберемо (кажу в однині, бо я ж не сам тут вирішую)³⁹.

Чи не могли б Ви написати якісь спогади про Косинку, що був у Вас за секретаря? Але писати, звичайно, можете ширше — не тільки про його секретарство.

Іще одно: може б Ви дали також коротенькі спогади про Ваші спогади «Записки полоненого» (як Ви їх видали, чому їх вилучили з ужитку тощо).

Кажете — важко працюєте? Був і я в такому становищі три роки. Тепер трохи легше, але чи це надовго, не знаю.

З пошаною — »

З відповіддю В. Чапленкові О. Кобець не барився. Відповів йому 16 лютого 1952 р. З огляду на те, що О. Кобець зачепив важливі справи, подам уривки цього листа:

³⁸ Іноді О. Кобцеві довелося почути прикре слово від людей, яким вислав книжку. Ось, напр., Орест Кулик написав так: Вони (тобто письменник — прим. М. Л.) думають, що церква — то так, як корова: добра вона, коли треба її доїти, а коли треба її годувати, то їх нема (Лист писаний 23 берез. 1953).

³⁹ В. Чапленко зробив тут помилку. Він мав на думці «у множині», а написав «в однині».

«Високоповажаний Пане Професоре!

Сердечно дякую за те, що так скоро озвались на мого листа. З матеріалами, що я послав Вам, не робить собі найменшого клопоту: якщо щось не так, посилайте їх до редакційного кошика. І все.

Про Косинку в той час спогади писати, здається мені, не настає ще для мене час. Так само і про «Записки полоненого». Дуже в моїй пам'яті ще свіжа трагічна доля мого близького знайомого Миколи Іванова, викраденого в Німеччині советськими агентами, та всім нам відомого проф. В. Петрова, замученого десь в альпійських хащах,— не без московської руки, думається мені.»

(Щодо Миколи Іванова не могу нічого сказати, а Віктор Петров сам вернувся до ССРСР, виконавши в еміграції призначену йому роль — прим. М. Л.)

Дальше в листі йде мова про «Записки полоненого». Дещо ми вже цитували, коли згадували цей твір. Не цитували ми і далі пропускаємо те місце, в якому О. Кобець висловлює своє незадоволення щодо львівського видання «Записок полоненого». Незадоволення у цьому листі, як також і в листах до інших осіб (у цій самій справі), не позбавлені гострих висловів на адресу львівських редакторів і видавців.

В іншому листі до В. Чапленка О. Кобець дав оцінку першого числа літературного додатку до «Свободи»:

«Не могу не висловити Вам щирого поздоровлення з виходом першого числа «Тижневика», не могу промовчати про своє справжнє замилювання змістом (не формою), і не могу не побажати Вам дальших успіхів для буйного розквіту цього так потрібного в наші часи і за наших обставин органу.

Залюбки перечитавши все число від слова до слова, весь час відчував висококультурну і виправну руку редактора. Від мови видання справді запахло Дніпром і широкими херсонськими степами. Це все, що я хотів Вам сказати невимушено» (Лист написаний 2 березня 1952 року).

На звернення до «Свободи» О. Кобець одержав ще відповідь від ред. Антона Драгана (тоді він ще не був головним редактором). А. Драган писав:

«Дякуємо за надіслані матеріали. Радо використаємо, частинно в щоденнику і частинно в тижневику. Могила Т. Шевченка, з уваги на актуальність, піде поза чергою вже в завтрашньому виданні щоденника» (Лист писаний 10 березня 1952 р.).

У 1954 році О. Кобець пов'язався ще з редакцією журналу «Веселка», який почав тоді появлятися. З кореспонденції між О. Кобцем і редактором «Веселки» (Волод. Барагурою, Романом Завадовичем і Богданом Гошовським) видно, що відносини з редакцією «Веселки» дуже часто було аж надто натягнені. По кількох роках прийшло навіть до розриву, але згодом О. Кобець знову приступив до співпраці.

Куди менше нарікань висловив О. Кобець щодо «Нашого Життя», яке вміщувало твори О. Кобця у секції, призначеній для дітей. Цю секцію редагувала Марія Юркевич, з якою О. Кобець вів приязне листування від 1953 року.

У кореспонденції є сліди того, що О. Кобець звертався до Мистецької агенції Голівуду⁴⁰. Кобцевого листа нема, є лише відповідь з Голівуду, яку дав д-р Роман В. Цетенко. У відповіді написано:

⁴⁰ У зв'язку з об'явою у «Свободі».

«Вельмишановний п. О. Воронін!

Дуже дякую за лист як вираз Вашого бажання ввійти в триб американського літературного життя.

Якщо Ви маєте готовий матеріал на тематику, яка б охоплювала потребу амр. глядача під сучасним пору, як:

веселі, повні несподіванок комедії, пригодницько-історичні або орієнтальні (екзотичні) речі, історичні, але з драматичним напруженням, речі символічного або містичного характеру, військово-фантастичні, шпигунсько-кримінальні, речі з ярко вираженим амр. патріотизмом у боротьбі проти комунізму, образки з життя за залізною завісою або твір психологічний із сильними характеристиками, то прошу вислати нам для пропозиції студіям. Просимо наразі не присилати жодної речі з національною проблемою» (Лист писаний 8 березня 1952 року).

Нічого більше не можна виловити з кореспонденції у цій справі. Зрештою, восени 1952 року О. Кобець вичитав в українській пресі оголошення української Радіопрограми Василя Шарвана в Буффало про те, що ця Радіопрограма потребує працівника. Прочитавши це оголошення, О. Кобець виявив бажання стати таким працівником і написав про це власникові Радіопрограми Василеві Шарванові.

На пропозицію власника Радіопрограми Василя Шарвана О. Кобець погодився і на початку грудня переїхав в Буффало. Спочатку сам, а згодом приїхала і сім'я: дружина і старший син Олександр. Молодший син Олег відбував тоді службу в американській армії і був у Німеччині.

10 грудня 1952 року О. Кобець став працівником Радіопрограми. Працював, однак, недовго — до 18 березня 1953 року. В офіційному листі про звільнення пишеться так:

«У зв'язку з реорганізацією нашої Радіопрограми п. Олексій Воронин — ч. соц. забезп. 079—26—9170 — був звільнений з днем 18 березня 1953. П. Олексій Воронин працював у нашому бюро (офісі) від 10 грудня 1952» (Лист цей призначений для Бюро праці, писаний 18 березня 1953 р. Пер. з англ. оригіналу мій).

Не хочу встрявати у причини звільнення О. Кобця з цієї праці, маючи тільки пояснення цієї справи з боку О. Кобця (в його кореспонденції). Тут було б потрібне і пояснення другої сторони.

Після звільнення з праці на Радіопрограмі О. Кобець не працював уже ніде ⁴¹. Ніхто не хотів прийняти його на працю з огляду на його вік, адже йому минуло тоді 64 роки.

Дочекавшись пенсійного віку (1954 року), О. Кобець перейшов на пенсію Соціального забезпечення. Пенсія не була висока, та все-таки давала сяке-такє матеріальне забезпечення, бодай частину.

У той час О. Кобець задумав видати збірку своїх віршів і малих прозових творів під назвою «Сходить сонце». Але перед тим слід би було подати дещо з історії цієї збірки. Таку збірку О. Кобець приготував ще коли перебував у Станіславові. Зробив це за порадою проф. Василя Сімовича, якого відвідував у Львові (Проф. Сімовича О. Кобець знав ще з Фрайштадтського табору). Збірка мала друкуватися в «Українському видавництві», чого, однак, не здійснено, по-перше, через смерть Василя Сімовича, по-друге, — через наближення до Галичини фронту між матеріалами «Українського видавництва», вивезеними до Німеччини, збереглося дещо із збірки «Сходить сонце».

⁴¹ Іноді виїжджав на ферму збирати полуниці чи квасоллю. Ця робота його дуже виснажувала.

Автор відтворив розгублене, поробив доповнення і таким чином приготував до друку нову редакцію збірки.

Фірму для видання збірки «Сходить сонце» дало Об'єднання українських письменників «Слово». Книжка друкувалася у друкарні Консисторії Української Православної Церкви в Бавнд-Бруку. Оформлення обкладинки й ілюстрації книжки створили сини О. Кобця Олег і Олександр.

Проф. Ващенко дав збірці «Сходить сонце» високу оцінку. Ось кінцеві висновки його фахової статті:

«В цілості книжка написана з великою майстерністю, виявляє глибоке розуміння автором дитячої душі, український патріотизм і щирі релігійність. Потреба такої читанки на еміграції дуже велика. Її можна вживати в умовах родинного виховання, у процесі шкільного навчання, на вечірках і академіях» («Сходить сонце». — Передмова — стор. XVI).

Висловлені проф. Ващенко думки скоро знайшли своє підтвердження у практичному житті. Про це свідчить лист, написаний 15 березня у Лос-Анджелосі (Каліфорнія):

«Вельмишановний п. О. Кобець — наш дорогий Поете!

Привіт Вам з далекої Каліфорнії від дітей Української Школи в Лос-Анджелос в пошану до Вас за такі чудові вірші для дітей, які ми вживаємо при кожному шкільнім чи національнім святі. Вірші Ваші легкі до вивчення та глибокі змістом. Ми всі любимо Ваші вірші, от і тому хотіли відзначити і подякувати Вам у цей спосіб — святом «Година літературної творчости поетові Олексі Кобцеві». Свято як на нашу Каліфорнійську громаду (Укр. Православну, можна з гордістю сказати, було на високому рівні. Наша школа має 30 дітей — 25 з них брали живу участь у виконанні віршів, а всі на закінчення співали «Від синього Дону» — надзвичайно популярну Вашу пісню! Зала була зачарована змістом Ваших віршів і виконавцями, які чудово вив'язались.

Бажаємо Вам здоров'я! Знайте, що ми всі Вас дуже любимо. Ви дали в нашу культурну скарбницю великий вклад, який буде жити вічно!

З пошаною до Вас ми всі від нашої школи:

Отець Мигр. О. Довгаль

Учительки:

Галина Сівак-Білоус

Наталія Маланчук

Катерина Вестон

та всі батьки і діти»⁴².

Цей лист справив велике враження на О. Кобця, прикованого тоді до ліжка. Звернувшись до всіх, від кого був писаний лист, О. Кобець продовжував:

«Сьогодні я з чистим серцем можу вигукнути: «Нині відпускаєш раба твого, Владико», бо сьогодні несподівано, як ясний виблиск серед темного неба нашого життя, осяяв мені день Ваш лист (гуртовий) з дня 15 березня ц. р.

Все своє життя я, працюючи, молився і сподівався, що колись може цей день надійде, щоб переконати мене, що часом тяжка праця, часом довгі безсонні ночі не пішли марно. І я з глибоким душевним задоволенням сьогодні побачив, що сіяне мною зерно потрапило на животворний ґрунт: тих кілька десятків пар дитячих очей, що визирають з присланої Вами фото-

⁴² Зберігаю стиль листа.

картки, тримаючи в руках українську книжку, в яку я вклав стільки любови, це стверджують» (Лист О. Кобця від 21 березня 1967 року).

Далі О. Кобець дякує ще за дарунок (105 доларів) від батьків, що його долучено до листа.

Книжка «Сходить сонце» містить вірші, казки оповідання. Між казками є речі, писані у формі п'єсок. Перевага у книжці за віршовими творами. Книжка «Сходить сонце» має високу етичну й дидактичну вартість як у загальнолюдському, так і в національному розумінні. Дидактична настанова автора впливає з його стійких етичних засад, виявлених у кожному творі. Кожен авторів твір (менший чи більший) чогось учить. У збірці «Сходить сонце» чимало матеріалу для національного виховання.

Мрією О. Кобця було написати ще «Записки письменника» і «Записки емігранта». Перший задум здійснив він тільки частково. Довести цей намір до кінця перешкодив О. Кобцеві параліч, що його він зазнав у листопаді 1963 року. На реалізування другого задуму (написати «Записки емігранта») в О. Кобця не було взагалі можливості. О. Кобець хворів ще й перед паралічем. Терпів на недомагання шлунка. У нього був улкус. Дістав він його ще в час полону. Він лікувався удома, в Україні, виїжджаючи на Кавказ.

Із «Записок письменника» О. Кобець залишив деякі фрагменти. Дещо з того друкують в «Українському слові» в Парижі 1959 року, а згодом ще й у збірнику, присвяченому неокласикам «Безсмертні», що вийшов 1964-го року. Дещо лежить ще в машинописі, а також у магнітофонних записах, що їх (записи) Леонід Полтава робив для «Голосу Америки».

У Буффало О. Кобець брав участь у церковному й громадському житті. Разом із сином Олександром редагував при своїй парафії (церква Святої Трійці) журнал «Наша Церква». Редагував його протягом 9 місяців у 1953—1954 роках. Журнал цей, фахово видаваний, був на належному рівні.

О. Кобець виступав на загальноміських імпрезах (Свято на честь Шевченка, свято державности) і на імпрезах, що їх влаштовувала парафія, до якої він належав, клуб «Наша хата», Пласт, СУМА.

Багато уваги й труду присвятив він українській молоді як її вихователь і вчитель. Він вів приватну школу українознавства, яку згодом зареєстрував у Шкільній раді при УККА, учив у школі українознавства при СУМА і такій самій школі, що її вів Пласт. Найдовше вчив він у приватній школі.

Із літературної спадщини деякі речі О. Кобця не були друкують взагалі. Дещо зберігається у синів, а дещо (принагідно писані вірші), можливо, зберігаються в окремих людей.

О. Кобець залишив велику кореспонденцію, що дає багато матеріалу не тільки для вивчення його життя і творчості, а й може послужити джерелом також і до вивчення загальних українських літературних проблем.

О. Кобець помер у Буффало 5 вересня 1967 року. Поховано його на місцевому цвинтарі Святого Матвія на вулиці Клінтом.

Залишив дружину Ольгу (дів. прізвище Самоненко) і двох синів — Олександра та Олега. Старший — Олександр — закінчив теологічні (богословські) студії. Проживає з дружиною у Вашингтоні і працює там у «Голосі Америки». Молодший син Олег здобув вищу технічну освіту і проживає тепер з родиною і з матір'ю.

У зазначеній на 6-й сторінці цієї праці характеристиці, що її дав О. Кобцеві Володимир Куліш, поставили ми свою помітку, але на його заклопотаність великий вплив мали й інші риси його характеру, про що згадаємо на дальших сторінках цієї праці. Ці інші прикмети були частково висвітлені в цитованих уривках листування О. Кобця. Робимо наголос на слові «частково», бо не все ще із залишеної кореспонденції можна виймати на світ

Божий. Прочитавши листи О. Кобця і листи писані до нього, можна зробити висновок, що він часто бачив злу волю у людей, з якими мав діло, і з того робив висновок, що ці люди свідомо чинять йому кривду. Не перечу, може, дехто і мав злу волю, але назагал люди ставилися до нього добре.

На заклопотаність О. Кобця немало впливали його матеріальні обставини. Йому, як то кажуть, «було непереливки». Але він був амбітний: хотів бути завжди самостійним, не хотів обтяжувати своїх синів. Тому не треба дивуватися, що на кожне занедбаня фінансове з боку своїх боржників висловлював їм іноді терпке слово. Але, не зважаючи на матеріальні нестатки, був О. Кобець великодушним. Про це може посвідчити факт, переказаний у листі до Марії Юркевич, написаному 19 грудня 1960 року:

«Щоранку я воджу діток до школи. У нас великий сніг лежить — по коліна. В роздягальні, як і кожного дня, роздягши своїх онучок, помагаю дітям роззуватися з важких, захололих крижаних ботів. І натрапляю на хлопчика — йому, каже б років, звать Леслі: з носа тече, штанці полотняні мокрі до колін, черевички полотняні, мабуть, трирічної давности — суцільна дірка. Дитина майже боса в снігу. Посиніло, тремтить, панчошки мокрі, з них тече.

Я попросив дозволу учительки (звернувши її увагу на стан дитини), привезти за півгодини йому черевички. Кинувся на автобус до крамниці, купив нові шкіряні черевички, чогири пари шкарпеток, штанці і рукавички вовняні. Привіз. Викликали його з кляси, прийшла сестра-жалісниця, допомогла дитину переодягти. А воно каже: «Санта Клаус? Я йому сказав: так, тільки що не з бородою, а з вусами»⁴³. Переодягли дитину, а в неї на обличчі наче сонечко ясно зійшло... Втіха мені, якої не описати».

У процесі писання цієї праці одержав я від Олександра — сина О. Кобця — копію «Словника українських псевдонімів та криптонімів» (XVI—XX ст.), що його автором є О. Дей. Цей словник вийшов у Києві 1969 року у видавництві «Наукова думка». В названому словнику автор помістив також і псевдоніми та криптоніми Олекси Варавви. Ось вони:

- АД — Варавва Олексій («Червоний Перець» — 1922).
 Дудка Андрій — Варавва Олексій («Червоний Перець», «Культпрацівник» — 1927—28).
 Земець К. — Варавва Олексій («Рада» — 1913—14).
 Кобець О. — Варавва Олексій (ЛНВ, 1913, зб. «Ряст» — Канів, 1913, «Маяк» — 1912—13, «Вісник СВУ» — 1917, зб. «Під небом чужим» — К., 1918).
 О. В. — Варавва Олексій («Шквал» — Одеса, 1928—29).
 Око — Варавва Олексій («Радянський селянин» — 1926).
 Просто-Безпартійний — Варавва Олексій («Правобережний кооператор».)
 Стеблик В. — Варавва Олексій⁴⁴ («Рада» — 1908, «Нова Громада» — 1924—26).
 Троє — Олексій Варавва, Микола Голобородько, Борис Давидов («Нова громада» — 1924).

- Ц. Я. — Олексій Варавва (Альм. «Негативи» — К., 1918).
 Шуліченко Ол. — Варавва Олексій (Журнали 1910—1920 рр., «Двісті пудів за десятини» — Харків, 1925, «Кооперативна байка» — К., 1925).

Примітки: Криптонім АД — це, можливо, скорочення псевдоніму Андрій Дудка. Псевдонім Шуліченко О. Варавва створив від Шуліка. Таке прізвище (не прізвище) мав батько О. Кобця.

У цьому словнику нема, очевидно бібліографії творів з дійсним прізвищем Варавва. Та й нема згадки про «Записки полоненого».

⁴³ В О. Кобця були довгі вуса. Виглядом він нагадував Т. Шевченка. Тому діти на Сумівській оселі часто називали його «Батько або дядько Тарас».

⁴⁴ В. Стеблик — згідно з твердженням О. Кобця — псевдонім Кобцевого брата Григорія.

*
*   *

Я розумію, що моя праця про О. Кобця має деякі браки. Передовсім я не намагався робити критичну оцінку його окремих творів. Моїм бажанням було зробити тільки огляд його життя і творчості.

При цьому складаю щиро подяку синові О. Кобця Вш. Мгр. Олександрові Воронину за постачання потрібних матеріалів. Частину матеріалів він мені позичав, у тому числі й цінне листування, а частину подарував у формі фотокопій.

БІБЛЮГРАФІЯ

Твори О. Кобця

«Ряст» (збірка поезій).— Канів, 1913.

«Поезії полоненого» — рукописна збірка друкованих у 1916—1917 рр. творів.

«Записки полоненого».— Мюнхен, 1959.

Варіант «Записок полоненого», виданий у Львові під назвою «Над безоднею», «Сходить сонце» (укр. дітям і молоді — декламатор-читанка).— Нью-Йорк, 1933. У цій збірці вміщено також і попередньо видані оповідання «Христова ялинка» і «Коли задзвонить великий дзвін» (1962).

Недруковані твори (частково друковані по журналах і газетах). Це нариси, статті, спогади.

«Смерть червоного лейтенанта».

«Тарас Григорович Шевченко» (народність у творчості поета і культ його в народі).

«Прочани на могилі Т. Г. Шевченка».

«Книжка прочан на могилі Т. Г. Шевченка за 1917—1921 рр.».

«Батьки та діти».

«У Києві 40 років тому» (стаття написана в 1958 або в 1959 р.).

«Як було з генералом Тютюнником».

«Як вимирало село Ярьські на Полтавщині».

«Незабутні дні і люди» (фрагменти задуманого твору «Записки письменника»).

Література про О. Кобця

Моя стаття у мюнхенському виданні «Записок полоненого».

Дмитро Чуб. Заслужений письменник старшої генерації // Укр. літ. газета.— 1959.— берез.— Ч. 3 (45).

Андрій Жук. «Привіт Олексієві Кобцю-Варавві // Там же.— 1959.— квіт.— Ч. 4 (46).

Володимир Куліш. «Слово про будинок «СЛОВО», 1966.

Юрій Смолич. «Розповідь про неспокій» і дальші томи, 1968.

Ол. Канівський. «На шляху трудолюбивого життя // Вільний Світ.— 1968.— 26 серп.— Ч. 32.

«До 75-річчя Олексі Кобця» // Свобода.— 1964.— 18 черв. Стаття підписана ініціалами Л. П.— мабуть, Леонід Полтава.

Олексій Дей. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969.

Гак Анатоль. «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка».— Спогади.— Новий Ульм (Філадельфія), 1973.

ТЕМА ЗРАДИ У ДРАМАТИЧНИХ ПОЕМАХ ЛІНИ КОСТЕНКО

Найчастішими темами в сучасній українській літературі й, зокрема, у творчості колишніх «шістдесятників», є теми національного самоствердження, історичних трагедій, травм, вини й зради, викликаних національним досвідом і зовнішніми чужими силами. Ця літературна зацікавленість названою тематикою зумовлена новими політичними подіями в Україні й Радянському Союзі — природна й психологічно вмотивована. Вони створили творчий клімат, у якому мислячий український інтелігент зміг аналітично й критично подивитися на себе ззовні та ізсередини, у контексті свого часу й надчасово.

Внаслідок цього сучасне українське письменство стало дзеркалом політичної, культурної, економічної й екологічної реальності нації, особистим і громадним катарсисом (часто надмірно згущеним самоосудом), сповіддю і каяттям за свої гріхи, свідомо й несвідомо вчинені в часи панування чужих політичних і культурних ідеологій та фізичного насильства нації над нацією і людини над людиною.

Ця стаття має на меті дослідити феномен зрадництва у драматичних поемах Ліни Костенко «Сніг у Флоренції» та «Думі про братів неазовських», у яких Л. Костенко на українському й італійському сюжетах розкриває це явище та його соціологічно-психологічне підґрунтя.

Поки перейдемо до обговорення самої теми, хочемо коротко зупинитися на творчій біографії поетки й на тих ключових моментах її життя, які кинуть додаткове світло на саму тему й причетність драматурга до неї.

Л. Костенко, вірші якої уперше появилися у пізніх сорокових (повоєнних) роках, є найпомітнішою постаттю у найновішій українській поезії та одним із чільних майстрів у сучасній світовій літературі. Її творчий ріст можна поділити на три основні періоди: ранній, що охоплює час «відлиги» (пізніх п'ятдесятих і ранніх шістдесятих років), середній, себто період творчого остракізму, та найновіший — період, що почався у ранніх вісімдесятих роках (час офіційної «гласности» й «перестройки»).

У ранній період появилися три збірки поезій Л. Костенко: «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961) та кіносценарій «Перевірте свої годинники» (Дніпро, 1963, 2), написаний спільно з Аркадієм Добровольським.

Цими поезіями Л. Костенко відчинила двері соцреалістичної фортеці й поклала підвалини під нову відроджену українську літературу, зокрема поезію, та зайняла центральне місце в українському авангарді шістдесятих років. Її вірші стали об'єктом критичного схвалення і заперечення. З одного боку, поетку визнано літературною новизною, прикладом свіжої розкутої ідіоми та форми, інтимної мистецької комунікації та відвертого суспільного коментаря, яким вона розкрила аномалії свого й всерадянського суспільства, його вчиновницький естєблїшмент та універсальні моральні вартості й протиріччя, свідком яких вона була під час Другої світової війни. З другого боку, її перші збірки були засуджені офіційною ідеологічною критикою за їх «формалїзм», «філософїзм» та прояви «українського буржуазного націоналізму».

Очевидно, і режимно-їдеологічні критики, і критикована поетка знали, що судження ці стосувалися не літератури, а мали інше на меті, бо ніяких

«формалізмів» і «націоналізму» в її поезії не було. Ставлення до її творчості загострив посилений політичний курс Комуністичної партії в Україні, що заморозив «відлигу», й поетка опинилася поза виром літературного життя.

Репресії за Леоніда Брежнєва почалися Пленумом ЦК Комуністичної партії СРСР 18—21 червня 1963 р. Після нього секретар Компартії України Андрій Скаба звинуватив Ліну Костенко, Івана Драча й Миколу Вінграновського в політичному вільнодумстві та закинув їм свідоме легковаження «релевантною» суспільною проблематикою. Як твердив Скаба, ці пости зосереджують свою увагу на псевдоважливих буденних питаннях та длубаються у душах людей, далеких від конструктивної праці¹.

Незабаром після червневого Пленуму ЦК КППРС прокотилася хвиля арештів і закритих судів над відомими письменниками, митцями, критиками, журналістами та рядовими інтелігентами, яких шаблоно звинувачувано в «буржуазному націоналізмі» й «антирадянській діяльності».

На канві цієї дійсності зарисовується постать Л. Костенко, вимальовується з відвертою критичною позицією. У жовтні 1965 р. її ім'я з'являється між українськими інтелектуалами, що в листі до ЦК Компартії України домагалися публічного дослідження причин арештів, а 25 березня наступного року Л. Костенко була присутня на проголошенні вироків Е. Кузнецовій, О. Мартиненкові та І. Русинові на київському суді². В листопаді 1967 р. разом з І. Дзюбою, І. Світличним і Н. Світличною Л. Костенко була на другому суді В'ячеслава Чорновола у Львові. Після того суду вони посилають листа Першому секретареві Компартії України Петрові Шелесту, в якому протестують проти зловживань у судовій процедурі³.

Л. Костенко була теж однією із 139 підписаних під зверненням до Л. Брежнєва, О. Косигіна й М. Подгорного у квітні 1968 р., в якому автори висловлювали свої занепокоєння і тривогу з приводу повернення сталінських репресій в Україні⁴.

З огляду на політичну «неблагодійність» Л. Костенко її збірка «Зоряний інтеграл», яка мала появитись 1963 р., була заборонена, а попередні книжки її поезії взяті під партійний індекс. Поезії Л. Костенко перестали друкувати. «Мене не друкували шістнадцять років»,— говорила поетка на авторському вечорі у Філадельфії,— але я писала щодня... Сила приходила з любови та безнадії⁵.

У пізніх 1970-х роках, коли завершується усвідомлення невідворотності економічного та ідеологічного краху Радянського Союзу, Комуністична партія починає злагіднювати своє становище до українського письменства. Внаслідок цього твори Ліни Костенко, Леоніда Кисельова⁶, Василя Симоненка⁷ та інших починають появлятися на полицях книгарень і в періодиці. В 1976 р. з'являються вірші Костенко, а згодом книжки її поезій «Над берегами вічної ріки» (1977), «Маруся Чурай» (1979 і 1982), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), «Бузиновий цар» (1987) та «Вибране» (1898).

¹ Solchanyk R. Lina Kostenko nominated for Shevchenko State Prize. The Ukrainian Weekly.— Sunday.— 1981.— January 18.

² The Chornovil Papers.— New York, McGraw-Hill.— 1968.— P. 41.

³ Browne M. ed., Ferment in the Ukraine.— London, Mcmillan, 1971.— P. 166—68.

⁴ Ibid.— P. 190—96.

⁵ Salisbury S. Kostenko appears in Philadelphia.— Philadelphia Inquirer; reprinted in America, Thursday, April 5, 1990.

⁶ Кисельов Л. Последняя песня. Стихи. Остання пісня. Вірші.— 2-е доп. вид.— К.: Молодь, 1979.

⁷ Симоненко В. Лебеді материнства. Поезія, проза.— К.: Молодь, 1981.

У 1980 р. Спілка письменників України висуває Костенко на здобуття Державної Шевченківської премії за її роман у віршах «Маруся Чурай» та збірку «Над берегами вічної ріки», однак, незважаючи на високу оцінку цілком лояльного Миколи Бажана, премії не присуджено. Лише у кліматі офіційної «гласности», у 1987 р., поетці надано Шевченківську премію за книжку «Маруся Чурай» і «Неповторність», а 28 березня 1990 р. Костенко отримала нагороду ім. Тетяни й Омеляна Антоновичів за збірку «Сад нетанучих скульптур»⁸.

Ця книжка містить дві перші драматичні поеми Л. Костенко: «Сніг у Флоренції» (1983—85) та «Думу про братів неазовських» (1984). Центральною темою обох драм є зрада, яку поетка розглядає з двох позицій — зі становища зрадника («Сніг у Флоренції») і зраджених («Дума про братів неазовських»). Обидва твори — психологічні студії й філософічні узагальнення феномену зрадництва й тих чинників, які породжують цю чи не найбільшу ваду людських взаємовідносин.

Л. Костенко, яка вважає поета «медіумом історії», посередником, що вміє схоплювати надчасове, підходить до теми й матеріалу, на котрому розвиває феномен відступництва, як сумлінний історик, мислитель, соціолог і вникливий психолог. Обдарована добірним, свіжим словом, образом та багатю уявою, Л. Костенко володіє хистом непомітно мультиплікувати в нову філософсько-узагальнену переконливу реальність. Вона вихоплює з епохи фрагмент і поширює чи помножує його на надчасовість. Поет, на її думку, повинен відчувати голос століть, бо якщо його твір відзеркалює проблему тільки певного історичного періоду, не виносячи її над свій час, то цей твір втрачає своє значення за одну декаду.

Отже, з одного боку, ми спостерігаємо в Л. Костенко свідому тенденцію до філософських узагальнень окремих історичних фактів, а з другого — скрупульозну вірність історичним деталям. Ця дихотомія (деталь і узагальнення) свідчить про поєднання в особі Костенко вченого й поета — прикмет, які себе не заперечують, а навпаки — взаємодоповнюються. Це — своєрідний ідеореалізм світосприймання О. Костенко.

Зрадництво своїх героїв поетка змальовує читачеві з почуттям мистецької міри, без накидання йому авторської суперіорності, моралізування і судження. Події й особи у драмах зображені без надмірної ліричності, гіперболізувань та стилістичної манерності-штукатурства. Для відтворення надчасових узагальнень особистої й людської долі, для концептуалізування історичних явищ Л. Костенко, мов кінематограф, komponує свої драми з поширених метафор, власних і традиційних символів та алегорій. Сюжет у неї майже відсутній. Дія рухається на діалогах і монологах, як у поетичному кіно.

Глом драм слугуватиме дві деталі, дотепер переочені істориками й письменниками. Перша — узятя з праці Джорджіо Вазарі (1512—74)⁹, який послужив поетці матеріалом драми «Сніг у Флоренції», а друга — інцидент, що став концепційним стрижнем «Думи про братів неазовських», узятий з «Львівського літопису»¹⁰, що охоплює події 1498—1649 рр.

Історичне тло, на якому розгортається драма «Сніг у Флоренції» — це Італія епохи Ренесансу й боротьби за республіку, а канвою «Думи про

⁸ Костенко Л. Сад нетанучих скульптур. Вірші. Поема-балада. Драматичні поеми. — К.: Рад. письменник, 1981.

⁹ Вазарі Джорджіо. Біографії найвизначніших малярів, скульпторів і архітектів, 1550; 2-е поширене вид. 1568. Пер. російською мовою. — Т. 1—2, 1933; Т. 1, 1956.

¹⁰ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К.: Наук. думка, 1970. — 200 с.

братів неазовських» є Україна часу інтенсивних повстань і воєн із Туреччиною та Польщею кінця XVI й початку XVII століть. Отож, в обидвох драмах Л. Костенко концентрується на епохах культурного й політичного відродження, національної боротьби за самоствердження, себто на часах максимальної напруги та екзистенціальних ситуацій, у яких випробовуються і міряються людська витривалість, потребність, моральність.

В обох драмах діють історичні персонажі. У «Снігу у Флоренції» головний протагоніст Джованфранческо Рустичі (1474—1554), що у драмі виступає як Старий і молодий Флорентієць, є одним із талановитої плеяди творців італійського Відродження, приятелем Леонардо да Вінчі (1452—1519) та Мікеланджело Буонарроті (1475—1564). Неспроможний видержати проби свого життя й свого народу, Рустичі покидає Флоренцію і втікає до Парижа, віддаючи свій мистецький талант скульптора королю Франції Францискові I (1515—47) взамін за особистий спокій, славу й багатство. По смерті короля Рустичі втрачає усі привілеї придворного митця та завдяки старанням і ласці свого приятеля-сеньйора знаходить притулок у монастирі старовинного французького міста Тура.

Тут, у глухому закутку монастирського саду, серед занедбаних статуй, на тлі храму в риштуванні трагічний у своїй самотності втікач від неспокою, боротьби і цькувань та від джерел свого натхнення Старий Флорентієць — Джованфранческо Рустичі — у розпуці, розкаянні та приреченні дивиться у безодню безповоротних літ і свого сумління.

Л. Костенко розвиває трагедію Рустичі на зауваженні, зробленому в біографії Мікеланджело. Замітка Вазарі стосується події у житті молодого Буонарроті, коли він на замовлення багатого й ексцентричного сеньйора будує задля його слави велетенську снігову статую, але пригріло сонце й сніговий шедевр розтанув.

У цій метафорі, яка послужила Л. Костенко також назвою драми, втілена основна концепція драми «Сніг у Флоренції»: служіння забаганкам володарів замість мистецтву доводить митця до самозради.

В «Думі про братів неазовських» це питання драматург розглядає крізь призму світосприймання зрадченого козаками гетьмана Павла Павлюка-Буга та його однодумця, колишнього гетьмана Петра Томиленка-Томашика і свідка цієї зради — молодого козака Сахна Черняка.

Зрада сталася після битви під Кумейками, у грудні, 1637 р., коли переможені козаки видали полякам Павлюка й Томиленка; а Черняк, зазначає автор «Львівського літопису», «співчуваючи» зрадченим, добровільно пішов з ними на страту¹¹. Цю зраду автор літопису занотовує як феномен часу: «Межи козаками зрада ся учинила»¹². Після програних боїв козаки за обіцане їм помилування видали ворогам гетьманів Северина Наливайка, страченого поляками в 1597 р. й Івана Сулиму — в 1635 р.

Крім історичних, Л. Костенко вживає для цієї драми також літературні джерела: «Думу про втечу трьох братів із города Азова», що служить їй теж інтертекстом у драмі, біблійний Юдин поцілунок зради та мотив лицарськості Сервантесового Дон-Кіхота.

Сцени зради чи страти у драмі про «братів неазовських» немає. Це в основному діалог або монолог зрадчених, яких везуть на суд. Їм спорадично являються картини-алегорії національної та індивідуальної долі: самотня Мати, Жінка без мужа, Діти без батька, самотня Тополя, Кобзар, що співає думу про зраду двох братів тощо. Драма кінчається моментом, коли Павлюк

¹¹ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження.— К.: Наук. думка, 1970.— С. 118—119.

¹² Там же.

проти волі Черняка скидає його з воза, на якому приречені їхали на смерть.

Обидві драматичні поеми — це містерії національної й людської долі та поведінки людини у кризових ситуаціях свого існування. Це картини історичної іронії й жорстокості сил, що намагаються зломити або зневірити найсильніших. Це філософські медитації автора драм над історичними й етичними парадоксами та національним етосом, пораненим антисилами.

Чинники, що ведуть до зради героїв драм, можна поділити на дві категорії: об'єктивні й суб'єктивні, або зовнішні й внутрішні. Зовнішні причини — це переважно чужі політичні сили й насилля. У «Снігу у Флоренції» — це французькі королі й німецькі імператори та їхні протеже Медічі, Борджія, Караффи, а в «Думі про братів неазовських» — польські королі та їхні помічники Конецпольські, Потоцькі, що цькуванням, підкупством, насиллям та приниженням деформують етос підкореного народу, формують в його психіці комплекси неповноцінності, самоприниження, самопоборювання, самозвинувачування, заслуженої кари та почуття страху. Насильство породжує фрейдівський комплекс морального мазохізму, що впливає з індивідуального та колективного безсилля перемоги зовнішнього спричинника своїх вад та повертає це безсилля проти слабшого, парадоксально — проти свого власного народу і його духовних цінностей, отже, проти себе самого.

Споріднене з цим комплексом є особисте й збірне почуття належної кари — «Божої кари», за свою «гріховність», яка розглядає кожну індивідуальну й національну невдачу заслуженою карою надприродної справедливості.

І порок самобичування, і комплекс вини й сповіді, що домінують у сучасній українській літературі, коріняться в ірраціональній параноїчній тривозі й страху перед панівною зовнішньою силою.

У «Снігу у Флоренції» цю параною Костенко втілює у гоголівському комічному «Чортику волохатому», що, знуджений людським терпінням, жартує собі над героями драми й доводить їх до гротескної поведінки, а в «Думі про братів неазовських» — до зради.

Внутрішні чинники пороків, що довго «відлунюють» у віках¹³, в основному впливають із зовнішнього насильства. Однак ці внутрішні чинники, що ведуть героїв Л. Костенко до зради й самозради, можуть теж бути вродженими дефектами. Це слабкості людського характеру й глибоко закорінений у природі людини інстинкт самозбереження.

Герої Л. Костенко або активізують свою енергію і борються з внутрішніми та зовнішніми силами до самого кінця (Черняк), або, неспроможні побороти їх, піддаються своїй втомі, розчаруванню й безсиллю (Павлюк і Томиленко), або своїм внутрішнім слабостям і зовнішнім спокусам (Рустичі).

У цій стратифікації характерів у драмах Л. Костенко панують дві лярні тенденції: посвята й опортунізм. У моральній площині вони віддзеркалюють боротьбу добра і зла. Силу добра й витривалості Костенко втілює у персонажі Сахна Черняка, а силу зла в характері Рустичі й козаків-зрадників.

Черняк, якому стійкість та непримиренність характеру не дозволяють співіснувати з тими, хто зрадив, і з пасивними свідками зрадження Павлюка й Томиленка, добровільно обирає смерть як форму спокути й очищення від гріха зрадників. Натомість Рустичі в обличчі дилеми — особиста свобода й честь або підданство — хилиться до спокуси:

¹³ Костенко Л. Сад нетанучих скульптур.— С. 155.

*Коли цькували — я протистояв.
Лише коли наблизили — піддався.*

І врешті, виправдовує свою слабодухість афоризмом:

*Марнота днів, убитих на спокуси,
Хто може врятувати нас від нас?*

Цей егоїзм Рустичі (і козаків-зрадників) наче ілюстрацією соціологічної аксіоми: чим негуманніше система поводить ся з людиною, тим негуманнішою людина стає. З почуттям болючого докору зраджений Павлюк каже:

*Такі орли — один орліший іншого.
Лицарство, честь!
А прийдеться до діла —
рятує шкуру, видає своїх.*

«Де корінь цього?.. Чи це сумління, поділене на всіх?» — питає Томиленко. «Ні!» — відповідає Черняк, — це на всіх помножена вина».

Ця «на всіх помножена вина» й сама зрада, свідомо вона чи несвідомо, стосується також зрадженого Павлюка й Томиленка, який не опонує Павлюкові. Останній, всупереч проханням Сахна Черняка, що своєю саможертвою бажає спокутувати гріх вини, насильно скидає його з воза. Каже Черняк:

*Як не поїду,
Буду їхати вічно.
Нічим не відпокутуюсь, нічим!*

Вчинок Павлюка — можливо, мотивований добродушністю, щоб рятувати «наївного» ідеаліста й долю його матері, дружини та маленьких дітей, загалом був актом зради. Він позбавив Черняка права на вияв своєї волі, донкіхотства молодости та права на гідну смерть, що могла, як колись героїзм Павлюка, стати іскрою і джерелом сили для інших. Павлюків вчинок впливає не зі свідомої доброзичливості, а з розчарування, скептицизму й почуття приреченості його молодечих ідеалістів. Павлюк, зраджений своїми, був неспроможний зрозуміти сенс Чернякового ідеалізму. Все, що в Павлюкові залишилось — це мрійливість, поранена гідність і гордість, безсильний протест і неспроможність скинути ланцюги зі своїх рук і ніг. Таким же є й Томиленко, що не став на захист Черняка й намовляв останнього втікати з воза смерті.

Крім безсилля й безперспективності, свідомої й несвідомої зради та донкіхотства у драмах Л. Костенко діють глядачі полярного ставлення до героїзму Черняка. На його шляху в смерть один глядач промовив:

*Мабуть, він просто дурень?
Щоб так за когось голову покласти?!*

а інший, схиливши голову, сказав:

*Яким же треба бути чоловіком,
Щоб так на страту за своїх піти!*

Невипадково, на наш погляд, в обох драмах Л. Костенко ділить і протиставляє своїх героїв за віком, помимо того, що в історичних джерелах немає дат народження Черняка, Павлюка й Томиленка. Такий поділ могли зумовити різні причини. Або поетка це робить, наслідуючи «Думу про втечу трьох братів із города Азова», де старший і молодший брати зраджують наймолодшого, або таким поділом вона хоче проілюструвати різні стадії людського емоційного й інтелектуального розвитку — ідеалізм молодости, усвідомлення парадоксів життя та, зрештою, розчарування, викликаного досвідом, зокрема в нерівному змагу.

Отже, «молодий» ідеаліст, Черняк, вірячи в існування добрих сил і можливість очищення злих, зосереджений на кобзареві, що співає думу про трьох братів азовських; «молодший», Павлюк, зраджений і приречений, вдвляється у зорі та безмежність таємничого нічного неба; і «старший», втомлений, вичерпаний та безсильний Томиленко, постійно дивиться униз — у землю. «Старий» Рустичі, мов трагічне усвідомлення помилок своєї нестійкої молодости, дивиться у вічі своїх гріхів, сподівається і кається. Він, як і його мистецтво, приречений на розтання далеко від зрадженої батьківщини.

В кінцевому підсумку хочемо відзначити, що дискутовані тут драматичні поеми Л. Костенко — «Сніг у Флоренції» та «Дума про братів неазовських» — це метафоричні й філософічні узагальнення конкретних історичних подій та осіб Давньої Італії й України, якими поетка комунікує своє сучасне. Як митець концепційного мислення, вона торкається різних надчасових життєвих питань, яких вона не має наміру категорично розв'язувати у своїх творах, бо надто розуміє складність людської природи й парадокси історичних процесів і законів. Джерело комплексної поведінки своїх героїв Костенко бачить у зовнішніх і внутрішніх чинниках, з якими вони борються або стають їх жертвами.

Мінорний ключ драматичних поем Л. Костенко і трагічний фінал її дійових персонажів — це літературна мова антигероїки і згущування чорних барв, не протест проти культу соціалістичного оптимізму, а наочні віддзеркалення дум митця, втомленого довгим змагом з темною реальністю й пороками свого довілля. Це голоси знеможеного й на межі безсилля ідеаліста, що мобілізує у собі всю енергію, аби не впасти на коліна, не зрадити себе, свою «Флоренцію» та її достойність.

Ці прикмети Л. Костенко втілила в особі забутого Сахна Черняка й ним заперечила зраду як засіб самозбереження. Черняк витримав до кінця й не загинув у спустошеному «степу», як його прототип у «Думі про втечу трьох братів...» І він донині змагається з «вітрами», щоб наздігнати й повернути трагічний віз приречених.

Устами своїх протагоністів і в аналізі національного етосу Л. Костенко доводить тезу, що зрадництво її героїв — це не прикмета колективної етнопсихології, а пороки одиниць, спричинені зовнішнім насильством і браком особистої стійкості й відпорности.

Сахно Черняк пояснює зневіреному Павлюкові, що його зрадило не козацтво, а жменька переможених і слабодухих козаків. Подібну думку висловлює також старий Рустичі у своєму передсмертному усвідомленні, що його «Цькувала не Флоренція, не мати, а міста самоназвані отці».

Обидві драматичні поеми Л. Костенко — це чи не перші в сучасній українській літературі твори, що психоаналітичним поглядом автора розкривають глибинні витоки національної й індивідуальної людської поведінки у кризових екзистенціальних ситуаціях.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Велигорський І. Г. Гавптман // Львівські Вісті.— Рік 2.— 1942.— 6 черв.— № 123.
- Горенко В. Дорогами шукань; Й. Гіряк і Олімпія Добровольська // Укр. Літер. Газета.— Мюнхен, рік 2 (ч. 1/7).— С. 1.
- Нгусај Vladimir. "Das Waldlied" von Lesja Ukrainka und die "Versunkene Glocke" von G. Hauptmann. Graz, 1948. VIII, 112 Blatter (Dissertation, Universitat Graz).
- Демчук Т. Галицькі театри на Великій Україні, 1919—1920 рр. Театральне мистецтво, рік I (вип. 6).— С. 3—5.— 1922.— Вер.— Вип. 7—8.— С. 1—4.— 1923.— Жовт.— С. 1—4.
- Денисюк І. Іван Франко і Михайло Павлик // Слово про великого Каменяра. Збірник статей до 100-ліття народження І. Франка.— К., 1956.— С. 450—504.
- Денисюк І. Михайло Павлик.— К., 1960.— С. 167.
- Зеров М. До джерел.— Краків—Львів, 1943.— С. 271.
- Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Костенко А. І. Спогади про Лесю Українку.— К., 1963.— С. 220—253.
- Albert Kipa. Ivan Franko's, View of Gerhart Hauptmann. 4: Probleme der Komparatistik und Interpretation. Festschrift für Andre von Gronicka.— Bonn, Bourie Verlag, 1978.— S. 136—141.
- Піскун І. Український радянський театр. Нарис.— К., 1957.— С. 80.
- Рулін І. Перша драма Лесі Українки. В: Леся Українка. Твори. Нью-Йорк. Тищенко й Білоус, 1954.— Т. 5.— С. 7—28.
- Смерть Гергарта Гавптмана // Хорс.— Ч. I.— 1946.— Жовт.— С. 179.
- Сумцов М. Против Гауптмана // Южный край.— 1914.— Ч. 12295.
- Т. «80-річчя Гергарта Гавптмана; ювілей великого німецького драматурга» // Львівські вісті, рік 2 (261/385).— Нед.-понед. 15/16 лист. 1942.— С. 4.
- Франко І. Про театр і драматургію. Виб. статті. ред. та висловлювання.— К., 1957.

СЛОВЕСНИЙ ЖИВОПИС ПЕЙЗАЖІВ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Перехід світової літератури й мистецтва до доби модернізму (кінець XIX ст.— початок XX ст.) разом із наполегливим шуканням нових шляхів художнього відтворення дійсності приносить бурхливі й суперечливі процеси творення різного роду мистецьких шкіл, народження напрямків і боротьби стилів. Особливого зацікавлення у художній літературі набуває тенденція про досягнення «вершин досконалости» через «співдію усіх мистецтв»¹. Письменники-модерністи прагнуть наблизити свої твори якомога ближче до музики й малярства. Досягається більшої гармонійності в побудові композиції та створенні ліричної атмосфери творів. Гасло поета Поль Верлена «Найперше — музика у слові» у вірші «Поетичне мистецтво» (1874)² стає маніфестом не тільки модерної поезії, а й художньої прози взагалі. Розвиток наук, зокрема важливі досягнення у психології, сприяють глибшому зображенню внутрішнього життя людини та її реагування на зовнішній світ. Модерна течія в образотворчому мистецтві — імпресіонізм з його захопленням яскравою кольористикою, зображенням миттєвих швидкоплинних імпресій та «схопленням» на полотні живої природи — перекидається на літературу й досягає у ній особливої популярності. Теоретики імпресіоністичних течій у літературі роблять наголос на хвиливу фіксацію вражень, близькість між природою і мистецьким твором та якнайглибше розкриття психологічного процесу душевних переживань людини. Настрєвість твору стає головною засадою літературного імпресіонізму. «Настрій — це все!» — підкреслює німецький дослідник мистецтва Ричард Гаманн³. Велику роль у досягненні настроєвості відіграють персоніфіковані описи природи. Надзвичайно естетично виконані, зближені колірною гамою до малярства й ліричністю до музики, вони стають важливими дійовими особами твору. Переплітаючись або цілком зливаючись із людськими почуваннями, вони утворюють своєрідні психологічні студії.

Найвиразніше шукання нових засобів художнього відтворення дійсності в українській літературі виявляється у Михайла Коцюбинського (1864—1913) — майстра психологічних новел, представника українського модернізму в прозі. Почавши свою літературну діяльність як письменник реалістично-побутового напрямку, Коцюбинський під впливом атмосфери модерного часу скоро стає одним із передових прозаїків-модерністів. З цього приводу І. Моринець у статті «Фата морґана» в основних стильових виявленнях зазначає:

Коцюбинський, почавши літературну діяльність під впливом тогочасної літературної традиції, у міру свого зростання швидко починає відштовхуватися від цієї традиції, і на початку XX ст. він має уже виразне обличчя представника українського літературного модерніста⁴.

Модернізм Коцюбинського особливо проявився у поглибленому розкритті людської психіки та в художньому оформленні творів. Серед засобів ху-

¹ У вінок Михайлові Коцюбинському // Зб. статей.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 49.

² Венгеро в Л. Зарубіжна література (1871—1973).— К.: Вища шк., 1974.— С. 21.

³ Гаманн Р. Импрессионизм.— М., 1925.— С. 113.

⁴ Зб. праць про Михайла Коцюбинського (До 75-річчя від дня народження).— 1931.— Т. I.— С. 115.

дожнього оформлення творів на особливу увагу заслуговують описи природи. Пишні своєю красою і водночас глибоко психологізовані (особливо у працях пізнішого періоду його творчості) пейзажі Коцюбинського є головною силою творів як у створенні настроєвості, так і в розкритті складної гами психічних порухів.

Точність зображення природи, гостре відчуття і розуміння її краси, незвичайна близькість змальованих словесних картин до живопису дають змогу розглядати пейзажі Коцюбинського не тільки як важливий компонент художнього твору, а й також як цілком самостійні майстерно виконані картини словопису.

У кожному творі Коцюбинського відчувається його любов до природи. З його листування довідуємося, що він усюди милується, уважно спостерігає та вивчає природу, записує свої враження від неї. У листі від 30 листопада 1905 року з Чернігова він пише, що у хвилини розчарування та розпуки раз у раз рятувала його незвичайна любов до природи. «Хоч мені соромно,— зазначає він,— але мушу признатись, що більше люблю природу, аніж людей»⁵. Перед смертю у нього з жалем вихоплюється: «Дивіться, яка гарна природа, яка краса, а я ось умираю!»

Маючи глибоке відчуття й любов до природи, Коцюбинський цікавився образотворчим мистецтвом, був широко обізнаний з колірною гамою живопису і навіть сам пробував малювати. В дискусіях про літературу й малярство Коцюбинський підкреслював, що «письменникові треба знати фарби, як і художникові, а для цього треба бути художником»⁷. Художник С. Бутник у своїх спогадах про Коцюбинського пише, що його захоплювало те, що «у творах Коцюбинського були місця, де широко, майже видимими фарбами змальовано природу, її окремі явища (а це нечасто зустрічається у літературі). Ці фарби письменника, як у сміливого художника, наносилися рішуче широким пензлем»⁸.

Початок діяльності Коцюбинського тісно пов'язаний з художньою прозою попередніх класиків української літератури і це відбилося й на його пейзажах. У перших творах його пейзажі розгорнуті, детальні зі сталими елементами реалістично-побутової прози.

З великою увагою до деталей змальовує Коцюбинський ниву в своєму ранньому оповіданні «Харитя» (1891):

Половіли жита й виплескувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці... А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, уся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна біліти на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає у повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток»⁹.

⁵ Коцюбинський М. Твори в 6-ти томах.— Т. 6.— Акад. наук Укр. РСР.— К., 1962.— С. 433.

⁶ Спогади про Михайла Коцюбинського.— К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1962.— С. 341.

⁷ Там же.— С. 152.

⁸ Там же.— С. 150.

⁹ Тут і далі цитати з творів Коцюбинського будуть подані за: М. Коцюбинський. Твори в 6-ти томах. Вид-во Академії наук Української РСР.— К. (томи: 1, 2, 3, 5) 1961; (томи: 4, 6) 1962.

Поданий приклад — короткий виняток із детального широкого полотна опису поля. Усе ж, не зважаючи на розтягненість і деталізацію, в описі вдало підбрано тонацію: «зелена трава», «зелений ліс», «зелений ячмінь», «ясно-зелений овес»; вжито яскраві акценти: «червона пшениця», «синя імла», «блакитне небо», «біла гречка».

Уже в ранніх своїх творах Коцюбинський подає великі завдатки майбутнього майстра світлових контрастів. На грі світла й тіні побудовано декілька пейзажів у повісті «На віру» (1891):

*Була чудова майова ніч. У вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилося згори, а зачарована земля неначе купалась у фантастичному сьайві*¹⁰.

В описі маємо гострий поділ на світло й тінь. Головний об'єкт зображення по-рембрандтівськи кинено під сильний струмінь світла, немов вирвавши його з темряви — метод, що характеризує більшість картин Шевченка. Коцюбинський схилився перед талантом Шевченка, отже, може бути, що сильний потяг Коцюбинського до акварельного словопису, його захоплення світловими ефектами, а особливо різкий поділ на яскраве світло й густу тінь перших його пейзажів, — народилися й мали свій початок від Шевченка-малюра, який досконалим володів технікою світлотіней, надавав розподілу світла й тіні у своїх полотнах великого значення. Шевченко ж водночас був незрівняним майстром акварелі.

За принципом світлотіней у повісті змальовано водний пейзаж, який подано при нічному й денному світлі. Ставок уночі — увесь в таємничому освітленні. Садки, левади, городи при сьайві місяця чітко вимальовуються на тлі ясної ночі, а поверхня ставка немов злилася з небом у легких півтонах сутінків. На поверхню ставка кинено промінь світла і, в ньому спалахнули зорі — «Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялися в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів». «Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять угорі й долі...»¹¹.

Зовсім інший вигляд має цей пейзаж уранці. Його можна назвати першою справжньою спробою Коцюбинського в мистецтві художньої акварелі. Опис зіткано з легких ясно-блакитних тонів, вписано у прозорі рамці повітря. Близкучу поверхню ставка отінено плямами світла й легкими тінями вербових зарослів. Уява наче бачить у воді ставу пишні зелені верби, а навколо нього зарослі та «зеленясту воду» — тіні, що підкреслюють прозорість ранкового повітря і спокій водного плеса. Картину залито сонячним промінням: «Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього»¹².

З надзвичайним чуттям до кольористики змальовано в повісті пейзаж осінньої природи. З деталей, якими можна охарактеризувати осінь у саду, вибрано тільки такі, що правдиво окреслюючи контури картини, наповнюють її сильним почуттям й гостро впливають на уяву: «падало жовте листя, а здавалось, що то золото падає на землю з дорогих шат»; «червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці», «земля під ними була вкрита

¹⁰ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. I.— С. 31.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

червоним листом і червоніла, як полита свіжою кров'ю»; «золотом сяяло жовте листя лип та берез»¹³. Головна прикмета осені в саду — різнобарвність листя: «зелене», «рожеве», «червоне», «темно-зелене», «бліде», «жовте» відповідає тій картині, яку саме описує автор.

Будучи вже цілком зрілим майстром художньої прози, Коцюбинський критично поставився до деяких своїх творів раннього періоду, у тому числі й повісті «На віру». Повість видається йому тепер недосконалою «дитячою роботою». Він бачить у ній «примітивну техніку»¹⁴, «Я не уявляв собі, наскільки ся річ слаба, бо 20 літ не перечитував її», — пише він у 1911 році¹⁵. Незважаючи на негативну оцінку, — пейзажам у цій повісті характерна емоційність, гострота живописної кольористики й надзвичайно вдале передання світотіней.

В оповіданні «Ціпов'яз» (1893) показано холодну, дощову пізню осінь у полі, що ототожнюється з людським горем. Досягається цього використанням двох основних відношень холодних кольорів: «далеко край небосклону здіймалась сива імла, виповняла повітря»; «холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом і вогкістю»; «чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори»; «чорними ярами покотився білий туман»¹⁶. Опис подано похмурою гамою кольорів, що викликають депресію, безнадію: «чорна рілля», «сива імла», «чорні яри», «блакитне сяйво», «чорна земля», «білий туман», «чорні видолинки».

В оповіданні «Ялинка» (1891) тільки за допомогою використання контрастів чорного і білого й пізніше, через їх завуалювання, змальовано наближення хуртовини. Різде поєднання контрастів — білого («розстелилося поле вкрите снігом, мов білою скатертиною») та чорного («чорне вороння сідало громадами на сніг») раптом змінюється на молочно-непрозорий фон. Природу «схоплено» в чотирьох основних стадіях: «Вітер дужчав. Насунули снігові хмари. Посипав сніжок»¹⁷.

Серед численних пейзажів Коцюбинського щоразу вражає його уміння відтворити типові риси тієї чи іншої місцевости. Цю його властивість підкреслює А. Крушельницький:

Поділля, Чернігівщина і Гуцульщина! — Які далекі, які різні одна від одної землі України! І як легко переходить цей творець від одної до другої! Як своєрідно відтворює він настрої подільсько-чернігівської землі у творі «Фата морґана», полтавської в «Інтермеццо», бессарабської у «Для загального добра», кримської у «На камені», якою певною рукою змальовує він гуцульські «Тіні забутих предків»¹⁸.

Праця у філоксерній комісії у Бессарабії (1892—1895) дала Коцюбинському можливість описати природу цього краю. Образок «Помстився» (1893) — перший твір Коцюбинського, що має за фон своєрідний бессарабський пейзаж:

Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засяяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці¹⁹.

¹³ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 1.— С. 59.

¹⁴ Там же.— Т. 6.— С. 250.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.— Т. 1.— С. 99.

¹⁷ Там же.— С. 82.

¹⁸ Михайло Коцюбинський // Зб. до 75-річчя від дня народження. Упоряд. Ф. Федун.— Вінниця, 1939.— С. 76.

¹⁹ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 1.— С. 147.

Маємо яскравий опис — зіставлення холодних і теплих кольорів, виразний і чіткий пейзаж південного вечора, що особливо вдало й виразно локалізується: «Під вечірнім небом пролетіли табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря диким гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм»²⁰.

Стан природи описано в п'яти стадіях. Для виразнішого враження заходу сонця вжито різкий контраст: «По тихих водах Дунаю, мов лебідь, пролинув парохід і виразно виткнувся на палаючому небосклоні, як з чавуну чорними щоглами»²¹.

В етюді «Лялечка» (1901) Коцюбинський зображує картину, що потребує «схоплення» її в особливо швидкому темпі. Розвій бурі-гromовиці аж до кульмінаційного стану подано у серіях, що швидко минають. Для зображення початку бурі взято дуже характерні деталі: «швидко смерклося і запав морок»; «небо і земля стемніли, на обрії з'явилась чорна смуга»; скоро на цій смузі щось «блмнуло, немов спалахнув сірник і погас». Трохи згодом «показалось слабе світло у другому місці, а далі знов спалахнуло на першому»; «небо переморгувалось» і «проблиски світла» набирали сили. Тепер здавалося, що «хвиля вогняного моря то здіймалася, то падала». Ось знову десь «у новому місці щось моргнуло». Темп опису прискіпується: «чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим успіхом»; блискавка розгорялася, «ставала сліпуче білою», вона «потоком білої лави роздирала заслону ночі»; «на обрію на одну мить з'явилась в огняних рамах чорна сільветка з тополь, з хат і вітряків»²².

Опис різкий, сухий, природа в русі. Градація подій надзвичайно точна. У манері відтворення змін у природі відчувається близька асоціація з методом художників-імпресіоністів, що створювали свої серії етюдів, змальовуючи природу з натури в її постійному русі. Якщо Клод Моне малював свої «Скирти» 20 разів, а «Собори» 17 разів — відповідно до змін у сонячному освітленні протягом дня²³, то Коцюбинський творив свій словопис — перехід до повної бурі — у приблизно такій же кількості видимих, гостро відчутних стадіях-картинах. Для повного ефекту додано особливо точні й спостережливі деталі після того, як буря досягла повної сили: «По небу літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я»²⁴.

В етюді «Лялечка» Коцюбинський показав себе паном у досягненні персоніфікації. Світляні контрасти вогняно-сліпуче білого й темного, до цілком чорного, зливаються в описі з живою персоніфікованою природою: морок «запав»; небо «переморгувалось»; проблиски світла «розросталися, потужніли»; хвиля вогняного моря «здіймається, падає»; чорне небо «моргалось», «осміхалось»; повітря «мовчало», «стрепенулось, скрутилось, шарпнулось», «кинулось втікати»²⁵. В описі відчувається музичний ритм. Тут, як у музиці, маємо поступове наростання темпу, а за ним іде збуджене завершення. Мистецьке вплетіння Коцюбинським музичних картин в образну систему творів зауважило багато дослідників. Наприклад, М. Загайкевич у статті «Михайло Коцюбинський і музичне мистецтво» підкреслює, що:

Тонкі музичні малюнки вплетені в фабулу новел «Помстився», «У грішний світ», «На камені», казки «Хо». Народнопісенними, в тому числі й музичними образами наскрізь проїнята повість «Тіні забутих предків»²⁶.

²⁰ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 1.— С. 147.

²¹ Там же.

²² Там же.— Т. 2.— С. 39.

²³ Колесник П. Коцюбинський — художник слова.— К.: Наук. думка, 1964.— С. 128.

²⁴ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 2.— С. 40.

²⁵ Там же.— С. 38, 39, 40.

²⁶ У вінок Михайлові Коцюбинському // 36. статей.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 209.

Коцюбинський завжди мав нахил до психологічних тем, до психологічного аналізу образів. Його захоплювали складні перипетії людського мислення, складність почувань. Захоплення це наприкінці 90-х років бере його в полон цілком. Листи Коцюбинського, починаючи від приблизно 1898 року, свідчать про його надзвичайне зацікавлення питаннями психології. До видавництва «Вік» у 1902 році він пише, що тепер особливо починає «цікавитись психологічними темами»²⁷. В листах та в автобіографічних даних він називає імена своїх улюблених письменників (Мопассана, Золя, Ібсена)²⁸, а також подає досить обширний список авторів, які, за його словами, «мали вплив на вироблення його літературного смаку»²⁹. Він згадує такі імена: Е. Золя, А. Гарборґа, А. Стрінберґа, К. Гамсуна, А. Шніцлера, Ю. Ахо, М. Метерлінка та ін. Усі вони великі митці слова, майстри психологічного аналізу, творці досконалих форм словопису, на творчості яких базувалася світова література того часу.

Микола Глобенко у статті «Доба модернізму» зазначає, що Коцюбинський «у 1901 році міняє манеру під впливом модерних західно-європейських авторів, вносячи у свої твори імпресіоністичні засоби; розлогі описи змінюючи нотуванням вражень героя, які часто плывуть ніби випадковими асоціаціями; події передаються крізь призму свідомости персонажів; іноді «дійовою особою» стає пейзаж»³⁰.

Відбувається велика зміна в художньому оформленні пейзажів, деталізація й попередня описовість зникає. Натомість — яскрава кольористика, акварельна легкість словопису, мистецтво світлотіні, компактність та змальовування природи у швидкоплинних серіях — власне риси, що творили головну програму імпресіоністичного напрямку в малярстві — досягають високої майстерности. Немає прямих доказів чи навіть якихось побічних відомостей про можливе зацікавлення Коцюбинського світовими малярськими школами того періоду, зокрема течією імпресіонізму, але особиста залюбленість Коцюбинського в малярство, його вислови про необхідність знання колірної гами для застосування її у художній літературі та його знайомство з такими новаторами українського образотворчого мистецтва, які за своїм художнім методом були імпресіоністами або мали нахил до нього (як, зокрема, Іван Северин, Микола Прахов, Михайло Жук, Микола Пимоненко, Степан Бутник, Фотій Красицький) дає змогу як говорити про докладну обізнаність Коцюбинського з цією течією, так і стверджувати, що в його пейзажах, починаючи з кримських новел, принцип образотворчого імпресіонізму торжествує.

На думку польського критика А. Гжимали-Седлецького, талант Коцюбинського найбільше виявився у циклі кримських новел. Він називає їх «баладами у прозі»³¹. Про кримські пейзажі Коцюбинського можна сказати, що це імпресіоністичні акварелі виконані словом.

Навесні 1895 року Коцюбинський був переведений на працю до Кримського філоксерного комітету і це, власне, дало йому змогу описати чудову природу Криму. Із Симайз він пише:

Крим зробив на мене сильне враження (краса природи не тільки вразила мене, а й пригнітила), що я ходив тут як уві сні — і тільки те-

²⁷ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 5.— С. 334.

²⁸ Там же.— С. 129, 228.

²⁹ Там же.— С. 333, 372, 434.

³⁰ Енциклопедія українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— Вид. наук. т-ва ім. Т. Шевченка.— С. 769.

³¹ Грицюта М. Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах.— К.: Наук. думка, 1964.— С. 83.

*пер, через три тижні, оговтавшись трохи та звикнувши, зміг узятися за перо...*³²

З особливою дбайливістю, у легкому акварельному забарвленні змальовує Коцюбинський образ Чорного моря у нарисі «В путах шайтана» (1899):

*Блакитне, сліпучо блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небоскломом, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...*³³

Картина моря надзвичайно вдало й з мистецьким смаком персоніфікована. В найбільш лагідному стані море «дихає», «мліє», «чарує». Увечері, після денної спеки воно «бліде, втомлене, ліниво хлюпає у берег»; уночі воно «бухає десь здалеку, немов незримий велет видихає з себе денну спеку»³⁴.

Новелу кримського циклу «На камені» (1902) Коцюбинський назвав акварелею. За його визначенням жанр літературної акварелі полягає у багатстві колірної гами (новела складається з 35 кольорових епітетів), у легкості й прозорості кольорів: «ясна блакить моря», «м'які синяві тони», «блакитне небо», «сизо-блакитні шпилі», «синє море», «сині хвилі», «сині ліси», «рожеві скелі», «сірий виступ скелі», хвилі «мов брили зеленкуватого скла», «сірим павутинням снували хмари»; в багатстві й яскравості контрастів: зелене-жовте, зелене-сизе, зелене-рожеве, золоте-синє, синє-біле, блакитне-чорне; в персоніфікації природи: море «б'ється», «стогне», «реве», «зітхає», «плює на берег», «скаженіє, хвилюється і кипить». Часом море дрочиться: «укриється білим, як сніг на горах, туманом, здається нема, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає...»³⁵.

С. Єфремов, захоплюючись пейзажними описами Коцюбинського, підкреслює, «що в них є щось, що нагадує акварельні малюнки своєю лагідністю, прозорістю, масою повітря, що жахтять і міняться перед вами, передає найтонші рухи, згуки й почування»³⁶. Якраз така акварельна легкість і прозорість малюнка характерна описові весняного ранку в саду в етюді «Цвіт яблуні» (1902):

*Вишня була вся у цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають у цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце*³⁷.

Квітуче весняне дерево порівняно з букетом квітів, і на цьому пейзаж весняного ранку виграв на пишності й ліричності. Із різних звуків весняного ранку наведено тільки типові для даної хвилини: гудіння бджіл, що копошаться у ніжному цвітінні. Крізь густе листя, що вкриває дерева влітку, неможливо було б побачити небо. Також улітку небо ніколи не може вразити своєю синявою так, як навесні, бо воно ніколи не виглядає так гостро, як крізь чисте весняне повітря. На фоні ніжної його блакиті яскраво вирізьб-

³² Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 6.— С. 71.

³³ Там же.— Т. 2.— С. 7.

³⁴ Там же.— С. 12, 13, 14, 18.

³⁵ Там же.— С. 124.

³⁶ Єфремов С. Історія українського письменства.— Київ—Ляйпціг, 1919.— Ч. II.— С. 250—251.

³⁷ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 2.— С. 148.

люється цвітіння дерев, які, своєю чергою, ще більше підкреслюють небесну синяву. Яскравість і виразність весняного опису доповнюється вдалим поетичним висловом: «на траві гралось весняне сонце», що виявляється у швидкому перебігу легких тіней, які вільно ллються крізь прозору корону дерев на зелену траву. Легенько схоплені вітром, тремтять ніжні пелюстки квіту, створюючи на золотисто-яскравому фоні легкі тінюві узорі, які автор асоціює з чимсь молодим і безжурним, з оновленням — з початком нового життя у природі.

Перебуваючи влітку 1908 року на Полтавщині в селі Кононівці, Коцюбинський пише до дружини, що так полюбив зелені простори, сонце, що йому шкода години, проведеної у хаті³⁸. І знову в іншому листі: «Тут степ, лісів нема, як я уже писав тобі, — і от я придивляюсь до степу та записую»³⁹. Кононівським нивам Коцюбинський присвятив свій проіннятий музичними образами, зітканий з яскравих сонячних променів твір «Інтермеццо» (1908). Пейзаж нив в «Інтермеццо» ніяк не можна порівняти з описом ниви в оповіданні «Харитя». Коцюбинський в «Інтермеццо» — цілком зрілий, високого калібру митець. З цього приводу П. Й. Колесник пише:

«Нас вражає неймовірно перенасичення пейзажів «Інтермеццо» витонченими епітетами, метафорами, порівняннями, ліричними повторами, персоніфікаціями, найрізноманітнішими інтонаційними засобами. Автор ніби хоче викинути з себе весь запас своєї поетики, втративши художній такт і всяке відчуття міри. Герой-художник іде полем і почувается, як справжній модерніст»⁴⁰.

Головна увага в «Інтермеццо» зосереджується на кольорах та на відчутті звуків. Звуки: «гомін поля»; «ячмінь тче з тонких вусів зеленій серпанок», «кує зозуля», «підпадьомкає перепел», «бренькнула в житі срібна струна цвіркуна», а під ноги «лягла співуча арфа й гуде на всі струни»⁴¹.

Колорит опису витриманий в золотисто-променистій гамі. Кольори діють сильно, збуджуюче. Переважають барви золота, блакитна, синя. Кольорові контрасти: «синє небо надвоє розтали чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила»; «стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину»⁴². Персоніфікація явищ природи образна, переконлива: «срібно-вологі вівса киплять», «ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зеленій серпанок», «волошки дивляться у небо. Вони хотіли бути, як небо, і стали, як небо». «Колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги», «золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба», «поле сховало стежки і дороги»⁴³. Особливо поетичною деталлю є тут пшениця. Важкі її хвилі котяться під подувами вітру. Вона дстигла, і тяжкий колос хилить її додолу. Вітер, ідучи хвилями — раз сильнішими, раз слабшими, жене її червоно-золоті хвилі, і вона «біжить за вітром, неначе табун лисиць»⁴⁴.

Опис сонцебризних степових просторів в «Інтермеццо» викликає асоціації з подібними колоритами художників-майстрів просторових полотен

³⁸ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 6.— С. 66.

³⁹ Там же.— С. 67.

⁴⁰ Колесник П. Коцюбинський — художник слова.— К.: Наук. думка, 1964.— С. 221.

⁴¹ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 2.— С. 276, 278.

⁴² Там же.— С. 275, 276.

⁴³ Там же.— С. 276, 277.

⁴⁴ Там же.— С. 276.

українського степу (А. Куїнджі — «Степ», С. Васильківський — «Козаки у степу», І. Труш — «Луки і поля», «Копиці»).

Майстерно, на основі правдивих вражень Коцюбинський увічнює у повісті «Тіні забутих предків» (1911) романтичні пейзажі Гуцульщини. Перед тим, як покласти на папір величну природу і звичаї цього чарівного краю України, Коцюбинський рушає у подорож по Карпатах, де уважно придивляється до природи, докладно її вивчає. Письменник відвідує неприступні місця полонин, спостерігає оригінальні обряди гуцулів⁴⁵. Під час праці над твором він пише:

*Не знаю, чи воно вдалося мені, але коли б я хоч трохи переніс на папір колорит Гуцульщини і запах Карпат, то й з того був би задоволений*⁴⁶.

В описах природи Гуцульщини Коцюбинський особливу увагу звертає на світлотіні, які тут символічно пов'язані з назвою твору. В пейзажах завжди присутня своєрідна імла завуальованості повітряного шару, що відіймає визначеність, затемнює ясність зображуваного, виповнює атмосферу твору містикою, фантастичністю. Про пейзажі мальовничих краєвидів Карпат Коцюбинського можна сказати, що вони багатством і свіжістю барв, переливами світла й тіні, своїми зеленими нюансами перегукуються з ліричними пейзажами І. Труша — майстра пейзажів Гуцульщини і Карпат.

Ціла повість побудована на грі світла й тіні у всіх різноманітних відтінках і можливість; вона в різному освітленні відтворює мінливість гір і полонин:

*Сонце заляло овецу вовну, розклавшись веселкою у ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарами йдуть їхні тіні*⁴⁷.

*Гори цвітуть вогнями, і синій дим загортає смереки прозорим серпанком*⁴⁸.

У світлотінях уникається густого шару чорноти:

*Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірій лишай*⁴⁹.

*Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори*⁵⁰.

Опис весни в Карпатах — прекрасна симфонія зелених кольорів: під ногами у нявок «зеленіє перша трава», «зеленим сміхом засміялися трави», «зеленим духом дихнули смереки», «долом Черемош мчить, жене зелену кров гір», а сонце «запалило трави зеленим вогнем»⁵¹.

Коцюбинському в повісті «Тіні забутих предків» характерна виняткова фантазія у створенні персоніфікованих образів природи. Природа тут живе своїм власним вічним життям, немов тримаючи у своєму володінні людину, диктує їй свої закони: смереки «кивали галузками»; хвоя смерек «ніжно дзвонила», «чорні смереки безперестанку спускали сум свій у Черемош,

⁴⁵ Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 6.— С. 270, 271, 274, 275, 276, 279.

⁴⁶ Там же.— С. 298.

⁴⁷ Там же.— Т. 3.— С. 156.

⁴⁸ Там же.— С. 172.

⁴⁹ Там же.— С. 157.

⁵⁰ Там же.— С. 159.

⁵¹ Там же.— С. 149.

а він ніс його долом й оповідав»; потік «летів у долину і тряс по каміннях сивую бородою», сонце «спочивало», «било в очі»; «з-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю»; «зрушились зими, збудились води, задзвеніла земля од співу потоків»; «гори «дихають», «дрімають», «зітхають», «вигинають хребти». Вони «вставали, як хвилі в синьому морі». «Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи». «Плай радісно підіймався угору поміж воринням», «Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем». «Чорногора важким своїм тілом давила землю», «Бескид добродушно хмурився», вітер «старанно вичісував трави на полонині». Вітер «летить», «б'є копитами трави»⁵².

Колір і світло — головне в описах італійської природи, зокрема острова Капрі, який Коцюбинський називає «земним раєм», та місцем «чудес, краси і спокою»⁵³.

Якщо в «Тінях забутих предків» Коцюбинський ніби менше звертається до різних яскравих контрастних кольорів, заступаючи їх ледь завуальованими світловими плямами та переважно синьою й зеленою гамою, то в описах Італії він немов повертається до своєї улюбленої сфери — яскравої кольористики. І якщо «Тіні забутих предків» дали йому можливість показати всю свою майстерність у розкладанні світлотіней, то природа Італії підказала йому ще не звідані можливості кольористики.

Описи капрійської природи жахнуть сонячним світлом, прозорістю, свіжістю барв. Майже всі вони присвячені змалюванню моря, яке постійно персоніфікується. Словниковий склад описів емоційно забарвлений, живописний, багатий на витончені асоціації: море — це «синій птах щастя»; воно «запінилось і кипить», воно «розцвіталося срібними квітками», «поблискує злою блакиттю»; воно «виринали несподівано зразу, і зворушувало душу своїм радісним світлом, синьою імлою» (Сон)⁵⁴; (На острові)⁵⁵.

В ділянці яскравої кольористики пейзажі у творах «Сон» (1911) та «На острові» (1912) найбільше перегукуються з імпресіоністичним маніфестом образотворчого мистецтва: «Колір — це все!» Подібно батькам імпресіонізму в малюванні (Моне, Сезанн, Ренуар) Коцюбинський намагається у цих творах надати кольористиці якнайбільшої сили. В описах знаходимо найтонші відтінки кольорів: «синій вогонь»; «води горять шафіром», «смарагдом»; «скелі сірі»; піна «рожева, наче троянда»; гори мають «фіолетові зморшки»; море «сталеве»; вечір «накидав на скелі фіолетовий, або рожевий плащ»; «Монте-Мікеле одяглася в червоні базальти»; «Везувій наче викинув у море двобарвний прапор: блакитний з рожевим»; «коли сонце сідало, Іскія чатувала на нього і чорніла в золотому тумані, немов обличчя муринки під жовтим вуалем»; дерева «зарожевіли цвітом мигдалів»; удень море «горить синьо-зеленим вогнем», а «небо — сама блакить»; стежка — «зелений оксамит»; «сонце бродить по інкрустації тіней — чорне по золотому»; «сірі води густо спливають із сірого неба на посірілу землю»: (Сон)⁵⁶; (На острові)⁵⁷.

Після підрахування пейзажних описів, розкиданих у творах Коцюбинського, спостерігаємо, що найбільше він полюбляє літо. Воно описане ним у 30-ти творах по декілька разів; весна — у 12-ти творах; осінь — у 10-ти, а

⁵² Коцюбинський М. Твори: В 6 т.— Т. 3.— С. 142, 148, 149, 152, 153, 155, 156, 157.

⁵³ Там же.— Т. 6.— С. 104, 112.

⁵⁴ Там же.— Т. 3.— С. 129.

⁵⁵ Там же.— С. 246.

⁵⁶ Там же.— С. 129, 130.

⁵⁷ Там же.— С. 247, 248.

зима — тільки у 8-ми творах. Улюблений колір Коцюбинського — жовто-гарячий і блакитний. З тяжчих кольорів — зелений і синій. Улюблені кольорові акценти — червоний і рожевий. Внаслідок такого підбору словесних барв, кольористика його пейзажів рідко коли пригнічує. Навіть суворі й похмуро-сірі пейзажі Коцюбинського скращуються майже обов'язковим втручанням у них золоті гами сонячних променів. В українську літературу Коцюбинський увійшов, як сонцепоклонник.

У Гжимали-Седлецького пейзажі Коцюбинського викликають асоціації з картинами польського художника Я. Станіславського. В обох митців він бачить спільне в описах, дефініціях, у засобах творення пластичного малюнку, у поетичному сприйнятті дійсності та в нехтуванні усталеною побудовою твору. Прагнення обох художників у «реальній течії вражень дошукатись такого вислову, який був би щирим виявом поезії». Він знаходить, що «як Станіславський, так і Коцюбинський творять ціле з деталей. Уміння Коцюбинського за допомогою правдивих, ледь не протокольних деталей скерувати читацькі почуття в потрібному напрямкові»⁵⁸. У критика О. Лепецького пейзажі Коцюбинського викликають асоціації з картинами Айвазовського й Шишкіна⁵⁹, у Г. Бочковського вони викликають асоціації з малюнками Бекліна і з музикою Гріга⁶⁰.

Майже всі пейзажі Коцюбинського можуть існувати як самостійні твори з відповідними назвами: Нива («Харитя»); Ставок проснувся («На віру»); Ранок у лісі («Хо»); Вечір над Галацом («Помстився»); Гроза («Лялечка»); Кримський вечір («На камені»); Плавні горять («Дорогою ціною»); Чернечі думи («У грішний світ»); Жито дозріває («Інтермеццо»); Дощі ідуть («Фата моргана»); Степ («Коні не винні»); Весна в Карпатах («Тіні забутих предків») й інші.

Краса пейзажів Коцюбинського та їх емоційне сприймання значною мірою підсилюється його особистим ставленням до природи як митця, що гостро її відчуває й широко нею захоплюється. З тонким відчуттям художника Коцюбинський усвідомляв, що досконало передати красу природи можна лише тоді, коли буде відтворена вся її кольористична різноманітність у конкретно схопленому освітленні. І тому його пошуки в ділянці описів природи були значною мірою спрямовані на зрозуміння й правдиве відтворення колориту та всієї складності світла й тіней.

Про Коцюбинського-пейзажиста можна сказати, що в мистецтві добору словесних фарб, у спробі сприймання і передачі природи в усіх її відтінках і станах, у захопленні світловими ефектами й яскравою кольористикою він близький до художників-імпресіоністів. Його пейзажі — це високомистецькі картини словопису, що репрезентують в українській літературі вдалий синтез мистецтва слова й мистецтва пензля.

⁵⁸ Грицюта М. Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах.— К.: Наук. думка, 1964.— С. 83.

⁵⁹ Там же.— С. 47.

⁶⁰ Коцюбинський М. Зб., ч. 5 (Матеріали 1-ї наук. конференції пам'яті М. Коцюбинського).— К.: Обл. книжково-газетне вид-во, 1962.— С. 70.

ГЕРГАРТ ГАУПТМАН І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Більшість німецьких літературних критиків схильна називати Гергарта Гауптмана останнім з німецьких класиків. Це до певної міри можна пояснити тим, що від часу Гете жоден німецький письменник не піднявся до вершин великого мистецтва так, як Гауптман. Він писав трагедії, комедії, епічні твори, романи, ліричні поеми, новели тощо. І навіть, коли з маси його творів відкинути не зовсім вдалі, то все-таки на основі тих, що залишаються, можна буде їх автора вважати безсумнівним велетнем німецької літератури.

Коли ж сьогодні говорять про Гауптмана, то мають на увазі, звичайно, Гауптмана-драматурга, і саме такий Гауптман буде цікавити нас у цій праці про поширення його творів в Україні.

Поширення творів-драм певного іноземного автора зумовлене насамперед потребою театру в країні, мовою якої їх перекладається. Зосереджуючи нашу увагу на Гауптмані, підкреслюємо, що коли в інших країнах він був уже ідолом для читачів, зокрема глядачів, жодна з його драм не була поставлена на східноєвропейській сцені. Щойно в останні десятиліття перед Першою світовою війною він також зайняв там одне з перших місць; його прізвище зараз же появилoся поруч дуже популярних тоді Генріха Ібсена, Кнута Гамсуна, а його драми популярністю стали дорівнювати драмам Антона Чехова, зокрема завдяки московському театрові Костянтина Станіславського. Поглиблений натуралізм Гауптмана з його тонким психологічним аналізом і багатством внутрішніх переживань відповідав мистецьким задумам головніших східноєвропейських театрів та їхніх режисерів, а спорідненість драм Гауптмана і Чехова була така очевидна, що, наприклад, у Москві говорили про «театр Чехова—Гауптмана».

Зовсім інакше стояла справа з творами Гауптмана в Україні, де все культурне життя в той час перебувало під зловісним знаком валуєвського указу. Російська цензура не тільки не дозволяла перекладати чужі твори українською мовою, а й примушувала українських драматургів «калічити, нівечити свої твори, переробляти їх по кілька разів, своєю власною рукою виривати кожне живе слово, гасити полум'я живого почуття»¹. Таким чином, діячі української культури були поставлені перед суворою ділемою: «або складати зброю й зламати перо, або поки що підкоритись вимогам адміністрації й цензури, а тим часом пробивати шляхи, випростовувати крила, готувати нащадкам кращу путь»². І завдяки тому, що вони вибрали цей другий, хоч який тернистий шлях, український театр жив, набував слави і «довгий час був єдиним національним прапором, що мав над поневоленою нацією»³, або, як казав С. Єфремов, «першим предвісником пробуджаючогося українського руху»⁴.

Цензура була тоді така сувора, що стало очевидним, що «вона хотіла знищити українську драматичну літературу, примусити її умерти» й тому забороняла «також п'єси, в яких була хоч іскра таланту»⁵. Найбільше уваги

¹ Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру, спогади та думки // Україна.— 1907.— Листоп.-груд.— Рік I.— Т. 4.— С. 294.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Єфремов С. Кропивницький й Гринченко // Русское Богатство.— 1910.— Авг.— Ч. 8.— С. 36.

⁵ Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років...— С. 307.

цензура присвячувала М. Старицькому, І. Карпенкові-Тобілевичу, М. Кропивницькому й Б. Грінченку. Переклади цього останнього з Шіллера «Марії Стюарт» та «Вільгельма Телля» було заборонено друкувати, а 1907 р. заборонено до вистави «того ж таки самого Вільгельма Телля», що торік обійшов всі російські сцени»⁶.

Мінімальне полегшення приніс указ з 1880 р., що дозволяв українські вистави з тим, що цього самого вечора мусила бути ставлена також російська п'єса. Російським театрам було дозволено, очевидно, усе. Не диво тоді, коли О. Шульгин пише, що він із своїми товаришами «залюбки ходили до київської опери й російського театру, що його звали словцовським, щоб побачити там вистави класиків західного театру: Шекспіра, Мольєра, Гауптмана, Ібсена й багатьох інших»⁷, заборонених українською мовою. І тільки раз в Одесі, у театрі «Гармонія», група Ф. П. Волика за участю М. Заньковецької та під головним режисерством М. Л. Кропивницького поставила українською мовою переробку «Візника Геншеля» Гауптмана. «Візник Геншель» у переробці на «Другу жінку» добре вдавня в українському одязі, і це була перша постановка однієї з драм Гауптмана в Україні (1904 р.).

З перших відомостей в Україні про творчість Гауптмана слід згадати, крім вистав його драм у російських театрах в Україні, рецензію «Гергарт Гауптман: «Самотні люде» пера В'ячеслава (Дам'яна) Морачевського, вміщену в збірнику «Наша доля», редагованому Наталією Кобринською»⁸. З походження поляк, лікар і хімік, Морачевський стояв у той час дуже близько до українців, зокрема до українських літературних кіл, завдяки власному доброму знанню літератури, мистецтва й музики. Його прізвище відоме також тим, що він був близьким приятелем Василя Стефаника, на якого мав великий вплив і котрого, між іншим, наблизив до краківської групи польських модерністів.

На появу цієї, як також і інших рецензій Морачевського, відгукнувся Михайло Павлик, у третьому номері «Народу» (за 9 січня 1894 р.), висловлюючи свої сумніви, чи доцільно було вміщувати таку статтю у «Нашій долі». Мовляв, у нас «усі наведені писателі незвісні публіці, тим менше жіночий і, на нашу думку, про такі справи в нас писали б, скажемо, так — живим м'ясом, починати їх «або ово». Не знаємо, чи взагалі вартий що-небудь такий філософ, як Ніцше...»⁹. Відповідаючи на сумніви Павлика, Морачевський писав: «Книжки ті вибрані мною, аби показати напрям у літературі, а не аби змістом своїм служили вищим цілям або пропаганді. Від тих книжок не оборонить ніщо руського жіноцтва. Тенденції і дух їх відразиться у цілій літературі щоденній. Гадав я, отже, що ліпше відослати читачів до оригіналу, чим дозволити їм читати то само в формі зіпсованій і пригладженій. Ліпше читати Ібсена і Гауптмана, ніж Зудермана; ліпше читати Ніцше, ніж Бруно Вілле; ліпше Гю де Мопасана і Золю, ніж Бурже...»¹⁰.

Виглядає, що з плином часу Павлик відкинув свої сумніви щодо доцільності писати про західноєвропейську літературу і сам узявся за переклади чужих творів українською мовою, очевидно, для того, щоб познайомити українського читача з кращими зразками світової літератури. Йому й на-

⁶ Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років...— С. 312.

⁷ Шульгин О. Мої дитячі та юнацькі спогади. Українська Літературна Газета.— (Мюнхен).— 1958.— Січ.— Рік 5 (ч. 1/43).— С. 4.

⁸ Морачевський В.-Д. Гергарт Гауптман: «Самотні люде» // Наша доля. Зб. праць різних авторів. За ред. Н. Коцюбинської.— Стрий, 1893.

⁹ Книш І. Смолоскип у темряві; Наталія Кобринська й український жіночий рух.— Вінніпег, 1957.— С. 302.

¹⁰ Там же.— С. 222.

лежить перший переклад «Ткачів» Гауптмана, виготовлений при частковій співпраці І. Франка (Франко переклав тексти пісень, що їх співають у «Ткачах») і надрукований уперше у «Львівському науковому віснику» за 1898 рік. Цьому перекладу, як також і пізнішому його окремому виданню, передувала вступна стаття І. Франка «Г. Гауптман, його життя і твори»¹¹. Він має для нас велике значення, зокрема коли зважити, що переклад «Ткачів», зроблений Лесеку Українкою, не був опублікований.

Вдумливий Франко уважно стежив за всім новим у світовій літературі і тому був добре ознайомлений також із зростанням творчого таланту Гауптмана. Його перша праця про цього німецького драматурга припадає на 1892 р., коли він почав писати польською мовою статтю про «Ткачів», якої не закінчив і котру опубліковано шойно в 1956 році¹².

1904 р. у рецензії на згадуваний уже збірник Н. Кобринської «Наша доля» Франко вітає зацікавлення редакції збірника творами Гауптмана, «автора справді знаменитих «Ткачів»¹³. У своїй статті-передмові до «Ткачів» Франко, хоч бачив у німецькому драматургові великий талант, не поспився деяким його творам суворой критики. У драмі «Перед сходом сонця» він бачить «усі добрі і слабі боки Гауптманового таланту. Детальний, мікроскопічно докладний малюнок оточення, характеристики відносин людських, аналізу психічних станів і настроїв і, рівночасно, брак властивої акції, брак діяльних людей»¹⁴. У драмі Гауптмана «День миру» Франко бачить «факт радше клінічний, ніж типовожиттєвий» і, хоч, на його думку, тут менше дії, ніж це було у випадку «Перед сходом сонця», проте «авторові вдалося страшенно інтенсивно передати ту затхлу, шпитальну атмосферу, серед якої живуть ті нещасливі люде»¹⁵. Хвалить наш письменник Гауптмана за його п'єсу «Самотні люде» — твір, який, на його думку, стоїть вище від «Росмерсгольма» Г. Ібсена, а саме завдяки чистішому, здоровішому повітрю і природнішим відносинам. «Самотніх людей» Франко ставить побіч «Ткачів», вважаючи цю драму з ідейного і з технічного літературного боку твором «удатним», «могучим» і «живим», бо Гауптман держиться тут «ціпко дійсного ґрунту, малює живих людей, проявляє знаменитий дар індивідуалізування». Цей твір є «удатним» також тому, що в його основу лягла «одна з великих ідей нашого віку, ідея емансипації людської думки і людського чуття з пуг застарілої традиції»¹⁶.

Справді велику, безсмертну і наскрізь оригінальну річ,— каже Франко,— створив Гауптман у «Ткачах». Цю драму він називає «історичною, революційною», бо вона «подає страшенно вірний, яркий і мікроскопічно докладний малюнок одного моменту в житті цілої маси людей, їх визиску, їх страждання, їх бідних радощів, нужденних надій і їх бездонної розпуки»¹⁷. В незакінченій польськомовній статті Франка, призначеній для «Кур'єра Львовського», «Ткачі — це «жахлива», «страхітлива» драма, «постановка якої на сцені буде гаслом соціальної революції, якщо така будь-коли ви-

¹¹ Франко І. Гергарт Гауптман, його життя і твори.— Твори: В 20 т.— К., 1955.— Т. 15. Також: Літературно-науковий вісник (далі ЛНВ).— 1898 рік I (Ч. 2).— С. 196—240. I (Ч. 3).— С. 332—366.

¹² Франко І. Ткачі, драма Г. Гауптмана // Літературна спадщина; Іван Франко.— К., 1956.— Вип. I.— С. 372—374.

¹³ Хомницький О. Німецькі реалісти в оцінці Франка // Рад. літературознавство.— 1963.— Січ.-лют.— Рік 7 (ч. I).— С. 62—71.

¹⁴ Франко І. Гергарт Гауптман, його життя і твори.— С. 456—457.

¹⁵ Там же.— С. 458.

¹⁶ Там же.— С. 459.

¹⁷ Там же.— С. 460.

бухне»¹⁸. Вона написана,— каже Франко,— під безпосереднім впливом «Жерміналь» Е. Золя, бо «могутня повість цього французького письменника, перенесена тут на шлезькі відносини напередодні 1848 р., пристосована не до копалень вугілля, а до шлезьких ткачів, скорочена в десять разів, але зате, що торкається жаху в змалюванні нужди, приниження, розпачу і темноти робітників, у два рази згущена»¹⁹. На жаль, стаття Франка вривається на переданні змісту першого акту «Ткачів».

Без сумніву перебільшеним є ствердження Франка про те, що постановка «Ткачів» на сцені «буде гаслом соціальної революції, хоч, читаючи цю драму, можна винести вражіння, що нею Гауптман хотів закликати до революції. Так воно, однак, не було, бо драмою «Ткачі» Гауптман ніколи не думав вести політично-соціальної агітації, а дав лиш трагедію терплячих, бідолашних людей. Революційному Моріцові Єгерові і червоному Бекерові він в особі старого ткача Гільзе протиставляє людину, похристиянськи вірну своїм обов'язкам, етос християнської резигнації. «Ткачі» є вислідом великого потрясіння Гауптмана людським терпінням і безнадійністю людської нужди. Він приходить тут до переконання, що людина як така завжди бідує, терпить, і це його переконання впливає з натуралістичного світогляду, згідно з яким людина не визволилася до власного щасливого буття, а лиш стала предметом сліпих, знищуючих її примусів. Звідси маємо в Гауптмана мораль соціального співчуття, а не заклики до соціальної революції.

Дещо подібне до комедії Г. Клейста «Розбитий дзбанок» вбачає І. Франко у драмі Гауптмана «Боброва шуба», причому він ставить перший твір вище.

«На диво вірний» малюнок психічних настроїв дав Гауптман, на думку Франка, у п'єсі «Ганусине Успення», цілість якої «дишає могучим подихом щирої, глибокої поезії»²⁰, тоді як змалювання головної постаті драми «Флоріян Гаер» має певні вади. Зовсім неприхильно ставиться Франко до твору Гауптмана «Затоплений дзвін», якому закидає брак одноцілості, бо «кожна нова подія приходить несподівано, неумотивована, без внутрішньої потреби»²¹. «Сама інвенція казки,— каже Франко,— нецікава й дивовижна», «драма не має виразного часового колориту», «а людські постаті — не люди, не індивідуальності, а шабльони»²².

Статтю-передмову до Павликового перекладу «Ткачів» склав Франко, опираючись частково на книжці німецького критика Павла Шлентера про Гауптмана, що викликало в деякого підозріння: мовляв, ця стаття Франка, як і деякі інші його критичні писання, є популяризацією або перекладом відомих західноєвропейських праць. Щоб доказати хибність таких підозрінь, вистачить порівняти думки Шлентера й Франка, аби переконатись, що твором німецького критика наш письменник користувався лише як джерелом даних про життя і письменницьку діяльність Гауптмана, тоді як у самому аналізі творів Франко цілковито незалежний, хоч іноді згідний з думками Шлентера²³.

Думки про деякі твори Гауптмана слідом за голосами німецьких критиків подавав деколи у «Львівському науковому віснику» Григорій Цеглинський. Ось, наприклад, у шостому номері цього журналу маємо його статтю про драму «Візник Геншель» з її докладним змістом, переплетеним пере-

¹⁸ Франко І. «Ткачі», драма Г. Гауптмана.— С. 372.

¹⁹ Там же.— С. 372—373.

²⁰ Франко І. Гергарт Гауптман, його життя і твори.— С. 463.

²¹ Там же.— С. 464.

²² Там же.— С. 464—465.

²³ Про це більше в: Журнальська І. Ю. Іван Франко і зарубіжні літератури.— К., 1961.— С. 380.

кладами²⁴. На думку Цеглинського, драма «Візник Геншель» належить до найпомітніших появ у сучасній європейській літературі, а краса її лежить «у тій самій тайні, що кожна краса природна, у простоті і правді». Правда ця, — каже рецензент, — «така велика, що ми, вдивившись у виведену драму, забуваємо зовсім про себе, про штуку (мистецтво — Ред.), про автора, поезію, а переймаємося цілковито ілюзією, начеб ми дійсно проживали серед тої фірманської сім'ї»²⁵. В цій же реальній правді лежить, на думку Цеглинського, одночасно і драматична хиба «Візника Геншеля», бо «метою кожного артистичного твору є змісловне уявлення правди, але де тих правд забагато, там вони мішаються, плутаються і викликають непевне, неясне вражіння»²⁶. Гауптман подає дві причини смерти Геншеля: фатальну (висловлену героєм драми, якому віддавна видається, що на нього щось напосілось; зламалась палиця, він переїхав пса, упали йому три коні, врешті померла жінка Густа) і етичну (муки сумління через зламане слово, дане покійній жінці). Зокрема, ця друга причина доводить людину, в основі добру і сумлінну, до хворобливих привидів і тим прискорює її кінець. Цеглинський допускає можливість фатальної та етичної причин смерти Геншеля, хоч zarazом стверджує, що для того, аби драма викликала ясніше й більш заспокійливе враження, Гауптман повинен був обмежитись поданням тільки етичної причини, тим паче, що фатальна причина запозичена з твору Л. Толстого «Влада темряви». Загалом же драма «Візник Геншель», на думку рецензента, є «правдивим взірцем реалістичної драми»; він порівнює цей реалізм з нашим, який проти Гауптманового дуже блідий, бо наші драматурги «не витримують», щоби навіть по найдраматичнішій хвилі не висунути з-за кулі вулицю (женив, косарів) зі співами і танцями, наче б бажали враження, викликане одною рукою, другою затерти. Противно від нас, у Гауптмана нема нічого зайвого, ніякої сентиментальної прикраси, ніякого етнографічного забарвлення, тільки люди і їх діла»²⁷.

Про драму Гауптмана «Закладник цісаря Карла» писав М. Цеглинський. У статті у «Львівському науковому віснику» він передає досить докладний зміст п'єси та її інтерпретацію. На його думку, стареча любов Карла Великого «трохи нудна, мало драматична», а втім і «сама тема не дуже-то інтересна», бо «старість сама собою прикра, сумна, але любов шістдесятилітнього чоловіка до шістнадцятилітньої дівчини зовсім не трагічна»²⁸.

Неприхильне ставлення до роману Гауптмана «Дер Нарр ін Крісто Еммануель Квінт» зайняв Юрій Кміт у «Львівському науковому віснику». Цей роман, — пише Кміт, — це «модерно перелицьована історія Христа, недоладне, поплутане її наслідування». У ньому Гауптман не зумів «творити живих людей, але виводить манекени, катаринки, що проголошують перефразовані ним цитати з євангелій», які «закрили собою усе інше». Обговорюючи докладно хід подій у романі Гауптмана, Кміт приходить до висновку, що «автор не знав, як керувати героєм, у які ставити його ситуації, щоб виготовлені парафрази приладнювалися до них та набирали справжніх цих дійсности» і далі, що автор «не мав ясного плану, тим-то ця будівля така нескладна, несиметрична і ярко сороката»²⁹.

²⁴ Цеглинський Г. Із чужих літератур: остання драма Г. Гауптмана «Візник Геншель» // ЛНВ.— 1899.— Черв.— Рік 2 (ч. 6).— С. 158—168.

²⁵ Там же.— С. 165.

²⁶ Там же.— С. 167.

²⁷ Там же.— С. 168.

²⁸ Цеглинський М. З чужих літератур: нові твори д'Аннунціо і Гауптмана, Ля Наве і Кайзер Карльс Гайзель // ЛНВ.— 1908.— Травень.— Рік 2 (Кн. 5).— С. 378.

²⁹ Кміт Ю. Новини західно-європейських літератур: Дер Нарр ін Крісто Еммануель Квінт // ЛНВ.— 1911.— Квіт.— Рік 14 (том 54, кн. 4).— С. 146.

Окремий розділ належить присвятити Лесі Українці при обговорюванні питання поширення західноєвропейської літератури в Україні, зокрема творів Гауптмана. Вона жваво цікавилась його драмами, бачила їх постановки на сцені російських театрів, а також мала змогу бачити їх під час свого побуту в Берліні. З її листа до сестри Ольги з 17—29 січня 1899 р. знаємо, що вона була на виставі «Візника Геншеля» в Німецькому театрі, спостерігала «чудову», «типичну» гру німецьких акторів, однак не захоплювалась самою драмою через те, «що логіки бракує у розвитку драматичних моментів»³⁰. У листі до матері з 31-го травня 1899 р. Леся згадує про охоту піти на виставу п'єси «Затоплений дзвін»: «Хтіла я вчора піти на «Ферзункене Гльокке» (удень), та побоялась і не пішла. Може апарат врешті дійде до ідеала, тоді може (і то тільки може) піду. Ліля бачила «Айнзаме Меншен» на сцені,— каже, що дуже хороше виходить так, як і сподіватись трудно було. Драму сю я купила тобі»³¹. Знову ж в листі до Л. Драгоманової з 6 червня 1899 р. Леся писала: «Лілія моя оце тепер в театрі, пішла дивитись на драму Гауптмана «Айнзаме Меншен», завидую їй, бо я тут гауптманісткою стала»³².

Про факт, що драма «Візник Геншель» не «дуже сподобалась» Лесі Українці свідчить те, що вона, подібно, як і Франко, критично дивилася на деякі твори Гауптмана, не піддаючись впливам прихильної німецької критики, як також тій обставині, що вони в той час домінували на сцені Німецького театру. З другого ж боку, Леся не вагалась висловити цим творам признання там, де воно було на місці. Вона шкодувала, що не завжди мала змогу бачити їх постановку й тому «завидувала» Лілі, що ця могла йти на виставу драми Гауптмана «Самотні люде». Вислів же «я тут гауптманісткою стала» не слід пояснювати захопленням Лесі всім, що Гауптман написав, а просто тим, що вона жваво цікавилась його творчістю.

Подібно до Франка, Леся Українка зосередила всю свою увагу на драмі «Ткачі» і її кілька разів перекладала. Із спогадів В. Сімовича, написаних 1933 р. й опублікованих у чернівецькій газеті «Час»³³, а відтак також як додаток до його книжки про листування Л. Українки з О. Маковеєм (Львів, 1938) довідуємось, що «Ткачі» в перекладі Л. Українки мали вийти друком у Львові «чи не заходами Кривинюка, а то й соціал-демократичної групи, але з якихось причин не виходили. Галичан і загалом нас, західних українців,— каже Сімович,— цілком задовольняв Павликів переклад цієї славної драми,.. тим-то друкувати його вдруге ніхто з Галичан не брався. Але ж для наддніпрянських українців Павликів переклад, як мені казала Леся Українка, був і зтяжний і надто провінціальним видавався щодо мови. Через те вона хотіла видати свій, щоб потім якимось чином дати його в руки наддніпрянському читачеві»³⁴. Крім того, Леся Українка, вважала, що українській літературі не може пошкодити, коли «вона матиме два переклади такого великого твору з робітничого життя, як Гауптманова драма»³⁵. Драму «Ткачі» вона перекладала приблизно в 1900 р., отже, у час, коли ледве чи можна було мріяти про те, щоб цензура дозволила її друкувати. А проте Леся

³⁰ Леся Українка [псевд.] (відтепер Леся Українка). Про літературу: поезії, статті, критичні огляди, листи.— К., 1955.— С. 124.

³¹ Леся Українка. Публіцистика, прозоріві твори, листи, статті, дослідження, спогади.— К., 1956.— Т. 3.— С. 44—45.

³² Леся Українка. Публіцистика...—Т. 2.— С. 213.

³³ Час (Чернівці).— 1933.— ЧЧ. 1409, 1417, 1420, 1449, 1522.— Вер.-жовт.

³⁴ Сімович В. Леся Українка на Буковині. У кн.: Костенко А. І. Спогади про Леся Українку.— К., 1963.— С. 206.

³⁵ Там же.— С. 207.

цей переклад здійснила, не зважаючи на великі труднощі й витрату енергії, що їх спричиняло перекладання з діалекту. Щоб обійти цензуру, Л. Українка передала, приблизно в 1902 р., рукопис перекладу Сімовичеві, який і робив всі можливі, хоч і безуспішні старання, щоб його надрукувати. Про сам цей переклад Сімович писав у згадуваних вже своїх спогадах так: «Переклад я читав. Він був дуже гладкий і мені подобався більше за Павликів, хоч і той переклад я й досі вважаю за непоганий»³⁶. Не мав Сімович успіху при своїй спробі видати «Ткачів» у «Всесвітній Бібліотеці» й тому вислав його назад до Києва. Так цей переклад і загинув. Леся Українка була цим дуже знеохочена й підозривала, що він не загубився, а був знищений у момент тривоги, і тому ще раз почала перекладати драму «Ткачі». І знову її повідомили, що значна частина цього нового перекладу згублена (другий рукопис перекладу був у Сімовича). В листі до О. Кобилянської Леся Українка писала: «А від когось білого (це від самої Л. Українки — прим. моя, О. К.) та сама редакція («Вільна Україна» в Петербурзі) просить його переклад «Ткачів» Гавптмана, що хтось колись полишив у Чернівцях у когось гарньогокого (це в О. Кобилянської — прим. моя, О. К.) — либонь рукопис і досі в когось лежить? Я оце зараз напишу до Сімовича й попрошу піти до когось (до О. Кобилянської — прим. моя, О. К.), узяти той переклад і післати мені поштою, чей же дійде... Тільки нехай хтось буде добрий відшукати той рукопис (десь має бути в чийомусь столику)»³⁷. Переклад той так і не був опублікований за життя Л. Українки, а його неповний рукопис зберігається тепер у рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Слід тут також згадати, що Л. Українка зробила переклад «Ткачів» і російською мовою, який вийшов окремою книжечкою у видавництві «Донская речь» 1905 року.

Драмі Гауптмана «Ткачі» Леся Українка присвячує найбільше місця у деяких своїх статтях, вважаючи, що вона «послужила до певної міри прямим зразком для більшості новіших суспільних драм», а «намічених в ній одній тем вистачило б на декілька окремих творів різних авторів»³⁸. «У Гауптмана,— пише Леся Українка,— усі дійові особи, члени натовпу його «Ткачів» зв'язані не тільки спільними умовами життя, а й спільним настроєм, що переходить різні фази і набуває різних відтінків у різних осіб... Ми можемо уявити собі цих же осіб і при іншому настрої, зв'язаних іншою фабулою, усе-таки вони не втрачають значення й інтересу, кожна з них, як це буває і в дійсному житті, служить ще й сама собі метою, і через це в читача нема того вражіння, яке дістаємо після прочитання будь-якого твору письменників старих шкіл, а саме, що помри головний «герой» або зникни головна теза твору, так «другорядним» особам уже й робити на світі нічого, хоч зараз померти, бо вони тільки й жили для «освітлення» чи «відтіннення», а самі по собі нікому не потрібні»³⁹. Кожна з цих осіб,— пише Леся Українка,— «вповні індивідуальна, ткачі і ткачихи Гауптмана зберігають до кінця властивості своїх характерів і ні разу не дивують нас яким-будь неочікуваним поступком»⁴⁰.

У «Ткачах» Леся Українка вбачає вплив неоромантизму з його нама-

³⁶ Сімович В. Леся Українка на Буковині. У кн.: Костенко А. І. Спогади про Леся Українку.— К., 1963.— С. 207.

³⁷ Костенко А. Спогади про Леся Українку.— К., 1963.— С. 456.

³⁸ Леся Українка. Європейська соціальна драма кінця XIX століття. В її: Твори. Нью-Йорк: Тищенко й Білоус, 1954.— Т. 12.— С. 217.

³⁹ Леся Українка. Про літературу...— С. 18.

⁴⁰ Леся Українка. Європейська соціальна драма кінця XIX століття.— С. 215.

ганнями визволити людину не від натовпу, а в натовпі, розширити її права, дати їй змогу знаходити собі подібних людей, дати деяким із них змогу піднятися до вищого рівня. Людині в натовпі визнаються права в літературі; як би вона не була зв'язана умовами, що її оточуть, і як би вона не була залежна від інших людей, вона все-таки наділена особистим характером і має зацікавлення сама собою. Таким чином, натовп як стихія зникає, а на його місце приходить суспільство — союз незалежних людей.

Деякі паралелі з «Ткачами» бачить Леся Українка у драмі Октава Мірбо «Дурні пастирі», як також і в «Голоті» В. Винниченка, де натовп подається як збір точно визначених особистостей, об'єднаних спільними умовами життя, особистостей, «що мають кожна свою фізіогномію, що різко відрізняється від других». Так для Винниченка, як і для Гауптмана людина натовпу є не бутафорською приналежністю, не манекеном для примірювання костюмів, а людиною у повному розумінні того слова, поставленою у своєму середовищі і піднесеною разом з ним так близько, що й це середовище перестає уже видаватися фоном після того, як воно поділилось на рівновартісні, але не рівнозначущі постаті.

Певна розбіжність думок постала довкола проблеми подібності «Лісової пісні» і «Затопленого дзвону», яку найдокладніше розбив Віктор Петров. В обох цих творах Петров бачить «тематичну й текстуальну» близькість, яка в'яже Лесю Українку із символізмом та неоромантизмом початку ХХ століття. Починаючи з назви «драма-казка», обидві п'єси мають ту саму загальну тему, характеристику дійових осіб, як також чимало інших спільних подробиць. На основі відповідних цитат Петров вказує на подібності Мавки і Равтенделяйн, двох лісовичок «без батьків», в яких «однакові шляхи й однакова доля. Вони однаково йдуть до людей, обертаються у жінок, відчувши в собі жіноче самофірне серце. І та і та не витримують свого кохання, воно приносить їм біль і страждання. Вони йдуть у країну забуття, в царство нерухомих, зачарованих вод»⁴¹. Попри всі численні паралелі Петров в обох творах бачить також значну різницю і показує її знову в постатях Мавки і Равтенделяйн, стверджуючи, що Леся Українка розвинула образ Мавки як протилежність образу Равтенделяйн. «І Мавка і Равтенделяйн напівлюди, напівельфи. І важко сказати, чого в якій з них більше: людського чи стихійного. В Мавці, певно, більше людського, у Равтенделяйн більше стихійного, природного»⁴². У загальному Петров бачить безпосередній вплив «Затопленого дзвону» на «Лісову пісню». «Лісова пісня», — пише Петров, — трагедія Мавки, «Затоплений дзвін» — трагедія майстра Гайнриха». На його думку, «Леся Українка спростила Гайнриха, зробивши з «Гайнриха» Лукаша. Так само спростила вона й Марту, Гайнрихову жінку, що за композиційним розміщенням дійових осіб відповідає «Лісовій пісні» дружині Лукаша, Килині»⁴³. Крім спільної романтичної тематики в обох авторів, Петров зауважує також, що «Леся Українка досить близько дотримувалась композиційних схем, запропонованих у Гауптмана, з тією, правда, різницею, що українська письменниця часто подвоює, дублює дійових осіб. Так вона, як це ми вже зазначили, Гауптманового Водяника-Нікельмана розподілила на Мавку й на Русалку, протиставивши ці два образи»⁴⁴.

⁴¹ Петров В. «Лісова пісня» // Леся Українка. Твори.— Нью-Йорк, Тищенко й Білоус, 1954.— Т. 8.— С. 170.

⁴² Там же.— С. 170.

⁴³ Там же.— С. 172.

⁴⁴ Там же.— С. 175.

Деякі поправки до тверджень Петрова про подібність «Лісової пісні» й «Затопленого дзвону» намагається внести Р. Задеснянський⁴⁵. Він ставить питання про те, чи ознайомлення нашої письменниці з німецькою драмою «Затоплений дзвін» спонукало її до написання «Лісової пісні», чи постав цей твір самостійно, і у відповідь наводить цитату з листа Лесі Українки до матері, в якому читаємо: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку в умі держала, ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимось лісом із маленькими, але дуже густими деревами. Потім я у Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечічним вона мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського... Видно, уже треба було мені їх колись написати»⁴⁶. Задеснянський далі вказує на ту ж саму драматичну зав'язку в обох драмах, на спільні та відмінні риси характеру Мавки і Равтенделайн, на незалежність Лесі Українки у змальовуванні фантастичного світу, причому деякі подібності, що тут трапляються, випливають, на його думку, «з певних спільних вірувань народу німецького й українського»⁴⁷, думка, якої дотримується також А. Гозенпуд⁴⁸. Г. Гауптман хотів у своєму творі показати боротьбу двох світоглядів, сумніви і шукання митця, konieczність для творчості пожертвувати всім «людським (родиною, пошаною, становищем у громаді), пожертвувати для самоти, для творчості, для чогось надлюдського», він хотів звернути увагу на те, що все ж «людське» сильне в кожній людині, а тим паче в митцеві, що його твори (як каже Лісова Баба) «тебе самого перейшли і ти скорився їм, як раб, а не творець»⁴⁹. З другого боку, завданням Лесі Українки в «Лісовій пісні» було висловити на тлі фантастики й фабули ідею, «що в кожній людині, яку ще не зробили людські будні і турботи своїм рабом, є нахил до краси, є туга за ідеалом, є те, що Мавка зве «цвітом душі», який «скарби творить, а не відкриває, хоча часто людина сама в собі того не бачить»⁵⁰. Признаючи багато спільних рис у «Лісовій пісні» й «Затопленому дзвоні», Задеснянський відкидає можливість наслідування або запозичення.

Б. Романенчук також думає, що в обох драмах маємо ту ж саму проблему — мистецтво і життя, з тим, що «Леся розв'язує цю проблему в ідеалістичному, не матеріалістичному плані, по лінії романтизму, а не по лінії натуралізму»⁵¹. Ідеалізм переважає у Лесі Українки, матеріалізм у Гауптмана.

Дискусії над порушеним В. Петровим питанням про спільність тематики в Лесі Українки і Гергарта Гауптмана виникли, як видно, лише з переконання дискутантів про те, що Петров вважає «Затоплений дзвін» джерелом для «Лісової пісні». Насправді ж такого твердження у нього нема. Спільність тематики, на яку вказує Петров, не означає, що твір одного з двох авторів служив джерелом для твору другого. І тому, не відкидаючи тверджень В. Петрова, можна одночасно погодитись і з тезами дискутантів, які зовсім слушно покликаються на вияснення самої авторки «Лісової пісні» про початки цієї драми, для якої образи героїв з'являються уже в давніх її фольк-

⁴⁵ Задеснянський Р. «Лісова пісня» Л. Українки та «Затоплений дзвін» Гауптмана. В його: Леся Українка. б. м. 1945.— С. 107.

⁴⁶ Там же.— С. 98.

⁴⁷ Там же.— С. 105.

⁴⁸ Леся Українка. Театр. Редакція... А. Гозенпуд.— К., 1946.— С. 25—2.

⁴⁹ Задеснянський Р. «Лісова пісня»...— С. 107.

⁵⁰ Там же.— С. 108.

⁵¹ Романенчук Б. Гергарт Гауптман. Київ—Філадельфія.— 1959, рік 10 (ч. 4/55).— Лип.-серп.— С. 26—32.

лорних записках, що їх вона робила для М. Драгоманова. І Л. Українка і Г. Гауптман черпали з фольклорних джерел, які часто звучать «спільною мелодією по всіх країнах і землях»⁵². Звідси й можна виводити спільні риси обох обговорюваних п'єс. Отже, Леся Українка, пишучи «Лісову пісню», здійснювала давній задум з тим, що при цьому вона, мабуть, не знехтувала овочів її пильних студій західноєвропейської філософії, літератури тощо, між тим також і Г. Гауптмана, драмою «Затоплений дзвін» якою, захоплювалась, хоч і говорила, що «Гавптман зробив помилку — надто мало дав своїй п'єсі фольклорного забарвлення»⁵³.

Узагалі Леся Українка високо цінувала Г. Гауптмана як драматурга і, на її думку, «рішуче нове слово в драматургії належить не Ібсену, а радше Гавптману»⁵⁴. Вкінці годиться ще звернути увагу на те, що в 1901 р., перебуваючи в О.Кобилянської у Кімполунзі, Леся Українка опрацювала статтю про п'єсу Гауптмана «Міхаель Крамер» і планувала опублікувати її у журналі «Жизнь». Ця стаття, на жаль, ніколи не появилася друком, ані не збереглася до наших днів.

Згадуючи О. Кобилянську, мусимо вказати також і на її ознайомленість з творчістю Гауптмана. Відомо ж бо, що вона жваво цікавилася німецькою літературою, класичною (Гете, Шіллер, Гердер, Гайне) і сучасною (Гауптман, Шпілбаген та інші), а про Гауптмана казала: «Я Гавптмана люблю»⁵⁵. В той же самий час вона й критично висловлювалась про деякі його твори. Ось, наприклад, у листі до Осипа Маковея від 5 лютого 1898 р. вона писала: «Прочитала-м і «Затоплений дзвін» Гавптмана, але я просто розчарована. Самої легенди він ледве доторкається. Символіки аж нездорово — так много, і чоловік надармо шукає одної сильнішої провідної ідеї і чогось, що в'язало би все в купу. Згоджуюсь цілком з критикою Франка у Вашім «Віснику»⁵⁶. Іншим разом, говорячи про «Затоплений дзвін», Кобилянська каже, що «Се гарне: я Гавптмана люблю. Там в однім місці говорить Генріх про свій дзвін, з якого він сам невдоволений: «Ін ден телерн клінг'т ес, ін ден берген ніхт», каже він. Пані С. додала: се і в артисти іноді так буває. Люди його твором надихаються, запевняють його, що він колосальний або знаменитий, а в його власній самітній груді гомонить й-о-г-о дзвін, що твір недобрий. І певно, що воно тоді так є. Лиш коли дзвін у грудях каже, що він добрий — тоді він щось варт. Се щось дивне — той інстинкт, пані С., і я у нього дуже вірю»⁵⁷. В іншому ж листі до О. Маковея з 12 квітня 1901 р. Кобилянська радить йому піти на виставу Г. Зудермана «Щастя в углі» і Г. Гауптмана «Самотні люде» та говорить про цю останню драму, що це «дуже гарна штука»⁵⁸.

Сам Осип Маковей був, напевно, добре знайомий з творами Гауптмана і подібне можна сказати про Наталію Кобринську, яка в листі до нього, писаному в справі її новели «Душа — психологічний ескіз», згадує Гауптманову п'єсу «Ганусине Успення», зазначаючи, що в «Гауптмана представляються галюцинації вмираючої, а в мене присутньої...»⁵⁹.

⁵² Леся Українка. Театр.— С. 26.

⁵³ Стешенко О. Ясній пам'яті товариша. В: Костенко А. І. Спогади про Лесю Українку.— С. 329.

⁵⁴ Бабишкін О. Драматургія Лесі Українки.— К., 1963.— С. 354.

⁵⁵ Кобилянська О. Твори: У 3 т.— К., 1956.— Т. 2.— С. 706.

⁵⁶ Кобилянська О. Твори: В 5 т.— К., 1963.— Т. 5.— С. 320.

⁵⁷ Кобилянська О. Твори: В 3 т.— Т. 2.— С. 706.

⁵⁸ Кобилянська О. Твори: В 5 т.— Т. 5.— С. 479.

⁵⁹ Книш І. Смолоскип у темряві; Наталія Кобринська й український жіночий рух.— С. 254.

Цікавилась творчістю Гауптмана також Людмила Старицька-Черняхівська. У своїй статті з нагоди 25-ліття українського театру вона згадує «чудову драму Гауптмана «Ткачі», вказує на брак героя у ній, індивідуальності, яка виносилася б понад загальний рівень і була репрезентантом певного класу суспільства, і при цьому висловлює думку, що «коли соціальна драма буде ширити принципи знищення особистої психології, вона дійде до символізму і втратить реальність і силу»⁶⁰.

Хоч не маємо конкретних доказів, проте можемо без найменшого сумніву твердити, що більшість наших письменників знала драми Гауптмана. Те саме можна сказати й про наших літературних критиків, одним з яких був, між іншим, Симон Петлюра. Він цікавився літературою і переважно західноєвропейською, йому були відомі також твори Гауптмана, зокрема «Ткачі» залишили в нього тривале враження. Тому й не дивно, що в 1922 р.— році шістдесятиріччя Гауптмана, Головний Отаман доручив Р. Смаль-Стоцькому привітати драматурга з цієї нагоди й передати йому щось «на пам'ятку». Роман Смаль-Стоцький відвідав Гауптмана у Дрездені сам, бо Богдан Лепкий не міг бути присутнім через недугу, а інший (мабуть, В. Винниченко — прим. моя, О. К.) відповів на запрошення такими словами: «Як Гауптман хоче мене пізнати, хай до мене прийде...» У час відвідин Гауптмана український представник розповів йому «про наш нарід, його літературу, його мистецтво, його боротьбу та стремління» і був здивований, «як мало Схід Європи його дотепер цікавив». Новиною для Гауптмана було, «що рухи народів Сходу проти Москви мають свої коріння у тих великих течіях, що за посередництвом Німеччини пішли на Схід»⁶¹.

А тепер коротко про переклади Гауптманових творів українською мовою. Раніше ми вже згадали переклади його «Ткачів», виготовлені М. Павликом і Л. Українкою. Тепер додамо, що через рік після появи «Ткачів» українською мовою у «Львівському науковому віснику» зі своїми перекладами деяких драм Гауптмана виступив Антін Крушельницький, великий ентузіаст театру. Він сам пробував своїх сил у драматургії, ба навіть у п'єсах «Орли» й «Артистка» намагався «прищепити українській драматургії модні тоді й модерні на ті часи принципи драми Ібсена та Гауптмана, але, не володіючи спеціальним даром драматурга, Крушельницький зі своїми п'єсами в театральний репертуар не увійшов»⁶². Зате своїми перекладами з Гауптмана він виконав велику роботу в напрямі ознайомлення з ним українського читача.

В році 1899 він видрукував свій переклад п'єси «Ганусине Успення» спочатку в газеті «Руслан»⁶³, а відтак окремою книжкою⁶⁴. У цьому ж «Руслані» Крушельницький помістив свій переклад драми «Візник Геншель»⁶⁵, який опісля вийшов окремо накладом українсько-руської видавничої спілки у Львові 1900 р.⁶⁶ Драму «Візник Геншель» переклав 1908 р. також Борис

⁶⁰ Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру.— С. 343.

⁶¹ Смаль-Стоцький Р. Гергарт Гауптман і Україна.— Париж: Тризуб.— 1933.— 5 лют.— Рік 9 (Ч. 6/364).— С. 4.

⁶² Антонович Д. Триста років українського театру, 1619—1919.— Прага, 1925.— С. 163.

⁶³ Гауптман Г. Гануся; драма у двох частих // Переклав А. Крушельницький.— Руслан.— 1899.— Ч. 198, 202—216. Також окремо, накладом А. Хойнацького.— Львів, 1899.

⁶⁴ Гауптман Г. Гануся; драма у двох частинах.— Див. ч. 63 (Руслан).

⁶⁵ Гауптман Г. Візник Геншель; драма в 5 актах. Переклав А. Крушельницький // Руслан.— 1899.— Ч. 246—280.

⁶⁶ Гауптман Г. Візник Геншель; драма в 5 актах. Переклав А. Крушельницький.— У Львові, 1900.— С. 140.

Грінченко⁶⁷, якому завдячуємо також перекладом драми «Перед сходом сонця»⁶⁸. Цю останню драму українською мовою дав Ф. Федорців⁶⁹. 1912 р. у Києві появилася переклад твору Гауптмана «Втеча Габрієля Шіллінґа»⁷⁰.

«Затоплений дзвін» появилася в українському перекладі Миколи Голубця⁷¹. Знаменною подією слід вважати переклади вибраних творів Гауптмана, що їх опубліковано в Харкові за редакцією і з передмовою Сергія Родзевича⁷². Чи збірка Родзевича містила давніше зроблені переклади Гауптманових творів (Павлик, Грінченко, Крушельницький), чи були це переклади, зроблені іншими людьми, неможливо встановити, бо це видання неприступне за кордоном, а в радянських джерелах воно майже цілковито замовчане, за винятком однієї замітки, в якій говориться про нього, нібито воно вийшло у двох томах у 1930-1934 рр.

Протягом довгих років ми не маємо ніяких інших перекладів із Гауптмана українською мовою. Щойно 1956 р. Держзвизд України в Києві опублікував переклад драми «Перед сходом сонця», що була поставлена на радянській сцені в 1941 р. як єдина п'єса, котра «показує, що Гауптман почуває фашизм ворогом культури»⁷³. Тут, в еміграції, Богдан Романенчук переклав новелу Гауптмана «Карнавал»⁷⁴.

Коли йдеться про постановки драм Гауптмана на українській сцені, то треба зазначити, що найбільшу популярність мали «Ткачі», «Візник Геншель» та «Затоплений дзвін», і ці драми були введені в репертуар «Молодого Театру». Зокрема, «Затоплений дзвін» з його фантастикою давав режисерові величезні можливості використати свою фантазію при впровадженні нових методів гри на сцені. Гірські вершини, хаос, каміння, скелі, дерева й води заповнювали сцену так, що акторам не було де ходити. І це, кажучи словами К. Станіславського, змушувало артистів і режисера «привичаїтися до нової мізансцени й грати в спосіб, що був новий на сцені», й таким чином допомогти акторові «викликати в нього, без його волі, нові рухи й методи гри»⁷⁵. Подібно новими методами почав уже в «Молодому Театрі» користуватися частково й Лесь Курбас, підготовляючи «Затоплений дзвін», хоч ці методи були в той час мало зрозумілі подекуди навіть освіченим глядачам. Тому й Панас К. Саксаганський назвав таку постановку «формалістичною, антихудожньою виставою»⁷⁶, а Б. Бойко говорить про постановку «Зато-

⁶⁷ Гауптман Г. Драма на 5 дій. З нім. мови пер. Б. Грінченко. У Києві, 1908.— С. 80.

⁶⁸ Гауптман Г. Перед сходом сонця; драма на 5 дій. З нім. мови переклав Б. Грінченко. У Києві, 1908.— С. 92.

⁶⁹ Гауптман Г. Перед сходом сонця; драма в 5 діях. Переклав Ф. Федорців.— Львів, 1912.

⁷⁰ Гауптман Г. Втеча Габрієля Шіллінґа.— К., 1912.— С. 92.

⁷¹ Гауптман Гергарт. Затоплений дзвін; нім. драма-казка. Переклав Микола Голубець. Львів, 1916 (Рецензія: Михайло Ю. Яцків. «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана в укр. перекладі). Шляхи.— Ч. 5—8.— Стор. 319—323.— 1917). Друге видання цього перекладу появилася у Києві у видавництві «Серп і молот», 1918 р., стор. 135. Уривок з першої дії «Затопленого дзвону» в перекладі М. Голубця появилася в журналі «Наші дні», рік I (ч. 13) груд. 1942.

⁷² Гауптман Г. Вибр. твори. за ред. і з передм. С. Родзевича.— Харків, 1930 (Містить переклади: «Перед сходом сонця», «Ткачі», «Червоний півень», «Боброва шуба», «Візник Геншель»). Які твори увійшли до другого тому збірки не пощастило встановити.

⁷³ Див.: «Гергарт Гауптман». Большая Советская Энциклопедия.— 1952.— 2-е изд.— Т. 10.— С. 271—272.

⁷⁴ Гауптман Гергарт. Карнавал. Пер. Б. Романенчук.— Київ—Філадельфія.— Рік 10 (ч. 4/55).— С. 2—11.— Ч. 6/57.— С. 13—17.— Лип.— 1959.— Лип.-груд.

⁷⁵ Constantin Stanislavski. My Life in Art. Translated by J. J. Robbins. 1948.

⁷⁶ Саксаганський П. Думки про театр.— К., 1955.— С. 172.

Засідання Філологічного факультету Українського вільного університету.
На першому плані, зліва направо сидять: Василь Лев, Олекса Горбач, Володимир
Янів. Літній семестр в УВУ. Мюнхен. 24 липня 1984 р.

Василь Лев розмовляє з пресов. Платоном Корниляком.
Мюнхен. Липень 1984 р.

Василь Лев. Початок 90-х років.

леного дзвона» як «нецікаву загальним трактуванням, ані виконанням ролів, інтересну хіба що декораціями Петрицького»⁷⁷.

Не можна при цій нагоді не згадати також і «Новий Львівський театр», який після успішної двомісячної діяльності у Проскуріві переїхав до Винниці як театр при Начальній Команді Галицької Армії і досягнув найвищого розвою, коли його режисером став Гнат Юра⁷⁸. Тут якраз у 1919 р. приготовлено до вистави «Затоплений дзвін». З виїздом Начальної Команди Галицької Армії з Винниці «Новий львівський театр» поділився на дві частини: одна частина давала вистави в Балті, Бірзулі, а відтак перетворилася на Похідний театр при ЧУГА⁷⁹. Друга частина «Нового львівського театру» залишилася у Винниці і разом з артистами Молодого театру створила Новий драматичний театр ім. І. Франка під управою Гната Юри. Театр цей, що належав до ЧУГА, ставив, крім «Надії» Г. Гаерманса, також «Затоплений дзвін»⁸⁰.

Перший в Україні європейського типу Державний драматичний театр, до складу якого входила група митців, об'єднаних раніше в Національному зразковому театрі (утворений 1917 р.) включав у свій репертуар, побіч «Примар» та «Нори» Г. Ібсена, також «Візника Геншеля» Г. Гауптмана, а постановку цієї драми здійснив Ол. Загаров⁸¹. Коли ж Державний драматичний театр від 15 березня 1919 р. прибрав назву Державний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, він, знову ж завдяки Загарову, включив у свою програму Гауптмана «Затоплений дзвін» і «Ткачів». Цей самий режисер поставив опісля, у дні 18-го квітня 1922 р., «Візника Геншеля» в Українському театрі у Львові. Окрему популярність мала в той час п'єса «Ткачі», ідейні мотиви і зміст якої запевняли їй успіх тим паче, що, як подає радянська критика, «політичні і художні суперечності, властиві творчості Гауптмана, тоді ще не були широко відомі, отже, не впливали на оцінку глядачем ідейної значимості цієї драми»⁸².

Не від речі буде вказати, що ставлення радянської критики до творчости Гауптмана не завжди було прихильне, бо він «не зв'язував вирішення судьби дрібнобуржуазного «одинокого чоловіка» з революційним перетворенням суспільства». Розроблення Гауптманом суспільних протиріч Німеччини означало, на думку радянської критики, його капітуляцію перед буржуазною дійсністю. Повним протиріч видається радянським критикам також політичний шлях Гауптмана. Йому закидається, що коли в 1913 р. він виступав за мир і проти війни, під час Першої світової війни він прилучився до німецьких націоналістів і у відкритім листі до Р. Роляна оправдував імперіалізм. Гауптманові береться за зле також те, що в час захоплення влади Гітлером він залишився у Німеччині і далі був членом Академії мистецтв. На тему ставлення Гауптмана до фашизму журнал «Червоний шлях» помістив окрему статтю з закидом, що в час панування гітлерівської сваволі Гауптман мовчав, «як у рот води набрав». Мовчав він, коли фашисти вигнали з

⁷⁷ Юрій Бойко [псевд]. Молодий театр. Укр. Літ. Газета (Мюнхен).— Ч. 9(63).— С. 4.— 1960.— Вер. (Роль Равтенделяйн виконала Олімпія Добровольська — прим. моя, О. К.).

⁷⁸ Серед акторів театру були Олімпія Добровольська, Поліна Самійленко, Галина Орлівна, К. Коханова, О. Ватула, Василь Кречег, Гречаний, Любич-Парахоняківна та ін.

⁷⁹ У травні 1920 р., у Літвіні, театр інтерновано й осаджено на Ялівці. Звільнені з інтернування артисти дісталися до Львова, де частина їх дала початок т. зв. Українському незалежному театрові.

⁸⁰ У 1920 р. театр цей поїхав до Черкас: частина його артистів вернулася до Галичини й дала почин Драматичному театрові в Тернополі 1921 р.

⁸¹ Цим театром Загаров керував 4 роки, переїжджаючи в 1921 р. до Львова.

⁸² Український драматичний театр.— К., 1959.— Т. 2.— Рад. період.— С. 60.

Німеччини гордість німецького театру, режисера Макса Райнгардта, відрахували з Пруської академії Томаса Манна, Ал. Дебліна, Л. Франка, Я. Вассермана та ін.⁸³

Коли тенденційно дивитися на твори Гауптмана (а це робить радянська критика), можна вважати ці закиди до певної міри слушними. Однак докладніші їх студії показують, що автор «Ткачів», «Візника Геншеля» і «Флоріяна Гаера» не міг покинути Німеччину. Це видно з кожного речення цих п'єс, коли належно розуміти їх мову, яка, на нашу думку, неможлива без поживи з німецького ґрунту. Реакція ж Гауптмана на поточні події була завжди продуктивної натури радше, ніж моральної. Навіть такий на перший погляд революційний твір як «Ткачі» постав не з хотіння соціального протесту, а просто з оповідань Гауптманового діда, що їх зберіг і далі плекав рідний німецький ґрунт соціалістично наставленого часу. Наскрізь неправильним і фальшивим є переконання тих, хто закидає Гауптманові зраду чи залишення його ідеалів. Його спротив ніколи не був базований на думках-опініях чи переконаннях. Він виявлявся не назовні, а всередині. В першій фазі цей спротив був завжди продуктивною податливістю, а у другій фазі він був тим, що в німецькій термінології можна б висловити як «ібервіндунг дурх гештальтунг». І тому Гауптман ніколи не міг би бути продуктивним на еміграції, тоді як, наприклад, Томасові Маннові завдячуємо якраз творами з відстороні, бо він, супроти Гауптмана, не міг би був творити в час Третього райху.

Популярність Гауптмана скоро перейшла межі Німеччини. Його твори швидко поширювалися в інших країнах Європи, серед них, хоч і з певним запізненням, також і в Україні. Не маємо, щоправда, усіх його творів в українських перекладах. Та коли взяти під увагу всі факти нечуваного переслідування усіх культурних заходів в Україні московською, білою чи червоною цензурою, тоді з певною гордістю можемо ствердити, що порівняно з іншими народами ми не дуже залишилися позаду, коли говоримо про поширення творів драматурга такої мірки, як Гергарт Гауптман. Велику роботу в цьому напрямі вже пророблено. Треба сподіватися, що при більш сприятливих для нашої культури умовах нам скоро пощастить виповнити існуючі ще чималі прогалини в перекладах нашою мовою і в дальшому поширенні творів одного з найбільших не тільки німецьких, а й світових драматургів.

⁸³ «Фашизм і Гергарт Гауптман» // Червоний шлях.— 1933.— Рік II.— № 10.— С. 227.

***VI. ІСТОРІЯ НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО
УКРАЇНИ***

КОМІСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЄВІ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА (1919—1933): ЇЇ ПРОГРАМА І ДОСЯГНЕННЯ

Вступні зауваги

Історія українського права як окрема наукова дисципліна доволі молода, хоч наукова, дослідницька праця у цій ділянці українознавства розпочалася ще минулого століття.

Причиною цього було політичне становище Центральної і Східної України після скасування автономічної української держави у другій половині 18-го сторіччя. Із-за браку українських університетів і наукових установ дослідження історії права, провадилося головним чином у російських університетах, в яких викривали тільки російське право. Йдучи за прикладом російської загальної історії, у курси російського права механічно вводили також історію права українського. Спочатку в корпус російської історії і російського права вводили тільки право Київської Русі т. зв. доби княжої, чи земської, а згодом уведено також історію та історію права доби Великого Князівства Литовського, т. зв. литовсько-руської або інакше — західноруської, зокрема що стосується права тієї доби.

Не набагато краща була ситуація на українських західних землях під австрійською окупацією. У наслідок малого сприяння віденського уряду розвитку української науки взагалі, а правничої зокрема, а також української політики польської крайової адміністрації у Галичині в полонізованому Львівському університеті були заборонені студії слов'янських прав, крім історії польського права. В міру надто вже скромних засобів студіями українського права опікувалося створене у Львові 1873 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а перших університетських лекцій у цій царині Західна Україна дочекалася щойно в 1920—25 рр. і то в нелегальному таємному українському університеті. У 1921 р. створено кафедру історії українського права в еміграційному Українському вільному університеті у Празі, яка продовжує своє існування у Мюнхені, новому осідку УВУ.

Заснування комісії

Цей стан змінився з відновленням української державности. Заснована українським урядом 1918 р. Українська академія наук у Києві дуже скоро, бо вже 27 січня 1919 р. утворила окрему Комісію для вивчення історії західно-руського та українського права. Комісію запропонував академік Федір Тарановський, який став її першим головою. Членами комісії були академіки Дмитро Багалій, Богдан Кістяківський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Іван Каманін, Вадим Модзалевський і Віктор Новицький (став секретарем Комісії).

У цьому складі Комісія проіснувала недовго. Її останнє засідання відбулося 5 червня 1919 р. Спричинилися до того обставини революційного часу, а зокрема те, що голова Комісії емігрував до Югославії (де став академіком Сербської академії наук), академік Кістяківський помер, академік Багалій виїхав із Києва, а академіки Левицький і Каманін занедужали й

соро померли. Внаслідок того у травні 1920 р. Соціально-економічний відділ УАН тимчасово припинив діяльність Комісії.

Нова доба Комісії настала після того, як у липні 1920 р. на кафедрі західноноруського та українського права УАН обрано академіка Миколу Василенка, який став її другим (й останнім) головою. Він відновив діяльність Комісії і зумів згуртувати в ній низку визначних дослідників історії українського права. Комісія розпочала свої регулярні щотижневі засідання 8 січня 1920 р. За перше десятиріччя Комісія відбула 224 засідання. У них неодмінно брали участь усі члени Комісії і частково гості. На засіданнях намічувалося програму праці Комісії, схвалювалося пропозиції членів щодо їх праць, а особливо дискутовано й схвалювалося до друку праці, читані членами. З уваги на те, що при тому виринали часто теоретичні й методологічні проблеми засадничого, тривалого значення, Комісія вирішила друкувати протоколи своїх засідань. Протоколи готував секретар Комісії. На жаль, надруковано тільки протоколи від 1 червня 1926 р. до 1 липня 1927 р.¹ Протоколи засідань від 1 липня 1927 р. до 1 липня 1929 р. надруковано в VII випуску «Праць» Комісії, який за дорученням влади знищено після виходу з друкарні, і невідомо чи десь в Україні або на Заході зберігся примірник того видання². Протоколи мають неоціненну вартість не лише як джерело відомостей про комісію та її членів (які були елітою тодішніх знавців давнього українського права), а й як документ доби, в якій уперше закладено основи для збірної систематичної, дослідницької праці, що мала на меті завершення створення окремої самостійної науки — історії українського права.

Співробітники Комісії

Співробітники першої Комісії, останнє засідання якої відбулося 5 червня 1919 р., були вже названі, тому тут варто подати тільки склад нової Комісії, яка розпочала працю з початком 1921 р.

Головою Комісії став академік Микола Василенко, а її найактивнішим співробітником і секретарем упродовж дванадцятьох перших років був Лев Окіншевич. Під кінець існування Комісії його на посту секретаря заступили спершу Василь Гришко, а згодом Олександр Юрченко.

Членами-співробітниками Комісії були українські старші та молодші науковці І. Балінський, В. Барвінський, С. Борисенко, С. Гоголь, О. Добров, С. Іваницький-Василенко, В. Камінський, А. Кристер, М. Максимейко, О. Малиновський, Н. Масляков, І. Мінаков, В. Новицький, О. Орищенко, В. Отамановський, Н. Попов, В. Романовський, О. Сикорський, М. Слабченко, П. Сосенко, М. Тищенко, М. Товстоліс, О. Тулуб, І. Чечот, І. Черкаський, Є. Шманкевич, В. Щербина і Б. Язловський.

Членами-гостями були О. Андріяшек, М. Кістяківський, О. Плевако, Н. Полонська-Василенко і А. Ярошевич.

Проблеми й завдання Комісії

На початку своєї діяльності, ще за першого голови академіка Ф. Тарановського, Комісія уважала своїм головним і невідкладним завданням приготування й видання студійних матеріалів для потреб новостворених ка-

¹ Праці Комісії для вивчення історії західноноруського та українського права. Вип. VI (за роки 1919—1929).

² На основі усної інформації проф. Л. Окіншевича.

федр історії українського права в університетах України. Оскільки пам'ятки права доби Київської Русі були вже переважно опубліковані для вжитку в російських університетах, то Комісія передовсім звернула увагу на видання пам'яток українського права дід литовсько-руської й козацької держави. Було заплановане видання Литовського Статуту третьої редакції (1588 р.); актів Генерального Суду; Полтавських судових актів; віднайдених актів Луцького Трибуналу, а також хрестоматії з історії українського права. Виконати ці завдання Комісії не вдалося із-за двох причин: її короткого існування й несподіваного закриття радянською владою в Україні університетів і особливо правничих факультетів.

Узявши до уваги змінену ситуацію, Комісія у новому складі, під головуванням академіка Василенка, не залишаючи раніших планів, за перше завдання прийняла науково-дослідну працю, зокрема монографічне опрацювання найважливіших й найменш висвітлених питань з історії литовсько-руського й козацького періодів.

Комісія та її нове керівництво добре розуміли свою історичну місію у царині історії українського права. Після ліквідації університетів та їхніх правничих факультетів увесь тягар відповідальності за цю ділянку української науки ліг майже лише на неї³. Широкий діапазон програми праці, наміченої Комісією і значною мірою нею виконаної, засвідчує, що вона усвідомлювала своє завдання. Ось головні напрями програми:

1. Монографічне опрацювання важливих недосліджених питань;
2. Археографічні розшуки й студії та видання важливих матеріалів;
3. Словник української правничої старовини;
4. Бібліографічні посібники;
5. Курс-підручник історії українського права й пов'язані з ним проблеми.
6. Власне видання: Праці комісії.

Монографічне заповнювання прогалин

Хоч українські та інші вчені вже впродовж двохсот років вивчають минуле українського права, проте з огляду на політичні обставини їхні дослідження не завжди об'єктивні, і в них наші досягнення часто зараховані, як здобутки інших народів. Крім того, низка питань, навіть стосовно цілих історичних дід недосліджена або неповна. Цей факт, а також брак кафедр історії українського права та інших наукових установ, присвячених цій дисципліні, призвели до того, що й досі немає повного систематичного курсу історії українського права, а то й студійного підручника. Маючи це на увазі, Комісія поставила на передній план своєї праці встановлення питань і проблем, які варто монографічно дослідити, щоб заповнити прогалини в повному обсязі нашої правничої культури.

За короткий час свого існування Комісія виготувала й надрукувала близько 200 наукових, переважно джерельних праць. Більшість з них подано в огляді з нагоди 10-річчя діяльності Комісії, що його склав секретар Л. Окіншевич⁴. Для загального погляду на їх тематику й розмаїтість згадаємо тут тільки декілька найважливіших праць.

³ У 20-х роках недовго існувала Секція історії українського права на Харківській науково-дослідницькій кафедрі історії української культури, керівником якої був член-кореспондент ВУАН і член Комісії для вивчення історії українського права Микола Максимейко. Також наприкінці 20-х років на юридичному факультеті Київського інституту народного господарства відкрито кафедру історії українського права // Праці... Вип. VI.— С. 16, 17, 20.

⁴ Праці...— К., 1929.— Вип. VI.— С. 11—30.

Голова Комісії опрацював проблеми, пов'язані зі скасуванням Литовського статуту в Україні як обов'язкового права; конституцію Пилипа Орлика; територію України XVII ст. Він же підготував збірку матеріалів до історії українського права, відкритих членами Комісії в архівах України та Росії і здебільшого досі не друківаних.

Л. Окіншевич видав друком монографію про центральні установи України за Гетьманщини, яка стала класичною у літературі про цю добу української державности. Дуже активний член Комісії І. Черкаський опрацював монументальну історію громадських (копних) судів в Україні XVI—XVIII ст., яка вийшла як два окремі випуски «Праць Комісії...» ч. IV і V. Молодий дослідник С. Борисенко досліджував право литовсько-руське й надрукував працю про народження професійної адвокатури в той період. Ще інший дослідник — Г. Попов — опрацював віднайдені ним акти Луцького трибуналу. Проф. М. Слабченко працював над правничим устроєм Запоріжжя, а проф. М. Максимейко над широкою редакцією «Руської Правди». Як бачимо, тематично праці Комісії охоплювали всі три періоди української історії і стосувалися передовсім недосліджених чи неясних проблем українського права.

Відкриття і дослідження джерел

Більшість праць базується на віднайдених чи досі неопрацьованих джерельних матеріалах. Щоб здобути їх, Комісія відряджувала членів до різних архівів в Україні й Росії, особливо до Москви (Л. Окіншевич, С. Борисенко) і Санкт-Петербурга (І. Черкаський), до Харкова (М. Тищенко, І. Черкаський, Л. Окіншевич, М. Слабченко) і Чернігова (М. Слабченко, І. Черкаський). Також багато уваги присвячено справі розшуків й досліджень у багатих архівах Києва. Відряджені члени Комісії були зобов'язані складати точні звіти про свої поїздки. Деякі з них були надруковані у «Працях Комісії»... Особливо цінний звіт (надрукований у «Працях...» Вип. 2) проф. О. Малиновського про працю у Москві, який має 49 друкованих сторінок. Студії московських і ленінградських архівів, зокрема архіву міністерства юстиції і закордонних справ виявили необхідність висвітлення українсько-російських відносин ще з 1654 р. На превеликий жаль, багато збірок неочіненних документів й інших пам'яток минулого України, зібраних Комісією, не було надруковано, а чимало таких, які були вже надруковані чи складені у друкарні (зскрема велика неочіненна збірка грамот маґдебурзького права академіка Василенка), було знищено перед друкуванням.

Словник-енциклопедія української юридичної старовини

До особливих проектів Комісії належало укладення словника-енциклопедії української юридичної старовини на основі архівних джерел і літератури. На початку 1925 р. для виконання цього плану обрано підкомісію у такому складі: І. Черкаський, С. Борисенко, Л. Окіншевич, В. Новицький і М. Тищенко. Наприкінці того ж року залучено до праці всіх членів Комісії. Мабуть, праця потребувала більшої концентрації, бо на засіданні Комісії 20 листопада 1926 р., знову створено підкомісію з п'яти осіб, якій доручено вести справу. Підкомісія працювала над словником разом із співробітниками Українського центрального архіву давніх актів. Із повідомлень про діяльність Комісії⁵ довідуємося, що праця посувалася хутко: 1925 р. було

⁵ Праці...— Вип. I.— С. 3; Вип. 2.— С. 9; Вип. 3.— С. 9; Вип. 6.— С. 20.

виготовлено 1500 словникових карток; у листопаді 1926 р.— 7313, а в половині 1927 р.— понад 10 тисяч. На жаль, через розгром ВУАН цей великий цінний матеріал загинув: не появившись друком.

Характерно, що Комісія розглядала можливість співпраці над цим словником із Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові. На засіданні 9 квітня 1927 р. член Комісії В. Отамановський (згодом засуджений у процесі Спілки визволення України) повідомив, що «у правничому відділі НТШ у Львові для юридичного словника вибиралося терміни з актового матеріалу. Це треба мати на увазі. Голова Комісії Василенко зауважив, що «за сучасних умов на-вряд чи буде можливість здобути матеріали зі Львова»⁶. Так воно і сталося.

При тому варто пригадати, що поза Комісією йшла довший час тривала праця над укладенням російсько-українського словника правничої мови. Номінальним головою цієї робочої групи був академік А. Кримський, а насправді керував нею член Комісії Іринарх Черкаський. Словник був надрукований накладом УАН у Києві 1926 р.⁷ Він містить понад 67 тисяч реєстрових слів.

Видання Комісії

Віддаючи до друку перший випуск офіційних збірників Комісії, її голова й редактор видань академік Василенко із задоволенням (більш ніж виправданим) підкреслив у передмові таке: «Випускаючи у світ перший випуск своїх наукових праць, Комісія сподівається незабаром випустити і другий. Можливість бачити свої наукові праці друком,— додав він,— це найкращий стимул для енергійної наукової дослідницької роботи»⁸. Ці слова він писав у вересні 1925 р. Отже, від січня 1919 р. до кінця 1925 р., тобто повних шість літ, довелося Комісії та її співробітникам чекати на перший друкований доказ їх копійкою дослідницької праці. З тих, надто обережних слів Василенка, можна догадуватися, що це видання було заплановане, як періодичне, принаймні тривале.

Вийшло вісім томів — випусків «Праць...» Виходили вони як збірники Соціально-економічного відділу Української академії наук (у пізніших роках називаної Всеукраїнською академією наук) з окремою нумерацією того відділу. Видання подавало свою назву також французькою мовою, в якій вражає як термінологія, так і транскрипція⁹. Інколи французькою мовою подавано також резюме праць (випуски 4 і 5).

Перший випуск побачив світ 1925 р., другий — 1926 р., третій — 1927 р., четвертий і п'ятий — 1928 р., шостий — 1929 р., сьомий і восьмий — 1930 р. Усі ці випуски є на Заході, крім сьомого, який був уже надрукований і прямо з друкарні владою забраний і знищений. Два його примірники, узяті з друкарні Василенком і Окіншевичем, пропали в час війни. За усною інформацією Л. Окіншевича цей випуск був дуже цінний. У нім були вміщені дуже важливі праці М. Слабченка про Генеральний суд України-Гетьманщини, М. Максимейка про походження «Руської Правди», В. Новицького про значення окреслення «Руська земля» в Літописі Нестора, а крім того, були в нім протоколи засідань Комісії та ін. «Праці...» спочатку містили лише статті-дослідження, але згодом прибрали подекуди вигляду журналу й містили також рецензії, критику, публіцистику і бібліографію. Випуски 4 і

⁶ Праці Комісії.— К., 1927.— Вип. III.— С. 494.

⁷ Російсько-український словник правничої мови. УАН. Зб. Іст.-філ. відділу.— К., 1926.— Ч. 41.

⁸ Праці.— К., 1925.— Вип. I.— С. 9.

⁹ Travaux de la Commission Pour L'etude del Histoire du droit occidental Russ et Oukraïne.

5 містять тільки велику джерельну монографію Іринарха Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв.». Восьмий випуск містить другу частину ґрунтовної монографії Лева Окіншевича «Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв.». Редактором праць був М. Василенко, передмови якого передували всім випускам цього видання.

Комісія запланувала і друге постійне видання, а саме: «Матеріали по історії українського права», з яких появився лише перший том¹⁰. Два дальші, підготовані до друку — один М. Василенком і другий Л. Окіншевичем — не діджалися появи, а матеріали, призначені для них, загинули. Особливо цінними у виданому I-у томі є передмова М. Василенка і Ф. Чуйкевича «Суд і розправа у правах малоросійських».

На шляху до курсу історії українського права

У вступі до другого випуску «Праць» Комісії... її голова академік М. Василенко накреслив основні завдання і мету Комісії: «підготування матеріалів та ґрунту для створення наукової історії українського права»¹¹. Згодом із цього питання розгорнулася широка дискусія на засіданнях Комісії¹², повідомленнях про її діяльність¹³ та в окремих статтях членів Комісії¹⁴.

Головними питаннями для виконання цього завдання Комісія вважала проблеми теоретичного характеру, передовсім визначення предмету дисципліни історії українського права, її періодизації та методики праці. Важливість цих проблем підкреслив секретар Комісії Л. Окіншевич, закінчуючи огляд десятиріччя Комісії на переломі 1928—1929 рр.: «Формальний зміст, — писав він, — цього звідомлення не міг дати повного уявлення про темп і характер роботи Комісії, про ті численні й складні питання принципового та методологічного характеру, що стояли раз у раз перед нею у зв'язку з цілком новою роботою творення самостійної й витримано-систематичної науки історії... українського права»¹⁵.

Ця лаконічна заувага містить у собі майже патетичний маніфест Комісії про її історичну місію творити щось н о в е — самостійну науку історії українського права, якої до того часу насправді не було. Не було можливо йому в тогочасних умовах подати виразно, чому саме її не було. Причини були ясні: невідраднє політичне становище України і прямий його наслідок: брак українських університетів та науково-дослідницьких установ і, що гірше, включення української правничої культури в систему російського права. Ті ж самі причини, після короткого періоду українізації, яка закінчилася з початком тридцятих років, перервали працю Комісії й не дали змоги втілити в життя й цього плану.

¹⁰ Матеріали до історії українського права.— К., 1929.— Т. I.— ВУАН.

¹¹ Праці.— К., 1926.— Вип. 2.— С. 3.

¹² Праці.— К., 1927.— Вип. 3.— С. 470—472; 499—500. Протоколи засідань комісії від 2 і 9 жовт. 1926 р. та 18 черв. 1927.

¹³ Праці.— Вип. I.— С. 4; Вип. 2.— С. 3, 10, 13; Вип. 6.— С. 10, 20.

¹⁴ О к і н ш е в и ч Л. Наука історії українського права. Право-державне. Україна.— К., 1927.— Кн. 1—2.— С. 105—130; Н о в и ц ь к и й В. Державне минуле України як предмет науки // Україна.— К., 1929.— Кн. 9.— С. 3—17; М а л и н о в с ь к и й О. Курс історії права українського народу.

¹⁵ Праці...— К., 1929.— Вип. 6.— С. 21.

Грандіозна ревізія

Як було вже згадано, усю українську правничу минувшину до 1648 р. російська наука включила в свою «общеруську» схему й тому першою та основною проблемою для складання схеми українського права було відібрання того, що належало українському народові та його культурі, зокрема правничій.

Це відзначали як передумову утворення української правничої схеми всі провідні історики українського права: Василенко, Окіншевич, Малиновський, Новицький, Чубатий, Лашенко. Ці два останні започаткували цей процес сепарації права українського від права московського у своїх курсах історії українського права, які, на жаль, не були закінчені. Дискусія над цими курсами, яка велася на засіданнях і у виданнях Комісії, і стала головним стимулом для укладання силами членів комісії конкретного плану створення курсу українського права.

Великий поштовх до цього дав Комісії відважний виступ представника білоруської науки, професора історії й історії права Університету в Мінську В. Пічети¹⁶. Він відзначав, що хоч у праві у с і х слов'янських народів є спільні риси, тільки українському й білоруському народам заперечувано право досліджувати своє право окремо на тій підставі, що його утворив російський народ і тому воно, маючи спільні риси, не підлягає індивідуальному вивченню. Спираючись на виступ Михайла Грушевського з 1904 р.¹⁷, який заперечив звичайну схему російської історії, яку підтримав російський історик В. Пресняков¹⁸, Пічета вимагає, щоб «відмовитися від думки про спільність «руського» історичного процесу і разом із М. Грушевським та В. Пресняковим визнати, що в історії Ростово-Суздальської Русі був процес, що не продовжував історичної долі Київської доби, а розвивався паралельно цій добі¹⁹. Варто відзначити, що автор мимо українізації був примушений це вимагати п'ять років після того, як він звертався з подібним закликом до «владсть імущих». Ось його тодішні слова: «Дослідники з централістичними настроями бачили у всіх складних слов'янських етнографічних формуваннях тільки єдиний «русский народ», історію якого вони уявляють собі як невинне й систематичне прагнення до національної єдності під владою наслідників Московської держави. В наш час етнографічному монізму настав кінець. Тільки своерідна наївність в оцінці культурних рухів окремих народів примушує цих дослідників ще й досі триматися старого, вже віджилого уявлення про національний монізм в історії великоруського народу. Час уже облишити оці теорії явно метафізичного походження і зробити грандіозну ревізію усіх висновків минулої дослідницької праці. Ця переоцінка всіх історичних цінностей потребує певної мужності, бо ми занадто звикли користися поглядом авторитетних істориків та юристів²⁰. Обговорюючи цитовані праці проф. Пічети, секретар Комісії Л. Окіншевич не зміг

¹⁶ Пічета В. Очередные вопросы белорусской историографии // Весты Нар. Ком. Просвещения ССРБ. В. 11—12 (1922).— С. 31; Распрацо гісторыі літоуска-белорускага права XV—XVI сталяцьяу у гістаграфіі // Польша.— 1926.— Т. 8.— С. 169—178; 1927.— Т. 2.— С. 125—150.

¹⁷ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Стати по славяновіденю.— Вип. II.— С. 298—304.

¹⁸ Пресняков В. Образование великорусскаго государства, 1918.

¹⁹ Пічета В. Распрацоука.— № 8.— С. 169—170.

²⁰ Пічета В. Очередные вопросы.— С. 31.

утриматися від заяви, що він з ними цілком погоджується. Тут він, безперечно, висловлював думку всієї Комісії, яка відважно приступила до цієї ревізії вікової дискримінації.

Предмет історії українського права

Побіч цієї ревідикації самостійности українського права важливим стає питання, що власне, становить це право. Українські історики права, у тому числі й члени Комісії, переконані, що ним є національне право, яке витворилося упродовж століть на українській території, котре відбивало характер її населення. Особливо підкреслює це акад. О. Малиновський, який заявляє, що «право — це одна з ознак національности»²¹. Цей погляд сходиться з поглядом першого в Західній Україні історика й професора історії українського права М. Чубатого²², який обмежував предмет цієї дисципліни до меж української території і національности. Натомість проф. Л. Окіншевич²³ вводить в межі предмету не лише науку, що висвітлює постання й розвиток правничих норм діючих серед українського народу і ним утворених, а й норми, які під українською державною зверхністю правили також неукраїнським населенням.

З уваги на довші періоди недержавности чи неповної державности України особливо важливу роль відіграє звичаєве право, котре, як безсумнівно доказано, у своїй основі перетривало ці доби. Воно й зв'язувало державні доби і ним користувалося населення навіть під чужим правом займанця. Тому роль звичаєвого права в системі історії українського права особливо важлива. З уваги на це поряд із Комісією для вивчення українського права в УВАН діяла також Комісія для вивчення українського звичаєвого права.

Більшість істориків українського права залишає поза обсягом цієї дисципліни чуже право, яке було накинене українському населенню чужою державою. М. Чубатий думає, що таке право цікавить нашу дисципліну лише для того, щоб дослідити, як воно спричинилося до заникання давнішого права або як право українське впливало на чуже й витворювало нові правні інститути чи просто його асимілювало²⁴. О. Малиновський вважає, що «з огляду на те, що поруч із своїм правом український народ користувався і правом чужим, минуле українського народу в царині права треба назвати історією права українського народу, а не історією українського права»²⁵. Так він і назвав свою статтю на цю тему. Додамо, що проф. Малиновський вимагає аби курс історії українського права містив також чуже право, бо воно належить туди, оскільки ним користувався український народ²⁶.

²¹ Праці...— Вип. 3.— С. 393.

²² Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права.— Мюнхен, 1976.— Вид. 4.— С. 3—4.

²³ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства.— Мюнхен: Український вільний університет, 1954.— Вид. 2-е.— С. 4—5.

²⁴ Чубатий М. Огляд історії...— С. 4; Čubaty Nikolaus. Gegenstand der Geschichte des ukrainischen Rechtes. Contributio Histoire de Ukraine au VII Congress International des Sciences Historique.— Varsovie, 1933.— НТШ.— Lviv, 1933.— С. 326—330.

²⁵ Малиновський О. Курс історії права українського народу // Праці...— К., 1927.— Вип. 3.— С. 394.

²⁶ Там же.— С. 393.

Періодизація історії українського права

Чимало дискусій провела Комісія на своїх засіданнях, а також поодинокі її члени між собою над періодизацією історії українського права. Досі панівною була схема Михайла Грушевського, за якою написана (на жаль, незакінчена) його велика «Історія України-Руси». Її дотримуються обидва автори перших, також незакінчених, курсів історії українського права, М. Чубатий і Р. Лашенко. Вони поділяють її на чотири державні, чи напівдержавні періоди загальної історії України, зокрема на земський, або князівський — до половини XIV століття; литовсько-руський — до кінця XVI ст.; козацький XVII—XVIII ст. та новий, яким розпочато постання української держави 1917 р. До останнього, за Чубатим, входить державне право до наших часів²⁷. У своїй доповіді на 7-му Міжнародному історичному конгресі у Варшаві 1933 р.²⁸ М. Чубатий поширив свою періодизацію на два додаткові періоди. Його нова система обіймає періоди княжий, литовсько-український, польсько-український, козацький і російський та австрійський. В останньому періоді місцеве право було замінене (за винятком давнього, живого ще звичаєвого права) правом окупантів. Зауважимо, що система перша походить із 1921 р., бо пізніші видання «Огляду...» досі не були, на диво, виправлені²⁹.

З цієї періодизацією не погоджується секретар Комісії Л. Окіншевич. Хоч свій нарис історії українського державного права³⁰ він уклав за раніше поданою періодизацією, зокрема за періодами князівсько-земським, литовським, польським, гетьманським та імператорським, то зробив це, як признається, «для вигоди» не з переконання, що така періодизація відповідна. Згодом він подав проект такої періодизації: дофеодална доба, а після неї три майже тристарічні доби — раннього феодалізму (X—XIII), розвиненого феодалізму (XIV — початок XVI ст.), станової держави (XVI—XIX ст.) та модерної держави³¹. Свою ширшу мотивацію цієї складної системи він доповнює вимогою стосувати строгий принцип соціологічно-порівняльного методу досліджень історії права. Догматичний метод, для якого така традиційна періодизація вигідна є недостатній.

Окрему думку щодо цієї проблеми має Віктор Новицький. Спираючись на «цілком доведений фактично М. Грушевським перехід київської державності виключно в галицько-волинську», він вимагає розділити історію, у тому числі й історію права цих двох українських держав, на дві окремі доби та їх окремо досліджувати³². Отож замість одної «князівської доби» вести дві: київську (X—XII ст.) та галицько-волинську (XII—XIV ст.). Хоч одна доба заходить за другу, та час розквіту обох держав чітко відмежовує ці обидві доби. Новицький дорікає історикам українського права Окіншевичеві, а також Чубатому за нехтування дослідження права галицько-волинської держави. Зокрема він критикує Чубатого, який все ж таки знав різницю між правом обох держав, тобто Київської і Галицько-Волинської, відзначивши окремий період *Tempus Juris Ruthenicalis* в історії західноукраїнської княжої держави (1340—1434 рр., 1506 р.). На думку Новицького, треба було період цього «Темпусу» з уваги на «преваги ретроспективних рис щодо суто

²⁷ Чубатий М. Огляд історії...— С. 5.

²⁸ Čubaty N. Gegenstand...— С. 330.

²⁹ Окіншевич Л. Наука історії українського права. Право державне.

³⁰ Окіншевич Л. Лекції...— С. 11—15.

³¹ Там же.— С. 11—15.

³² Новицький В. Державне минуле України як предмет науки.— Україна.— С. 6—7.

українських правних явищ «долучити до галицько-волинської доби»³³. Новицький у своїй вимозі не йти за історичним поділом, йде далі, але за окремою долею-історією поодиноких земель навіть вимагає студій, окремої, на його погляд, третьої стадії у розвитку давньої княжої держави, а саме Волині, яка після розкладу західноукраїнської держави поволі з'єдналася з правобережними князівствами в межах Литовського Великого Князівства³⁴.

Дискусія у рамках Комісії над періодизацією історії українського права залишиться цінним матеріалом для майбутніх істориків, які візьмуться писати загальну історію України чи історію її права. На жаль, у згаданій дискусії не зроблено, тим самим справа створення курсу історії українського права не посунулася ні на крок вперед.

Метод готування курсу

Про методологію на засіданнях Комісії багато дискутовано, про що свідчать надруковані протоколи й деякі статті у «Працях...» й поза ними. На засіданні Комісії 2 жовтня 1926 р. акад. О. Малиновський прочитав доповідь «Курс історії права українського народу», до якого долучив завершальні тези. Третя теза твердила, що курс треба написати колективно, і тим повинні б зайнятися обидві Комісії: Комісія для вивчення історії українського права і Комісія для вивчення права звичаєвого.

Про доповідь та її тези дискусію проведено 9 жовтня на наступному засіданні, в якому взяли участь також члени Комісії для звичаєвого права, котру очолював проф. А. Кристер.

Присутні погоджувалися з пропозицією колективної праці над курсом, але лунали голоси і проти поспіху із-за браку монографічних опрацювань чимало важливих питань. Для складання плану і програми підготовки Курсу обрано комісію до якої увійшли академіки О. Малиновський і М. Василенко та проф. А. Кристер.

Після того дискусію над курсом відновлено на засіданні 18 червня 1927 р. Академік Малиновський прочитав план курсу, який мали б виготовити колективно. Широка дискусія виявила поділ думок, передовсім щодо питання, чи це має бути курс, чи збірник статей. Більшість висловилося за збірник статей. Дальшою проблемою був метод за яким має бути виготовлений збірник статей, зокрема чи за періодами, чи за окремими галузями права. Було ще й питання, чи вже розпочинати працю, чи відкладати. Думка більшості — починати. Голова Василенко признався до думки про колективне виготовлення курсу — не збірника, зауважуючи, що є багато добрих колективних праць. Приймаючи за прийняту засаду колективності, голова запропонував залучити до раніше обраної комісії ще Л. Окіншевича і С. Борисенка, що й було схвалено. На цьому закінчено надруковані протоколи.

В останньому друкованому звіті про працю Комісії за десятиріччя до кінця 1928 р. записано пропозицію голови Комісії М. Василенка створити книжку до читання — збірник* окремих статей окремих фахівців, яка охоплювала б науку історії українського права взагалі. Чи це є відгомін засідання від 18 червня 1927 р., чи щось інше — невідомо. Зате відомо, що до кінця існування Комісії ані курс, ані збірка статей таки не появились. Прик-

³³ Новицький В. Державне минуле України...— С. 11.

³⁴ Там же.— С. 15.

* Мабуть, малося на увазі читання лекцій, тобто викладання.

ро, але не появились також заплановані раніше індивідуальні повні курси: історії державного права Окіншевича та загальний Василенка. Так і залишилася справа, на превеликий жаль, досі. Надруковано тільки нарис історії державного права Л. Окіншевича в журналі «Україна», про що була вже мова раніше.

Виховання наукової молоді

У вступі до першого випуску «Праць Комісії...», її голова й редактор видань академік Василенко написав таке: «За наших часів (вересень 1925) існує єдина тільки катедра історії західно-руського та українського права при Українській академії наук. На ній і лежить, таким чином повинність продовжувати досліди в галузі історії цього права, що має уже не абияку попередню літературу³⁵. З повним правом міг шановний академік додати, що ця історична повинність з цієї самої кінчености поширилася й на не менш важливу ділянку вишколювання молодих науковців — істориків українського права, яких у нормальних обставинах мали б готувати правничі факультети українських університетів.

Це відзначив секретар Комісії Лев Окіншевич у своєму дуже цінному звіті «Десять років праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права (1919—1929)»: Інформуючи, що з доручення Комісії багато членів Комісії систематично вивчало науку історії західноруського та українського права, він підтвердив потребу «підготувати освічених представників нашої науки, що згодом могли б і викладати цю дисципліну» в університетах³⁶, що водночас і допомагало б їм при готуванні науководослідних праць.

А втім, сам метод праці Комісії давав для цього чудову нагоду. Комісія під проводом свого голови академіка Василенка — найвизначнішого історика українського права того часу, а водночас знаменитого педагога й організатора наукової праці — розділювала поміж своїми членами теми праць і після виготовлення їх, збірно їх прочитувала, дискутувала й схвалювала до друку. Широкий діапазон тематики праць, читаних на періодичних засіданнях Комісії, і глибина дискусії під проводом ерудита такого як акад. Василенко, давали її членам добру нагоду набути широку систематичну освіту, потрібну науковцям. Друковані протоколи цих засідань виявляють, що дискусії велися не лише над поодинокими читаними працями чи проблемами, а й над завданнями української історичної, зокрема правничої науки порушували проблеми теорії та методики наукової праці, усе це на тлі свіжо-написаних, переважно джерельних праць членів. Ось так Комісія стала не тільки верстатом дуже продуктивної науково-дослідної праці, а й школою для підготовки нових українських правників-науковців, який при довшому існуванні Комісії та в доброму політичному кліматі міг відробити вікові занедбання в науці історії українського права та вивести її на світовий форум.

До того ж деякі члени Комісії мали змогу пройти ще й окрему аспірантуру при кафедрі історії України під проводом Михайла Грушевського, президента Укакадемії (як Лев Окіншевич) або при кафедрі історії українського права, якою керував професор Василенко, голова Комісії (як Петро Сосенко, Олександр Юрченко й, може, інші).

³⁵ Праці... — Вип. I. — С. 9.

³⁶ Там же. — Вип. 6. — С. 17, 20.

Дуже корисно й надійно свідчить про Комісію та її можливості на майбутнє вік її членів. Із 32 членів, які довше чи коротше брали участь у роботі Комісії з 1920 р. нам відомий вік 23 осіб. Поділивши їх на 5 вікових груп, маємо таку картину:

Вік	Ч. членів	% (приблизно)
19—30	9	40
31—40	5	20
41—50	2	10
52—60	4	20
вище 60	3	10
	23	100 %

До цього варто додати, що наймолодший член мав 19 років, а найстарший (одна особа) 71 рік. Перша вікова група охоплює 5 осіб віком 19—25 років й 4 особи від 26 до 30 років. Пересічний вік усіх 23 членів становить заокруглено 39 років. Коли зважити, що майже всі співробітники Комісії мали основну академічну освіту, а також деякий науково-дослідний набуток, то Комісія могла сподіватися на довготривале й надійне існування.

Кінець діяльності Комісії

Завершивши своє перше десятиріччя, Комісія вступала в нове з великими надіями. Закінчуючи своє ювілейне повідомлення, секретар Комісії Л. Окіншевич навіть вірив, що незабаром відновлять правничі факультети в університетах України й праця Комісії набере нових вимірів³⁸. Загальновідома наївність науковців у політичних справах виявилася яскраво й цього разу за досить короткий час — у березні 1930 р. в Оперному театрі столичного Харкова відбулася прем'єра «політичної опери» — процес Союзу Визволення України, провідними персонажами якого побіч колишніх політичних діячів, були академіки С. Єфремов і М. Слабченко та 13 інших наукових співробітників Всеукраїнської академії наук. Був це давно запланований акт закінчення українізації України, яка проти сподівань тих, що її дозволили, вибухнула яскравим полум'ям національної свідомості й культурного піднесення.

На цьому процесі не лише були засуджені два члени Комісії — академік М. Слабченко і Д. Отамановський, але теж видано вирок смерті самій Комісії. За інформаціями секретаря Комісії Л. Окіншевича з часу процесу Комісії не дозволено ніякої наукової діяльності. Навпаки — доручено забрати з друкарні вже надрукований 7-й випуск «Праць Комісії...», а з ним знищити інші складені, що чекали своєї черги до друку твори. Самої Комісії з невідомих причин не розпущено, хоч у 1933 р. не включено її у список установ Академії наук. Так вона, як кажуть, була похована без музики.

За Комісією пішли й її члени. Крім засуджених у процесі, заслано Борисенка, Новицького, Сосенка, Барвінського, Романовського й можливо інших. Дехто, як Л. Окіншевич, рятувалися виїздом поза межі України. Дивним дивом співтворець Комісії, її перший секретар Лев Окіншевич та два пізніші секретарі Василь Гришко і Олександр Юрченко вижили, емігрували на Захід. Двом першим моя щира подяка за інформації про Комісію, її працю й долю.

ПЕРЕГІНСЬКО ТА АДМІНІСТРАЦІЯ СТОЛОВИХ ДІБР ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ДО 1939 року

Про Перегінсько як одну з дотацій Кафедрального собору в Галичі, а згодом як Столових дібр Галицької митрополії в історії Української Церкви дуже мало згадок. Ще й досі ця сторінка адміністрації нашої Церкви не є належно опрацьована, а навіть до деякої міри хибно потрактована¹.

У XVII ст., а точніше — 1656 р. згідно із зізнаннями перед ґродським судом у Львові ротмістра Юрія Балабана, батько якого мав мати відповідні документи, але вони згоріли під час війни, поширився переказ, що село Перегінсько Кафедральному соборові в Галичі надав князь Федір Ольґердович, брат короля Ягайла. Достовірність цього переказу годі підтвердити², але є історичні дані, що князь Федір Ольґердович був тоді в Галицькій Волості й мав в управі Жидачівську землю. Це надання мав затвердити 1470 р. король Казимир Ягайлович, але документів про це немає. Збереглася, як уже згадано, до наших часів грамота короля Казимира від 15 вересня 1475 р. (без місця видання) про передачу монастиря Перегінсько wraz із селами Андрієві Свистельницькому, названому в актах «крилоським митрополитом» або «адміністратором у Крилосі». Саме цей еромонах Андрій Свистельницький після скасування Галицької митрополії 1380 р. і прилучення її як єпископства до литовської митрополії за митрополита Михайла (у світі Михайла кн. Друцького-Соколинського, 1474—1477) був т. зв. намісником київських митрополитів для галицького єпископства. Таким же намісником після нього був (до 1493 р.) Йоасаф, з цього ж роду Свистельницьких, архимандрит Святоюрського монастиря у Львові та, ймовірно, перший намісник, який осів у Львові, бо до того часу намісники (як теж і деякі владики) жили у Крилосі (востаннє Галицький протопресвітерат).

Та згодом, після Свистельницьких³, почалася торгівля привілеями Перегінського монастиря: котрийсь із ченців цього ж монастиря⁴ передав привілеї монастиря жидачівському старості Збожному, а цей за 100 гривень знову продав монастир Матвієві Гембицькому з Куропатник. Торгівля перегінським монастирем wraz із його земельним майном тривала аж до 1540 р., тобто до часу, коли тогочасний намісник Макарій Тучапський став першим львівським єпископом (1539—1549). Щойно в 1548 р. по важкій боротьбі, зокрема з польським духовенством (у проводі якого був польський львів-

¹ Левицький М. Прикарпатская Русь.— Т. I.— С. 36—38; Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich, I.—Wien, 1856.

Знову ж в нашій енциклопедії, яка появилася у вільному світі (Т. 5, Париж — Нью-Йорк, 1966) під гаслом «Перегінсько» (стор. 1984) не лише немає згадки про те, що це столові добра Гол. Митрополії, але це гасло майже дослівно передруковане з Україн. Рад. Енциклопедії (К., 1963.— Т. II.— С. 46) й, очевидно, фальшиве.

² Федір Ольґердович помер бл. 1431 р. Див.: Крип'якевич І. Історія України.— С. 75 і 98, там же ж і важливіша бібліографія про первісну назву Перегінська Перегін, є записка еп. Йосифа (Шумлянського) з 1669 р. // Нива.— Львів, 1938.— Ч. 7—8.— С. 268.

³ Родовим гніздом Свистельницьких, відомих в історії Української Церкви діячів, включено з еп. львівським Єремєю (у світі Євстахій, 1666—1676) є Свистільники, село на Рогатинщині (Галицька Земля, востаннє Бурштинський деканат, Галицький протопресвітерат).

⁴ Крип'якевич І., а на с. 75, там же ж і важливіша бібліографія. Під цю пору більшовицької окупації Перегінсько (або Перегінське), належить до Рожнітвського району Івано-Франківської області.

ський архієпископ Бернард Вільчек, що всіма силами намагався не допустити до відновлення Галицької єпархії) та польським магнатськими родами, які поділилися майном колишньої Галицької митрополії, єпископ Макарій добув у короля Жигмонта реституцію Перегінська. Та помимо цієї реституції єпископу Макарієві не вдалося повністю повернути монастирське майно, яке перейшло у приватні руки. Перегінський монастир підупав і щойно за єпископату Йосифа (Шумлянського, 1667—1708), у 1691 р. його відновлено і почалася друга фаза бою за загарбане польською шляхтою майно Перегінсько.

За посередництвом польського короля Яна III Собеського єпископу Йосифові вдалося відібрати від князя Яблоновського частину столових дібр Перегінська⁵, що коштувало єпископа Йосифа крім королівської допомоги 70 тисяч тодішніх польських золотих. Маєтки Перегінська тоді, тобто в XVII ст., займали багато більше простору, ніж у 1939 р.⁶ Туди належали села Купно, Ріпне, Дуба, Лецівка, Дубшара, Вільхівка й містечко Рожнівів. До соборної церкви в Перегінську належало ще село Підгороддя, яке знову власним коштом за 20 тисяч польських золотих придбав пізніший львівський єпископ і київський митрополит Лев III (Шептицький, 1748—1779). Внаслідок скарги єпископа Йосифа декретом Люблинського трибуналу з 1693 р. усі ці маєтності Перегінська визнано єпископу Йосифові як власність львівського єпископату, тобто кол шньої Галицької митрополії.

Тодішні декрети польських судів для магнатів королівської Польщі мали вартість шматка паперу, а згодом власники маєтностей Рожнітова Конецпольські збройно захопили перегінські владичі маєтки. Почався довголітній процес із польськими магнатами, що його вели наслідники єпископа Йосифа: Варлаам (Шептицький, 1709—1715), Атанасій (Шептицький, 1715—1746) і Лев III (Шептицький, 1748—1779). У цей час, під польським правлінням, тобто до 1772 р., бо того року Галицька Волость перейшла під владу Австрії, судитися з польськими магнатами Конецпольськими та їх наслідниками було нелегко, тим паче, що до Конецпольських, а пізніше Скарбків, долучилися ще й отці єзуїти, яким передано частину маєтностей галицького владичтва. Таким чином процес вівся не лише по світських судах, але справа загарбання майна галицького владичтва опинилася перед трибуналом папської нунціатури у Варшаві. Врешті цей процес закінчив — на жаль, із матеріальною шкодою для галицького владичтва — останній з єпископів львівських, Микола (Скородинський, 1799—1805). Силою цього договору низка сіл, які колись належали до Галицького владичтва, залишилися при родині Скарбків за оплатою належної суми, відсотки з якої були призначені на утримання пароху у Крилосі, бо цей парох із владичих дібр не мав ніякої дотації. І коли львівське єпископство складалося з дібр Перегінсько, Підгороддя, Крилос і кілька домів у Львові, що завдало згодом великих матеріальних клопотів першому митрополитові відновленої Галицької митрополії Антонові (Ангеловичеві, 1756—1807—1814)⁷. По ньому то залишилась на Стрийській землі пам'ятка з наполеонських війн, яка перейшла у фольклор і в історію під назвою «Свячений потік».

⁵ Левицький М. Прикарпатська Русь.— С. 37.

⁶ «Історичні постаті Галичини XIX ст.» о. митр. Тит Войнаровський.— Спогади з мого життя.— С. 61. «Адміністрація Столових Дібр Галицької Митрополії».— Тигли.— Нью-Йорк, 1961. До 1939 р. крім Перегінська належали ще до Столового майна Гал. Митроволі Лолін і Нягрин.

⁷ Левицький М. Прикарпатська Русь.— С. 37—46.

«СВЯЧЕНИЙ ПОТІК»

У лісі за 13 кілометрів від села Сенечола⁸ в напрямку Долини під горою, що зветься Січкою, пливе потік. Над цим потоком 18 червня 1809 р. за наказом тодішнього віята громади Костя Джуловича, популярно званого Костелина, та його приятеля селянина Маланчука із сусіднього села Вишкова затримано митрополита Антона, який з офіціалом отцем д-ром Михайлом Гарасевичем утік в Угорщину, щоб урятувати свої життя.

Того ж 1809 р. Австрія уже п'ятий раз вступила у війну проти Наполеона I, маючи проти себе майже всю Західну Європу (за винятком Англії), у тому числі Росію та створене Наполеоном Варшавське князівство, уряд якого зразу ж наказав галицьким полякам підняти повстання проти Австрії. Поляки, мріючи про відновлення колишньої королівської Польщі під протекторатом Наполеона I, вістря повстання насамперед звернули проти українців, репрезентантом яких (як це завжди в історії Галицької Волости було) був Митрополит на Святоюрській горі у Львові. А знову ж митрополит Антін, знаючи «польську золоту свободу», бо ледве 37 років минуло від часу, коли Галицьку Волость зайняла Австрія, зразу ж того 1809 р. видав відозву до своїх вірних під назвою «Хто є заатакованою стороною — Австрія чи Франція?», в якій імператора Наполеона одверто назвав напасником.

Внаслідок здобуття французькими військами Відня (13 травня 1809 р.), а польськими легіонами Сандомира й Замостя (18 травня 1809 р.) і, врешті, 21—28 травня того ж року Львова юрба польських революціонерів вдерлася до митрополичої палати й, «шукаючи зброю», не пощадила навіть собору Святого Юра, домагаючись «смерти зрадника», яким мав бути митрополит Антін стосовно Наполеона I. Марними були протести митрополита та його офіціала отця д-ра М. Гарасевича, як теж і «запевнення» польського генерала Рожнецького, що нікому «не станеться ніяка кривда». Навпаки: митрополиту Антонові наказано в Божественних літургіях згадувати не цісаря Франца I, як до того часу, а тільки Наполеона I, а водночас наказано поширити між духовенством і вірними надруковані польським революційним урядом прокламації, легючки та відозви, в яких містилися заклики до мобілізації та бунту проти Австрії. Коли ж митрополит Антін категорично відмовився виконати цей наказ, називаючи його віроломством, і заявив, що не визнає ні польської революційної влади, ні «напасницької центральної влади», яку ім'ям Наполеона очолює князь Юзеф Понятовський, 7-го червня 1809 р. митрополиту Антонові було вручено наказ про заборону виїзду з міста, а в разі непослуху він мав відповідати перед військовим судом. Усе приватне майно митрополита конфісковане, як також розграбовано митрополичі маєтності в Перегінську, де забрано весь запас збіжжя, усю худобу й вивезено все устаткування⁹.

Того ж таки дня 7-го червня 1809 р. на таємному засіданні консисторії було одногосно вирішено, що митрополит Антін мусить рятувати своє життя, тим паче, що прийшли звістки про успішні бої австрійського війська й подекуди відступ французької армії. Переодягнені у світський одяг, наступного дня вийшли пішки зі Львова митрополит Антін з отцем д-ром М. Гарасевичем, котрого мали вивезти як закладника, щоб найкоротшою і найменш небезпечною дорогою (Винники—Бірка—Жидачів) дістатися до Бескидів і — коли знайде потреба — в Угорщині перечекати найнебезпечніший час.

⁸ «З нотатника Шпарголяра» // Америка, 1959.— ЧЧ. 43, 243, 247.

⁹ Шкоду пізніше обчислено на величезну тоді суму — 79 тисяч золотих ринських.— М. Левицький. Прикарпатська Русь.— С. 21.

Останньою місцевістю їхньої мандрівки було село Сенечіл, розкинуте в лісах на самому тодішньому галицько-угорському кордоні. По кількох днях, ховаючись у домі пароха Лисенич (давня назва Лісеничі — прим. моя — Гр. Л.) о. Григорія Жизневського¹⁰, прийшла звістка, що польська революційна влада проголосила стежні листи й високу нагороду за вказання місця або придержання митрополита Антона та його співтовариша. Стежні листи вислано до всіх станиць і постоїв польських повстанців і зразу ж, окремими загонами, почато обшукування окремих підльвівських сіл. З уваги на стежні листи митрополит Антін і отець Гарасевич намагалися у подальшій мандрівці оминати села, на які часто нападали, маючи на меті грабунок, польські повстанські загони. Йшли вони вдень і вночі, недовго відпочиваючи по корчмах та заїздних домах, і так добилися до Дідутинець Малих, де тодішній парох отець Микола Підгородецький, бачачи знесилоного 53-літнього митрополита та його товариша й не довіряючи своєму слугі, сам переодягнувся за селянина й уночі возом завіз їх у Мізунь до свого знайомого, директора тодішніх цісарських лісів Краля. Наступного дня вдосвіта Краль дав їм двоє коней з провідником і лісовою дорогою, званою тільки пачкарям, митрополит Антін і отець Гарасевич прибули до Сенечола. Втомлений митрополит Антін, бачачи гірський потік і, вирішив угамувати спрагу і напився води¹¹, тоді як отець Гарасевич пішов до пароха отця Луки Саркевича повідомити його про прибуття митрополита. А саме тоді, коли митрополит Антін і отець Гарасевич схилилися над потоком, крутою лісовою стежкою з Долини, куди закликано всіх начальників громад на засідання, вертався Джулович-Костелин. На цих же зборах начальників громад у Долині урядовці польської революційної влади повідомили зібраних про стежні листи, видані у Львові, та про високу нагороду за арештування чи вказання місця перебування митрополита Антона і його товариша. Поява двох невідомих йому чоловіків нагадала Джульвичеві щойно прочитаний обіжник про високу нагороду, й він побіг до корчми, скликав туди селян та повідомив варту, яка згідно з наказом польського революційного уряду була розставлена по селах «озброєна» косами та вилами. Ввечері п'яна юрба оточила приходство, яке тоді містилося у stodолі, бо новий парафіяльний дім ще будували, і парох Лука Сачкевич із родиною жив у stodолі й там приймав своїх незвичайних гостей.

Не допомогли ніякі прохання і переконливі слова ні пароха, ні отця Гарасевича. Джулович-Костелин наказав арештувати «зрадників» і ще вночі повідомив про це польську військову станицю у Вишкові. Переночувавши під вартою у stodолі, уранці возом, запряженим парою волів, перевезено митрополита Антона й отця Гарасевича до Вишкова, де їх допитували капітан польських військ Гوسیцький й заступник призначеного польським революційним урядом стрийського старости Петруський. «Військових злочинців»

¹⁰ Тут митрополит Антін видав Пастирського листа до духовенства, силою якого розв'язав консисторію, звільняючи її членів від їхніх обов'язків. Цей лист датований 10 червня 1809 р., місце видання Войнилів — щоб затерти сліди за собою, бо у Войнилові стояла мала частина австрійського війська. — М. Левицький. Прикарпатська Русь. — С. 29.

¹¹ Із записок д-ра Володимира Охримовича: «По дорозі з Велдіжа перепливає дорого лісний потік, званий «свяченим потоком», тому що з нього — згідно з народнім переказом — мав митрополит Ангелович в дорозі пити воду й при тій нагоді освятив той потік. Потік цей вливається до Ільниці, притоки Свічи. Вода в ньому дуже холодна і здорова. Кажуть люди, що через той потік не може холера переступити й тому в Сенечолі та Вишкові не було ніколи холери». — М. Левицький. Прикарпатська Русь. Примітки. — С. 30.

— Інша версія: «В подяку за визволення митр. Антін після відслуження вдячного молебня посвятив цей потік і від того часу він зветься «Свячений потік» — «З нотатника Шпаргаляра» // Америка, 1959. — Ч. 247. — Філадельфія, Па.

після допитів під вартою через Княжолоку й Болехів відставлено до Стрия, куди вони прибули 21 червня 1809 р. Але того ж дня прийшла звістка, що австрійські війська зайняли Львів і одна частина йде на Стрий. Староста стрийський Казімеж Путруський, аби за посередництвом митрополита Антона й отця офіціала Гарасевича мати собі ласку в австрійської влади, не лише звільнив арештованих, а й для безпеки подбав ще й про перепустку, яку підписав генерал Точинський, і сам на своїй бричці відвіз митрополита Антона та отця Гарасевича до Львова, куди вони прибули 23 червня 1809 р.

Оцінюючи заслуги «військовополонених» митрополита Антона й отця Гарасевича стосовно австрійського уряду, цісар Франц I згодом нагородив їх обох великим хрестом ордену Леопольда, а отцеві Гарасевичеві зі шляхетського роду надав титул барона «фон Нойлитерн». Не минула кара й Костела Джуловича та Маланчука, який обох кримінальний суд у Самборі засудив на рік тюрми. Маланчук, не відсидівши повної кари, помер у в'язниці. Джулович помер два роки пізніше, серед загадкових обставин, у Сенечолі. Поховав його парох отець Лука Сачкевич, який вписав його смерть у метрику без ніяких зауваг про його участь в арештуванні митрополита Антона. Щойно 1871 р. отець Григорій Гуменний, парох із сусіднього села Рожанки, тоді адміністратор сенечільської парохії, при метриці смерті Костя Джуловича дописав таку примітку (мови не виправлено.— прим. Гр. Л.): «Примічаю: сей Кость Джулович єсть придатель Святителя єп. Ангеловича в руки Ляхів на жестокість офіціалом Михаїлом Гарасевичом за вірність ко трону Австрійському. Тое примічання додал Іерей Григорій Гуменний, парох рускій Рожанки»¹².

Група бунтарів-селян, що їх із вилами й косами вів начальник громади, складалася з членів двох родів — Костеликів і Маланчуків. Обидва ці роди вимерли. В 1913 р. жили ще два Маланчуки і з одним, Тимком, 65—70-літнім господарем, я говорив. Були вони вдівцями й дітей не мали. Селяни їх уникали, вважаючи, що вони «прокляті», бо хотіли за гроші свого владику видати на смерть. І сам Тимко Маланчук був свідомий того, що на ньому закінчився колись великий і заможний рід Маланчуків¹³.

¹² Із записок д-ра Володимира Охримовича.— М. Левицький. Прикарпатська Русь.— С. 32.

¹³ «З нотатника Шпаргаляра» // Америка, 1959.— Ч. 247.— Лист. Л. М.

ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ У ЛЬВОВІ

Виховання священства для Церкви є справою переважливої уваги, тому від самого початку запровадження християнства в Україні вона була вельми актуальна. Вже Володимир Великий створив у Києві школу, попри загальну освіту, що давала також богословське виховання і тим самим допомагала поповнювати кадри священників, які знали українську мову. Спершу духовенство рекрутували із греків та болгар, які знали слов'янську мову. Зі школи Володимира вийшов перший українець на київському престолі митрополит Іларіон. Його «Слово о Законі і Благодаті» та «Похвала Кагану Владимиру» якнайкраще свідчать про цю школу.

Про особливі семінарії для навчання духовенства не маємо якихось виразних згадок.

Основними вчителями священства були єпископи, а також самі священники, які готували своїх синів до священничого звання. Ця остання практика залишалася у нашій Церкві на довгі століття. Кандидати на священників також училися при монастирях.

Грамота князя Лева згадує про те, що єпископи опікувалися школами. У грамоті Любарта Гедиминовича є згадка про дидаскалії (Сліпий Й. Греко-Католицька Духовна Семінарія у Львові.— Т. I.— С. 18). Програма в цих школах була невелика, там учили читати, вивчали писати, Святе Письмо. Псалтир був основною лектурою.

В Україні утвердилася давня традиція, що священство було немов би спадковим. Парафія переходила від батька до сина. Окремих інституцій для виховання духовенства не було. Кандидат на священника вчився у свого батька-священника. І громада, підбравши собі цього кандидата на священника, висилала його до єпископа.

При кафедрі кандидат перебував перевірку своїх знань, а передусім уміння читати Псалтир, Євангеліє. Якщо ще не був добре обізнаний зі Святим Письмом, то затримувався при кафедрі довше, щоб підучитись. Після такого навчання чи радше доучування кандидат на священника був допущений до вивчення, і після нього ще якийсь час залишався при кафедрі, щоб мати практику виконання священницьких обов'язків.

Дуже часто на зайняття парафій мали вплив патрони церков, місцеві шляхтичі. Це на духовенство впливало негативно, бо нерідко духовні посади одержували люди, які не надавалися на духовних провідників.

Такий стан бачили визначні уми в Україні, які вболівали за упадок духовного стану і за належне виховання та навчання. Про це говорять І. Вишенський та князь Острозький. Князь Острозький носився з думкою відкрити в Острозі семінарію і в цій справі просив Папу, щоб прислав відповідних професорів (О. Великий: 'З літопису християнської України.— Т. III.— С. 242. Й. Сліпий. Цит. твір.— С. 22).

Після Тридентського собору латинські семінарії існували на т. зв. Руських землях, але українські кандидати не користалися з них. Там справді вчилися діти української шляхти, які зрештою, пропадали в тих колегіях (особливо єзуїтських) для нашої Церкви й денационалізувались.

Поставали, однак, на українських землях братські школи, які також давали до деякої міри богословську освіту. Віленська братська школа, Берестейська, особливо ж Київська братська школа, яку Петро Могила перетворив на Академію на зразок західноєвропейських шкіл.

У Галичині також постали братські школи у Львові (1609), Рогатині (1589) та інших містах. Братські школи були проваджені в релігійному дусі, отже, вони виховували й освічених духівників.

Після укладення Берестейської унії (1596) виринула справа виховання священиків. Папа Григорій XIII заснував семінарію у Вільні (1582). Вона мала на меті підготовку уніатських діячів. Після укладення унії митрополит Іпатій Потій намагався організувати духовні семінарії. Холмський єпископ Максиміліан Рилло перетворив Холмську гімназію у семінарію (1779).

Проводили вищі школи також отці-Василіяни, але вони здебільшого виховували польську шляхту, про низове духовенство вони не дбали (Андрович. Студіум Рутенум // ЗНТШ.— Т. 131.— С. 127).

Під польською займанщиною до поділу Польщі тяжко було українцям мати свою семінарію. Про заснування семінарії дбав єпископ Перемиський Юрій Винницький.

Велике розуміння справи виховання священиків виявляв єпископ Лев Шептицький, який для цього навіть призначив було певну суму грошей, зібраних його попередником Атаназієм Шептицьким на спорудження кафедри Святого Юра у Львові, але через різні труднощі та семінарія не відкрилася, хоча вже був вибудований будинок під неї, однак Лев Шептицький несподівано помер через рік після того, як став митрополитом Київським, і справа знову застрягла. А єпископи Холмський і Луцький висвячували лише тих, що вміли читати і писати, та тих, які були переважно дяками або писарями. Після сплати такси (100 польських золотих) і згідно з принципом Єпископа Важинського «Всяке диханіє да хвалить Господа» такий кандидат одержував висвячення. Єпископ львівський Петро Білянський, який став єпископом після Лева Шептицького, відкрив 1779 року семінарію у Львові, пізніше в Галичі, Кам'янці й Барі.

Велику роль відіграло т. зв. «Барбареум» у Відні, яке заснувала Марія-Тереза, і воно проіснувало упродовж 1775—1784 р. Однак цар Йосиф вирішив скасувати всякі єпархіальні семінарії, замість них заснувати генеральні семінарії. Отже, так дійшло до заснування у Львові Генеральної семінарії, що мала на меті виховання духовенства для греко-католиків Австрійської імперії.

Духовна семінарія у Львові заснована декретом царя Йосифа II 30 червня 1783 р. Тут мали виховувати кандидатів на священиків із Галичини, Закарпаття, Хорватії (Крижевацької єпархії) та Румунії — із Семигорода.

Першим ректором був отець Антін Ангелович, згодом перший митрополит Галицької провінції, а віце-ректором — отець Микола Скородинський. Навчання почалося 3 листопада 1783 р. Ця важлива у житті галицьких українців подія сталася за єпископства Петра Білянського, який у своєму слові-проповіді на відкритті семінарії висловив побажання «...щоб із семінарії виходили мужі пожиточні і спосібні, вірні своїй святій вірі й обрядові, в котрім уроджені й виховані, гідні діячі у Христовій винниці» (Греко-катол. духовна семінарія у Львові // Праці Гр. бог. академії у Львові.— Т. III.— С. 9). Отець віце-ректор Микола Скородинський виголосив тоді перше українське слово на привітанні єпископа Білянського, висловлюючи думку, що цей день нащадки ніколи не забудуть. Тодішня українська мова була наполовину церковнослов'янська.

Треба взяти до уваги, що це діялося зразу після того, як Галичина після першого поділу Польщі підпала під Австрію, і польська мова тоді ще повсюдно вживалася у наших церквах.

Українська мова почала пробивати собі дорогу через заснування

«Студієм Рутенум», що було створене декретом цісаря Йосифа II від 9 березня 1787 р. для тих кандидатів на священників, які не знали латинської мови, а вже була мовою викладання в університеті для богословів. Це були т. зв. «студії латіні». Амврозій Андрохович у своїй праці «Студієм Рутенум» дає таку оцінку цій інституції: «Переважає частина діячів із часів Шашкевича, а передусім 1848 року — це сини колишніх питомців єпархіальної семінарії, а передовсім студії рутені. ...Сам факт існування «Студії Рутені», руських викладів на університеті відіграв визначну роль у будженні народної свідомости в 1848 р., підбадьорював у визвольній боротьбі з-під впливів германізації і колонізації, кріпив віру в живучість мови, котра колись на університеті мала право громадянства» (Записки НТШ. — Т. 150. — С. 74). У боротьбі за українську мову в школах пише в «Зорі Галицькій» (ч. 4 за 15 січня 1849 р.) Лозинський у статті під заголовком «О Язиці Руским»: «Наш язык має найбільше число пісней народних, що му учені признають і що многі збори тих пісней потверджують. Отже, то наш язык (мова) є образований, а лише йому то вадило, же од вижших кляс народа, также в школах і урядах не був уживаний; для того треба го уповсюдити, аби назад до належитої чести прийшов. Але найсильнішим і найсвіжішим доказом его виображення є тоє, же наші вчені Русини на своїм соборі во Львові в жовтні того року на кождім умственнім предметі (в Богословії, Любомудрію (зн. філософії) Праві, Гісторії і т. д.) ним розправляли, красні бесіди говорили і розправи читали; що доказує, же наш язык є достаточний до всього і же найвищі мисли красно ним виразити можна». Цю цитату взято з передовиці Зорі Галицької.

Осередком, звідки почалося відродження Галицької землі, була Духовна семінарія у Львові. Тут зросла Шашкевичева «Цвітка дрібная», яка хоч і в дуже ще несприятливих умовах розпочала літературний та національний переворот галицького суспільства.

Найперше точилася боротьба за мову, цю невід'ємну характерну кошовність кожної нації. А треба знати, що часи до Шашкевича не були сприятливі для української мови. Вища верства, якою тоді було поголовно священство, часто цуралася рідної мови, уживаючи польської як мови вищого класу. Тому треба дивуватися з мужності тих, що сміли стати до боротьби за рідну мову.

Вихованці семінарії уже на четвертому році мали право проповідувати. Вони проповідували по львівських церквах у неділю і свята звичайно польською. Якраз Маркіян Шашкевич мав виголосити свою проповідь у соборі Святого Юра, Юліян Величковський — у Волоській церкві, а Микола Устиянович — у церкві П'ятниць. Усі вони показали ректорові свої проповіді польською мовою, але виголосили їх українською. Було це в день свята Покрови.

А про те, що це було нелегко, свідчить такий факт. Товариш Шашкевича Семен Плешкевич приготував проповідь українською мовою, яку мав виголосити у Волоській церкві. Коли, однак, вийшов на амвон і глянув на інтелігентну публіку, то після церковнослов'янської цитати не зміг видобути із себе українського слова й, загикуючись почав перекладати український текст польською мовою. Однак молоді ентузіасти відродження рідної мови не здавалися. Вони, щоб пізнати рідну мову пішли в народ, як це зробив Яків Головацький та інші, що почали учитися від народу рідної мови, записуючи пісні, оповідання.

Польські недруги не спали і всіляко намагалися насаджувати польську мову та й польський дух у нашому суспільстві, а також серед українських вихованців.

Захоплені ідеєю відродження Польщі, поляки пхалися зі своєю пропагандою і до Духовної семінарії. Про це проф. Кирило Студинський написав окрему працю під заголовком «Польські Конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині» в 1831—1846 рр., яка була друкована в «Записках НТШ» та вийшла окремим виданням 1908 р. у Львові.

Деякі вихованці піддавалися на польську агітацію, але були й такі, що вперто боролися з нею. Один із них — Михайло Геровський, який, студіюючи у Відні, писав до свого брата Якова, професора Львівського університету: «Пшепадлісьми особліве ми Русіні, але Бог Батько, не даймося! Хцелі оні і нас пшецьонгноць, але не удало їм се». Писав по-польськи, але думав по-українськи...

Завзяту боротьбу за українську мову провадив митрополит Михайло Левицький, який домагався, щоб в українських сільських школах ввести для викладання українською мовою. Проти того був львівський польський архієпископ Анквіч.

Поляки тішилися перевагою, бо за ними була шляхта, яка мала в цісарському Дворі та у крайовій адміністрації великий вплив. Все-таки після протестів митрополита Левицького та отця Івана Могильницького вийшло цісарське розпорядження від 1818 р., в якому сказано, що «в тих народних школах, де вчаться лише діти греко-католицького обряду, вся наука має викладатися по-українськи, але також належить їх навчити читати і писати по-польськи» (Володимир Гнатюк. Національне відродження Австро-Угорських Україних (1772—1880).— Відень, 1916.— С. 11—12).

З Духовної семінарії у Львові вийшла теж ідея громадської праці, політики та науки.

В 1848 р., коли революційний рух потряс усією Європою, тоді і наша галицька вітка під проводом своїх священиків скликала Головну Руську Раду та проголосила свої постулати. В декларації Головної Ради стверджено, що «Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною говорить мовою і 15 мільонів виносить, з яких півтретя мільона Землю Галицьку заселює. Наш народ був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами в Європі...» І далі у відозві говорилось: «Пробудився уже й наш український лев і гарну нам ворожить будучину. Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час. Встаньте, але не до сварки й незгоди, тільки двигнімся разом, щоб піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з цієї нагоди, щоб ми не покрилися ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання прийдешніх поколінь. Поступаймо з іншими народами в любові та згоді! Будьмо тим, чим ми бути можемо і повинні. Будьмо народом!»

Перше засідання Головної Ради відбулося у залі Консисторії Святого Юра, але вже подальші — в одному із залів семінарського музею. Провідними діячами того першого немов українського парламенту були єпископ Григорій Яхимович, отець Михайло Куземський, отець Микола Устиянович, отець Іван Жуковський та богослов Олексій Заклинський. За ініціативою отця Миколи Устияновича 19—26 жовтня 1848 р. відбувся у Львові, у мурах духовної семінарії, т. зв. З'їзд руських учених. У ньому взяло участь 118 учасників, з яких 80—90 відсотків були священики. На цьому З'їзді запальну промову виголосив отець Микола Устиянович, молодший товариш Маркіяна Шашкевича. Він говорив: «Родимці! На широкій картині святої Слов'янщини лежить земля красная, богатая, текущая медом і молоком, земля, на котрій віками не забракло ні хліба, ні соли. Над Вислоком і Доном ссуть єї границі, а Бескид і море єї сторожами... О нема другого народу в Слов'янщині, що з так високого щабля багатства й слави, що ними колись

сяла Україна, та низько впав би у недолю, так глибоко запався б у неіснування» (М. Возняк. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії.— Львів, 1924.— С. 156—157; Крип'якевич. Історія України.— С. 882).

У той час вибиваються на чільні провідні становища визначні вихованці львівської Духовної семінарії: Лев Трещаківський, Степан Григорович, який mimo переслідувань поміщиком, провадив навчання сільських дітей (Залуче над Черемошем), Йосафат Кобринський, який видав читанку («Спосіб борзо виучити читати») 1842 і Буквар. На 3'їзді Руської Матиці, яка мала зайнятись поширенням освіти серед народу, визначились такі священники, як Осип Левицький, Рудольф Мох, Осип Лозинський та ін.

Найбільшим націоналістом, уживаючи теперішнього терміну, тих часів треба назвати Василя Подолинського (нар. 1815 р. у Биличах Самбірського повіту, помер як парох с. Маніва Лиського повіту 1876 р.). В 1837—1841 рр. закінчив Духовну семінарію у Львові. Отець Подолинський у відповідь на українোжерні статті польської газети «Дзенніка народового» написав брошуру: «Слово перестороги». Він сформулював найвищий ідеал української нації: «Ми віримо сильно у відродження вільної, незалежної України й нас зовсім не бентежить речинець, в якому нам та воля й незалежність судилися. Бо чимже є століття в житті нації? Хочемо бути народом і будемо ним, бо голос народу це голос Божий».

На іншому місці Подолинський писав: «Хоч Росія висипала вже кілька бочок аргументів на те, що українці і москалі — це «один народ», та даремні її зусилля так само, як і польські зусилля в тому напрямі, засуджені на повний неуспіх». Ні один українець не буде зрадником України. Українці знають гаразд, що ознака їх національності не криється у релігії. Можна бути католиком, православним і поганином, а залишитися українцем».

Отець Подолинський набагато випередив своїх сучасників ясністю своєї програми для змагань усього народу. Але зерно, ним кинене, проростало дедалі глибше в український ґрунт.

Ми бачимо на політичній та культурній арені таких визначних українських священників, вихованців львівської семінарії, як Йосиф Заячківський, парох Лоп'янки коло Долини, співосновник Просвіти та Степан Качала, визначний парламентарій, парох Шельпаків біля Збаража. Своїми промовами в парламенті та писаннями, особливо книжкою польською мовою він боронив українську справу. Ця книжка обсягом 367 ст. має заголовок «Політика Полякуф взглендем Русі». Отець Качала видав її своїм коштом 1879 року. Він оглядає усю історію українсько-польських відносин від окупації Галичини Казимиром до часів боротьби українців за свої під Австрією. Качала пише (подаю в українському перекладі): «Клер латинський уважав себе завсіди вищим, а обряд латинський за щось ліпше. Ароганція того клиру, безнастанне польовання на Русинів, щоб перетягнути їх на латинський обряд, найбільше дразнили Русинів... Щоб замаскувати своє поступовання, не перестають поляки очорнювати русинів у Відні за нахил до Москви, у Римі за склонність до схизми. А робиться це з ціллю, щоб Відень і Рим не робили труднощів у винародовленню» (С. Качала. Політика Полякуф взглендем Русі.— С. 283). Далі він веде мову про труднощі в запровадженні навчання у школах українською мовою. «Русини однак піднеслися,— пише Качала,— через основання генеральної семінарії у Львові, де клер руський щодо освіти зрівнявся з латинським»). Про мову Качала пише: «Мова — це підстава народности. Любов до народности лучить у собі любов до мови. Мову вишколювати означає зберегти індивідуальність певної частини людськості. Противно з утратою мови наступає затрата звичаїв, характерів, влас-

тивости способу думання народу. Відбирання мови народів є злочином вбивства, що заслуговує тим більше на назву злочина Каїна, коли нарід допускається над братнім народом» (Цит. твір.— С. 313). Як сучасник політичного процесу під Австрією та відомий знавець історії й обставин, оперуючи фактами та цифрами, він подає дуже цінні зауваги про русофільський рух у Галичині, який в його часи набрав уже широких розмірів. Качала ставить таке питання: «Тепер питаються зі здивуванням: «Хто виховав то плем'я святоюрців, москвофілів. Правда відповідь на те питання така: «Виховала їх безустанна політика поляків винародовленням Руси. Виховали їх іритуючі (дажньоце) журналісти польські, арганція латинського клеру, поступовання галицького сойму, Шкільної Ради крайової, і крайових урядів, виховала їх головно політика бувшого намісника графа Голуховського. Та політика виховала в нас партію, на яку тепер нарікають» (Там же.— С. 334). Я зумисне наводжу чимало цитат з твору С. Качали, бо вони дають нам уявлення, як дозрівала українська політична думка у провідному класі нашого суспільства, яким було духовенство. Треба при цій нагоді згадати, що отець Качала був одним із фундаторів НТШ попри Милорадовичку, Пильчика, Кониського і Жученка. Д-р Кость Левицький, провідний діяч на зламі XIX і XX століть, дуже високо оцінив діяльність отця Степана Качали у своїх сильветках давніх послів і політичних діячів, що вийшли друком у видавництві «Діла» 1936 р. під заголовком «Українські політики».

Між духівниками, переважно виходцями Духовної семінарії, знаходимо в тій книжці такі імена: Григорій Шашкевич, Григорій Яхимович, Михайло Куземський, Спиридон Литвинович, Степан Качала, Сильвестер Сембратович, Данило Тянячкевич. Про них Кость Левицький написав окремі розділи. Згадується також таких визначних духівників, як Микола Устиянович, Антін Могильницький, Корнило Мандичевський, Йосиф Брилинський, Іван Озаркевич, Олекса Бобикевич. Очевидно, д-р Кость Левицький вирізняв тільки найвизначніших діячів і то переважно тих, що були заангажовані в політиці Галицької України. Однак вихованці Духовної семінарії у Львові були активні на всіх ділянках нашого життя.

П'ятдесят років тому відбулися величаві святкування 150-ліття від дня заснування Духовної семінарії у Львові. Учасниками тих святкувань були представники наших наукових, культурних та господарських установ. Митрополит Шептицький з цієї нагоди сказав такі цінні слова про львівську Духовну семінарію: «Поміж українцями нашої церковної Галицької провінції нема ні одної душі, яка не стояла би в дуже тісних і близьких взаєминах з сею переважною установою. Тут виховувалися батьки, діди або прадіди цілої української інтелігенції, тут виховувалися провідники й учителі народу — священники більше, чим від 5 поколінь. Те одно вже давало би львівській Семінарії цілком виймкове значіння серед українських установ». І далі митрополит кир Андрей говорив: «Йти в народ, для того народу працювати, для нього жертви приносити — це були живі кличі для дітей народу, що в сій школі приготовлялися й доходили до священства» (Слово Митрополита кир Андрея з нагоди 150-ліття // Нива.— 1933.— № 11.— С. 402—403). З тієї ж самої нагоди оцінку діяльності духовної семінарії дав її тодішній ректор, згодом патріярх і кардинал кир Йосиф Сліпий. Слово ректора було також надруковане в «Ниві» за листопад 1933 р. під заголовком «Зі 150-літньої перспективи».

Після коротких зауваг про важливість науки для кожної нації та особливе значення освіти для духовенства, ректор Сліпий подав важливіші моменти із викладу вихованців львівської семінарії у відродження Галицької України. Згадавши про заслуги Маркіяна Шашкевича, ректор

говорив: «Цілий народовецький рух 1860 років розвинувся завдяки Духовній семінарії. В ній постала перша народовецька громада у Львові, якої старанням засновано часопис «Вечерниці», куповано багато книжок з України та удержувано зв'язки з придніпрянськими українцями, Кулішем та ін. Завдяки рухливості Данила Тянячкевича і радам радника Юліана Лаврівського питомці стали в університетській акції многоважним чинником. У духовній семінарії тоді й пізніше відбувалися поважні наради послів. «Література, театр, університетська справа, кольпортаж українських книжок зосереджувалися у Духовній семінарії. В тому часі працювали студенти богословії над словарем, який видав Омелян Партицький» (Нива.— 1933.— № 11.— С. 409).

У 1899 р., коли у Львові відбулося перше віче у справі університету, українські богослови вислали свій привіт за підписом Юрія Кміта і Володимира Ванчицького, солідаризуючись з усіма студентами, що домагалися свого університету у Львові. «В українсько-руському городі Львові вкоротці мусить стати найвища святиня наук: українсько-руський університет»,— так закінчується привіт богословів, схвалений учасниками віча гарячими оплесками. Українсько-руський університет. Пам'яткова Книжка першого віча студентів українців-русинів усіх вищих шкіл Австрії у справі заснування українсько-руського університету (Зібрав і видав Михайло Крушельницький. Накладом вічевого Комітету. Львів, 1899). «З тих старих мурів,— підсумовуючи все те, що дала семінарія своєму народові — казав патріарх кир Йосиф,— виходили знамениті публіцисти, драматурги, прозаїки, поети (Шашкевич, Могильницький, Устиянович, Лежогоубський, Бордулак та ін.) світлі діячі і патріоти, політики, економісти, учені богослови, філологи, етнографи, історики (Гарасевич, Петрушевич, Огоновський, Качала, Войнаровський та ін.), що все своє трудове життя присвятили служінню високій ідеї, перші організатори і диригенти хорів (Григорій Шашкевич, який попри політика був також диригентом, Копко, Іван Охримович, а з новіших: Задорожний, Матіяш і композитори Михайло Вербицький, Анатоль Вахнянин, Матюк, Нижанківський та ін. З тими святими мурами, казав отець ректор, пов'язана історія нашої Церкви і народу. За останні 150 років не відбулася жодна важлива подія, у якій духовна семінарія не брала б участі. Без перебільшення можна сказати, що не постала майже ніяка діяльна установа без ініціативи або визначної піддержки виховників Духовної семінарії» (Нива.— Листопад.— 1933.— С. 410—411). З вихованцями Духовної семінарії у Львові пов'язане також громадсько-культурне і церковне життя українців у США. Нещодавно було відзначено приїзд першого українського священника до Америки отця Івана Волянського, який став першим видатним організатором церковно-громадського життя у США.

Духовна семінарія у Львові за польської окупації стала нашою єдиною вищою школою на західних землях. Вона з часу реорганізації її у 1928/29 роках у Богословську академію мала стати українським католицьким Університетом з трьома факультетами — богословським, філософським та правничим. Діяли вже два повні факультети: філософський і богословський — з найкращими силами, якими диспонувала Західна Україна. Такі імена, як Крип'якевич, Залозецький, Пастернак, Полянський, Чубатий, Кудрик на філософському факультеті промовляють самі про себе. Після канікул 1939 року мали ще прийти проф. Кубійович на кафедру географії і Михайло Возняк на кафедру історії української літератури. Духовна семінарія у Львові в умовах вільної, незалежної України готується до свого 200-літнього ювілею.

ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В ЕМІГРАЦІЇ

Проблема українського шкільництва в нашій еміграційній діаспорі з його минулим, сучасним і майбутнім пов'язується з його історією у рідному краю бодай під Австрією, його заснування і розвитку під егідою «Руського педагогічного товариства» у Львові 1881 року, перейменованого на «Українське педагогічне товариство» 1912 р. і на товариство «Рідна школа» 1926 р.

Отже, входимо в довгу історію установи, яка кидає світло на нас як націю, що, живучи під чужими окупаційними режимами та й у тяжких економічних умовах, зуміла знайти стільки снаги, гарту волі і посвяти, щоб виховувати в національній культурі нові покоління для продовжування боротьби за українську мову, українське шкільництво, український університет, за права нації до самостійного життя.

Завданням «Руського Товариства Педагогічного» було «промишляти над потребами руського народу на поли шкіл, народних, середних і висших, займатися оснуванем руських шкіл і піддержувати справи виховання публичного і домашнього на основі матерного язика...»¹.

Ця знаменна подія в нашій історії золотою ниткою простягнулась у ХІХ ст., вона й посіяла зерна в ХХ ст., які сходили в рідному шкільництві аж до Другої світової війни по всій Західній Україні. Після неї вони прокинулись до нового життя не тільки на наших тимчасових поселеннях у Західній Європі, а й за океаном, де тільки українці поселились більшими групами.

В заокеанських країнах уже перед тим були українські школи, але нечисленні, а їх навчальна програма часто обмежувалась до матеріалів початкових шкіл.

І тому першою на ширшу міру закровою акцією нової еміграції було організування українських шкіл початкового і середнього типу, а згодом і університетських курсів при американських університетах. Завершенням цієї акції є створення трьох кафедр українознавчих студій Українського наукового інституту при престижному Гарвардському університеті.

На ниві нашого рідного початкового й середнього шкільництва працювали насамперед український учитель і українські батько-мати, а також уся наша громада. Наказом їхнього сумління було — «зберегти українську мову, закріпити її, дати дітям і молоді знання з української історії, мови, літератури, культури, географії. Не було тоді пекучим питання про фінанси, щоб заплатити за приміщення для школи чи видати платню учителям. Українські парафіяльні школи, українські народні доми відступали безкоштовно приміщення для українознавчих шкіл, учителі голосились до праці, не питаючи про платню. Не існувала також проблема освіти і стажу вчителів: народних, середніх шкіл, а навіть викладач університету. Всі змагали до одного — ввести нашу молодь у русло української мови й культури, не дати їй розплистись у приманливому доквіллі.

Такий стан довів до розгалуження мережі українознавчих шкіл по всіх більших українських поселеннях, а батьки дітей у шкільному віці, що меш-

¹ Енциклопедія українознавства.— Т. 7.— С. 2518.

сильніше, ніж в інших закоріненна національна культура у всіх її виявах, хоч прикрита нашаруванням американізму, б) консерватизм, в) сильніший духовний зв'язок із батьками і предками.

Приглянувшись до цієї нової генерації, побачимо всередині її ще підгрупу, насажену більшим, ніж пересічно, ідеалізмом до життя, починаючи від найближчої родини. За допомогою своїх батьків вони виказують передовсім багат більше зацікавлення і до проявів української культури, а дальше часто перебуваючи і пізнаючи українське довкілля, одні заглиблюються саме в українську культуру, інші цікавляться суспільно-політичними подіями в нас і Україні. Це ті, що об'єдналися у Комітети допомоги українським політичним в'язням. Це ті, що включились у працю створення Інституту українських студій при Гарвардському університеті. Це ті, що працюють у молодіжних організаціях, ведуть наше церковне і економічне життя, і врешті решт це ті, що стоять у проводі нашого шкільництва сьогодні, тобто ведуть батьківські комітети, опікунські установи українознавчого шкільництва або працюють учителями.

І, власне, тим молодшим і молодим активним членам нашої спільноти зокрема тим, які активізувались у нашому шкільництві, завдячуємо, що наші українознавчі школи, хоч і в зменшеній кількості проіснували тридцять років, хоч у 50-х роках їм віщували найбільше десять років життя.

Власне вони ведуть за собою масу непереконаних щодо важливості українського шкільництва батьків і стримують асиміляційний процес нашої сучасної дітвори.

І як довго українська спільнота видаватиме зі своїх рядів таких людей, що дбатимуть не тільки про своє добро, а й про потреби нашої громади і використовуватимуть умови свободи для творення нашої громади і використовуватимуть умови свободи для творення нових виявів росту нашого шкільництва, а у зв'язку з тим ростом нової молоді української людини, так довго наше шкільництво й існуватиме.

Швидко пливе життя. Щодня маємо нові події, нові несподіванки. За словами соціолога Тефлера, за останні 100 років людство зробило більший поступ, ніж від початку християнської ери до XIX ст.

І українське шкільництво мусить дотримуватися кроку поступу. У трьох площинах вбачаємо потребу змін, зокрема більшої активізації молодих учителів у шкільній проблематиці, змін у шкільних програмах, постачання нових навчальних підручників і матеріалів.

Може дивним видається декому натяк на неактивність сьогоднішнього українського вчителя стосовно шкільних проблем, але життя підказує нам факти. Під кінець 60-х років організовано «Об'єднання педагогів» в Америці. Після кількох років деякого прояву життя воно якось затихло. Дехто казав: «Там об'єдналися тільки старші учителі, треба пробувати організувати молодших». І на сході США організовано молодих учителів в «Учительську громаду». Але й «Учительська громада» зацікавилася — принаймні ми ніде не читали у пресі про її діяльність. А ось і дуже недавній приклад: у цьому році появився новий підручник «Хрестоматія української літератури XX ст.». На сторінках нашої преси появилася кілька рецензій, але їх авторами не були активні вчителі. А лише вчитель, який працює з молоддю сьогодні, може дати найбільш вичерпну оцінку шкільного підручника. Чи ж би в сьогоднішніх українських школах не знайшлося учителя, що міг би написати рецензію? (А може наша преса не помістила рецензій учителів?!)

Прикро, але на запитання учителів української літератури, яка їх думка про цей підручник, були такі відповіді: «Не читала», «Переглянула».

Не читали ми рівно ж ніде про життя місцевих учительських громад. Чи ж би в наших складних умовах навчання в українських школах забракло тем для обміну думок поміж учителями українознавчих шкіл і вчителями українознавчих предметів у цілоденних школах для кращих здобутків у педагогічній праці.

Цю прогалину в житті нашого шкільництва намагається від кількох років виповнити Шкільна рада при УККА, організуючи щорічні цілокрайові педагогічні конференції. Безперечно, такі конференції просувають педагогічні проблеми нашого шкільництва трохи вперед, та вони не можуть заповнити прогалини постійного обміну думок між учителями на місцях. Адже багато вчителів із дальших осередків нашого шкільництва (маю на думці середні і західні штати) або не бере в них участі, або бере участь тільки в дуже обмеженому числі. І так, може, й пропадає не одна цінна думка щодо нашого шкільництва. Якщо існували б місцеві вчительські громади, то принаймні у звітах були б утравлені деякі нові ідеї про наше шкільництво. А звідси, може, попали б у ширше учительське коло.

Навчальні програми потребують ревізії. Сьогоднішню молодь цікавить **СЬОГОДНІШНЯ** Україна. Вона хоче бачити її такою, якою вона є нині в боротьбі за людські й національні права, у її змаганні розвивати українську культуру і зберегти її для нащадків (Словник української мови, археологічні дослідження, національні мотиви в мистецтві тощо). Це якраз те дзеркало, в якому наша молодь бачить українську людину, нею пишається і через неї ідентифікує себе з Україною.

Недавно в Детройті заходом Культурно-громадського клубу відбулася цікава імпреза — вечір, присвячений поезії нескорених українських поетів під назвою «А крила мають» (Ліна Костенко). Задум, підготовка і проведення вечора були в руках молодішої генерації (за винятком реферату). І треба було побувати на цьому вечорі, щоб оцінити, як до нюансів обдумано і поновому дуже оригінально побудовано програму. Цей вечір був доказом, що коли молоде покоління має якийсь задум, який потребує багато зусиль і poświęти часу, то не шкодує навіть найбільшій праці, щоб узятє на себе завдання виконати якнайкраще.

Цей момент **ЗАЦІКАВЛЕННЯ** необхідний і в шкільних програмах. Колись ще в 60-х роках учень писав у задачі: «Чи не могли б ми вивчати українську літературу з кінця, бо заки дійдемо до сьогоднішніх часів, що для нас найцікавіші, то вже не вистачає часу читати найновіші поезії, бо кінчаємо школу...»

Звичайно, не можемо обмежувати нашу літературу ХХ ст., але в ніякому разі не можемо упускати з очей момент **ЗАЦІКАВЛЕННЯ** учня предметом.

Перевірки потребують також і програми української мови. Наша молодь дедалі гірше розмовляє по-українськи, бо повсякденною розмовною мовою стала англійська. Не без впливу на те є та прикра річ, що в багатьох українських родинах батьки також перейшли на англійську мову, хоч донедавна говорили ще по-українськи. Тому на перше місце у шкільних програмах треба висунути не граматику, а **МОВЛЕННЯ**. Із кіл учительства середніх шкіл уже кілька років тому опрацьовано певний матеріал, але оскільки його використовують на терені, то це зовсім інша річ.

Гідні уваги думки щодо зацікавлення учнів українознавчими предметами в наших школах знаходимо в «Матеріялах» педагогічної конференції у Детройті 1975 р. (Один примірник є у Шкільній раді).

І ще треба нам пам'ятати про те, що рішенням конференції при кафедральній українській школи у Філадельфії у квітні ц. р. школа ця з новим шкільним роком перейшла на двомовне навчання: українсько-англійське. Це матиме вплив і на наше програмування, оскільки за прикладом Філадельфії підуть і інші католицькі цілоденні школи*.

Не менш важлива справа підручників. Багато з тих підручників, які в наших школах ще вживаємо, уже зовсім застарілі, інші можна вживати тільки з деякими доповненнями.

Та видавання підручників сьогодні дуже важка справа. Не так багато в нас авторів, які знають предмет, мають час, знають психіку нашої молоді, особливо молоді середньошкільної, і усвідомлюють призначення школи. А це три головні напрями, при складанні шкільних підручників. Також і фінансовий бік справи в наших умовах дуже клопітний.

Трохи легше звучатиме думка про видавання навчальних матеріалів (скриптів), але й тут не легко підшукати авторів.

Перспективи й поради нашому шкільництву?

Нам треба діяти у двох площинах: незалежній від нас і залежній від нас. Ми є свідками енергетичної кризи в США. Насувається економічна криза, мабуть, зростатиме рухливість стилю життя молодих людей, може збільшуватись кількість мішаних подруж, існує очікування дальшого зниження приросту населення, починається безробіття. Ці фактори, безперечно, матимуть негативний вплив на наше шкільництво.

Але незалежно від цього існуватимуть і більші українські поселення, у яких можна буде утримувати наші школи. І як довго українська спільнота видаватиме активних українських одиниць, які відчуватимуть потребу продовжувати українську діаспору й організовувати українське життя у багатогранних його проявах, так довго існуватиме й наше шкільництво, бо воно одне з чільних чинників пізнання себе самого, пізнання українського середовища і вростання у нього.

Та про одне треба пам'ятати: нам слід приглядатись до поступу життя у США і цікавитися подіями в нашій Батьківщині. Ці дві аксіоми треба нам вкладати в життя нашої родини, наших шкіл, наших виховних організацій, нашого громадського життя. Бо виховувати українську дитину треба вже від ранньої молодости в українських родинах, українських садочках, українських школах, українських молодіжних організаціях. І цей виховний процес повинен проходити ОДНІЄЮ лінією УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ в усіх її виявах. З роздвоєною-бо духовністю самих вихователів не виховати нам УКРАЇНЦЯ у діаспорі.

Такі імпрези, як, наприклад, 100-річчя «Рідної школи», можуть бути також неабияким стимулом до поживлення праці у всьому нашому шкільництві. Зокрема, влаштування з таких нагод «Фестивалів українського Слова» може піднести на вищий рівень знання мови нашої шкільної молоді. Із рядів молодішої генерації вийшла думка, щоб такі фестивалі відбулися у цілокрайовому вимірі та щоб у програму включити дитячий хор, у якому взяло б участь близько 500 дітей.

Колись, на початку 50-х років у нашому місті, коли учні Школи українознавства, закінчуючи шкільний рік, вийшли з церкви, що до болю нагадувала нам наші сільські церкви в Україні, та переходили до «Української Хати» (де тоді містилася школа), щоб одержати свідоцтва про закінчення, я помітила біля церкви сивоголового чоловіка, який уважно придивлявся до рядів молоді. Він підійшов до мене й заговорив: «Вел! Файно ви ведете

* Ця школа перестала діяти 1994 р. (ред.)

ту школу... та й нівроку назбирали дітей. Ми також колись учили української мови наших дітей на вечірніх курсах, але що з того? Розбіглись, як доросли! Правда, не всі. Може, вам ліпше вдасться... Але навчіть їх шанувати НАШЕ, нашу мову. Навчіть їх читати українські книжки. Я уже довго живу, і кажу вам **НАЙВАЖНІШЕ, ЛЮДИ...** Я, українець Йосип, будую дома. Та й оту церкву ми будували колись, будували по-своєму, як уміли. Але та церква вже стара, а тут в Америці, як старі мури, то вже валять... Та як залишаться **НАШІ** люди, то поставлять нові цёркви, нові народні дома...— зітхнув,— а може й напишуть і якісь мудрі книжки про нас, тоді не загинемо. Але то треба вчити...»

Так говорив селянин із Рогатинщини, що на початку нашого століття емігрував до США, був робітником і мав... велику українську бібліотеку.

Від часу тієї розмови минуло кілька десятків років. Якось у неділю задумала я поїхати до старої церкви. Я скерувала авто на вул. Г., а переді мною — великий майдан... Ні сліду церкви, ні «Української Хати»... І я пригадала слова покійного вже пана Йосипа.

А учні тодішньої Школи українознавства? Чи пишуть, як казав пан Йосип «мудрі» книжки про Україну, не знаю. Але знаю, що деякі з них беруть участь в акції збирання фондів на Український Гарвард, де таки видають книжки про Україну. Діти інших навчаються в українських школах, в Українському Католицькому Університеті, в Українському Вільному Університеті, а ще інші поринули в культурне життя нашої громади.

Учителька пані Христина каже: «Мій тато перший узявся за організацію українознавчого шкільництва в нашому місті і ще досі в цій галузі працює. Він є й видатним членом Шкільної ради. Коли ми тільки приїхали до Америки, мені було 9 років і я ходила до Школи українознавства, а тепер я уже 8 років учителюю у цій таки школі, і там навчаються мої діти». І п. Христия додає: «Чи не дивно? Мій тато був головою батьківського комітету в 50-х роках, коли я була ученицею нашої Школи Українознавства, а тепер я уже другий рік є головою батьківського комітету тієї школи.

Ці слова дають нам віру в майбутнє нашого шкільництва.

LEONID RUDNYTZKY

WASYL LEW

(FEBRUARU 7, 1903 — MARCH 23, 1991)

SCHOLAR, EDUCATOR, PEDAGOGUE — TEACHER OF THREE GENERATIONS

For more than sixty years Wasyl Lew has played an important role in Ukrainian intellectual life. Born in the village of Staryi Iazhiv, in the Iavoriv region, Western Ukraine, to the family of the Ukrainian Greek Catholic priest, Fr. Mykhaylo Lew and Teodora nee Matsiurak, young Wasyl Lew exhibited a great love for learning and scholarship already early in his life. He completed his primary and secondary education with the greatest of ease and enrolled at the Ukrainian Clandestine University in Lviv (1922) where he studied classical philology. During the period of 1923—1928 he studied at the Polish State University in that city, majoring in Germanic and later in Slavic philology, as well as in education and pedagogy. He was certified as a teacher for secondary schools in a number of subjects. On January 18, 1930, Wasyl Lew successfully defended his doctoral dissertation which dealt with an old Slavonic document from the 16th century, the so-called „Krehivs'ky Apostol“, and later, in 1939, he completed his post-doctoral dissertation (doctor habil.) on a related topic.

During the years 1927—1939, Wasyl Lew taught Ukrainian and Polish at the Teacher's Institute of the „Ridna Shkola“, at the High School (Gymnasium) run by the Basilian nuns, and at the Minor Pontifical Seminary in Lviv. From 1937—1941 he served as lecturer of Ukrainian language at the Lviv University, and in 1940—41 he was an assistant professor (Dozent) for Slavic philology at the Ivan Franko State University and the Pedagogical Institute. During the war period (1941—1945), he taught in various secondary schools in Lviv, Krynytsia, and Vienna. After the war, he began his tenure at the Ukrainian Free University (UFU) in Munich as associate professor of Slavic philology, attaining full professorship in 1956. In 1965 he was appointed professor of Slavic Studies and dean of the Philological Faculty of the Ukrainian Catholic University (UCU) in Rome by the then Rector of the University, Patriarch Josyf Cardinal Slipyj (1892—1984). Wasyl Lew's émigré period in WWII Germany (1944—49) was spent in various DP camps in Bavaria. He came to the United States (1949) where he worked at two American institutions of higher learning — as a librarian at St. Basil's College in Stamford, Connecticut (1952—1958), and later at Marywood College, Scranton, Pennsylvania, where he was professor of European History and Foreign Languages (1958—1972).

Insofar as scholarship is concerned, Wasyl Lew's longest, and without doubt, most productive association, was that with the Shevchenko Scientific Society whose full membership was accorded to him in 1947. Since 1959, he served as the Head of the Society's Philological Section, and has worked diligently in a number of standing committees, such as, the committee on bibliography, terminology, regional studies and publications. It should be added, that the bulk of his own research has been published by the Shevchenko Scientific Society, USA.

In addition, Professor Lew has also been active in such Ukrainian-American societies as: The Association of Ukrainian Catholic Journalists, Ukrainian Theological Society, Ukrainian Librarian Society of America (of which he was an honorary member), and the Association of Ukrainian-American College and

University Professors. He was also a member of a number of American professional organizations, among them the Modern Language Association (MLA), the Association of Teachers of Slavic and East European Languages (ATSEEL), and the American Association of Teachers of German (AATG).

However, in spite of the undeniably prodigious contribution that Wasyl Lew has made to Ukrainian scholarship, as a writer, researcher, and editor (as evidenced by the extensive bibliography printed in this volume), he will be remembered primarily as an educator and teacher. Wasyl Lew has taught three generations of Ukrainian students and his teaching activities — carried out on two continents with great zeal, a sense of devotion and love for his charges — have spanned six decades. In 1988, after he delivered his paper at the Scholarly Congress held in Munich (April 28—May 2) marking the Millennium of Ukraine's Christianity, the administration and faculty of the UFU, as well as the participants of the Congress joined in congratulating him for his achievement — sixty years of service as an educator. Thus, it is only fitting that the Shevchenko Scientific Society, USA, honor his memory with the present collection which features articles by some of the leading Ukrainian scholars in the Western World.

I. The contents of this Memorial tome can be divided into the following sections:

I. Articles on the Life and Works of Wasyl Lew. Here the editors, in departing somewhat from the convention usually governing the editing of collections of this type, have decided to incorporate into Wasyl Lew's biography two lengthy quotations by him describing two crucial events in his life. Three other items about him provided by his colleagues round off this chapter; they are: Vasył Lencyk's personal essay, „My Professor, Colleague, and Friend“, Lesia Khraplyva-Shchur's sensitively written memoir, „A Few Yellow Newspaper Clippings...“ and D. B. Chopyk's study of Wasyl Lew's research on Galician dialects.

II. Articles on Language and Linguistics

This chapter contains Olexa Horbatsch's study of the Stockholm copy of Pamva Berynda's Lexicon, known also as the Rysk öfningsbok för en Svensk (Russian Exercise Book for a Swede), which is a Ukrainian linguistic document dating back to the end of the 17th century; Jaroslav Rudnycky's onomastic study of Ivan Uzhevych's Slavonic Grammar of 1643, Omelian Ometsyn'sky's brief survey of place names in regional collections, and Dmytro Chub's study of Borys Antonovych-Davydenko's efforts on behalf of the preservation of the Ukrainian language and in defense of human rights in Ukraine. Concluding this chapter is Yar Slavutych's proposal to improve the current Ukrainian orthography.

III. Shevchenkiana

The third chapter of the collection is comprised entirely of studies dealing with the poetry of Taras Shevchenko. It includes Olga P. Orechwa's comparative analysis of the Belarus poet Janka Kupala and Taras Shevchenko, in which the author examines the thematic and aesthetic relationship between the works of the two poets and establishes sui generis spiritual kinship between them. Her work is offered in the Belarus language. Also featured in this chapter are Orest Pavliv's study of Shevchenko's poem „The Great Mound“ and Anna Vlasenko-Bojczun's essay on the use of place names in Shevchenko's works.

IV. Frankiana

Complementing the chapter on Shevchenko is the Franko chapter which includes four studies: Miroslav Labunka's meticulous analysis of one phrase from Franko's *Lys Mykyta* whose origin he attributes to the **Sviatoslav Collection of 1076**, Wolodymyr Zyla's essay on Franko's famous satire „A Constitution for Pigs“, the late Pavlo Babiak's survey of Franko's scholarship dealing with Hebrew literature and biblical motifs, and Natalia Pazuniak's investigation of the problem of „the double“ in Franko's long narrative poems, *The Duel* and *The Funeral*.

V. Studies on Literature, Folklore, and Dramaturgy

The largest chapter in the tome contains two articles on folklore, i. e., Vasyl Jaszczun's survey of the *bylyny* of the Kievan Rus' period, and Iraidia Gerus-Tarnavets'ka's study of the image of the woman in Canadian folklore; two articles on drama: Volodymyr Janiw's examination of the emotional content of Lesia Ukrainka's drama, *The Forest Song*, and the late Stepan Chorney's analysis of the historico-philosophical aspects of Ivan Kocherha's dramaturgy, and three articles on modern Ukrainian literature: on the landscapes in the works of Mykhaylo Kotsiubynsky, on the concept of betrayal in the dramatic poems of Lina Kostenko and on the life and works of Oleksa Varavva authored respectively by Nadia Pedan-Popil, Jaroslav Rozumnyj and Mykhaylo Loza. Osyk Krawcheniuk's comparative study on Gerhart Hauptmann and Ukrainian literature concludes this chapter.

VI. Recent Ukrainian History

The final chapter contains but four articles: Jaroslav Padoch's study of a special committee of the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev whose task was to examine Ukrainian law; the late Gregory Luznycky's note on some administrative procedures in the Ukrainian Catholic Metropolitan See of Halych, and Vasyl Lencyk's essay on the Ukrainian Seminary in Lviv. The last part of the collection, an essay on the problems facing Ukrainian émigré schools by Falyna Liubynetska, offers a glimpse into the future of this unique school system.

The diversity and variety of the essays comprising this collection which, as we have seen, deals with numerous areas of human endeavors and touches on a number of problems in several disciplines, mirrors the wide-ranging interest of Wasyl Lew, the scholar and educator. In that sense, this modest effort of his friends and colleagues reflects his significant contribution to Ukrainian letters.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. *Василь Лев. 1949 р.*
2. *Василь Лев у кабінеті за роботою. Травень 1964 р.*
3. *Василь Лев у сімейному колі: а) стоять (зліва направо) — внучка Марія Цісик, донька Іванна Цісик, зять Володимир Цісик, сидить Василь Лев 1970 р.; б) зліва направо — донька Іванна Цісик, Василь Лев, дружина Софія Лев. 1978 р.*
4. *Василь Лев і Мирослав Семчишин. Бібліотека НТШ в Нью-Йорку. 4 листопада 1983 р.*
5. *Митрополит Мстислав, Іван Кедрин, Василь Лев. НТШ в Нью-Йорку. 4 листопада 1983 р.*
6. *Василь Лев в аудиторії Українського вільного університету. Літній семестр. Стоять (зліва направо) студенти: Андрій Васькович, Василь Пакуляк, Ліна Данчук, Генезій Віемар, Данило Вах, Євген Пшебіндовський. Мюнхен. 27 липня 1983 р.*
7. *Василь Лев в оточенні приятелів і співробітників УВУ. Літній семестр. Стоять (зліва направо) Яків Гурський, Володимир Леник, Богдан Гамерський. Мюнхен. 27 липня 1983 р.*
8. *Засідання Філологічного факультету Українського вільного університету. Літній семестр. Сидять на першому плані (зліва направо) — Василь Лев, Олекса Горбач, Володимир Янів, Мюнхен. 24 липня 1984 р.*
9. *Василь Лев і преосв. Платон Корниляк. Мюнхен. Липень 1984 р.*
10. *Василь Лев. Початок 90-х років.*

ЗМІСТ

Вступне слово. Леонід Рудницький	5
I. МАТЕРІАЛИ ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ ЛЕВА	
Леонід РУДНИЦЬКИЙ . Василь Лев — невтомний науковець і педагог. Біографічний нарис. Список важливіших друкованих праць	9
Василь ЛЕНЦИК . Мій професор, товариш праці і приятель	20
Леся ХРАПЛИВА-ЩУР . Кілька пожовклих витинків із часописів...	24
Дан ЧОПИК . Василь Лев — літописець і дослідник процесів розвою галицького говору	27
Михайло ЛЕСІВ . Професор Василь Лев	33
II. МОВА Й МОВОЗНАВСТВО	
Олекса ГОРБАЧ . Шведські глоси у стокгольмській копії Бериндиного «Лексикону»	39
Ярослав РУДНИЦЬКИЙ . Ономастика Ужевича з 1643 року	54
Омелян ОМЕЦІНСЬКИЙ . Назовництво місцевостей у регіональних виданнях	60
Дмитро ЧУБ . Видатний письменник, захисник мови і прав людини	63
Ярослав СЛАВУТИЧ . Удосконалення українського правопису	72
III. ШЕВЧЕНКІЯНА	
Ольга ОРЭХВА . Мастацка-ідэяная блізацьць паэзіі Янкі Купалы і Тараса Шаўчэнкі	89
Орест ПАВЛІВ . Поема-містерія «Великий льох» Тараса Шевченка	108
IV. ФРАНКІЯНА	
Мирослав ЛАБУНЬКА . Одна фраза із «Збірника Святослава 1076» у «Лісі Микиті» Івана Франка	119
Володимир ЖИЛА . «Свинська конституція» — визначний сатиричний твір Івана Франка	123
Павло БАБ'ЯК . Наукова творчість І. Франка, основана на старосврейському письменстві та біблійних мотивах	131
V. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОР, ДРАМАТУРГІЯ	
Наталія ПАЗУНЯК . Проблема двійника в поемах Івана Франка «Поединок» і «Похорон»	147
Іраїда ГЕРУС-ТАРНАВЕЦЬКА . Образ жінки в українському канадському фольклорі	154
Володимир ЯНІВ . Автентичність почувань і родина в «Лісовій пісні»	177
Степан ЧОРНИЙ . Історично-філософські аспекти у драматургії Івана Кочерги	191
Михайло ЛОЗА . Олекса Варавва (О. Кобець)	200
Ярослав РОЗУМНИЙ . Тема зради у драматичних поемах Ліни Костенко	242
Надія ПЕДАН-ПОПІЛЬ . Словесний живопис пейзажів Михайла Коцюбинського	250
Осип КРАВЧЕНЮК . Гергарт Гауптман і українська література	261
VI. ІСТОРІЯ НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО УКРАЇНИ	
Ярослав ПАДОХ . Комісія Української Академії наук у Києві для вивчення історії українського права (1919—1933): її програма і досягнення	277
Григор ЛУЖНИЦЬКИЙ . Перегінсько та адміністрація столових дібр Галицької митрополії до 1939 року	289
Василь ЛЕНЦИК . Духовна семінарія у Львові	294
Фаліна ЛЮБИНЕЦЬКА . Погляд у майбутнє українського шкільництва в еміграції	301
Післяслово. Леонід РУДНИЦЬКИЙ (англ. мовою)	307

Наукове видання

**Збірник праць і матеріалів
на пошану
Василя Лева
(1903—1991)
Т. ССХІ
Праці філологічної секції**

Технічний редактор *Галина ЯКУБ'ЮК*

Коректори: *Галина ЛАЗУРКЕВИЧ, Олександра САВУЛА*

Здано на складання 17.06.94. Підп. до друку 02.10.96.

Формат 70×100¹/₁₆. Папір друк. № 1.

Гарн. таймс. Офсетний друк.

Тираж 400 прим. Зам. 463-4.

Видавництво Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові
290013, Львів, вул. Пушкіна, 21

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, вул. Зелена, 20

